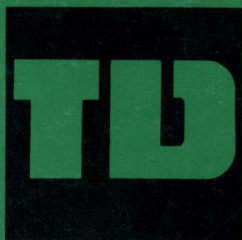

עליו ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי

יעקב ש' שפיגל: הרב ר' יעקב קשטרו (מהריק"ש) וחיבוריו
צפורה ברוכסון: בעקבות הספרים האבודים של המאות הטי"ו-טי"ז
דב שוורץ: פרשנות האגדה של ר' שם טוב אבן שפרוט
יוסף טובי: רבי דוד בן ישע הלוי (תימן, המאה הטי"ו)
אברהם דוד: איגרת ר' ישראל אשכנזי מירושלים לר' אברהם מפירושא
שמואל אשכנזי: עוללות
יצחק רון: הפניות וציונים לש"ס בהגהות מהרש"ל
יוסף כהן: מהדורה ביקורתית של יסוד מורא לראב"ע
יצחק יודלוב: הגדות של פסח: ויניציאה שס"א, שס"ג-שס"ד
שניאור ז' ליימן: יספר תוכחה מגולה להגה"ק ר' יונתן זצלה"ה
אביגדור אריאלי: על הפירוש המיוחס לרשב"א למנחות
שלמה זלמן הבלין: ממגילה לקודקס
ש.ז.ה.: ספרים חדשים ונתקבלו במערכת
יונה בורשטיין: שולחן ערוך לר' שלמה מחעלמא (סקירה)
שלמה פיק: *Dogma in Medieval Thought* מאת מנחם קלנר (סקירה)
שלמה שפיצר: *Germania Judaica* (סקירה)

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

עלי ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי

טז

בעריכת

שלמה זלמן הבלין

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

תשרי תש"ן – שבט תש"ן

עליו ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי
יוצא לאור על ידי המחלקה ללימודי מידע וספרנות

עורך:
שלמה זלמן הבלין

מערכת:
יצחק ד' גילת
משה חלמיש
יעקב שפיגל
דניאל שפרבר
יוסף תבורי

מזכיר המערכת:
יצחק רון

כתובת המערכת:
המחלקה ללימודי מידע וספרנות
אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

ISSN 0334-4754

©

כל הזכויות שמורות
ALL RIGHTS RESERVED

נדפס בישראל תש"ן
בדפוס "אחזה", ירושלים

תוכן העניינים

5	הרב ר' יעקב קשטרו (מהריק"ש) וחיבוריו	יעקב ש' שפיגל:
37	בעקבות הספרים האבודים של המאות הט"ו–ט"ז	צפורה ברוכסון:
59	פרשנות האגדה של ר' שם טוב אבן שפרוט	דב שוורץ:
79	רבי דוד בן ישע הלוי (תימן, המאה הט"ו)	יוסף טובי:
95	איגרת ר' ישראל אשכנזי מירושלים לר' אברהם מפירושא	אברהם דוד:
123	עוללות	שמואל אשכנזי:
128	הפניות וצינונים לש"ס בהגהות מהרש"ל	יצחק רון:
129	מהדורה ביקורתית של יסוד מודא לראב"ע	יוסף כהן:
139	הגדות של פסח: ויניציאה שס"א, שס"ג–שס"ד	יצחק יודלוב:
145	'ספר תוכחה מגולה להגה"ק ר' יונתן זצלה"ה'	שניאור ז' ליימן:
149	על הפירוש המיוחס לרשב"א למנחות	אביגדור אריאלי:
151	ממגילה לקודקס	שלמה זלמן הבלין:
153	ספרים חדשים ונתקבלו במערכת	ש.ז.ה.:
177	שולחן ערוך לר' שלמה מחעלמא (סקירה)	יונה בורשטיין:
181	<i>Dogma in Medieval Thought</i> מאת מנחם קלנר (סקירה)	שלמה פיק:
182	<i>Germania Judaica</i> (סקירה)	שלמה שפיצר:
188	תיקונים	צבי גרונר:

המשתתפים :

ד"ר יעקב ש' שפיגל, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר צפורה ברוכסון, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר יוסף טובי, האוניברסיטה העברית

מר דב שוורץ, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר אברהם דוד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים

מר יצחק יודלוב, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים

ד"ר יוסף כהן, אוניברסיטת בר-אילן

פרופ' שניאור זלמן ליימן, 140-02 69th Ave. Kew Gardens Hills, New York 11367

הרב שמואל אשכנזי, בתי הונגרים ב/85, ת"ד 768, ירושלים 91007

הרב אביגדור אריאלי, רח' קוטלר 8, ירושלים

הרב יונה בורשטיין, רח' השר משה 40, רמת גן

ד"ר שלמה שפיצר, אוניברסיטת בר-אילן

הרב שלמה פיק, אוניברסיטת בר-אילן

בחבורות הבאות:

- פרופ' שמעון שרביט: משנה מזרחית מן המאה הי"ב
 עדנה אנגל: חיבור פליאוגרפי (לכ"י הספריה הבריטית har 5794)
 פרופ' אליאב שוחטמן: מיהו מחבר ספר שו"ת תורה לשמה
 אליעזר שלוסברג: שקיעים מפירושו של ר' אברהם סבע על מסכת אבות בתוך פירושו לתורה
 ד"ר ירמיהו מלחי: פירושי רש"י לברכות שבספר הג' לר' זכריה אגמאתי
 מלך שפירא: אוטוביוגרפיה של הרב עזריאל הילדסהיימר
 הרב יהושע צירקין: הדפוס העברי בלאדווי פאלי בראשית המ' הי"ט
 ד"ר אבינועם כהן: לזיהוי עריכות והוספות מאוחרות בתלמוד ובמדרש באמצעות שימוש במונח 'כלומר'
 פרופ' ש' שווארצפוקס: השם דאיינה
 פרופ' מנחם צבי פוקס: כתב־יד תימני המצטט מן המכילתא והספרי לדברים
 ד"ר מאיר גרוזמן: לנוסחאותיו ולתולדותיו של הפיוט 'היום־תאמצנו'
 פרופ' יהודה רצהבי: כתובות ערביות לשירי רבי יהודה הלוי

ALei SEFER

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

JACOB S. SPIEGEL: Rabbi Jacob Castro (*Maharikas*) and his Works
ZIPPORAH BARUCHSON: In Search of the Lost Books of the 15th-16th Centuries

DOV SCHWARTZ: The Aggadic commentaries of R. Shem Tov ibn Shaprut

YOSEF TUBI: R. David b. Yesha' Halevi (Yemen, 15th Century)

ABRAHAM DAVID: The Letter of R. Israel Ashkenazi of Jerusalem to R. Abraham of Perugia

SHMUEL ASHKENAZI: Miscellanea

ISAAC RON: References to the Talmud in *Haggahot Maharshal*

YOSEF COHEN: A Critical Edition of R. Abraham ibn Ezra's *Yesod Mora*

YITZHAK YUDLOV: The Venice Haggadot of 1601, 1603-1604

SHNEUR Z. LEIMAN: 'The Book *Tokhahah Megullah* by the Great and Sainted R. Jonathan, May He Rest in Peace'

AVIGDOR ARIELI: On the Commentary on *Menahot* Attributed to Rashba

SHLOMO ZALMAN HAVLIN: From Scroll to Codex

S.Z.H.: New Books; Received by the Editor

YONAH BURSTEIN: *Shulhan 'Arukh* by R. Solomon of Chelm (Review)

SHLOMO H. PICK: *Dogma in Medieval Thought* by M. Kellner (Review)

SHLOMO SPITZER: *Germania Judaica* (Review)

16

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS

ALẖI SEFER

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

XVI

EDITED BY
SHLOMO ZALMAN HAVLIN

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS, RAMAT GAN
OCTOBER 1989 — FEBRUARY 1990

alei sefer

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

PUBLISHED BY THE
DEPARTMENT OF INFORMATION STUDIES
AND LIBRARIANSHIP

Editor

S.Z. Havlin

Editorial

Board:

I.D. Gilat

M. Hallamish

J. Spiegel

D. Sperber

J. Tavory

Editorial Secretary:

Isaac Ron

Address of Editorial Board:

Department of Information Studies and Librarianship

Bar-Ilan University, Ramat Gan, ISRAEL, 52900

ISSN 0334-4754

©

Copyright Bar-Ilan University, Ramat-Gan

Printed in Israel 1990

Ahva Press, Jerusalem

CONTENTS

JACOB S. SPIEGEL: Rabbi Jacob Castro (<i>Maharikas</i>) and his Works	5
ZIPPORAH BARUCHSON: In Search of the Lost Books of the 15th-16th Centuries	37
DOV SCHWARTZ: The Aggadic commentaries of R. Shem Tov ibn Shaprut	59
YOSEF TUBI: R. David b. Yesha' Halevi (Yemen, 15th Century)	79
ABRAHAM DAVID: The Letter of R. Israel Ashkenazi of Jerusalem to R. Abraham of Perugia	95
SHMUEL ASHKENAZI: Miscellanea	123
ISAAC RON: References to the Talmud in <i>Haggahot Maharshal</i>	128
YOSEF COHEN: A Critical Edition of R. Abraham ibn Ezra's <i>Yesod Mora</i>	129
YITZHAK YUDLOV: The Venice Haggadot of 1601, 1603-1604	139
SHNEUR Z. LEIMAN: 'The Book <i>Tokhahah Megullah</i> by the Great and Sainted R. Jonathan, May He Rest in Peace'	145
AVIGDOR ARIELI: On the Commentary on <i>Menahot</i> Attributed to Rashba	149
SHLOMO ZALMAN HAVLIN: From Scroll to Codex	151
S.Z.H.: New Books; Received by the Editor	153
YONAH BURSTEIN: <i>Shulhan 'Arukh</i> by R. Solomon of Chelm (Review)	177
SHLOMO H. PICK: <i>Dogma in Medieval Thought</i> by M. Kellner (Review)	181
SHLOMO SPITZER: <i>Germania Judaica</i> (Review)	182
ZVI GRONER: Corrigenda	188

יעקב ש' שפיגל

הרב ר' יעקב קשטרו (מהריק"ש) וחיבוריו

משפחת קשטרו¹ העמידה חכמים, רבנים ואישי ציבור שפעלו במדינות שונות², ושמם נודע עד לתקופה האחרונה. נראה שמוצא המשפחה הוא מספרד³. עקב הגירוש נתפזרה המשפחה בארצות המזרח⁴ וענף אחד הגיע למצרים. במצרים מצאנו כמה אישים ממשפחה זו, והבולטים שבהם: ר' אברהם קשטרו, שהיה ממונה על המטבע מטעם השלטון; ור' יעקב קשטרו, תלמיד הרדב"ז, הידוע בכינויו מהריק"ש או ריק"ש.

על ר' אברהם ועל תפקידו במינהל הכספים של השלטון העות'מאני במצרים וכן על פעילותו הרוחנית נכתבו כמה מחקרים, ולא הזכרנוהו כאן אלא משום שיש לו קשר לריק"ש, כפי שיתברר בהמשך. אכן, עיקר מטרתנו כאן לרכז את הידוע לנו על ריק"ש.

א. תולדותיו

אין בידנו פרטים על תאריך לידתו ומקום לידתו. החוקרים⁵ קבעו את שנת לידתו סביב שנת רפ"ה, אולם אין בידם הוכחות ממשיות לקביעה זו. שם אביו הוא ר' אברהם, כפי שריק"ש כותב בעצמו בהקדמתו לשיטתו על ביצה⁶. מיהו ר' אברהם? לאחרונה הוכח⁷ כי ר' אברהם זה הוא ר' אברהם הממונה על המטבע, שהוזכר לעיל. כרבותיו מזכיר ריק"ש שני חכמים. האחד הוא רלב"ח, כפי שריק"ש מכנהו באחת

* תודתי להנהלת קרן הזכרון לתרבות יהודית על תמיכתה במחקר זה.

1 הקריאה היא: קשטרו, וכן מצאנו פעמים רבות בחתימתו על תשובותיו. בחרתי לכתוב זאת בשי"ן, כדי שהדבר יהיה תואם לכינויו המקובל ריק"ש.

2 ראה מ"ד גאון, *יהודי המזרח בארץ ישראל*, ב, ירושלים תרח"צ, עמ' 606–607 והערה 3, שמנה אישים ממשפחה זו. (כין השאר כתב שר' יוסף קשטרו כתב הגהות על *ימין משה*, אבל לא דייק, כי המדובר כאן בריק"ש, ראה לקמן בפרק על חיבוריו של ריק"ש.)

3 א' דוד, 'לסיומה של הנגידות במצרים', *תרכ"ץ*, מה (תשל"ב), עמ' 336, משער שמוצאה מהעיר Castro del Rio שבדרום ספרד, לא הרחק מקורדובה. רמז להיותו בן ספרד מצאנו בתשובותיו, דף לט ע"ב: 'ואנחנו בני ספרד'.

4 לדעת א' שוחטמן, 'עוד לדמותו ולקורותיו של ר' אברהם קשטרו', *צינן*, מח (תשמ"ג) עמ' 392 (להלן: שוחטמן, ר"א קשטרו), הגיע ענף אחד של המשפחה לאחר הגירוש לעיר אספי שבמרוקו, ומשם לשלוניקי ולמצרים.

5 ש' רוזניס, *קורות היהודים בתוגרמה ובארצות הקדם*. ג, סופיא תרח"צ (להלן: רוזניס), עמ' 322, קובע רפ"ח (בטעות נדפס שפ"ח). שאר כותבי התולדות נקטו רפ"ה.

6 ראה לקמן בפרק על חיבוריו.

7 שוחטמן, ר"א קשטרו, [לעיל, הערה 4], עמ' 393.

מתשובותיו⁸: 'כתב מורי החסיד כמהר"ר לוי ׳ן חביב⁹, ברם, בשאר המקומות¹⁰ שהזכירו אין הוא מכנהו בתואר 'מורי' ולא נתבררה סיבת הדבר. ידיעה מעניינת על-אודות הרלב"ח מביא ריק"ש¹¹ כבדרך אגב: 'ומעיד אני לפני בורא עולם שיש אצלי בביתי ס"ת כתיבת יד הרב הגדול מהר"ר לוי ׳ן חביב ז"ל שכתב לעצמו ואח"כ הוצרכו בני בניו ומכרוהו לי¹². רבו השני, שהוא רבו המובהק, הינו הרדב"ז, שריק"ש מכנהו בתשובותיו¹³ 'מורנו הרב הגדול', ואף כותב במפורש¹⁴: 'בשכבר יצקתי מים על ידי וראיתי גודל חכמתו וחסידותו כנודע לכל באי עולם', או¹⁵: 'כמתלמד מדברי רבינו ודולה מים מחכמתו העמוקה אשר למדתי בימי חרפי לפניו'. ברוב תשובותיו מסתמך ריק"ש על תשובות רדב"ז¹⁶, ואף בהגהותיו ערך לחם הוא מביאו פעמים רבות מאוד. אכן, מעניין כי בהגהותיו אין הוא מכנהו 'הרב הגדול' אלא מציין באופן סתמי — רדב"ז. שמא נהג כן מחמת הקיצור, או מחמת טעם אחר שנעלם מאתנו.

ידוע לנו כי לריק"ש היה אח בשם ר' משה, וביום ב' חשוך שנת ש"כ נחתם הסכם בין שני האחים אודות עיזבון אביהם ר' אברהם¹⁷. מלשון ההסכם משמע קצת כי ריק"ש עסק במסחר. ואכן, עתה נמצאה תעודה חדשה המראה בבירור על פעילותו המסחרית של ריק"ש¹⁸. בזה מצטרף, אפוא, ריק"ש אל חכמים נוספים שחיו ופעלו בתקופתו במצרים, ואשר בנוסף על פעילותם הרבנית שלחו ידם גם במסחר.

8 אהלי יעקב, דף קד ע"א.

9 העובדה שהרלב"ח ישב בירושלים וריק"ש במצרים הביאה את רחניס [לעיל הערה 5] למסקנה שריק"ש נולד בירושלים ולמד שם אצל הרלב"ח. ברם, אין לכך סימוכין. שמא עלה ריק"ש לירושלים ולמד שם, או שמא היה הרלב"ח במצרים. גם להשערות אלו אין כרגע כל סימוכין. (ש"ז הבלין, ר' אברהם הלוי מחבר שו"ת גנת ורדים ובני דורו) (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור), ירושלים תשמ"ג, עמ' 60 הערה 144, קובע כי ע"פ דברי בית יוסף, או"ח סי' סא, שהה הרלב"ח במצרים. ברם, אין כל זכר לכך בדברי הב"י וכפי שאמר לי נתחלף מהר"י בי רב במהרלב"ח).

10 כגון בדף לד ע"א: 'ואם תענין בתשובות רלב"ח שהיה מובהק בדורות שלפנינו; קסב ע"ב: 'ממה שכתב מהר"ר לוי ׳ן חביב זלה"ה בתשובה; ועוד.

11 בתשובותיו, דף קסה ע"א. והעיר על כך כבר ש' חזן, המעלות לשלמה, בסוף ערך רלב"ח.

12 ר' מרדכי הלוי בתשובותיו דדכי נעם, או"ח סי' א, דף ד ע"ג, כותב: 'ואני ראיתי ס"ת זה בביתו עד היום', משמע שספר זה עבר בירושה אצל משפחת קשטרו במשך כמאה שנה לפחות.

13 כותב ריק"ש בתשובתו סי' סג: 'בדין זה נחלקו גדולי האחרונים חכמי הדור שלפנינו רבותינו ז"ל, ורמז בזה את מחלוקת הרלב"ח והרדב"ז שזכרה בתשובות רלב"ח, סי' סא. היה מקום לומר שמכיוון ששניהם היו רבותני, ניסח את הדברים בצורה סתמית, אלא שמצאנו לו כך גם במקומות אחרים, וייתכן שזו לשונו.

14 תשובותיו, דף ס ע"ב.

15 שם, דף קנ ע"א.

16 צא וראה שהחיד"א ביוסף אומץ, סי' סה, כותב עליו: 'ויש להרגיש דשמעתתיה דרביה הרדב"ז ז"ל בפומיה כולי יומא איכו השתא מדוע לא אתיא זכירה מתשובת הרדב"ז רבו'. כדאי לציין בקשר לזה את דברי ריק"ש בתשובותיו, דף לו רע"ב: 'יעניין בתשובותיו (של הרדב"ז) סי' תת"ה כי אין בידי ס' התשובות הנז' לברר זה'. ייתכן שחלק מתשובות הרדב"ז לא הגיעו לידי ריק"ש, כיוון שנכתבו לאחר עליית הרדב"ז לארץ-ישראל. בזה נתרץ את תמיהת החיד"א בשינוי ברכה, יר"ד, סי' רצד אות ב.

17 ראה על כך במאמרו של א' דוד, 'לתולדותיו של אברהם קאסטרו לאור מסמכים מן הגניזה', מיכאל, ט (תשמ"ה), עמ' קמז-קסב. ורומז לזה שוחטמן, ר"א קסטרו [לעיל, הערה 4], הערה 34.

18 שוחטמן, שם, עמ' 404. בעמ' 398 מצביע שוחטמן על רמז לכך המצוי בתשובת ר"מ גאביון (להלן

אין בידנו ידיעות נוספות על פעילותו של ריק"ש בצעירותו¹⁹. ר' דוד קונפורטי, בספרו *קורא הדורות*, מהד' קסל, דף מא סע"א, מעיד: 'ושמעתי מפי זקנים שהרב ר' יעקב קשטרו הלך לצפת תוב"ב לבקר על קברות הצדיקים ונתאכסן בבית מהר"י קארו ז"ל והרב עשה לו כבוד גדול ונפטר שם'. כיוון שמרן נפטר בשנת של"ה, הרי שעליית ריק"ש לצפת צריכה להיות לפני שנה זו. החיד"א, שהביא מסורת זו מדברי *קורא הדורות*, עשה לה סימוכין מדברי ריק"ש בספרו *ערך לחם*, או"ח סי' קס"ז, שם כתב: 'וראיתי המחבר (כלומר ראיתי את המחבר, היינו את מרן מחבר השולחן ערוך) נוהג כס' (=כסברא) ראשוני'.

לאחר עלייתו לצפת חזר למקומו וישב בעיר מצרים²⁰, שבה השלים בשנת של"ז את חיבורו על מסכת ביצה וכפי שהוא כותב בסוף החיבור: 'הפעם אודה את ה' כי על יו"ם טו"ב²¹ באתי להשלים פירוש מסכתא זו ביום חמשי ששה עשר לחדש אלול השל"ז ליצירה ואני בתוך הגולה מצרים העיר המהוללה'. בשנת שד"מ השלים שם את שיטתו לבבא קמא²². בחודש תשרי שנת שמ"ו חתם יחד עם חכמים נוספים על פטור ת"ח ממסים²³. נראה שרוב ימיו ישב ריק"ש בעיר מצרים²⁴ והיה רבם של קהילת המסערים²⁵ שם, ודרש לפניהם ברבים²⁶. אכן, בשנת שס"ד מצאנוהו²⁷ במעשה על-אודות הטלת חרם 'נתקבצו החכמים השלמים יצ"ו וראשי הקהלות אשר פה נא אמן יצ"ו בבית הכנסת של החכם כמוהר"ר יעקב קאסטרו נר"ו, ומכאן למדנו כי ריק"ש דר בנוא אמן. אכן, נראה שלא דר שם זמן רב, שהרי בשנת שס"ה²⁸ פנו רבני נוא אמן לריק"ש, שנמצא במצרים.

הערה 31) סי' לד. אוסיף גם את דברי ר' חיים כפוזי בתשובותיו (כ"י), סי' כא, המתייחס לדברי הריק"ש וכותב עליו: 'ומי יתן החרש יחריש ותהי לו לחכמה... כי היינו מליצים עליו שהיו דבריו בלי הסתכלות מרוב עסקיו'.

19 לדעת רוניס [לעיל, הערה 5], השיב ריק"ש כבר בשנת שי"ג לקהילת קנדיאה, כנזור בתשובותיו, סי' עח (אצל רוניס בטעות: סח), שנת 'יגיל' צדיקים לפ"ק. רוניס צירף את שתי המלים וקבל – שי"ג, ולא היא. יש סימן על המלה 'יגיל', העולה אפוא נ"ט, והשנה היא שנת שני"ט. וכך מסתבר, כי מוזכרים שם ר' שמואל קזאני ור' אליעזר דלמדיגו מקנדיאה. על-פי *תקנות קנדיאה*, מהד' קסטרו, ירושלים תש"ה (ראה מפתח), פעילותם הציבורית התחילה משנת של"ז והלאה ולא בתקופה מוקדמת כל כך. וכן דעת מ' בניהו, *ספר היוכל לחנוך אלכב*, ירושלים תשכ"ג, עמ' 79.

20 היא קהיר הדיום, ראה *ערך לחם*, אהע"ז סי' קכח ס"א.

21 הגרשיים המופיעים בדפוס באו, כמובן, לציין שהמדובר במסכת יום טוב (=ביצה).

22 ראה לקמן בפרק על חיבוריו.

23 ראה *כתר תורה* לר"ש די אבילה, אמ"ד תפ"ה, בראש הספר. הסמכות אלו חזרו ונדפסו ע"י ר"א אנקוא, *כרם חמו*, ליורונו תרכ"ט, ב, סי' קכט, וחתומים עליה משה דמוהי, שמעון קאשטילאן, בצלאל אשכנזי, יעקב קאשטרו, אהרן שתוי, אהרן הכהן.

24 כך עולה מתשובותיו, שבהן מופיע במפורש ציון העיר, ואלו הן: דף יז ע"ב ('השלט ליצירה פה מצרים'), דף קה ע"ב ('שנת שמח"ה ליצירה פה מצרים'), דף לב ע"א ('השנ"ב מצרים') – כאן מדובר בעדות ואם-כן אין זו ראיה הכרחית).

25 היינו תושבי המקום מלפני הגירוש.

26 כך כתב נינו, ר' יצחק קשטרו, בהקדמתו *לערך לחם*.

27 תשובותיו, דף קמא ע"ב, וכן בדף קמב ע"א חתם על פסק-דין בנוא אמן.

28 תשובותיו, דף קסו סע"א. מחמת אי-בהירות הדפוס קשה לדעת אם מדובר בשנת שס"ה או שס"ח. ברם, התאריך הנזכר שם חל רק בשנת שס"ה.

גם בסוף שנת שס"ו מצאנוהו שם²⁹. סביר, אפוא, שגם נפטר במצרים, וכן כותב החיד"א³⁰. החיד"א קובע גם את שנת פטירתו על-פי דברי נינו, ר' יצחק קשטרו, בהקדמתו לערך לחם: 'נתבקש בישיבה של מעלה שנת ויבא יעקב של"ם', והסיק החיד"א שהשנה היא של"ם, לאמור שנת ש"ע.

ברם, נראה שתאריך זה אינו נכון³¹. ר' שמואל ן' סיד, מחכמי מצרים באותה תקופה, השאיר אחרינו ספר דרשות שקראו כוז סיד, הנמצא בכ"י בספריה הלאומית בירושלים (4^o1444), ובעמ' 131 נמצא: 'דרש שדרשתי על שמועת פטירת החכם השלם אור ישראל הדין מוריניו כמהר"ר יעקב קשטרו זלה"ה פרשת אחרי מות'³². ובסוף הדרש, שהוא ארוך מאוד, בעמ' 164, נמצא: 'ובודאי שזה הרב אשר אנו עסוקים בהספדו שיהיה לו עתה לאחר מותו גדולה ומעלה... בשביל התורה אשר נתעסק בה כל ימיו³³... בזכותה יבא אל הקודש ונוכל לומר עליו ויהי בשלם סוכו שנסתלק לסוכה של מעלה בזאת השנה שסימני' בשלם לפ"ק ונתקיים בו ויבא יעקב שלם... שומע אתה כי ריק"ש נפטר בשנת ש"ע"ב. אין לומר שבכתב-היד חל שיבוש, שהרי מצאנו במקום אחר כי הריק"ש

29 תשובותיו, דף קצח ע"ב.

30 שם הגדולים, ערך ר"י קאשטרו. החיד"א הוסיף כי ריק"ש נפטר במצרים ולא כמובא בטעות בקורא הדורות (מהר"ק קסל), מא רע"ב (הבאנו דבריו לעיל, ליד ציון הערה 19), שנפטר בצפת. לדעת החיד"א טעות זו חדרה גם לשער אדלי יעקב שנרפס מאוחר יותר. רוזניס, שם, הערה 32, רצה להצדיק את קורא הדורות וכתב שהחיד"א לא דקדק בדבריו, שהרי כתוב בקורא הדורות: 'ובסוף ימיו נפטר בצפת'. ברם, בקורא הדורות לא נמצא 'ובסוף ימיו' וזאת הוסיף רוזניס כהסבר, אבל הקורא בדברי קורא הדורות יראה מיד כי החיד"א צדק. וראה לקמן, הערה 87.

31 עמד על כך א' שוחטמן במבואו לשאלות ותשובות מהר"ם גאויזון, ירושלים תשמ"ה (להלן: שוחטמן, שו"ת גאויזון), עמ' 80–81. אכן יש להוסיף עוד כי שוחטמן במבואו, עמ' 81 סוף הערה 380, סבור כי ריק"ש נפטר בין י"ב שבט לי"ח שבט שנת ש"ע"ב. חשבונו מבוסס על העובדה שבשנת ש"ע"ב דרש ר"ש ן' סיד בפר' אחרי מות, ובתשלום השנה דרש בפר' יתרו (וראה להלן, הערה 32). לכאורה, שני התאריכים מוקשים, שהרי הראשון בתחילת אייר והשני אמצע שבט. שוחטמן מניח, שהתאריך השני הוא הנכון, כלומר, תאריך ההספד בתשלום השנה, ואילו התאריך הראשון, המציין את ההספד הראשון, הוא מאוחר, וכנראה נאמר זמן מה לאחר הפטירה.

יש להעיר כי בשנת ש"ע"ב חלה פרשת אחרי מות בין ו' ניסן לי"ב ניסן (ולא כדברי שוחטמן בתחילת אייר), ולכן ניתן לשער אחרת. כלומר, ריק"ש נפטר בין ו' אדר לי"ב אדר, ור"ש ן' סיד הספידו בסוף השלושים (מנהג מצרים, וגם מנהג נוא אמון להספיד בשלושה זמנים: בסוף השבעה, בסוף השלושים, בסוף י"א חודשים. ראה נהל מצרים, הלכות אבלות, סי' קנט, דף קנט סע"א, וסי' קסג דף קס ע"א). וכן בנהג שלום מנהגי נא אמון, דף קס ע"א, אות כב), דהיינו בין ו' ניסן לי"ב ניסן, ובשנת ש"ע"ג חזר והספידו בתשלום השנה, כלומר כעבור י"א חודשים מפטירתו, והוא בין י"ב שבט לי"ח שבט. אם צדקנו בדברינו, נמצא שנוכל לצמצם את תאריך פטירתו והוא י"ב אדר ש"ע"ב.

32 בדרשות ר"ש ן' סיד, כ"י מוסקבה – גינצבורג מס' 914 (מכון לתצלומים של כ"י עבריים ס' 28004) [בהקדמה כתב שהדורות נכתבו על-ידי תלמידו ר' ישועה אוולאי... נשלם שנת שלום], עמ' 52, פרשת יתרו נמצא: 'דרש שדרש החכם (בגיליון נכתב: בנא אמון) כמהר"ר שמואל ן' סיד נר"ו בתשלום שנת החכם השלם הדיין הרב מוריניו כמהר"ר יעקב קשטרו זלה"ה (בגיליון נכתב: שהיה חמו של אצ"ו כה"ר אברהם י"צ) פרשת וישמע יתרו'.

33 וכעין זה כתב שם בדף 133 ע"ב: 'בשמועה כזאת שנלקח ארון האל"ם איש אשר היה מלא תורה כארון בקי בכל דין ודין'. בכ"י מוסקבה, סוף עמ' 62 כתב: 'עין כי הוא הגיד לבני ישראל והודיע אותם כמה דינים חדשים אשר חדש בארץ מצרים'.

חתם על קבלת עדות בשנת שע"א³⁴, וגם קשה להצביע על טעות אפשרית בהבנת דברי ר"ש נ' סיד. על כורחנו יש לומר כי נפלה טעות בדברי ר' יצחק קשטור³⁵, או ששמע את הפסוק שהביא ר"ש נ' סיד בסוף דבריו 'ויבא יעקב שלם' והבינו כסימן על פטירתו, והמשיע לו או השומע שמע וטעה.

לאחר פטירתו שימש אחריו ר' אברהם סכנדרני. החיד"א³⁶ רואהו כתלמיד ריק"ש, אבל יש חולקים³⁷ על קביעה זו. תלמיד ודאי הוא ר' אברהם קשטור (השני)³⁸, המעיד על עצמו שהוא תלמיד ריק"ש³⁹.

על משפחת ריק"ש אין בידנו פרטים רבים. הזכרנו לעיל שיש לו אח בשם ר' משה. היה לו בן בשם יצחק המוזכר בקורא הדורות, מהד' קסל, דף נ ע"א: ר' יצחק קשטור בנו של הרב הגדול מהר"ר יעקב קשטור והיה חכם גדול ופסקן ועשיר, תורה וגדולה במקום אחד. נראה שהיתה לו בת שנישאה לר' אברהם אחיו של ר"ש נ' סיד⁴⁰. ר' משה סרגוסי, מרבני מצרים בסביבות שנת ת"כ, מעיד על עצמו שהוא מצאצאי ריק"ש⁴¹. כן ידוע כי ר' יוסף קשטור ובנו ר' יצחק קשטור, שהביא לדפוס את ספר ערך לחם, הם מצאצאיו.

ב. חיבוריו

חיבורי ריק"ש הידועים לנו הם: (1) ערך לחם – הגהות על שולחן ערוך. (2) הלכות נזירות (נראה שאינו חיבור בפני עצמו, ראה לקמן). (3) קונטרס שמות גיטין. (4) שו"ת אהלי יעקב. (5) שיטות על התלמוד. (6) קול יעקב – דרשות. נסקור עתה כל חיבור וחיבור בפני עצמו, הן מבחינה ביבליוגרפית והן מצד דרכו ומטרתו של מחברו.

34 בכ"י הספריה הבריטית Or 12315/15 (ס' 8259), עמ' 30–31, נמצאת שאלה על-אודות עגונה ויש שם טופס קבלת עדות ובסופו: 'והיה זה יום רביעי שמנה ועשרים יום לחדש אייר שנת יקראני ואענהו לפי' פה מצרים יעקב קאשטור'. הנקודה שעל אות נ' מורה על השנה, שהיא שע"א (=יקראני).

35 אולי אין כאן טעות וכונתו היתה שיש לצרף את האות כ' במלה יעקב למלה שלם הסמוכה לה. ומשום כך על המלה יעקב יש סימן של גרשיים. וכן סבור שוחטמן, שו"ת גאוויון [לעיל, הערה 31], הערה 380.

36 שם הגדולים בערכו, וראה עוד שוחטמן במבואו לשו"ת גאוויון [לעיל, הערה 31], עמ' 67.

37 ר' רפאל אהרן נ' שמעון, טוב מצדים, ירושלים תרס"ח, בערכו (אות יב).

38 לדעת שוחטמן, ר"א קשטור [לעיל, הערה 4], הערה 20, היה נכדו של ר' אברהם קשטור הממונה על המטבח, ואם-כן הוא בן אחיו (כך מפורש בקורא הדורות, דף נ ע"א) של ריק"ש. ברם, לא כתב סימוכין לדבריו. וראה עליו במבואו לשו"ת גאוויון [לעיל, הערה 31], עמ' 69.

39 בשו"ת אהלי יעקב, סי' קלא (בטוב מצדים אות יד יש טעות דפוס), דף קפח ע"ב. וראה גם ר"ש חזן. המעלות לשלמה, נא אמן תרנ"ד, מערכת גדולים, אות ב, ערך ר' בנימין קאג'יני. יש להוסיף גם המובא בזהב שיבה לר"ש אלגזי, קושטא תמ"ח, דף קסו ע"א: 'וראיתי במצרים מוגה [בספרין] כת' יד מהרב הר' אברהם קאשטור ז"ל. קשה לדעת אם כוונתו לר"א קשטור הראשון או השני. אוסיף עוד כי באהלי יעקב, דף קפה ע"ב, כותב ריק"ש: 'שגם בצאתו מבית הסוהר היה בחילויים לקרוביה ע"י אנשים גדולים החכם הנעלה כה"ר אברהם קשטור נר"ו, ור' אברהם עצמו משיב אחר-כך בסוף הענין, ואולי הוא ר' אברהם אחר.

40 ראה לעיל הערה 32 מה שנכתב בגליון.

41 שו"ת מהרי"ף (ר' יעקב פראג'י מהמה), אלכסנדריה תרס"א, סי' כג: 'וגם זקני הר' הגדול מה"ר יעקב קאשטור ז"ל דהוא מארי דאתרא'.

1. ערך לחם

(א) סקירה על הספר

זהו החיבור הראשון של ריק"ש שהובא לדפוס. המביא היה נינו, ר' יצחק קשטרו, שהדפיסו בקושטא בשנת תע"ח, כלומר, כמאה שנה לאחר פטירת המחבר. בשער הספר נכתב: 'ספר מוהריק"ש הנקרא ערך לחם'⁴² והוא הגהות על השולחן הטהור מסודרים על ארבעה טורים הכינם וגם חקרם הרב הגדול מעוז ומגדול מרנא ורבנא כמוהר"ר יעקב קשטרו זלה"ה ונתפשטו הוראותיו במצרים יע"א וסביבותיה ועל פיו יצאו ועל פיו יבואו'.

החלק על או"ח נדפס שוב בשולחן ערוך דפוס אמשטרדם, שנת תק"ו, ובירושלים שנת תשי"ח, ובמהדורות צילום נוספות. בשנת תשמ"ח נדפס שנית כל הספר, במהדורת צילום. אף-על-פיו שהספר היה ספון בכתב-יד תקופה ארוכה, הוא הובא על-ידי חלק מהפוסקים, שראוהו בכתב-יד, וכפי שמציין ר' יצחק קשטרו בהקדמתו:

ומרוב חובת הספר הלז ותועלותיו שלחו שלומי אמוני ישראל ה"ה תקיפי ארעא דישראל ולקחו העתקי' כאשר עיני הקורא תחזנה מישרים בספר פרי חדש ובספר דרכי נעם'⁴³ שמביאים כמה חידושים מדבריו באמרם כתב מוהריק"ש זלה"ה יע"ש.

אנו יכולים להוסיף כי עוד כמה חכמים ראוהו והביאוהו מכ"י⁴⁴. גם ריבוי כתבי היד הידועים לנו כיום⁴⁵ והמכילים את הגהותיו מאשר כי אכן היו נפוצות העתקות מרובות מחיבור זה.

42 כל החכמים המצטטים את החיבור מכ"י מכנים אותו בשם הגהות ריק"ש, או חידושי ריק"ש, או מהריק"ש, באופן סתמי, אבל אין הספר מכונה בשם 'ערך לחם'. בכ"י טריניטי קוליג' מס' 52 (מכון לתצלומים ס' 12154) הוא מכונה בשם 'קשות הנסך'. רק ר"ד קונפורטי מזכירו בשם זה, ואלה דבריו בקודא הדוונות, מהר' קסל, דף מא סע"א: 'מהריק"ש... שעשה ספר מחדושי הגהות על שולחן ערוך... וקראו ספר ערך לחם וכתב ג"כ ספ' שאלות ותשובות מכתבת יד [לשון זו אינה ברורה שהרי גם ערך לחם הוא בכ"י, וייתכן שפרט זה מוסב גם על ערך לחם] פסקים רבים וקראו ס' אהלי יעקב'.

43 בנו ר' אברהם הלוי מצטט אף הוא פעמים רבות מאוד את הגהות ריק"ש בספרו, שו"ת גנת ורדים. הספר נדפס בקושטא שנת תע"ו ונראה שר' יצחק לא ראהו.

44 ראה בהערה הקודמת. הגר"י נסים, במאמרו 'ההגהות על שולחן ערוך'. בקובץ דבי יוסף קארו, ירושלים תשכ"ט (להלן: נסים, ההגהות), עמ' עט, מוסיף את חכמי ירושלים, ר"י חגיז, ר"ש גארמזאן ור' משה נ' חביב. יש להוסיף לרשימה גם את ר"א אזולאי מחברון, כעולה מהחיד"א בכרכי יוסף, או"ח סי' רכד אות ו; סי' תריד אות א; ר"ש הלוי מצפת ואיזמיר, ראה מחזיק ברכה לחיד"א, יו"ד סי' פד סק"ו, ועוד חכמים. על פרסום הגהות הריק"ש בין חכמי ירושלים וחיכוחם, אתיקא כאן קטע מהסכמת חכמי ירושלים לר' יצחק בואינו על חיבורו שלחן מלכים, כ"י מוסד הרב קוק (מכון לתצלומים 25878), שנת תנ"א: '... כמה יגיעות יגע החכם השלם... כמה"ר יצחק בואינו נר"ו זה כמה שנים ללקט לקוטי בחר לקוטי חידושי דינין מהרבנים האחרונים... ובפרט חידושי דינין של הגהות הרב המוכתר כמוהר"ר יעקב קאשטרו זלה"ה שעשה על השולחן ערוך, והרב אביר יעקב הנו' היה רב מפורסם בק"ק מצרים יע"א בזמן הרב הגאון בעל המפה זלה"ה, וכשעשה הריק"ש זלה"ה הגהותיו הנו' באותו הפרק, עדיין לא נתפשטו בעולם הגהות של הרב המפה ז"ל, ולכן יראה המעיין בהגהות הריק"ש זלה"ה מקצת דינים מחודשים הנמצאים בחיבור הרב בעל המפה זלה"ה, ושניהם לדבר אחד נהכונו. ולפעמים ימצא מחלוקת ביניהם, וגם ימצא כמה דינים מחודשים שלא היו בדברי הרב בעל המפה זלה"ה, וע"פ רוב הגהות הריק"ש זלה"ה נוהגים בארץ ישראל ומצרים וסביבותיה, ושם דוקא נתפשטו מפני שלא עלו על מזבח הדפוס...'

45 ציינם הגר"י נסים הנזכר בהערה הקודמת.

בכתב-היד שהיה לפני המדפיסים היו שיבושים, וכדברי ר' יצחק בהקדמתו:

ובכן אודיע נאמנה כי להיות שהספר הזה הועתק מסופר לסופר משנים קדמוניות נשתבשו הדרכים ונעשו בחזקת תקנה ולהגיה ודבר זה צריך עיון וחיפוש... ולהיות המדפיס נחוץ לשום לדרך פעמיו חששתי פן ח"ו אם ישהה הדבר ותתבטל המצוה מכל וכל... ובאלקים בטחתי שיהיו הטעויות מועטות ובקל יבין המעיין.

אכן יש בספר הנדפס טעויות. יש לדעת, ולקמן נוכיח זאת, כי ריק"ש כתב את הגהותיו על גיליון השולחן ערוך, ובזמן ההתקנה נפלו הן טעויות במיקום דבריו⁴⁶, הן טעויות העתקה והן טעויות דפוס⁴⁷. כתב-היד שממנו נעתק הספר היה בידי המקובל ר' יעקב צמח, שהוסיף עליו הערות. אחת מהערותיו אף חדרה לדפוס באופן מפורש, ביו"ד סי' שפו, דף נד ע"ג: 'צמח. והרב מדבר כשהוא בביתו' וכו', ונראה שהגהות נוספות שלו חדרו פנימה, אבל ללא הציון 'צמח'⁴⁸. דומה שהכתוב באו"ח סי' רלד (דף ח רע"ב): 'ויש נזהרין עפ"י קבלה מלומר אשרי וכו' הוא הערת ר"י צמח, שהרי לא מצאנו בכל כתבי ריק"ש שיזכיר מנהג מסוים על-פי קבלה. זאת ועוד, יש בספר הערות מאת המביא לדפוס, חלקן פותחות: א"א (=אמר אברהם) גין ונכד להרב ז"ל⁴⁹, וחלקן כנראה שאין פותחות כלל בציון זה⁵⁰, והדבר מטעה כמובן.

אמנם, השוואה בין הנדפס לבין המובא על-ידי החכמים שציטטוהו מכתב-יד שהיו ברשותם⁵¹ מראה כי אף שיש שינויים קלים ביניהם⁵², הרי בעיקרו של דבר הנדפס אכן מכיל את כל הגהותיו של ריק"ש. לאור האמור יש לתמוה על הפרט הבא. בספר 'מין משה' לר' משה וינטורה, שהוא חיבור על הלכות שחיטה וטריפות, הוסיף ר' חיים משה קאריגאל במהדורת אמשטרדם תע"ח כמה הוספות, וביניהם 'חידושי הגהות מהריק"ש'. ואכן, מצאנו בספר כמה הגהות המסתיימות בציון 'מהריק"ש'. ברם, חלק

46 הגר"י נסים, ההגהות [לעיל, הערה 44], עמ' פא, בפרק על הגהות ר' יעקב צמח (כדאי לצייין כי בדף קז ע"ג, קח ע"ד, מצוין: תשובות ריק"ש, ואף זו, כנראה, הוספה מאוחרת בדומה למקרה אחר שציין לו הגר"י נסים).

47 הגר"י נסים, ההגהות [לעיל, הערה 44], הערה 26.

48 או"ח ריש סי' לג, ושם כתוב: 'וכתב מהרי"ל נזיר ז"ל, והכוונה לר' יוסף הלוי נזיר (מרבני מצרים בתקופת ר' אברהם הלוי בעל גנת ורדים), וכן נמצא כמה פעמים באהע"ז סי' קנה. וראה להלן, הערות 54, 77.

49 כך העיד הרי"מ טולידו באוצר גנים ירושלים תש"ך, עמ' 213, על-פי כ"י ישן שהיה ברשותו (כ"י זה נמצא כיום בספריה הלאומית בירושלים 1941 8^ו), וראה גם אהע"ז סי' קנה אות ח. רי"מ טולידו ציין שם לתשובותיו ים הגדול, קהיר תרצ"א, סוף סי' עט, שם ציין כי המובא בערך לחם, אהע"ז סי' צא, בעניין תקנות טוליטולא אינו ממהריק"ש שהרי נמצא שם תאריך: שנת תנ"ו, ותמה על ספר טוב מצרים. ואני אומר שהיה לו לתמוה מניה וביה כי בטוב מצרים, דף כ ע"א, הרגיש בזה ורצה להגיה: שנת שנ"ו.

50 בדקתי מקומות רבים בשו"ת דרכי נעם, גנת ורדים ובפרי חדש שבהם הובאו דברי ריק"ש ולא מצאתי הברל משמעויות. כיוון שהמדובר במקומות רבים, נמנעתי מלציין זאת.

51 אתן דוגמה אחת. גנת ורדים, או"ח כלל ד סי' ט, דף עט ע"ד: 'על פי זה כתבתי ללוש העיסה עם יין, בערך לחם, או"ח סי' תסב: 'עם זה התרתי ללוש עם יין'.

מהגהות אלו אינן נמצאות בערך לחם⁵², ואיני יודע אם יש כאן פשוט טעות, שהרי גם בכתב-היד שלפנינו לא מצאנו דברים אלו, או שמא יש כאן עניין אחר שפתורנו נעלם כרגע.

(ב) דרכו ומטרתו

ברצוננו עתה לברר מה היתה מטרת ריק"ש בחיבור זה ומה הן הסיבות שהביאוהו לחברו. ברור כי תשובה מלאה לשאלות אלו נותן המחבר עצמו בהקדמתו לספרו, אלא שלספר ערך לחם אין הקדמה לא בדפוס ולא בכתב-יד. הסיבה לדבר היא שריק"ש כתב את הגהותיו על גיליון השולחן ערוך ומשם נעתקו ונדפסו. כך מעיד ר' רפאל אהרן ׳ שמעון בספרו טוב מצרים, ירושלים תרס"ח, עמ' כ:

ויש בבית מדרשנו במצרים ש"ע ח"מ אשר נדפס באותיות רש"י⁵³ וכמדומה שנדפס בחיי מרן ז"ל וכל גליונותיו מלאים הגהות ידי מהריק"ש שנדפסו בערך לחם ח"מ, אכן יופי הכתב הוא דבר מפליא, מלבד שהאותיות קטנות מאד ויפות מאד מאד, עוד ידיו רב לו להכניס הגהות ערוכה בכל ושלמה בין שיטה ושיטה שבדפוס, ובאותו חלל שביניהם שם הפריד יעקב והכניס דברי הגהות מה ששייך לאותו סעיף.

הרי לנו עדות כי ריק"ש כתב את הגהותיו על גיליון השו"ע⁵⁴, וככל הנראה הן לא נכתבו באופן רצוף, אלא ריק"ש הוסיף עליהן הערות מפעם לפעם⁵⁵. לאחר זאת הועתקו ההגהות מהגיליון, והפכו לספר בפני עצמו.

אלא שעדות זו לכאורה מופרכת מהנמצא לפנינו בערך לחם, דף עט רע"ב:

אמר אברהם בכמה"ר יצחק קשטרו נין ונכד להרב המחבר מהריק"ש זל"ה מצאתי כתוב בספרו של הרב המחבר זל"ה אלו החידושי' שנשמטו מהמעתיק וע"כ ראיתי להעתיקן ולהביאן לבית הדפוס⁵⁶.

52 כגון סימן א. בימין משה: 'עובדים' — 'משוחררים מהריק"ש'. בנדפס ליתא. שם: 'כל אדם... לכתחלה לשחוט' — 'על סמך שיבדקו אחר השחיטה אם הוא מומחה. מהריק"ש'. בנדפס ליתא. ויש עוד דוגמות רבות מסוג זה, נלאיתי ציין, והמעייין ימצאן בנקל.
אוסף כי ח"ד פרידברג, בכית עקד ספרים, כתב כי בעל ההגהות הוא ר' יוסף קשטרו ואיני יודע מנין לו זאת.

53 בשנת שכ"ז נדפס בוויניציאה שולחן ערוך בתבנית פוליו ובאותיות רש"י.
54 וכן דעת הגר"י נסים, ההגהות [לעיל, הערה 44], בסעיף ב. יש להעיר כאן לדברי ר' יחיא צאלח בתשובותיו פעולת צדיק, ח"ב, סי' קפו, דף רי ע"ב: 'ומצאתי הג"ה כ"י מהר"י הלוי בעל מטה יוסף ב' (=בעל) הגהות הריק"ש על הבי" [יו"ד סי' סט] וז"ל ג"ל דהכי נקטינן כי דברי המחמירים הם לפי שיטת דלא מצרכי שיתן הבשר לתוך הרוחחין מהריק"ש עכ"ל. גם בהגהות הריק"ש על הש"ע [סי' סט] על סעיף ו' וסיים ודוקא בדיעבד ובהפסד מרובה וכ"כ גם בס"ס יא ע"ש. מכאן משמע לכאורה שריק"ש כתב הגהות גם על הטור שהועתקו על-ידי ר' יוסף הלוי [ראה לעיל, הערה 48 ולקמן הערה 77], בנוסף על הגהותיו על השו"ע. לא מצאנו אישור לידיעה זו מכל מקור אחר.

55 הגר"י נסים, שם, עמ' פא, מבסס דבריו אלה על ערך לחם, אר"ח סי' תכח: 'בשנת השכ"א... חנוכה בשבת, ושנת השנ"ב יום ד'. לע"ד אין בזה כדי הוכחה, שהרי מכאן רק עולה שערך לחם נכתב לפני שנת שנ"ב. ברם, בחו"מ סי' סז נמצא: 'ושנת שס"ב ליצירה שנת שמטה', וזו הוכחה לדבר.
56 בתוך החידושים נמצא גם, בדף עט סע"ג: 'עוד להרב ז"ל נוסח גט לקטנה המתגרשת ע"י אביה'. בקשר לה יש לציין לשו"ת מהרי"ט, ח"ב, אהע"ז סי' ו' (דפי ירושלים, דף לו ע"ב): 'ויש לי נוסח גט כלפי האב מיסודו של הרב אבא מארי ז"ל ששאל מאתו הרב מהר"ר יעקב קשטרו ז"ל'.

לכאורה 'ספרו של המחבר' הוא ספר חידושי של ריק"ש, ונמצא שריק"ש ריכז את הגהותיו בספר בפני עצמו. אלא שייתכן לומר כי בביטוי זה התכוון ר' אברהם לטופס שולחן ערוך של ריק"ש, שעליו כתב את הגהותיו. נראה להעדיף לשון זו, על-מנת ליישב את שני המקורות.

נמצא אפוא שריק"ש כתב את הגהותיו על גיליון השולחן ערוך, ודומה שלא חשב כלל להדפיס (וראה להלן, הערה 101), וממילא ברור שלא כתב כל הקדמה לחיבורו, ולא נותר לנו אלא להעלות השערות על-אודות מטרתו.

חכם נוסף שכתב הגהות הוא ר' משה איסרליש, הרמ"א. הוא כתב הגהות לא רק על השולחן ערוך, אלא גם על ספר הטור. ולא זו בלבד, אלא שהרמ"א כתב הקדמה לכל חיבור וחיבור והיא מצויה בידנו. והנה, המשווה את הגהות הרמ"א לשולחן ערוך עם הגהות ריק"ש יראה כי יש ביניהן הרבה מן המשותף. כבר ר' יצחק קשטרו הרגיש בדבר וכתב בהקדמתו:

תמצא בהרבה מקומות שכיונה דעתו ודעת מהר"ם איסרלן זלה"ה בהגהת מפה שניהם מפרק אחד נתבארו, ומ"מ משנה לא זזה ממקומה והנחנו הדברים כצורתן לכמה סיבות. הראשונה כדי שיחשבו לשני (!) דעות, ועוד כי אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד ועוד כי הספרדים אינם פוסקים כדברי מוהר"ם ז"ל במקום שחולק על מרן בית יוסף אמנם כדברי מר זקני מוהריק"ש פוסקים בכל ארץ מצרים ובכל גלילותיה אף במקום שחולק על מרן הב"י יען כי הוא מאריה דאתרא.

למרות שהגהות הרמ"א נדפסו כבר בחיי ריק"ש, מסתבר שדפוסים אלו לא היו לעיניו.⁵⁷ דומה כי ניתן לומר כי אם חיבוריהם שווים בחלקם, הרי גם המטרות שהציבו לעצמם היו שוות. והנה, מטרות הרמ"א גלויות לפנינו כפי שהוא עצמו רשמן בהקדמתו. אם-כן, כפי שהרמ"א ראה להוסיף דינים שהמחבר השמיטם למרות שכתבם בספרו בית יוסף, כן גם ריק"ש הוסיף דינים שהמחבר השמיטם ומקורם בבית יוסף.⁵⁸ ומה זה ראה לציין במיוחד לחכמי אשכנז ומנהגיהם, אף זה ציין במיוחד לחכמי מצרים⁵⁹ ומנהגיהם.⁶⁰

ברם בנקודה אחת נראה שיש ביניהם הבדל. בעוד שהרמ"א מקבל את שולחן ערוך כספר מושלם, וכדבריו בהקדמתו: 'בהיות כי הגאון המחבר בית יוסף ושולחן ערוך שלו חכם עדיף מנביא טבח טבח ערך שלחנו, לא הניח אחריו מקום להתגדר בו לבלי ללקט דברי האחרונים להורות דרך המנהגים שנהגו במדינות אלו', הרי מדברי ריק"ש עולה כי אין הוא מסכים לכך, שהרי אלה דבריו על השולחן ערוך⁶¹: 'שהספר הנז' (=שולחן

57 הגר"י נסים, ההגהות [לעיל, הערה 44].

58 ראה הגר"י נסים, שם, עמ' סה ובהערה 5 שם, בעמ' עט ציין לשו"ת גנת ורדים, א, דף פח ע"ד: 'מהריק"ש... רוב הגהותיו ז"ל הם לקוחים מספר ב"י'.

59 פעמים רבות מאוד מביא הוא את דברי הרדב"ז (וראה לעיל, הערה 16), שנחשב מריה דאתרא במצרים. אבל הוא מביא גם מדברי ר"י ן' לב ורשד"ם, בעיקר בחלק חו"מ.

60 לפעמים הוא כותב 'במצרים נהגו' (או"ח שפ), או 'וראיתי רבותי' (שם רפד), 'ומרכותי נוחי נפש קבלתי' (יו"ד קטו), ועוד בדומה לזה. ר' רפאל אהרן ן' שמעון, בספרו נהל מצרים, נא אמון תרס"ח, המרכז את מנהגי מצרים. מסתמך פעמים רבות מאוד על הגהות ריק"ש.

61 תשובותיו, סוף סי' כ, דף לה ע"ב.

ערוך) חברו הנז' בסוף ימיו ומפני חולשתו נמצאו דברים כיוצא באלו בס' הנז'. היינו, שנמצאו בו דברים שאינם מדויקים ונכונים. דברים חריפים נגד השולחן ערוך יצאו גם מפי ר' יו"ט צהלון (ריט"ץ), שחי באותה תקופה בצפת⁶². אבל כבר הראית⁶³ כי למרות דבריו החריפים של ריט"ץ לא נמנע הוא עצמו מלהסתמך על השו"ע ולדון ולדייק בדבריו. ובדומה לכך מצינו גם אצל ריק"ש. כך הוא כותב⁶⁴: 'וכמו כן הרב בעל בית יוסף לא הביאו לפסק הלכה בס' שולחן ערוך', וכן⁶⁵:

ולא ראיתי מי שהקל באופן זה דנ"ד אלא מהר"י קארו ז"ל בס' ב"י... אלא שלפי הנראה ברור לעיני הכל כי הרב מהר"י קארו ז"ל לא סמך על סברתו שבארון⁶⁶ למעשה כלל כיון דלהרמב"ם היא ספק מורגשת וזה כי בס' ש"ע... ואין לומר שהדברים הנז' שכתב הם לכתחילה וכדיעבד מותרת כמו שכתב בארון שהרי בס' ש"ע... כתב בהדיא⁶⁷.

נמצא כי דבריהם של ריק"ש וריט"ץ, עם כל החריפות שבם, לא באו לבטל את ספר שו"ע. נראה כי רצו לומר שאין לקבל את דבריו באופן מוחלט ופסקני, אלא רק לאחר דרישה וחקירה⁶⁸.

דומני שבעניין זה יש להוסיף את הפרט הבא. נחלקו האחרונים⁶⁹ אם חיבר מרן את ספר שו"ע לאחר שחיבר את ספר בדק הבית, או שמא בדק הבית נתחבר מאוחר יותר. והנה מצינו כי ריק"ש ראה את ספר בדק הבית⁷⁰ והשתמש בו⁷¹. לו ידענו בוודאות שאכן בדק הבית נתחבר באחרונה, נראה שהיתה מכאן ראיה נוספת לדברינו על יחס ריק"ש לשו"ע.

- 62 וציין לשניהם ביד מלאכי, כללי השו"ע כלל ב, והחיד"א בשם הגדולים ערך שו"ע.
63 מבוא לשו"ת מהריט"ץ החדשות, ירושלים תש"ם, עמ' 25. וראה עוד מ' אלון, המשפט העברי, ירושלים תשל"ח, עמ' 1143 והערה 18 שם.
64 תשובותיו, סי' יג, דף יח ע"ב, ובדומה לזה בס' ג, דף ו ע"ב.
65 שם, סי' קח, דף קס ע"א. גם בהמשך סע"ב הוא מסתמך שוב על פסק השו"ע. וכן בתשובה סי' סח, דף קיב ע"ב; סי' קכב, דף קצו (ושם קוראו: בספרו הקצר ש"ע), ושם קצח רע"א.
66 כך מכנה ריק"ש את החיבור בית יוסף.
67 ובדומה לזה כותב בס' מ, דף עה סע"א: 'וכן נראה שהבין הרב כשחבר ספר שולחן ערוך דליכא למימר שפסק הפך הני תלת אשלי רבירבי ולא הזכיר סברתם אפילו בדרך ויש חולקים'.
68 זאת בניגוד לעמדה שהתפתחה, אמנם מאוחר יותר, לפיה 'כל הנדפס בשו"ע אין לשנות ח"ו שום דבר וכתורת משה ואפי' בדברים המוכרחים מחויבים אנו לעייל פילא בקופא זעירא דמחטא' (שו"ת פני יהושע, ח"ב, סי' נא). וראה עוד בכגון זה בהערות רמ"מ קרגל לשם הגדולים, מנחם ציון, ערך שו"ע.
69 ראה יד מלאכי, כללי השו"ע, אות טו; החיד"א בשם הגדולים, ערך שו"ע; וראה גם שדי חמד, כללי הפרוסקים, כלל יג אות ל.
70 ראה הגר"י נסים, ההגהות [לעיל, הערה 44], עמ' עו והערה 6 [ניתן להוסיף עוד מקומות, כגון או"ח סי' כז אות ז, דף ג רע"ג; הל' קריאת ס"ת, דף ד ע"ג; ועוד] ועמ' עח בשם המעלות לשלמה.
71 ברם, ר' אליהו שאמץ הלוי, בשו"ת קרבן אשה, ליוורנו תקפ"א, דף כה רע"ג, כותב: 'לא יצא בדק הבית בזמן מוהריק"ש ולא שלטה ביה עינא' והוכיח זאת כיוון שריק"ש יישב דברי הבית יוסף ולא ראה כי בדק הבית כתב אחרת. לדברינו בהערה הקודמת צריך לומר כי החיבור ערך לחם וכן גם תשובות ריק"ש לא עברו 'עריכה' אחרונה ולכן לא הזכיר ספר בדק הבית בכל מקום, שהרי הוא נדפס לראשונה בשנת שס"ה, וברור שחלקים ניכרים מערך לחם ומתשובותיו נכתבו לפני שנה זו.

כבר כתבנו לעיל שספר *ערך לחם* לא נדפס בשלמותו פעם נוספת, ואיני יודע מה סיבת הדבר. על כל פנים, ברור שספר זה נחשב כחשוב מאוד בפסיקת ההלכה וכל גדולי הספרדים השתמשו בו בספריהם. כבר הזכרנו לעיל כי המקובל ר' יעקב צמח כתב הגהות והוספות על הספר (חלק א"ח), הנמצאות בכ"י ששון מס' 905 (מכון לתצלומים ס' 9169). הגהות נוספות שלו על חלקים אחרים של החיבור נמצאות בכ"י ביהמ"ד לרבנים בניו יורק 36107. אף הוא כתב ספר ליקוטים על הלכות שחיטה בשם *זבח השלמים*, כ"י ירושלים (8⁰1935), ובהקדמתו, דף ו ע"א, הוא כותב בין השאר: 'ולכן סדרתי ספר זה אשר בשרש שלו הולך בסדר השלחן ערוך בסימנים וסעיפים ומחובר לכל סעיף מן הלבוש והרמב"ם... וקצת סעיפים מוהר"י קאשטרו ז"ל ומתורת הבית...'⁷². אמנם חכמי האשכנזים ממעטים להזכירו⁷³ וכנראה עקב אופי הספר; ברם, מצאנו את זכרו בין מפרשי השו"ע שהביאוהו, אם מכלי ראשון ואם מכלי שני, וביותר בהגהות ר' עקיבא איגר על השו"ע⁷⁴.

(ג) מקורותיו

מכיוון שספר זה מכיל הערות והגהות על שולחן ערוך, הרי שחלק ניכר מהמקורות המובאים בן הם מקורות שהוזכרו גם ב*בית יוסף*. הרבה פעמים מפנה ריק"ש לעיין בספר *בית יוסף*, בכותבו 'ועיין בארוך'. כן הוא מפנה אותנו ממקום למקום בספר *בית יוסף*. ריק"ש הוסיף לציין גם לתשובות של הרא"ם, ריב"ל, רלב"ח (פעמים רבות כתוב: מהר"ל, או [בטעות] מהרי"ל והכוונה לרלב"ח), רשד"ם, רש"ק, ר"מ אלשקר, וכמובן רדב"ז. כן מציין הוא למנהגי מצרים ודן בהם. לכן לא מצאתי לנכון להתעכב באופן מיוחד על מקורותיו, ולמעט שיש בהם חידוש, ציינתי בדיון על מקורותיו של *שו"ת אהלי יעקב*. אדון עתה בשני חיבורים הנמצאים לפנינו בספר *ערך לחם*. ברם, בעוד שלגבי החיבור הראשון מסתבר שהוא אכן חלק מספר *ערך לחם*, הרי שלגבי השני נוטה אני לומר שהוא חיבור עצמאי. עם זאת, מכיוון ששניהם נדפסו, כאמור, בספר *ערך לחם*, כללתיים בפרק זה.

2. הלכות נזירות

בשו"ת הלכות קטנות, ויניציאה תס"ד, סי' קסו, כותב המוציא לאור, ר"מ חגיז: 'ראיתי להעתיק בסוף הספר הזה הלכות נזירות אשר לי מועתקות מהרב מוהריק"ש ז"ל'. ואכן, הן נדפסו בסוף ח"א, ולפניהם כותב ר"מ חגיז: 'הא לך הלכות נזירות להרב הגדול מוהר"י קשטרו ז"ל כאשר נדרתי (לעיל סי' קסו) וחלקתים לסעיפים כדי להקל על הקורא'. ספר זה נדפס שנית בקרקא תרנ"ז והמביאים לבית הדפוס העירוני בריש הלכות נזירות, וכן כתבו גם בהקדמתם: 'הגהנו אותם ע"פ ס' ערך לחם להרב מוהריק"ש ז"ל... והתוספות והתקונים יבואו מצויינים בחצאי עגולים מרובעים'⁷⁵.

72 לכל האמור כאן ראה הגר"י נסים, שם, עמ' פא ואילך, ובמיוחד עמ' פה-פז.

73 נזכר בין השאר, על-פי מידע שנחבל מפרויקט השו"ת באוניברסיטת בר אילן, בשו"ת *שכות יעקב*, ח"ג, סי' ו וסי' קכא; שו"ת *ישועות מלכו*, אהע"ז סי' ב וסי' ג; שו"ת *מהרש"ם*, ח"ז, סי' טו וסי' כא; שו"ת *מלמד להועיל*, ח"ב, יו"ד סי' א (בשאלה).

74 העובר על הגהותיו ימצא זאת בנקל ועל כן נמנעתי מלציין זאת, וכן הזכירו בתוס' רע"א למשנה, קידושין ג:ב.

75 אמנם את החלוקה לסעיפים השאירו כפי שסידר ר"מ חגיז, ורק בתחילתה היא תואמת לחלוקה שב*ערך לחם*.

למדנו כי אף-על-פי שלפני ר"מ חגיו היו הגהות ריק"ש על השו"ע⁷⁶, הרי שהלכות נזירות היו לפניו, כנראה, בחיבור עצמאי. עובדה זו גרמה לכמה חכמים וחוקרים לחשוב שחיבור זה הוא חיבור בפני עצמו, אבל נראה בעיני שחיבור זה הורם מערך לחם יו"ד סי' רלט.

3. קונטרס שמות גיטין

בערך לחם אהע"ז, סי' קנה, דף עט ע"ב, נמצא: 'שמות הגיטין ע"פ הסכמת ב"ד באלפא ביתא'. אין כאן רמז שמחבר רשימה זו הוא ריק"ש. ייתכן שגיטין אלו ניתנו בבית דינו ועל סמך זאת נערכה הרשימה, אם כי אופי הרשימה אינו מאשר זאת. בהמשך סימן זה נמצא שמות על-פי גיטין שניתנו במצרים 'אשר מצא כתוב מהר"ר יוסף הלוי נזיר'⁷⁷. ברשימה זו יש הפניות לרשימה הקודמת⁷⁸ וההפניה היא בציון 'מהריק"ש', לאמור, הכותב מייחס את הרשימה הראשונה לריק"ש, אלא שכבר אמרנו שעדיין אין הוכחה כי אכן מחברה הוא ריק"ש.

שימוש בקונטרס שמות של ריק"ש נמצא גם בספרו של מהר"ם חביב, עזרת נשים. בספר זה מצטט המחבר את קונטרס ריק"ש עם פרשנות של ריק"ש⁷⁹. ברם, בדיקת מקומות אלה מראה כי המקומות המצוטטים נמצאים בערך לחם אהע"ז, סי' קכט⁸⁰. גם בספרו גט פשוט מצאנו התייחסות לקונטרס זה⁸¹.

גם ר"מ חגיו הזכיר קונטרס זה בסוף ספר הלכות קטנות, ואלה דבריו: 'אמר המנוח ראיתי להעתיק פה מערכת השמות שנמצאו אצלי מכתב יד... ואחריהם יסעו שמות שמצאתי בקונטרס מהריק"ש ז"ל'. ואכן, על כמה שמות ציין 'מהריק"ש', אלא שחלק מהנמצאים לפנינו בערך לחם נמצאים גם כאן⁸² וללא הציון 'מהריק"ש', וייתכן שזו טעות סופר⁸³, וחלק שצוינו אצלו בשם מהריק"ש כתובים לפנינו באופן אחר⁸⁴, ואף כאן ייתכן לתלות זאת בטעות.

76 הזכירים בהוספותיו להלכות קטנות, כגון בחלק א, סי' רצג.

77 ראה לעיל הערה 54.

78 ויש בזה אי-דיוקים. כגון: בשם עטיה יש הפניה לריק"ש שיש לכתוב שם זה ביו"ד אחת, ולפנינו כתוב בשתיים וזו כנראה ט"ס. וכן משמע מדבריו בסי' קכט וגם בכ"י ירושלים כתוב: 'עטיה ביו"ד א' והא לבסוף שכך כותבים הישמעאלים וכן כותבים בגט'. טעות אחרת מצויה בשם גארסיא. אעיר עוד כי באות כ כתב: 'והרב ז"ל (הוא ריק"ש) כתבה בסגנון אחר', וכוונתו אינה ברורה לי.

79 כגון בשמות: חייא, חיים.

80 לגבי השם חיים נראה שבערך לחם יש טעות סופרים. אמנם, לעצם העניין אעיר כי מהר"ם חביב מציין לחיבור ערך לחם בשם 'הגהות ריק"ש' (כגון בשם: שם טוב, וכן הוא בסי' קכט), ולפעמים באופן סתמי.

81 סי' קכט אות קכט: 'בתי"ו יקותה, וכ"כ במזכרת שמות גיטין של מהריק"ש', וראה לקמן, הערה 84.

82 כגון: אישפראנסא (אין התייחסות לערך לחם), איתחיה ועוד.

83 בתשובות אדמת קדש לר"מ מורחי, ח"א, קושטא תק"ב, דף קז רע"ב, נמצא: 'ונ"ל ששם שחאדה הוא מנימוקי מהריק"ש ז"ל שכ"כ חיבת מחודש שר"ל ששם זה של שחאדה הוא מחודש בהעתק זה מה שלא נמצא במהריק"ש ז"ל בהגהותיו המודפסות, שבמודפסות לא נמצא כי אם שחאדה בת' ולא שחאדה בד'". ואכן בכ"י ירושלים כתוב: שחאדה מחודש.

84 כגון: אורא בואינה, חוסנה, יקוטא (חסר בערך לחם), כאסכיה, לידיסיא, סאפיארה, צאריפה, קונדיסא.

הדעת נותנת שאכן היה קונטרס מיוחד של שמות גיטין, שכן מצאנו גם אצל חכמים אחרים⁸⁵. כדמות ראייה יש להביא מקונטרס השמות למהרי"ט, כ"י ירושלים 8^o119, שבסופו, עמ' כח, נמצא גם: 'ואלה השמות הנכתבים בגט מהרב מוהר"י קשטרו ז"ל על סדר אלפא ביתא'. ברשימה זו יש כמה שינויים מהנדפס, והבולטים הם השינויים שיש בהם תוספת הסבר⁸⁶. גם בכ"י לונדון Or 9980 (מכון לתצלומים ס' 7063), עמ' 55, נמצא: 'שמות הגיטין מהרב הגדול מהריק"ש'. ולא זו בלבד, אלא שבספר ערך לחם, כ"י ירושלים 8^o1941, חסר כל קונטרס השמות.

נראה, אפוא, שזו היתה רשימה עצמאית, שהוכנסה לתוך ספר ערך לחם. על סמכותו ההלכתית של קונטרס זה יש לציין לדברי ר' מרדכי הלוי בדרכי נעם, אהע"ז, סוף ס"י מה: 'אנו נוהגין לדקדק בכל שמות הכתובים שם (כוונתו לקונטרס זה) שלא לסמוך עליהם כי אם אחר החקירה כי הרבה שיבושין נפלו בהעתקתו'. כדבריו כותב גם ר' ישראל מאיר מזרחי בתשובותיו פרי הארץ, חלק ב, דף פח ע"ד: 'ואנכי הרוואה כי אמת אתו (עם ר' מרדכי הלוי) במ"ש דאין ללמו' משמות שכתב מוהריק"ש שטעות נפל בהם וכו', וזה יעיד שקונטריסו בנמצא היום שטעות נפל בו ואין ללמוד הימנו. ומאחר עלות שאין ללמוד מקונט' השמות למוהריק"ש כי טעות נפל בהם וזולת כשמפרש הדבר והטעם הרי יש לנו ללמוד משם'.

4. שו"ת אהלי יעקב

(א) סקירה על הספר

ספר זה מכיל את תשובות ריק"ש, קל"ג במספר. הוא נדפס לראשונה בליוורנו, בשנת תקמ"ג, ובשנת תשמ"ה יצא לאור שנית במהדורת צילום. בראש הספר נמצאות כמה הסכמות מאת רבני איטליה ומאת החיד"א⁸⁷. כתב-היד ניתן למדפיסים על-ידי הדיין ר' אליהו הכהן מליוורנו, שקיבלו מדודו ר' מלאכי הכהן, בעל יד מלאכי⁸⁸. ואכן, מצאנו ביד

85 בהקדמת ספר שמות לר' שמחה כהן, ויניציאה ת"כ, הזכיר כמה כאלה, וכן מצינו בספרים רבים אחרים, והדברים ברורים וידועים.

86 כגון: עטיה ביו"ד א' והא לבסוף, שכן כותבים הישמעאלים וכן כותבים בגט. עיוש מחודש עואד כך כותבים הישמעאלים. פאלמא וכתב מוהרי"ק ז"ל דאין להקפיד בין פאלומא לפאלומבה. שלום מלא ואם כתב חסר פסול נ"א שלם חסר אם כתב מלא כשר ופעם אחת נתקבצו חכמי רבני ירושלים לתת גט והסכימו כולם יחד לכתוב שלום מלא ואמרו שכן הסכימו רבני קושטאנטינה וקצת מחכמי מצרים. תרכייה ואם כתב טרכייה כשר וכן כל שנוי שהוא ממוצא א' אין להקפיד רשד"מ ח"כ ס"י קעג. והנה בעזרת נשים בשם שלום כתב: 'ומ"כ לגדול א' כמדומה לי שהוא הרב מהר"ר יצחק צאנז [וכן הביא זאת בגט פשוט, ס"י קכט אות קכה, ושם כתוב צבאח, וכצ"ל] ז"ל שכתב בגליון הריק"ש ז"ל ופעם א' נתקבצו פה עה"ק ירוש' ת"ו לכתוב גט א' שהיה המקדש שמו שלום ועמדנו בספק אם נכתוב שלם חסר וי"ו או מלא ועלתה הסכמתנו לכתוב שלום מלא וי"ו והעידו שכן הסכימו רבני קושט' יע"א וקצת רבני מצרים עכ"ל. מכאן עולה שעל קונטרס ריק"ש נכתבו הגהות שחדרו פנימה.

87 בשם הגדולים, ערך ריק"ש, מעיר החיד"א כי מה שנדפס בשער אהלי יעקב, יולך (ריק"ש) אל צפת... ומת שם בשיבה טובה, הוא שיבוש; וראה לעיל, הערה 30. מכאן יש לומר כי הסכמת חיד"א נכתבה בטרם שנדפס שער אהלי יעקב ולכן אינו מעיר בהסכמתו על פרט זה. אגב, גם בהסכמה האנונימית שנדפסה שם בסוף ההסכמות נאמר בדומה לנוסח השער.

88 כך עולה מההסכמה האנונימית שם.

מלאכי⁸⁹ ציטוט מספר שו"ת אהלי יעקב כ"י. גם לחיד"א היה כתב-יד, כפי שכתב בשם בגדולים ערך ריק"ש: 'והיבר תשובות ונקרא הס' אהלי יעקב והם בכ"י וישנם אצלי'. אף הוא הזכיר בספריו⁹⁰ ספר זה, לעתים על-פי כתב-היד ולעתים על-פי הנדפס. אף ספר זה, כדוגמת ספר ערך לחם, היה מצוי בכתב-יד לפני רבני מצרים וארץ-ישראל, שהשתמשו בו לעתים ואף העתיקו ממנו תשובות שלמות מלה במלה⁹¹. גם בספריהם של רבני מצרים שפעלו בדורו של ריק"ש מצאנו שהועתקו תשובות של ריק"ש. כך הדבר בשו"ת ר' מאיר גאביון⁹² ובשו"ת ר' חיים כפוס⁹³.

ככל הידוע מצויים כיום שלושה כתב-יד מספר זה. האחד נמצא בארכיון עיריית ירושלים ומצבו גרוע. חלק ניכר מדפיו דבוקים זה לזה והקריאה אינה אפשרית. מן המעט שניתן לקרוא נראה שאין בו חומר חדש⁹⁴. השני הוא כ"י ליהמן ניו יורק מס' 72 (מכון לתצלומים ס' 23247). בכ"י זה מעיד המעתיק כמה פעמים⁹⁵ כי קיצר את השאלה או התשובה כיוון שלא רצה להאריך. פעמים שקיצר מבלי לציין זאת לקורא⁹⁶. עם זאת, מצאנו בכמה מקומות נוסח עדיף על הנוסח הנדפס⁹⁷ ואף שינוי בסדר⁹⁸. ברם, אין בו כל חומר חדש. השלישי כ"י הספריה הבריטית 579 (ס' 5845) ואף בו אין חדש, פרט לשינויים קלים. תשובות בודדות נמצאות בכתב-יד שונים⁹⁹, אולם גם הן נמצאות

- 89 כללי הרב המגיד אות ה, ונמצא באהלי יעקב, דף קצו רע"ב.
- 90 חיים שאל, ח"א, סי' עד אות לט ד"ה ראובן; ח"ב, סי' מח אות לח; וגם בברכי יוסף כמה פעמים.
- 91 ראה בנספח בסוף המאמר. כדאי להוסיף כי ר' יחיא צאלח, מחכמי חימן, מביאהו רבות, ומדבריו בפעולות צדיק, חלק ג, סימן רלג, משמע קצת שעשה לעצמו קיצור מתשובות ריק"ש.
- 92 ראה שוחטמן במבואו לשו"ת גאון [לעיל, הערה 31], עמ' 93.
- 93 כ"י קופמן 133 (מכון לתצלומים ס' 4505) וכ"י בית המדרש לרבנים בניי R1454, סי' ג בכה"י = סי' נ בנדרס, אלא שבכה"י התשובה מסתיימת במלים 'הנלע"ד כתבתי' (דף פט סע"ב), והמשכה חסר. סי' כ בכה"י = סי' יח הנדרס, אלא שבכה"י נמצא רק פסק-הדין (כה ע"ב — כו ע"א באמצע), והמשכה חסר. סי' ל בכה"י = סי' קכ בנדרס, אלא שבכה"י נמצא עד התחיתה הראשונה של ריק"ש (קצח ע"ב), והשאר חסר. עלישתי התשובות הראשונות השיג ר"ח כפוס, בלשון חריפה מאוד.
- 94 תודתי לידידי פרופ' אליאב שוחטמן על מידע זה, וראה שוחטמן, שו"ת גאון [לעיל, הערה 31], הערה 350.
- 95 כגון סי' יח: 'לא ראיתי להאריך אלא לכתוב עיקרן של דברים', סי' לג: 'ולאפס הפנאי לא אעתיק פסק הר"ש גאביון והשגותיו ודיינו בפסק הרב לבדו', וראה עוד דברי מ' ליטמן, סיני, פח (תשמ"א) עמ' נד הערה 57, ויש עוד דוגמות רבות לכך ולא ציינתי.
- 96 כגון סי' ס, פד, ועוד הרבה.
- 97 כגון בדף קסד ע"ב בנדרס: 'וכן יש בינו פה תפילין מהמ"ע ומעיר שאלוניקי'. בכה"י: 'מהמערב ומעיר שלוניקי'. דף קעג ע"ב: 'אלא שבמקום ראב"ה כתב ראובן'. בכה"י: 'ראב"ן' (במקום ראובן). ועוד כגון אלו.
- 98 בסוף תשובה צט הקטע: 'ומיהו עכ"פ נ"ל להצריכה טבילה... כיון שאפשר, נמצא בכה"י בסוף התשובה.
- 99 כ"י בית המדרש לרבנים בניי מס' 1373 (מכון לתצלומים ס' 10835) מועתקת תשובה צט והנוסח שבה כמו בכ"י ליהמן בהערה הקודמת. מוסקבה — גינובורג מס' 318 (ס' 27964) העתקה של סי' פו. מונטיפיורי מס' 116 (סי' 4629) העתק סי' קכח ונתעברה תשובה זו עם התשובה סי' קכה [ובסוף התשובה כתוב בכה"י: 'ועוד שהיה כלה (בנדרס חסרה מלה זו) בלא ברכה'].

בנדפס¹⁰⁰. אף כל ציוני ריק"ש עצמו בספרו *ערך לחם* לספר תשובותיו¹⁰¹ נמצאים לפנינו¹⁰². כמו"כ מצאנו בתשובותיו כמה הפניות לתשובות אחרות עם מספר השאלה¹⁰³ וכן נמצא בספר.

נמצא, אפוא, כי כתב היד ששימש מקור לדפוס הכיל את כל תשובות ריק"ש ובאותו סדר שערכם לדפוס¹⁰⁴. ברור כי ריק"ש לא כלל בספרו את כל פסקי-הדין שפסק או הסכמות לפסקי-דין אחרים וכד', וברור שייתכן שנמצא דברים מעין אלה במקומות אחרים¹⁰⁵. נעמוד עתה על כמה עניינים שניתן ללמוד מתשובותיו.

(ב) מקורותיו

כדרכם של המשיבים השתמש ריק"ש במקורות הרגילים, הלא הם התלמוד, הפוסקים המקובלים לאמור, הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש, וכן בשו"ת של הראשונים כגון הרשב"א, ושל חכמי דורו כגון ר"י ׳ לב, רלב"ח, רדב"ז, רשד"ם ור"מ אלשקר. אלא שריק"ש השתמש הרבה מאוד גם במקורות שבכתב-יד, ודומני שרק בתשובות ר' בצלאל אשכנזי מצאנו שימוש נרחב במקורות שבכתב-יד, יותר מאשר אצל ריק"ש. מאליה עולה ההשערה, שמא ר"ב אשכנזי וריק"ש השתמשו באותה ספרייה, או שמא העתיק ריק"ש משיטה מקובצת של ר"ב אשכנזי. ואכן מצאנו לריק"ש שציין שלוש פעמים בספרו *ערך לחם* לדברי השיטה המקובצת¹⁰⁶. יש ליתן את הדעת כי ריק"ש עושה שימוש בשיטה מקובצת בספרו ההלכת'מעשי *ערך לחם*. נראה שיש בזה אישור לדברי שוחטמן¹⁰⁷, הסבור כי מפעלו של ר"ב אשכנזי ביצירת השיטה מקובצת היה גם לצורך פסיקה, ולא רק לצורך הלימוד העיוני של הסוגיה התלמודית.

100 עתה הודיעני בטובו ד"ר מנשה רפאל ליהמן כי רכש כמה תשובות של ריק"ש בעצם כתב ידו, ואף שלח אלי את צילומיהן, ומהם עולה כי אף הן שוות לנדפס בחילופי נוסח קלים. תודתי נתונה לו בזה.

101 מעניין מאוד שלא מצינו כל הפניה מתשובותיו לספר *ערך לחם*. גם מכאן ראייה שספר זה לא היה ברעת מחברו להוציאו לאור, אלא היו אלה הגהות שרשמן לעצמו על גיליון ספר השו"ע.

102 כגון *בערך לחם*, אור"ח סי' יז, סי' קמט, סי' רמו. בסי' שיד ס"ז ציין לתשובתו בסי' שה וצ"ל: צה, שם, סי' תצ"ו; יו"ד סי' קס ס"ב (צ"ל שם: קכו), שם ס"ג, שם ס"ד [ציין לתשובה [כז]; סוף סי' קצב [ציין לתשובה [קה] ועוד הרבה.

103 דף כא רע"א: 'וכבר הוכחתי פסק אחר שכתבתי' — לפנינו סי' א, דף צט ע"א: 'עוד תראה סברתי בפסק אחר סי' צא' — לפנינו נמצא כן בסי' צב ואולי יש כאן טעות סופרים; דף קב ע"א: 'שורש דיני מין חזקות אלו הארכתי בהם בתשובה' — לעיל סי' ו; דף קמג סע"ב: 'וכבר הארכתי בפסק קודם לזה סי' נו'; דף קמה רע"א: 'זהנה בפסק הקודם סי' נו (צ"ל: נו) ואלה דברי שם, בסי' נו לא מצאתי לשון זו ממש אבל עיקרי הדברים נאמרו שם.

104 נראה כי ריק"ש ערך והכין ספר זה, כפי שעולה מדבריו בריש סי' לג: 'פסק ה"ר שלמה גאביון... והעתקתי כמה שכתבו... גם ראיתי להדפיסו'. אף שוחטמן במבואו [לעיל, הערה 31], הערה 350, סבור כן, והוכיח זאת באופן אחר.

105 כגון ההסכמה לפטור ת"ח ממסים שהוזכרה לעיל, ליד ציון הערה 23, חתימתו על קבלת עדות לעיל, ליד ציון הערה 34. כן מצאנו חתום במעשה ב"ד על אדם שהקדיש את כל נכסיו לעניי ק"ק מסתערב בא"י, והחתימה היא ביום שני א' אייר שנת השנ"ה ליצירה מצרים וחתומים: יהודה מסעוד, יעקב קשטרו, אברהם כהן, אברהם מונסון, משה יונה; והובא עניין זה בשו"ת ר' חיים כפוס, כ"י, סי' לו.

106 *ערך לחם*, אהע"ז סי' מב ס"ב, דף סא סע"ד; חו"מ סי' ד סס"ז, דף פג סע"ד; שם סי' קכה ס"ג, דף קב רע"ב.

107 ע"י במבואו לשו"ת גאויזון [לעיל, הערה 31], עמ' 61 והערה 20.

יש לדעת כי אין דרכו של ריק"ש לציין במפורש 'כתב יד' בשעה שהוא מעתיק מתוך כתב-יד, ועל הלומד לדעת זאת מעצמו. לעתים רחוקות מצאנו שהוא מציין זאת, והוא עושה כן, בדרך כלל, ברצותו להשוות בין כתב-היד לבין הדפוס. מובן שצורה זו של ציונים יכולה לגרום לאי הבנות. כך, לדוגמה, חידושי הרשב"א על גיטין נדפסו כבר בוויניציאה בשנת רפ"ג, ועולה על הדעת כי הריק"ש יצטט מחידושים אלה¹⁰⁸, ובמיוחד שכן הוא במהדורת הדפוס, ולכן מפליא לקרוא אצל¹⁰⁹ בהדגשה: 'וכתב הרשב"א בחידושי המודפסים'.

על כל פנים היות שמקורות בכתב-יד הם בעלי חשיבות, אציין עתה למקורות אלה שמצאנום בתשובותיו.

1. דף קלד ע"א: 'מצאתי בגליון פירש"י כ"י, והכוונה לפירש"י, ערכין ז סע"א. מתוך ניסוח הדברים עולה כי ריק"ש ראה את הדברים כתובים בגליון מסכת ערכין והעתיקם משם. אין ריק"ש מוסר לנו מי כתב זאת בגליון. והנה, בדפוס וילנא נדפסו דברים אלה תחת השם 'שיטה מקובצת' ובסיומם: 'כך מצאתי ברש"י כ"י'. כבר הוכח¹¹⁰ כי החיבור שיטה מקובצת על סדר קדשים לא יצא מידי של ר"ב אשכנזי, אלא יש בו מהגהותיו של ר"ב אשכנזי ויש בו גם ממקורות אחרים. ייתכן שהעובדה שריק"ש אינו מציין את שמו של ר"ב אשכנזי על הערה זו מאשרת כי אכן מקורה הוא חכם אחר.
2. דף קס ע"ב: 'וכתב הרמב"ם ז"ל [הלכות גירושין ט: כג] וז"ל כפי הנוסחאות המדויקות הנמצאות פה מצרים כתיבת יד בחתימתו בסוף הספר'¹¹¹.
3. דף ק ע"א: 'ולפי שתשובת הרשב"א ז"ל הובאה בקיצור'¹¹² בס' ב"י... ראיתי להעתיקה פה שאין ספרי היד מצויין בידי כל אדם. ריק"ש העתיק, אפוא, את כל התשובה מכתב-יד. וכן מצאנו לו בדף פט ע"ב: 'כתב הרשב"א בתשובת כתיבת היד... וכן כתב בתשובות אחרות כתיבת יד בית שלישי סימן ס"ח'¹¹³... והובאה בתשובות הנדפסות המיוחסות לרמב"ם'¹¹⁴.

108 כגון בתשובותיו, דף מג רע"א ורע"ב; מט סע"ב; נ ע"א ועוד.

109 דף קיז ע"ב [צ"ל: כך, אלא שנפלה שם טעות דפוס].

110 א' שוחטמן, 'בנין שלמה לחכמת בצלאל לר' שלמה עדני', עלי ספר, ג (תשל"ז), עמ' 63 ואילך, וראה בעיקר דברי הסיכום שם, עמ' 89 ואילך.

111 בספריית הבודליאנה באוקספורד מצוי כ"י (מס' 577) שנמצאת בו חתימת הרמב"ם, אלא שהוא כולל רק את ספרי מדע ואהבה. הר"ש אסף בקרית ספר, יח (תש"א), עמ' 150, ציין לכמה חכמים שהוזכרו בספריהם רמב"ם מוגה וכדו' ולא ציין למקור זה. גם ברמב"ם מהר" שחתי פרנקל לא ציינו למקור זה.

112 ידוע כי תשובות הרשב"א קוצרו על-ידי מעתיקים, כדברי ריק"ש בתשובותיו, דף מא ע"ב: 'נ"ל שאין לדקדק לשון תשובות הרשב"א ז"ל כמ"ש להיות שקצרו השאלה והתשובה'. וראה באור החיים לר"ח מיכל, עמ' 581, מקורות נוספים לכך.

113 החיד"א בשם הגדולים, ערך רשב"א וערך ספר הבתים, העיד כי ראה את ספר הבתים, שהוא ספר של תשובות הרשב"א כ"י המסודרים לפי בתים ושערים, וזהו כנראה טיבו של כה"י שהוזכר ריק"ש. [ראה גם אצל ר"ח מיכל, אור החיים, פא"פ דמ"י, תרנ"א, עמ' 581, שציין לחכמים שראוהו. כ"י זה מצוי כיום בספריית הבודליאנה באוקספורד, ראה ש"ז הבלין, תשובות שאלות להרשב"א, ר"צ של הדפוס הראשון רומי ר"ל לערך, ירושלים תשל"ז, מבוא עמ' כז. העורך]

114 וכן בדף קלה סע"א: 'מתשובות הרשב"א ז"ל סי' תר"מ כתיבת יד'.

- כן הזכיר הרבה חידושים של הראשונים על מסכתות שונות, ונסדרם לפי סדר הש"ס.
4. עירובין. חידושי הריטב"א¹¹⁵.
  5. יבמות. חידושי הרמ"ה¹¹⁶ והמאירי¹¹⁷.
  6. כתובות. חידושי הרשב"א¹¹⁸ והריב"ש¹¹⁹.
  7. גיטין. חידושי הריטב"א¹²⁰.
  8. בבא קמא. חידושי הרשב"א¹²¹, הרא"ה¹²², המאירי¹²³, ר"מ קרקסטה¹²⁴, תלמיד הר"ף¹²⁵.
  9. בבא בתרא. חידושי ר"י מיגש¹²⁶, ר"ן¹²⁷, תוספות רא"ש¹²⁸.
  10. סנהדרין. חידושי הר"ן¹²⁹.
- כמורכב מזכיר ריק"ש תדיר בתשובותיו את תשובות הרדב"ז ואף מציין למספרן. חלק מצינוני מתאים לתשובות הרדב"ז, ח"ג, שנדפס בפירורא תקמ"א¹³⁰, חלק נמצא במקומות אחרים בתשובות הרדב"ז¹³¹, וחלק נראה שעדיין ספון בכתב-יד.
- עוד אוסיף כי ר' צבי הירש עדלמן, במבואו לספר *כפתור ופרח*, צילום דפוס ברלין, ירושלים תשי"ט, עמ' 13, כותב: 'ומעטים המה חכמי זמנו (ר"ל זמן הדפסתו) — והוא נדפס לראשונה בוויניציאה בשנת ש"ט) אשר ידעו ממנו ואשר העלו שמו לזכרון'. בין רשימת החכמים שם הוא מונה גם את ס' *לחם דב* למהריק"ש, אבל אינו מציין מאומה. ברור שכוונתו לספר *ערך לחם*, שבו נזכר *כפתור ופרח* כמה פעמים, בדף כח ע"ב, כט ע"ב,
- 115 דף קמח ע"ב. וכ"ה לפנינו בעירובין קב ע"א בשינויים קלים.
  - 116 דף קסז ע"א.
  - 117 דף מה ע"א: 'וגדולה מזו כתב הרב המאירי ז"ל שהיה בתחילת האלף הששי נודע בשערים שמו בחידושי יבמות' (וכן נמצא לפנינו בסוף יבמות), וכן כתב בדף יח ע"א (והובא ע"י ר"ב אשכנזי בתשובותיו סי' ל).
  - 118 דף קנג ע"א.
  - 119 דף קנב רע"א.
  - 120 דף טז ע"א: 'אעתיק דברי הריטב"א בחידושי שרוב הפעמים דעתו כדעת הרמ"ה' (לגיטין דף מ ע"א), דף נ ע"ב (שם סד ע"א). במקומות אלה מתאימים דבריו עם חידושי ריטב"א מכ"י לגיטין, מהד' מוסד הרב קוק, שההדיר ר"א ליכטנשטיין, ויש להוסיף ציונים אלה למבואו.
  - 121 דף קכט ע"ב (וכ"ה בשיטה מקובצת לדף מ ע"ב).
  - 122 דף סט ע"ב.
  - 123 דף מז ע"א (וכ"ה בשיטה מקובצת לדף קיב ע"ב), דף סט ע"ב, דף ק ע"א.
  - 124 דף נב ע"א (וכ"ה בשיטמ"ק לדף קיד ע"ב), דף קטז ע"א (וכ"ה בשיטמ"ק לדף לה ע"א).
  - 125 דף פ ע"א (וליתא בשיטמ"ק לדף קב ע"א), דף קכט ע"ב (וכ"ה בשיטמ"ק לדף מ ע"ב). מעניין שבשני המקומות הללו נכתב בריק"ש 'תלמיד הרי"ף'.
  - 126 דף כט ע"א (וכ"ה בשיטמ"ק לדף מה ע"א), וכן בערך *לחם*, דף קי סע"ב.
  - 127 דף ב ע"א (וליתא בשיטמ"ק לדף סג ע"ב), וכן בערך *לחם*, דף פא סע"ד, צב רע"א.
  - 128 דף קמד רע"א. בערך *לחם*, דף קי סע"ב כתב: 'וכן הרא"ש ז"ל (על ב"ב) בשטה: ולא נתברר לי פירושו. כאן אעיר עוד כי שם, כמה שורות לעיל, כתוב: 'וכן פירש האב"ד בחידושי (על ב"ב) ובהשטמה לבסוף חידושי מציעא'; נראה שהביא מחידושי הראב"ד לב"ב, אבל לא נתברר לי סוף המשפט.
  - 129 דף קמד ע"א, קמו ע"א (לפנינו לג ע"א בשינוי קצת).
  - 130 כך לפי החיד"א, סוף ערך רדב"ז.
  - 131 ראה *שו"ת הרדב"ז מכ"י*, חלק ח, תשל"ה, סי' עח הערה תרפד, שהתשובה שהזכיר ריק"ש בערך *לחם* מתאימה לפי מספרה לכ"י א, כפי שציין שם המהדיר.

מט ע"ב ועוד. אכן, כפי שכבר כתבנו לעיל, העדר הציון 'כ"י' אינו מוכיח שריק"ש ראהו דווקא בדפוס ולא בכתב-יד¹³².

(ג) דרכו וסגנונו

כבר כתבנו כי בדרך כתיבת תשובות וניתוח העניינים לא ניכרת תכונה מיוחדת השונה מיתר המשיבים. אולם דומה שדבר אחד בולט בתשובותיו, והוא עמדתו התקיפה והעצמאית. הדבר בא לידי ביטוי הן ביחסו לחכמי דורו והן ביחסו לשואלים.

כך מצאנוהו מתבטא¹³³: 'ועם היות לכם של ראשונים כפתחו של אולם מקום הניחו לנו אבות העולם', או¹³⁴: 'ומעתה אשיב ידי להראות לשרי התורה והסברא בטול כל הראיות שהביא הרשד"ם ז"ל'. והדבר בא לידי ביטוי חזק בתשובות שבהן התווכח עם חכמי דורו. כגון בס"י לג, בוויכוח על אודות הקראים, בהשיגו על ר' שלמה גאביון, לשונו חריפה מאוד: 'אין בלשונו מלה ולא בשכלו הבנה', 'תמיה אני על סכלות האיש הזה', 'גם זה הבל', ובדומה לזה כתב בוויכוחיו עם חכמים אחרים¹³⁵.

נראה שיש להסביר את הלשונות החריפות הללו בחששו של ריק"ש מפני היגררות אחר פסק מוטעה, וכפי שמצאנו שהדגיש זאת במקומות אחרים, כגון: 'וראיתי שנכשלים בזה רוב ההמון ולפיכך הודעתי שאין נראה כן מדברי התלמוד והפוסקים זלה"ה'¹³⁶, 'הוצרכתי לדחות דברי הר"מ אלאשקר... כדי שלא יטעו התלמידים הבאים אחרינו'¹³⁷, 'והשי"ת יודע שלא העליתי דברים אלו על ספר כי אם כדי שלא יטעו הרואים את דבריו ותשלך אמת ארצה'¹³⁸. ריק"ש עומד על דעתו בתקיפות רבה גם במקום שנראה שהיה לו לחשוש מפני אנשים אלימים וכדו', וכדבריו¹³⁹: 'לא אחשוך פי מהשיב אמרים אמת לא אעשה תורת פלסתר לכסות משפט צדק ולכפות עליו פסכתר לא אשא פני איש', או¹⁴⁰: 'לפי שראיתי רבים קמים להכשיר בכל מקום אנשי רמיה וכל איש מכה רעהו בצדיה ירום ונשא וגבה לאמור אני אמלך... לכן אמרתי לברר וללכך ולהודיע גודל שגיאתם'.

אין ספק שריק"ש חש עצמו ראוי ורשאי להתבטא בצורה כה חריפה, שהרי אין הוא כותב מבלי שיעיין היטב בכל נושא ונושא, וכדבריו על עצמו בהתירו עגונה¹⁴¹: 'להורות

132 כאן אציין כי בספר צדוק החיים לר' חיים ב"ר שמואל בן דוד, ירושלים תשכ"ו, כותב המהדיר ר' שמואל חגי ירושלמי במבואו, עמ' יג, כי 'דברים מצדור החיים מביא ר"י קסטרו בערך לחס'. ברם, לא מצאתי בערך לחם מובאות מספר זה. עם זאת אוסיף כי בהגהות ר' יעקב צמח כ"י ששון מס' 905, שהזכרנו לעיל, מוזכר ספר זה כמה פעמים.

133 דף יח ע"א.

134 דף קיז סע"ב.

135 דף צט ע"ב: 'וראיתי לא' החכמים יצ"ו... ושגגה בידו במיעוט עסקו בספרי הפוסקים ז"ל והס כי לא להזכיר'; דף קא ע"ב: 'ולא ראיתי להביא כל התשובה שלא להזכיר שם הטומאה אצל דין הטהורה והקדושה הגמורה'; דף קלה ע"א: 'ראיתי מי... אלו דברי רוח... ראיתי... ולא חש לקמחיה'.

136 עח סע"א.

137 קכו ע"א.

138 קעב ע"א, וראה גם קמו ע"א: 'וכתבתי זה להזהיר התלמידים הרואים דבריו'.

139 צד סע"א.

140 פח ע"ב.

141 קסט ע"ב.

שדקדקתי בעניינה בשבעת הספיקות והעליתי להתר אחר העיון ודקדוק דברי המפרשים ז"ל ראשונים ואחרונים¹⁴².

ריק"ש מדגיש פעמים רבות כי הוא מקצר בדבריו, וזאת משני טעמים. האחד: 'אין רצוני להאריך במה שכבר הועלה על ספרי הדפוס'¹⁴³, ובדומה לזה¹⁴⁴: 'וקצרתי במקום שאמרו להאריך להיות כי ספרי הדפוס מצויין ביד כל אדם'. השני: 'אין רצוני להאריך... לפי שהאמת יורה דרכו וידחה את המנגד ואין מנהגי להכביד על המעיין באריכות הדברים עד שיצטרך לחבר ספר על כל דין'¹⁴⁵, ובדומה לכך¹⁴⁶: 'ורוב פשיטות דין זה אין צורך באורך'.

(ד) עניינים השנויים במחלוקת חכמי הדור

בתקופת ריק"ש נשאלו חכמי הדור על-אודות כמה עניינים שגרמו ויכוחים חריפים מאוד ביניהם. עניינים אלו מפורזים בתשובותיהם שברפוס ובכתב-יד. גם ריק"ש התייחס לכמה מנושאים אלה, אלא שבדרך כלל כתב בלשון סתמית 'יש שכתבו' וכדו', ואי אתה יודע כלפי מה אמורים הדברים. לדאבוננו, חלק מתשובותיהם של חכמי מצרים עדיין נמצא בכתב-יד, וחלק אבד במשך הזמן, כך שאין בידינו לפעמים האפשרות לדעת מי עוד התייחס לנידון זה¹⁴⁷. אכן, יש כמה עניינים מפורסמים שידוע לנו כי נחלקו בהם חכמי הדור והם מוזכרים גם אצל הריק"ש, כגון המחלוקת בדבר גט שנמצאה בו טעות (סי' כ), המחלוקת על-אודות הקראים (סי' לג), פרשת גט ענקי (סי' קלא) ועוד. בנוסף שבסוף המאמר ציינתי לתשובות חכמים שדנו בתשובות ריק"ש, וביניהם יש גם כמה ציונים לדברי ריק"ש הסתמיים ולתשובות שנושאים היו במחלוקת בין חכמי הדור.

אוסף עוד כי, כידוע, יש מקרים שבהם אותה שאלה נשאלה לפני כמה חכמים והם השיבו עליה מבלי לדעת זה מזה. כך מצאנו שהשאלה שנשאל ריק"ש בסימן ג נשאלה גם מאת ר"ב אשכנזי בתשובותיו סי' לא, ושניהם השיבו עליה מבלי שהאחד יתייחס לדברי חברו. למקרה זה נזקק גם המב"ט בתשובותיו חלק ב', סי' רכה, אשר ציין לתשובות ריק"ש ור"ב אשכנזי. בדומה לזה מצאנו בתשובות ר"ב אשכנזי סי' כה. ר' בצלאל נשאל מר' עוזו ב"ר שמעון נחמני, ובסוף השאלה כתב לו ר' עוזו: 'ואחלי יראה גם לגבירי הח' הנעלה עץ הדעת כמה"ר יעקב קשטרו וכו' והמחילה אתו כי לא יכולתי להעתיק אחרת כעת'. כלומר, ר' עוזו התכוון לשאול זאת גם מאת ריק"ש, אבל מסיבות שונות לא שלח אליו העתק, ולכן ביקש מר' בצלאל שיראה זה גם לריק"ש. בתשובות ריק"ש לא מצאתי התייחסות לכך. ועוד דוגמה לכך. מצאנו כי הרשד"ם בתשובותיו, יו"ד סי' קז, וריק"ש בתשובתו, סי' לא, ענו על אותה שאלה. ומעניינים דברי

142 ומכאן אתה למד שיש כאלה שאינם עושים כן ואינם ראויים לפסוק, וראה לעיל בהערה 135.

143 נו ע"א, עד ע"ב, עה רע"א, צ ע"ב, קח ע"ב.

144 לו ע"א.

145 צח ע"א.

146 קמג ע"א.

147 כדוגמה אציין לתשובות סי' י, שבאותו נושא דן גם ר"א מונסון הזקן בתשובה כ"י. נוסף על זה, אחד מחכמי מצרים תקף את תשובת ריק"ש בנידון. כל הפרטים האלה נודעו לנו כדרך אנב על-ידי החיד"א, כרכי יוסף, חו"מ סי' ז אות טז, ומשם למדנו כי ראה קובץ של תשובות חכמי מצרים בכ"י שנראה שלא הגיע אלינו.

הרשד"ם בתשובתו: 'וראיתי דברי החכם השלם הפוסק כמה"ר יעקב קשטרו נר"ו מתוך ריסי דבריו נראה שכבר הגיעו דברינו אליו'.

(ה) מנהגי מצרים¹⁴⁸

כבכל ספר של שאלות ותשובות, הרי גם בספר זה מצויות ידיעות חשובות על-אודות מנהגים, תקנות, אישים וכדו'. אנסה לרכז את כל הפרטים הללו ולתתם לפני הקורא. אפתח בידיעות על מנהגי מצרים המצויים בספר ואסדרם לפי סדר הימצאותם בספר.

1. סי' ה, דף יד ע"א: 'במצרים שלעולם אחר שקורעים הגט שתי וערב בב"ד הסופר שנמסר לפניו שלא ביד האשה מצניע אותו קרוע'¹⁴⁹.

2. סי' כא, דף לו ע"א: 'הן אמת כי להקת הנביאים בבני ישראל אשר מעולם נחלקו בדין היבמה והיו לארבעה ראשים... וכת שלישית אומרת מצות יכום קודמת ועליה סמכו כל גדולי הדורות בארצותינו'¹⁵⁰.

3. שם ע"ב: 'מעשה ודאי הדין הוא דנוטלת יבמה זו כל חפצי נדונייתה אפי' לא תפסה דלא גרעה מא"א ולדעת רבי' הגדול הרדב"ז ז"ל אפשר דנוטלת גם מ"ש לה הבעל בתורת נדוניא כמו שנוהגים במצרים במוקדם ובמתנות ודוקא שהן בעין'¹⁵¹.

4. סי' סח, דף קג רע"א: 'מימינו ומימי רבותינו ז"ל חכמי הדור שלפנינו לא ראינו גביית כתובת בנין דכרין לא ממטלטלי ולא ממקרקעי עם שהכל כותבין בכתובה שעבוד מטלטלין אגב קרקע'¹⁵².

5. סי' עא דף קיד סע"ב: 'לפי הנהוג בעיר הזאת שאין מקדשין אלא סמוך לכניסה לחופה'¹⁵³.

6. סי' קלא, דף קפד ע"א: 'ותכף אחר מסירת הגט הזמין אותנו אנחנו ח"מ ללכת עמו לבית המרחץ להעביר רעה מבשרו כמנהג הנשים המצריות העבריות המתגרשות שנכנסות למרחץ תכף אחר קבלתן גט להסיר אל עכ"ט'¹⁵⁴.

(ו) תקנות במצרים ובירושלים

בתשובות ריק"ש מצאנו פרטים על-אודות שתי תקנות שנתקנו במצרים. התקנה הראשונה היתה בדבר המנגנים בחופה. ואלה פרטי השתלשלות העניינים בתקנה זו. נהגו במצרים

148 לא ציינתי כאן לתשובות שבהן סמך ריק"ש על המנהג בבחינת 'וכן עמא דבר', והן סי' ה, דף ח ע"א; סוף סי' סט, פו, סי' קכג, דף קעט רע"א. וראה בנספח מקורות נוספים בזה. סי' צד, צה מוקדשים לישני דברים שמקילים בהם במצרים בשבת הפך דעת הפוסקים וריק"ש ניסה ליישב זאת.

149 ראה מ' מרגליות, *החילוקים שבין אנשי מזרח ואנשי א"י*, ירושלים תרצ"ז, עמ' 121 (וממנו, י' גליס, *מנהגי ארץ ישראל*, ירושלים תשכ"ח, עמ' שעו ובהערה שם), וציין *לתשובות דרכיו*, ח"ב, תשצה; ח"ג, תתפא. בנהג מצרים לא מצאתי שהוזכר מנהג זה.

150 ע"י שו"ע אהע"ז ריש סי' קסה.

151 ראה *מנהגי ארץ ישראל*, עמ' שמח ובהערה שם. בנהג מצרים לא מצאתי התייחסות לזה.

152 וכ"כ בערך לחם, אהע"ז סי' קיא. וראה נהג מצרים, דף קצו ע"ב, שציין לערך לחם.

153 ראה נהג מצרים, דף קע ע"ב: *מנהגי ארץ ישראל*, עמ' של ובהערה טז [שם ציין לאהלי יעקב סי' ס"ב; ברם, שם מדובר על תקנה בירושלים, וצינתי זאת לקמן הערה 162]; א"ח פריימן, *סדר קדושין ונשואין*, ירושלים תשכ"ה, עמ' קה ואילך [צ"ל שם: ע"א, במקום: י"א].

154 איני יודע פירוש לשתי המלים האחרונות, וגם לא מצאתי שיוזכר מנהג זה.

'שהיו באות בחורות גויות לנגן ולרקד... ובטוב לב בחורי ישראל ביין ישאו עין אל יופיין ויבואו לכמה מיני עבירות'. ומשום כך תיקנו שרק חברת יהודים תנגן בחופות, 'ונהגו בהם כמו ששים שנה'. ברם, כתוצאה ממעשה

שהכלה קרובתו ספרה לו כי דחקו רגלה בצאתה לקראת החתן... גזרו חרם שלא יתופפו אנשי החברה בחופות כלל עד כלות חמש שנים... ובתום זמן קצבת הגזרה עמד חכם... והחרים לבטל החברה ממצות התופים עוד עשר שנים אחרות ולא היו באותו המעמד כל דיני העיר ולא הסכימו על גזרתו... ולקצת הימים נתבקש בשיבה של מעלה החכם הרב המתקן המשך בטול החברה מלשמח החתן והכלה ואחר פטירתו נתקבצו רוב חכמי העיר וכתבו הסכמה זה נסחה בהיות שבשליש ראשון של שנת השנ"ב ליצירה נתקבצו בתלמוד תורה עם החכם השלם המנוח כמהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה וחדשו ההסכמה... והמשכנו עוד עשרה (!) שנים אחרים מחדש חשון הנו' והחרמנו על זה... ויהי כי עברו איזה שנים בבטול אנשי החברה הקדושה ממצות התופים... ושדך החכם השלם הדיין המצוין נר"ו החתום בהסכמה את בתו לבחור אחד... ושלח בעד החברה הטהורה... ועשו הם מצותם לתופף כמנהג הראשון בקדושה ובטהרה ובכן קמו עליו החכמים החתומים בהסכמה האחרונה כנוכח ויאמרו לו מדוע ככה עשית לבטל ההסכמה שחתמת בה גם הוא השיב אמריו להם... וזה טופס מה שכתב על זה...¹⁵⁵

מכאן למדנו כי בסביבות שנת רפ"ז¹⁵⁶ תוקנה התקנה שחברת הנגנים תכלול רק נגנים יהודים. בשנת שמ"ז נתבטלה התקנה והוחלט שהחברה לא תשתתף יותר בחתונות. בשנת שנ"ב חודשה התקנה השנייה בהסכמת ר"ב אשכנזי. לאחר כמה שנים שידך ריק"ש את בתו וקרא לחברה הישנה שתנגן בשמחתו, למרות שהוא עצמו חתם בהסכמה (כנראה בשנת שנ"ב) על ביטולה של חברה זו. על זאת שאלוהו כיצד עשה בניגוד לחתימתו והשיב להם תשובה מפורטת להצדקת מעשהו. התקנה השנייה היא תקנת הקברים:

היה איש יהודי חמר גמל נושא מתי ישראל על כתף עיירים ועל דבשת גמלים לקוברם בקברי ישראל הרחק מאד מן העיר... ובהכביד עליו משא העם ישליך אל הפתחים ואל הגאיות [נכ"ל] בדרך בהוליכו אותם... העיר ה' את רוח גדולי העיר וחכמיה ועמדו על נפשם בשתי הפרצות הגדולות האלה ותקנו והעמידו כמה אנשים בחברה קדושה וטהורה לשני (!) המצוות האלה¹⁵⁵.

נמצא שתקנת חברת הקברים תוקנה באותו זמן שתוקנה תקנת חברת המתופפים. אלא שבתקנה לא חלו תמורות והיא המשיכה להתקיים¹⁵⁷ חרף המצב המסוכן בקבורת יהודים

155 ס"ט, דף קב ע"ב.

156 רוזניס [לעיל, הערה 5], עמ' 428, מאריך מעט בעניין זה. בין השאר הוא כותב כי ר' יוסף סמברי בספרו דברי יוסף (כ"י) ניקד את האותיות ממר מהמלים 'משמרת ומשמרות', ומכאן כי שנת התקנה היא ר"פ (=ממר), ברם, בדברי יוסף כ"י פריס, ד"צ ירושלים תשמ"א, עמ' 256, מנוקדת רק המלה 'למשמרת', ורק על האות מ' בלבד.

157 רוזניס, שם, עמ' 431, קושר את שתי התקנות הללו ביחד, ולדבריו נתבטלה גם חברת הקברים; ולא נראים לי דבריו. ריק"ש מרגיש כי הביטול היה רק ביחס לחברת המתופפים ולא ביחס לחברת הקברים.

מחוץ לעיר, וכמו שכותב ריק"ש¹⁵⁸: 'בהיות כולם שומרים משמרת ה' ומה גם עתה במצות הקבורה לסכן נפשם באישון לילה ואפילה בארץ ציה במדבר הרחק מאוד מהעיר הערו למות נפשם אשר עיננו הרואות כמה נהרגו וכמה נגזלו וילכו ערומים מבלי לבוש על ידי הליסטים הסובבים חוץ לעיר בימים ובלילות'. וכן שמענו ממקורות אחרים¹⁵⁹. על סדרי החברה למדנו ממקור נוסף בתשובות ריק"ש¹⁶⁰: 'חברת קברים נחלקת לשלשה (!) משמרות וגבאי ממונה על כולם ובהגיע תור משמרה מהם שלח הגבאי לראש המשמרה לעלות עם המת ולקבורו כנהוג'.

בנידון זה נשאל ריק"ש¹⁶¹ על מעשה שאירע, שראש משמרת מסוים סירב לעלות ומשמרה שאחריה נתרצתה לעלות, ואחר-כך התחרט ראש המשמרה הראשון ורצה לעלות עם משמרתו ונשאל, האם נדחית משמרתו אם לאו. ושאלה זו בפירוט ורחב, עם הרקע לאירוע, נשאלה גם מאת ר' חיים כפוס, הלא היא כתובה בתשובותיו שבכתב-יד, סי' יח. מצאנו בדברי ריק"ש עדות על הסכמה, תקנה, שנהגה בירושלים. ואלה דבריו¹⁶²: 'הסכמת הרבנים מעולם אנשי ה' בירושלים מימים קדמונים ששום אחד לא יקדש אשה אלא במנין עשרה'. ידוע לנו כי הסכמה מעין זו נהגה במקומות אחרים, אולם לא מצאנו שיזכירה ביחס לירושלים¹⁶³.

(ז) ידיעות על אישים בא"י ומצרים

ארשום כאן כמה ידיעות על-אודות אישים מסוימים שנמצאו בדברי ריק"ש. איני רושם כאן את כל האישים שהוזכרו בספר זה, אלא רשמתי כמה ידיעות בלבד שיש בהן חשיבות.

רלב"ח — כבר ציינתי לעיל¹⁶⁴ לדברי ריק"ש: 'ומעיד אני לפני בורא עולם שיש אצלי בביתי ס"ת כתיבת ידי הרב הגדול מהר"ר לוי ׳ן חביב ז"ל שכתב לעצמו ואח"כ הוצרכו בני בניו ומכרוהו לי'.

ר' יוסף קאלבריס, אבי ר"ח ויטאל — 'הזקן הנכבד כה"ר יוסף קאלבריס שהיה בזמנו ראש וקצין על כל סופרי תפילין היה כותב הכף פשוטה עגולה כהלכתה וכן רבים מסופרי צפת תוב"ב שיש ביננו¹⁶⁵'.

ר' מלכיאל אשכנזי — 'החכם השלם החסיד וקדוש כמוהר"ר מלכיאל אשכנזי נר"ו חפס

158 שם דף קג ע"ב.

159 רוזניס כותב שר"י סמברי בדברי יוסף (כ"י) העתיק מהריק"ש. ברם, במהדורה שלפנינו (ראה הערה 156), עמ' 256 ואילך, העתיק (אם אכן העתיק מריק"ש) רק כמה שורות. רוזניס הביא שם מקורות נוספים לעניין זה.

160 פח, דף קלו ע"א. רוזניס כתב ששלושת המשמרות היו: (א) ספרדים, (ב) מסתערים, (ג) מערביים, ומקורו מדברי יוסף הנ"ל, ושם ניתנו גם נימוקים לסדר זה.

161 שם. במקרה זה אין ריק"ש ור"ח כפוסים רומזים זה לדברי זה.

162 סי' סב, דף קח רע"א.

163 ראה פריימן, סדר קדושין ונשואין [לעיל, הערה 153], עמ' קיב-קיג.

164 ראה לעיל, הערות 11, 12.

165 דף קסד ע"ב, והיא תשובת ר' שלמה נרבוני מחברון. ידיעה מעין זו נמצאת גם בקורא הדורות, מהר" קסל, דף מ ע"ב, ובדברי יוסף [לעיל, הערה 156], עמ' 193.

באמתחות בית מדרשו ומצא קונטרס א' חיברו חכם א' באשכנז שמו כמוה"ר שמעון בן אליעזר המכונה ברוך שאמר¹⁶⁶.

ר' יצחק בירב ובית מדרשו במצרים — 'לרבני קנדיאה... הנכון וחכם הרופא כה"ר חיים נ' שושן נר"ו... למד פה כמה שנים בשיבת החכם השלם כמה"ר יצחק בירב ז"ל... החכם הנעלה כה"ר אליעזר די אלמדיגו נר"ו כי הוא ג"כ היה לומד אז בשיבה הנז"ל¹⁶⁷. שמענו מכאן על ישיבה במצרים בראשות ר' יצחק בירב, שהגיעו אליה תלמידים גם מקנדיאה; ומכאן למדנו, כבדרך אגב, על קשרים בין מצרים וקנדיאה באותה תקופה¹⁶⁸. ברור הוא כי ניתן להוציא מספר זה ידיעות בתחומים נוספים, ובמיוחד על חיי היהודים במצרים. כך, לדוגמה, מצאנו ויכוח על-אודות היחס בין היהודים לקראים ומעמדם של הקראים¹⁶⁹, או היחס לעבדים ולשפחות ובעיות אישות הכרוכות בנושא זה¹⁷⁰, ועוד עניינים כגון אלה. אכן, לא נראה לי שמחקר זה מהווה מקום מתאים לעסוק בכל התחומים הללו, ועל כן משכתי ידי מלהאריך בדבר¹⁷¹.

5. שיטות על התלמוד

(א) שיטה על ביצה

בשנת תרכ"ה נדפסו בירושלים חידושי על מסכת ביצה, בשם *תולדות יעקב*. הספר נדפס שנית בירושלים בדפוס צילום בשנת תשכ"ה. לספר יש הקדמה קצרה מאת יעקב בר אברהם¹⁷² קשטרו, כפי שעולה מהאקרוסטיכון שבפתיחת ההקדמה. אין כל ספק, אפוא, שמחבר הספר הוא אכן ריק"ש דנן. אמנם, אין בהקדמה זו רמז לשמו של הספר. ואכן, שם הספר ניתן על-ידי המוציא לאור, וכדבריו בהקדמתו: 'וקראתי שם הספר תולדות יעקב ע"ש תולדותיהם של צדיקים ובפרט חדושי תורה ילידי רעיוניו'. ריק"ש התחיל לכתוב את ספרו 'בעשרי

166 החיד"א הביא זאת בשם הגדולים, ערך ברוך שאמר, משו"ת ריק"ש כ"י. בספר ברוך שאמר, שנדפס מחדש בקובץ ספרי סתם, מכון התלמוד, ירושלים תש"ל, עמ' קיג-קיד, הובאו דברים אלה מתוך החיד"א, אבל המהדיר לא עמד כנראה על העובדה שהספר שהזכיר חיד"א כבר נדפס.

167 אישור ללימודי ר"א דלמדיגו בשיבת ר' יצחק בירב במצרים שמענו גם מדברי ר' יוסף שלמה דלמדיגו (היש"ר מקנדיאה) במצורף לחכמה, בזוליא שפ"ט, דף כה ע"ב, ע"ש. על ר' יצחק זה ושיבתו ראה מ' בניהו, ספר היוכל לר"ח אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 78-79 (וראה א' דוד, ר' יצחק קארו, סיני, סו [תש"ל], עמ' סס"ח והערה 11 שם).

168 על הקשרים בין מצרים וקנדיאה באותה העת וציונים נוספים בעניין זה, ראה מ' ליטמן, 'הקשרים שבין יהודי מצרים לקנדיאה במאות הטי"ז והי"ד', סיני, פח (תשמ"א), עמ' מח ואילך.

169 ראה סי' לג. וראה על כך גם ש' אסף, כאדלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 196 ואילך.

170 ראה סי' יא, ושם מוזכר פרט מעניין לזמננו: 'וכן נעשה במצרים בחבשיי יודית שהיתה נשואה בארצה... הרי לנו ידיעה על-אודות יהודים חבשיים, או יהודים פלשיים, ויש לזה השלכה לפלשים היום ואכ"מ. וראה עוד אסף, שם, עמ' 244 ואילך, שוחטמן, ר"א קסטרו, [לעיל, הערה 4], עמ' 391 הערה 17.

171 גם מספרו ערך לחם ניתן לדלות ידיעות בנושאים שונים. אציין כאן לידעה חשובה, שדומני שנעלמה מעיני העוסקים בדבר. ואלה דבריו בערך לחם דף מד סע"ד: 'ש מי שכתב שענין הסמכה שנהגו בזמן הזה האשכנזים הוא כרי שידעו כל העם שהגיע להוראה והוא מורה ברשות רבו הסומכו ונותנין לו שיקראו אותו מורינו ואני ראיתי הרבה מהמסומכין דלא הו' ידעי צורתה דשמעתתא והרב' נתוכחתי עם חכמי האשכנזים ידעני דעת על מה זה ואמרו שעושי' כן כרי שיתנו לב ללמוד. וראה באריכות על עניין זה מ' ברויאר, 'הסמיכה האשכנזית', צינץ, לג (תשכ"ח), עמ' 15-46.

172 ראה בתחילת דברינו לעיל ליד ציון הערה 6.

לחודש כסליו השל"ו ליצירה, וסיימו: 'הפעם אודה את ה' כי על יו"ם טו"ב באתי להשלים פירוש מסכתא זו ביום חמשי ששה עשר לחודש אלול השל"ז ליצירה ואני בתוך הגולה מצרים העיר המהוללה'¹⁷³.

עיון בחידושים מראה כי ריק"ש דן כמעט באופן רצוף בדברי התלמוד, רש"י והתוספות. תיאורו של ר' שלמה חזן, שיובא לקמן על-אודות השיטה לבבא קמא, 'והיא בעיון דק ושכל צח ומצוחצח על כל אות ואות לא הניח פינה וזוית', הולם היטב גם את השיטה לביצה. אכן, הדיון בדברי התלמוד הוא דיון על אתר, אבל לא בדרך של קושיה ורומיה ממסכת למסכת. כמורכב אין ריק"ש דן כלל בדברי הפוסקים הקשורים לנושא. כך, לדוגמה, שמו של הרמב"ם כמעט שאינו מוזכר בספר, למעט מקומות בודדים שבהם הביאו כבדרך אגב, ולא לעצם הנושא. בתוך ביאורו מעלה ריק"ש, כבדרך אגב, כמה כללים בדברי התלמוד¹⁷⁴. דומה שריק"ש עצמו בהקדמתו קבע כבר את אופי חידושי: 'בשבטי ישראל הודעתי נאמנה כי למתחילים ליכנס במדרגת העיון יצרתיו אף עשיתיו ואם ח"ו שגיתי אתי תלין משוגתי לא למעשה אשר יעשה ישראל דברתי עד הנה כי אם לחדד וללמד את הילדים השומעים לקולי'. נראה כי 'למתחילים ליכנס' או 'ללמד את הילדים' הם ביטויים בדרך של ענווה. אמנם, הביטוי 'מדרגת העיון' תואם יפה את אופי הספר, שהצבענו עליו לעיל, והוא תואם את אופי העיון שהיה נהוג בשיבות ספרד לפני הגירוש¹⁷⁵. גם הביטוי 'לא למעשה אשר יעשה ישראל' תואם את האמור לעיל ומסביר היטב מדוע נעדר שמו של הרמב"ם. גם ביחס לרש"י נקט ריק"ש אותה שיטת עיון, ורווחים אצלו הביטויים: 'רש"י הרגיש', 'רש"י נשמר'. בדרך כלל כוונתו לומר בהם כי רש"י הרגיש בקושיית התוספות וכיוון בדבריו לתרצה, או שנשמר מקושיית התוספות. כן הוא משתדל לעמוד בדברי רש"י ותוספות על הקשר הענייני בין דבריהם. והרבה פעמים משתמש הוא בביטוי: 'וזהו הקשר', או ביטוי הדומה לזה. ונמצא שההגדרה 'לחדד... השומעים לקולי' נכונה היא.

ריק"ש מזכיר מעט מאוד מדברי הראשונים למסכת זו. הנזכרים הם: פירוש המשנה לרמב"ם¹⁷⁶, ר"ן בפירושו לרי"ף¹⁷⁷, חידושי רשב"א¹⁷⁸, חידושי בנו של הרמב"ן¹⁷⁹. כן מביא הוא פעמים רבות מדברי ה'מפרשים' בצורה אנונימית.

173 ראה שם ליד הערה 21.

174 בדפי הספר, וכן בכל הציונים לקמן, דף ב ע"א ד"ה גמרא: 'כבר ידעת שלא יזכיר התלמוד חלוקה שאין לה מציאות כלל' (על הביטוי 'חלוקה' ראה בנטוב, בהערה הבאה, עמ' נח); סג ע"א דן בסדר המופיע בתלמוד; וראה עוד סו ע"ב ד"ה מעשה. [לעניין מונח זה 'חלוקה' ראה גם ש"ז הבלין, 'לתולדות ישיבות ירושלים בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 123 הע' 32, ועמ' 124 הע' 36. העורך]

175 ראה ח"ו דימיטרובסקי, 'בית מדרשו של ר"י בירב', ספונות, ז (=ספר צפת, ח"ב), ירושלים תשכ"ד, בעיקר מעמ' צו ואילך. ח' בנטוב, 'שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה', ספונות, יג (=ספר יונ, ג), תשל"א-תשל"ח.

176 נא סע"ב.

177 יח ע"ב רש"י ד"ה פשיטא; כו ע"ב ד"ה עוד; וכן בעוד מקומות.

178 יח ע"ב רש"י ד"ה פשיטא; לב רע"א ד"ה התם (בשינויים קלים מהנדרס); לד ע"א רש"י ד"ה לפלגו; ועוד.

179 כו ע"ב ד"ה עוד; עא ע"ב ד"ה אמרו.

כבר כתבנו לעיל¹⁸⁰ שריק"ש מרבה להשתמש בכתב-יד. ואכן, חידושי הרשב"א וחידושי בנו של הרמב"ן שהביא בשיטתו נדפסו מאוחר מאוד וברי שראם בכתב-יד, אף-על-פי שלא ציין זאת במפורש, וכבר עמדנו על דרכו זאת. בנוסף לכך השתמש גם בכתב-יד בהשוואה לנדפס, ואלו הם: תלמוד כתב-יד¹⁸¹, רש"י כתיבת יד¹⁸², רש"י מהדורא קמא¹⁸³, תוספות כתיבת יד¹⁸⁴, תוספות חיצוניות¹⁸⁵.

יש להוסיף עוד שני פרטים חשובים. האחד: שמו של הרדב"ז אינו נזכר בספר זה כל עיקר¹⁸⁶. השני: מצאנו אזכור בודד של תוספות הרא"ש¹⁸⁷. אם אין כאן טעות, הרי ככל הידוע לי זהו המקור היחיד שבו נזכר חיבור זה, וזו אס-כן העדות היחידה שהרא"ש חיבר תוספות על מסכת ביצה¹⁸⁸.

(ב) שיטה על בבא קמא

בתשובותיו סי' נג, דף צג ע"א, כותב ריק"ש: 'כמו שכתבתי בחידושי דבבא קמא וז"ל שם... ע"כ דברי שם'. נמצא כי חיבר שיטה על בבא קמא. השיטה היתה בידי ר' שלמה חזן אב"ד נוא אמון¹⁸⁹, והוא מתארה: 'והיא בשני קבצים גדולים... והיא בעיון דק ושכל צח ומצוחצח על כל אות ואות לא הניח פינה וזוית ובסוף ח"ב כתב שהשלים ביאור המסכתא הנז' בעיר מצרים ש' (=שנת) יחדיו ירננו לפ"ק היא שנת שמ"ד לפ"ק'.

והנה עלה בידי למצוא כי שיטה זו נמצאת עתה באוסף כתב-היד מוסקבה-גינזבורג 950 (ס' 43967). בכ"ז זה מצוי חיבור ארוך מאוד על בבא קמא, כ-450 דפים. בדף 442 ע"א נמצא הקטע שציטט ריק"ש בתשובתו, מחידושי לב"ק, אות באות. לצערנו,

- 180 ראה לעיל בפרק על שו"ת אהלי יעקב, מקורותיו.
- 181 כג ע"א ד"ה מכלל (יובספרי הדי כתוב), והעיר על נוסח התלמוד בדף ח ע"ב, ולפינו בגיליון נמצא כן בשם: ס"א, אבל בדקדוקי סופרים לא העיר שם מאומה.
- 182 יח ע"ב רש"י ד"ה פשיטא: נו ע"א רש"י (למקום זה ציין ש' גרינבוים, שרי האלף, ירושלים תשל"ט, עמ' רח); פג ע"ב רש"י ד"ה ואמר.
- 183 כז ע"א ד"ה מחלוקת.
- 184 לד ע"ב סד"ה אין; מ סע"א; עז ע"א ד"ה אמרו. על שימושו של ריק"ש בתוספות כ"י העיר כבר ש' ליברמן בשדי האלף, עמ' רט, אלא שלא ציין מקורות.
- 185 נט ע"א ד"ה וא"ת.
- 186 לכאורה דבר זה תמוה מאוד, שהרי ריק"ש מביא תדיר מדברי הרדב"ז, ראה לעיל, הערה 16, אלא מכאן הוכחה שהרדב"ז לא חיבר חידושים לביצה (נראה לי כי דחוק לומר שחידושו לא הגיעו לידי הריק"ש). מכאן עולה כי הביטוי 'מורי הרב' הנזכר בשיטה מקובצת לביצה אינו הרדב"ז, כפי שחשב כנראה המוציא לאור הראשון של השיטמ"ק לביצה (ראה י"נ אפשטיין, 'תלמיד ר' נסים גירונדי וחידושי', עמ' 33). בחכמוני, ספר שני, ברלין תרע"א, עמ' 33. בשיטמ"ק לביצה, מהר"מ שטרן, ברוקלין תשי"ד, עמד על סתירה בין 'מורי הרב' לדברי הרדב"ז בפירושו לרמב"ם, ע"ש בדף ד ע"א ב'הערות וצינונים', ותיקן ש'מורי הרב' הוא רבו השני של ר"ב אשכנזי, הלא הוא ר' ישראל די קוריאל. אבל אין לדברים אישור מכל מקור אחר, והם נראים דחוקים מאוד. ממילא עולה בידינו שיש לנו דאיה נוספת שר"ב אשכנזי אינו מחבר שיטמ"ק לביצה. וראה עוד רח"ג צימבליסט, מוריה, שנה יג, גליון י-יב (קנד-קנו), תשמ"ה, עמ' קב-קה.
- 187 עב רע"ב.
- 188 ראה ר' יעקב ליפשיץ, מבוא לתוספות הרא"ש, בתוך תוספות איוורא ותוספות הרא"ש על סוטה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 54.
- 189 הזכירה בספרו המעלות לשלמה, ד"צ ירושלים תשכ"ח, מערכת גדולים אות י, סימן יז.

ראשית כתב־היד וסופו אינם נמצאים, ואין אפשרות לדלות פרטים נוספים¹⁹⁰. החיבור עצמו כתוב בכתיבה זעירה וקשה מאוד לקריאה, וצילומו אינו ברור כלל, ומשום כך לא בדקתיו ולא תיארתי כן.

(ג) שיטות נוספות

כותב החיד"א בשם הגדולים, ערך ריק"ש: 'וראיתי שיטות על התלמוד כ"י להרב', ולא פירש אלו שיטות ראה, האם ראה את השיטות לביצה וב"ק שהזכרתי לעיל, או שיטות נוספות. אכן, בכ"י סינסיני מס' 106 (מכון לתצלומים ס' 17911), נמצאת שיטה על שבועות, ובראשה כתב ה"ר חיים מודעי כך: 'שיטת שבועות כמדומה שהיא מהרב"א (ר') בצלאל אשכנזי' או רדב"ז שהרי הוא מזכיר למהר"י נ' לב נר"ו. ועל כך מעיר ר' יהודה אזולאי: 'הדפים הראשונים מדף אלף עד דף ג הוא כ"י מהר"א מונסון הזקן ז"ל משם ואילך ראיתי שיטות למהריק"ש ז"ל דמות כתב זה ואינו כ"י ממש כי אני מכיר כתב ידו וזה הערה למעיין בשיטה זו כי הלשון אינו לשון ר"ב (ר') בצלאל אשכנזי ולא מדרכו זלה"ה והמעייין ישפוט בשכלו כי אני לפום חזות כך נ"ל הצעיר יודא אזולאי'. מדבריו למדנו כי אף הוא, כאביו, ראה שיטות של ריק"ש על התלמוד. ברם, לדאבונו גם כאן אין אנו יודעים באלו מסכתות המדובר.

עוד למדנו כי שיטותיו של ריק"ש הועתקו על-ידי מאן דהוא וגם שיטה זו על שבועות הועתקה על-ידי אותו מעתיק. ומכיוון ששיטה זו, אליבא דר"י אזולאי, אינה של ר"ב אשכנזי, משמע מכאן לכאורה כי מדף ג ואילך היא של מהריק"ש. ברם, עיון בשיטה זו מראה, לדעתי, כי לא נתחברה על-ידי ריק"ש. זאת אני למד מסגנונה, שאין הוא דומה כלל לסגנון ריק"ש וחסרים בו הביטויים שריק"ש מרבה להשתמש בהם¹⁹¹. מאידך, מצאנו אצלו לשונות¹⁹² וביטויים¹⁹³ שלא מצאנום אצל ריק"ש. גם דרך ניתוחו בסוגיה היא יותר מפולפלת וארוכה¹⁹⁴ מאשר אצל הריק"ש. ניתן לומר כי דברי ר"י אזולאי, 'דמות כתב זה ואינו כת"י ממש', באו לומר לקורא שלא יטעה ויחשוב, על-פי כתב היד, כי לפניו כתב ידו של ריק"ש אלא זהו כתב יד אחר. ואם-כן דברי ר"י אזולאי עולים בקנה אחד עם דבריו עד עתה.

נמצא כי השיטה על שבועות אינה לריק"ש, ולא מצאנו לעת עתה שיטות נוספות שלו. לא עלה בידי לברר אם אכן חיבר ריק"ש שיטות נוספות על הש"ס, או שמא עדות החיד"א ובנו מתייחסת לשיטות על ביצה וב"ק.

190 בקטלוג זק"ש מועתק סוף כתב־היד כך: 'הפעם אודה את ה' אשר זכר טוב וזדני, ובדרך אמת הנחני, ועד כה עזרני, להשלים באור זאת המסכתא המפוארה אשר כשמש בחצי השמים מאירה באדר המאור שנת יחדו (כן נכון, ולא כמו שהעתיק ר"ש חזן 'יחדי' בתוספת יו"ד) ירגנו לפרט קטן ליצייה ואני בתוך הגולה במצרים העיר...' זק"ש מוסיף כי שם המחבר לא נרשם.

191 לא מצאתי רש"י 'נשמר' אלא תמיד 'כונת' רש"י או רש"י כיוון לתרץ מה שהקשו התוס'.

192 כגון: 'והנכון שמכח קושי ותימיה טובא דאיכא לפשטא דשמעתא', 'איכא למידק בהאי שמעתא טובא בפשטא דשמעתא', 'ועם מה שנחבאר למטה יתוקנו דברי התוס', 'אבל עדיין לבי מפקק', 'ובהאי אריחאנא לישנא עקימא'; ועוד ועוד. לא ציינתי למקום הביטוי, כי אין בכ"י רישום של מספרי הדפים.

193 כגון: דוק ותשכח, הילוך (=אופן ביאור), קשיא לן חדא..., תו קושיא לן.

194 מצאנוהו מפרש דברי תוס' בששה 'הילוכים'; בסוגיה מסוימת הקשה עשרים (!) קושיות ועוד בכגון זה.

6. קול יעקב – דרשות

על חיבור זה העיר ר' יצחק קשטרו בהקדמתו לערך לחם: 'ומאת עילת העילות וסיבת הסיבות אשאלה עזר וסיוע שיזכני ג"כ להביא לבית הדפוס... ספר קול יעקב והוא חיבור דרושים נחמדים מה שדרש אותם ברכים בק"ק שלו מסתערב יצ"ו. לא מצאתי זכרו של חיבור זה במקום אחר.

ג. מרא דאתרא¹⁹⁵

שלושה חכמים שחיו במצרים כונו בתואר 'מרא דאתרא', ואלה הם: הרמב"ם, הרדב"ז וריק"ש¹⁹⁶. מועטות הן ההגדרות לתואר זה בספרות הפוסקים, ודומה שהגדרה ממצה מצאנו אצל מהר"ם חביב, מגדולי רבני ירושלים במאה הי"ז, בספרו גט פשוט¹⁹⁷:

וכי תימא מי יוכל לומר ולהבחין זה פוסק גדול ומפורסם וזה אינו גדול ומפורסם, יראה לי דכל פוסק שזכה שנתפשט ספרו, או דבריו והוראותיו בכמה מקומות חשוב גדול ומפורסם משום דמימיו אנו שותים, והרי הוא מכלל פוסקים אבות העולם. אמנם הפוסק שלא נתפשט ספרו או הוראותיו ולא הוזכרו דבריו בספרי הפוסקים תדיר אלא במקצת מקומות הוזכרו דבריו לא חשוב גדול ומפורסם.

אמנם מצאנו בכמה מקומות שהפוסקים המאוחרים חלקו על קודמיהם, גם אם היו בבחינת מרי דאתרא. לא נדון כאן ברמב"ם וברדב"ז, אלא רק בריק"ש, ובדרך אגב יתקשר הדיון לעתים גם לרמב"ם ולרדב"ז¹⁹⁸.

ריק"ש קובע כי יש לפסוק כרמב"ם כיוון שהוא מרא דאתרא¹⁹⁹, 'דאתריה דמין הרמב"ם ז"ל הוא מצרים וסביבותיה'. עם זאת מצאנו לריק"ש שהוא מציין לפוסקים שלא נהגו בהם כדעת הרמב"ם, כגון²⁰⁰ 'ובמצרים נוהגים כרא"ש ז"ל', ועוד כיוצא באלה. בדומה לזה מצינו אצל ריק"ש ביחס לרדב"ז. אמנם לא מצאתי מפורש שריק"ש יכנהו בשם מרא

195 בנושא זה נסתייעתי בעבודת ידידי פרופ' ש"ז הבלין, ר' אברהם הלוי וכר' [לעיל, הערה 9], פרק ד, עמ' 64: 'מארי דאתרא' של ארץ מצרים.

196 פעם אחת נמצא שר"ב אשכנזי מכונה כן בשו"ת גנת וודים, אהע"ז כלל ג סי' כד, דף נו ע"ד: 'ואע"ג דמהריק"ש מאריה דאתרין הלא גם הרב בצלאל מאריה דאתרין'. בעל גנת וודים מכנה כך גם את הר"ם אלאשקר, כפי שעולה מתשובתו בשו"ת מהרי"פ מהמה, אלכסנדריה תרס"א, סוף סי' מו: 'אין בידינו לבטל את ישראל ממנהגן כיון שיש להם ע"מ שיסמוכו וגליליו' אלו אתרי' דהרמב"ם ודהר"ם אלשקר'. על כך השיב לו מהרי"פ שם סי' מז, דף לט סע"ד: 'ומ"ש מר דמהר"ם אלשקר מארי דאתרא אדרכא מה שידענו ונתפרסם לנו הוא דהרדבא"ז ז"ל הוא המפורסם במארי דאתר' במצרים דהא רוב חידושי הריק"ש ז"ל הם מדברי הרדבא"ז ז"ל'.

197 בכללים שבסוף הספר, כלל ב, אורטה קיואי שנת תע"ט, דף קכח ע"ב, דפוס ירושלים תש"ס, דף רפז ע"א.

198 דיון מפורט יותר בזה ראה הבלין [לעיל, הערה 195].

199 בתשובותיו, סי' עח, דף קכג ע"א; וראה עוד שם, סי' ג, דף ו ע"ב; סי' צג, דף קמו ע"א, שהביא משם הרדב"ז: 'והוי יודע דמצרים אתריה דהרמב"ם הוא ולא מצי שום בעל דין לומר קים לי כפלוגי', וריק"ש סייע לכך גם משם מרן הב"י בכרך הבית. וראה גם ערך לחם, או"ח סי' קמד.

200 ערך לחם או"ח סי' שפח, יו"ד סי' קיט.

דאתרא²⁰¹, אלא רק בתואר 'מורנו הרב הגדול'²⁰² וכדו', אבל חכמי מצרים התייחסו כך לרדב"ז²⁰³, וסביר להניח שזו היתה גם עמדת הריק"ש. עם זאת מצאנו לריק"ש שחלק על הרדב"ז, וכדברי ר' אברהם הלוי²⁰⁴:

ולכך היו נוהגים לקבוע הלכה במקומותיהם כפי סברתם לפי שהיו גדולים בתורה ואמנם דרך זו היתה מהלכת עד חתימת התלמוד ומשם ולהלן אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות אם הדבר מסכים עם סוגית התלמוד שומעין לו וכבר מצינו כמה פסקים שפסק מוהר"י קארו הפך מסקנת הרמב"ם... ולא חש דהרמב"ם הוי מארי דאתרא, וכן עשה מהריק"ש שדחה כמה פסקים של הרדב"ז אע"ג דהוה מארי דאתרא²⁰⁵.

אגב, מדבריו אנו למדים באיזה מקרים ניתן לחלוק על מרא דאתרא. בדומה לכך התייחסו חכמי מצרים אל הריק"ש. כבר בימי שמענו כיצד התייחסו אליהם²⁰⁶: 'והרב מוהר"א סכנדרני שימש מעט אחרי פטירת מוהריק"ש ובכמה מעשים שהיה עושה היה נמלך בו ומבטל את דבריו מפני דבריו של מוהריק"ש'. בתקופה מאוחרת יותר כותב ר' אברהם הלוי²⁰⁷: 'וועל הרב מהריק"ש סומכו (צ"ל: סומכין) כל גלילותינו הלכה למעשה אפי' במקום שחולק עם גדולי ישראל', או²⁰⁸: 'מאריה דאתרין מהריק"ש אשר כל גלילותינו עיניהם אליו צופות ושותות בצמא את דבריו וכיון דאתריה דמרן הוא מי יוכל לפקפק בזה', או²⁰⁹: 'ופה מצרים נהגו לפסוק כמהרדב"ז ומהריק"ש ז"ל אף שהוא נגד הרמב"ם'²¹⁰. ואף החיד"א²¹¹ כותב בדומה לזה: 'מאריה דאתריה מהריק"ש שעושים כמותו אף כשחולק על מרן כידוע'. עם זאת, על אף שר' אברהם הלוי מוקיר את דברי ריק"ש ומשתדל להעמיד את דבריו, הרי שבמקומות מסוימים הוא חולק עליו ודוחה את דבריו²¹², וזו היא מידה מהלכת על פני כל הדורות, כפי שראינו עד עתה.

201 בתשובותיו, סי' ג, דף ד ע"א, הוא מכונה כך על-ידי השואל.

202 שם, סי' ד, דף ז ע"ב; סי' ח ע"א ועוד.

203 גנת ורדים, אהע"ז כלל ב סי' י; חו"מ כלל ג סי' כט.

204 שם, אהע"ז כלל ב סי' י, דף כב ע"ג.

205 וכעין זה כתב גם שם, חו"מ כלל ג סי' כח, דף קט ע"ב. ר' אברהם ארדי בשו"ת ויקרא אברהם דף נט ע"ד כותב: 'מהריק"ש חשיב אחרון לגבי רבו הרדב"ז, ומשום כך הוא מסיק שיש לפסוק כמותו. אמנם אחר-כך הוא כותב שהרדב"ז חזר בו, וייתכן אפוא שלכן פסק כריק"ש, אם כי מהלשון לא משמע כן.

206 גנת ורדים, אהע"ז כלל ב סי' ח, דף כב ע"ב.

207 שם, כלל ב סימן יג, דף מו ע"ג.

208 שם, כלל ג סימן כ, דף נד ע"ג.

209 שם, חו"מ כלל ג סי' כט, דף קי ע"א.

210 וראה שם, אהע"ז כלל ג סי' כד, דף נו ע"ד ('מהריק"ש מאריה דאתרין'); חו"מ כלל ה סי' טו, דף קנב סע"א ('דברי הרב מהריק"ש חשובין וספונין בעינינו כהל"מ'); שם כלל ו סי' ו, דף קנ סע"א ('ואם המצא ימצא כדברי איזה פוסק שמחמיר בכל ספק שיהיה אנו אין לנו אלא מה שכתב מרן מוהריק"ש דהוה בקי טובא במילי דהני גלילות ובמנהגן').

211 חיים שאל, ח"א, סי' לח אות ו, ובשם הגדולים, ערך ריק"ש, ובשיורי ברכה, אהע"ז סי' קכט אות ו.

212 גנת ורדים, אהע"ז כלל א סי' א; וראה גם שם, סי' יז.

נספח

ציונים לתשובות ריק"ש

מטרת הנספח לתת ללומד רשימה של חכמים שדנו בתשובות ריק"ש. בדרך כלל נמנעתי מלציין לחכמים שהזכירוהו בלבד, רק בבחינת 'יגדיל תורה ויאדיר'. אלא השתדלתי לציין לחכמים שעשו שימוש מסוים בדבריו, כלומר שפלפלו בדבריו, חלקו עליו וכד'. אולם יש מקרים שבהם לא עמדתי באמת מידה זו. כמו-כן בדרך כלל לא רשמתי בפירוט מהו העניין שדנו בו מתוך אותה תשובה, אלא ציינתי לסימן התשובה.

בדרך אגב נוכל ללמוד מרשימה זו על מידת התפוצה של תשובותיו ועל השימוש שנעשה בהם. עם זאת, יש לזכור שתשובותיו נדפסו כמאה וחמישים שנה לאחר פטירתו, ומשום כך לא הגיעו לידיעת ציבור גדול של חכמים. אמנם, חלק מהם ראו את תשובותיו בכתב-יד והשתמשו בהם. במקרה כזה ציינתי בסוגריים 'כ"י', ללמדך שהציטוט נעשה על-פי כתב-יד, ואף בזה יש חשיבות, כמובן.

מן הדין לערוך רשימה מעין זו גם לספרו *ערך לחם*, בכדי שנוכל לקבל תמונה שלמה מהשפעתו של ריק"ש על הדורות הבאים. ברם, רשימה זו היתה צריכה להיות גדולה פי כמה וכמה; ובנוסף, ספר זה בנוי לפי סדר השו"ע והלומד יכול להגיע לחלק מהציונים בכוחות עצמו. משום כך משכתי ידי מזאת.

בהכנת הרשימה נסתייעתי בפרויקט השו"ת, הנמצא באוניברסיטת בר אילן.

- א — חקרי לב, חו"מ א, דף פה סע"ג.
- ב — משכנות הרועים (אלחאייק), מערכת ע אות צג.
- ג — שאלה זו נדונה גם בתשובות מבי"ט, ח"ב, סי' רכה (בסופו העתיק מכ"י קטע מתשובת ריק"ש, דף ד ע"ב) ובשו"ת ר"ב אשכנזי, סי' לא. משכנות הרועים, מערכת ח, סי' יט.
- ד — (על 'וצ"ע למה השמיט הטור') — עיי' דרכי נעם, חו"מ סי' לט.
- ו — הובאה מכ"י בתשובת מהר"מ חביב בספר קרבן אש"ה (שמאע), חו"מ סי' לו, דף סה ע"ב. נכח השלחן (לבטון), חו"מ סי' ט. חיים ביד, יו"ד סי' יח, דף כד ע"ג, יחווה דעת, ח"ב, סי' ז; ח"ד, סי' ט בהערה.
- ז — שם (מרחיקין וכן הלאה) — נשמת כל חי, ח"ב, דף לד סע"ג.
- ח — קול אליהו (ישראל), ח"ב, דף כו. ויקרא אברהם, אהע"ז, דף נט ע"ג. נהר מצרים, דף רגב ע"ב, ובשלולית הנהר שם.
- ט — ויקרא אברהם, חו"מ, דף עא ע"ד.
- י — בדרכי יוסף, חו"מ סי' ז אות טז, יז (כ"י). חקקי לב, ח"ב, דף ו רע"ג.
- יג — עיי' תשובת ר"ב אשכנזי סי' ל. נכח השלחן, אהע"ז, סי' יד.
- כ — תשובה זו שנויה במחלוקת; עיי' שו"ת ר"ב אשכנזי, סי' כב; מהרש"ך, ח"ב, סי' ה;

- לחם רב, סי' כח, כט. וראה גם גט פשוט, סי' קכו סקמ"ח; יביע אומר, ח"ו, אהע"ז סי' יא אות ב.
- כד — כפי אהרן (עזריאל), ח"ב, דף כז רע"ד.
- ל — ברכי יוסף, אהע"ז סי' ז אות ט, י, יא (כ"י). חיים שאל, ח"ב, ססמ"ה (אזכור בלבד). לא — רשד"ם, יו"ד סי' קז, דרכי נעם, יו"ד סי' ה, דף ח ע"א, יט ע"ג (כ"י). פסקי דין רבניים, ח"א, עמ' 60.
- לב — אבני האפוד (פיפאנו), ח"א, שו"ת סי' ה, דף קמו ע"ד. נושא האפוד, סי' יט, דף קכט ע"א.
- לג — על הנושא ראה תשובות הרמב"ם, מהד' בלאו, סי' תמט (עמ' 729); שו"ת ר"ב אשכנזי, סי' ג; דרכ"ז, ח"ב, סי' תשצ"ו (בסוף); ר"א מזרחי, סי' נז; זקן אהרן (הלוי), סי' מא; מהרש"ך, ח"ג, סי' טו; גנת ורדים, או"ח כלל ב סי' לא, דף מח ע"ג. ושם כלל ג, סי' א (כ"י); יביע אומר, ח"ב, אהע"ז סי' כא אות ה; יו"ד סי' י אות ה. וראה גם ר"ש אסף, כאהלי יעקב, תש"ג, עמ' 180 ואילך.
- לה — חיים שאל, ח"א, סי' עד אות לט (אזכור בלבד).
- לו — מר ואהלות (ענתבי), אהע"ז ב, דף לו ע"ד.
- לז — דרכי נעם, חו"מ סי' כג ד"ה גם; שם סי' לא דף רלח ע"ב (העתיק חלק גדול ממנה); ושם סי' לב (כ"י).
- לח — ויקרא אברהם, דף מט ע"א וע"ב.
- לט — קרבן אשה (שמאע), חו"מ סי' כו, דף מח סע"ג.
- מ — שם, יו"ד דף כה ע"ב וע"ג.
- מא — ציץ אליעזר, ח"ט, סי' טו, פרק י אות ד. שם פט"ז אות ז.
- מד — מר ואהלות, חו"מ יג, דף צד ע"ג.
- מה — ראה מהריט"ץ, סי' קכט. משכנות הרועים, דף רסו ע"ב. מערכת פ סי' ב.
- מח — רב פעלים, ח"ג, אהע"ז יא ד"ה ודע כי.
- מט — ברכ"י, חו"מ סי' ז אות ח (כ"י). חיים שאל, ב, סי' מב אות לח. מר ואהלות, חו"מ סי' ד. פסקי דין רבניים, ח"ז, עמ' 247, 257.
- נ — משכנות הרועים, מערכת ד סי' כ, דף עד ע"ב. עי' הערות הגרז"ו לייטר לשו"ת רי"ף, סי' רלה; פסקי דין רבניים, ח"א, עמ' 205 ואילך.
- נא — נהר מצרים, דף קצה ע"א.
- נב — דרכי נעם, אהע"ז סי' כט (כ"י). צדקה ומשפט, אהע"ז סי' י, דף קטו בהערת המגיה.
- נד — חוקות חיים, דף קכ רע"ב. והאריך יותר בתשובתו שבחקקי לב, חו"מ סי' א, דף יח סע"ב.
- נו — יביע אומר, ח"א, יו"ד סי' א אות ב.
- נז — נבחר מכסף, או"ח י (בהערת המגיה). ברכ"י, או"ח סי' קלד ס"ג. יביע אומר, ח"ה, או"ח סי' ח אות ד.
- נח — מחזיק ברכה, או"ח סי' רנד אות ב. כסא דוד (חיד"א), דף קא ע"א.
- נט — הובאה מכ"י בתשובת מהר"ם חביב שבספר קרבן אשה (שמאע), חו"מ סי' לו, דף סו סע"א.
- סא — אשר לשלמה, סי' י, דף לא רע"א.
- סו — גנת ורדים, או"ח כלל א סי' יג, דף ז ע"ב; ח רע"ג; ושם, סי' כב. ברכ"י, או"ח סי'

- קכח אותו ו (כ"י). **אות היא לעולם**, איזמיר תרט"ז, דף לא סע"ד.
- סז — **מטה יוסף** לר' יוס הלוי נזיר, חלק ב, יו"ד דף ס ע"ד, העתיק מכ"י תשובה זו בשלמותה.
- סח — **גנת ורדים**, אהע"ז כלל ד סי' ל.
- סט — **יביע אומר**, ח"ה, יו"ד סי' ה אות ג.
- ע — **לב חיים**, ח"ג, סי' כו. **יביע אומר**, ח"ו, יו"ד סי' ג אות ז.
- עב — **חקרי לב**, חו"מ א, דף עב רע"ב.
- עד — **משכנות הרועים**, מערכת ש, סי' פו, דף שמ ע"ב. **ברכת מועדיך לחיים**, ח"א, דף פה ע"ג.
- עה — **גנת ורדים**, אהע"ז כלל ד סי' ד, דף סה ע"ב (אזכור בלבד, כ"י). **חקרי לב**, חו"מ א, דף א ע"ד.
- עז — **אשר לשלמה**, סי' כה, דף עה ע"ג.
- עח — **ברכ"י**, יו"ד סי' רמג אות ט (כ"י); וראה סיני, פח (תשמ"א), עמ' נה-נט.
- פא — **יביע אומר**, ח"ו, אהע"ז סי' י אות ז.
- שם (דף קכא ע"ב) — **יד מלאכי**, כללי הרב המגיד, אות ה (כ"י). **שדי חמד**, מערכת ג, סי' כו אות ג. **מנחת יצחק**, ח"ב, ס"ס סה.
- פג — **דרכי נעם**, אהע"ז סי' ג (כ"י).
- פה — כל התשובה הועתקה מכ"י בשו"ת **מהרי"פ** (פרגי מהמה), סי' יא. **סמיכה לחיים**, אהע"ז סי' ט, דף מז סע"ד; שם, סי' י, דף עא סע"ד.
- פו — **ברכ"י**, או"ח סי' טז. **יחזה דעת**, ח"ה, סי' ב. **לב חיים**, א, דף קלח סע"ד. **רב פעלים**, ב, או"ח ו.
- פז — **יחזה דעת**, ח"א, סי' עג; שם, ח"ב, סי' י, א. **יביע אומר**, ח"ה, או"ח סי' טו אות ד. **ציץ אליעזר**, ח"ו, סי' לח.
- פח — **ערך השולחן** (טייב), אהע"ז סי' יז אות ל.
- צ — **ברכ"י**, או"ח סי' תצו אות ד. **מנחת יצחק**, ח"ז סי' לד.
- צג — **דרכי נעם**, אהע"ז סי' מ, דף קכו ע"ג; שם, חו"מ סי' טו. **ברכ"י**, חו"מ סי' כה אות כה (כ"י).
- שם (קיי"ל כרמב"ם גם בתימן) — **סמיכה לחיים**, אהע"ז סי' ט, דף נה ע"א. **ויקרא אברהם**, דף עז ע"ג. **פעולת צדיק**, ח"ב, סי' קפ, דף כא ע"א. **יביע אומר**, ח"ג, אהע"ז סי' יט אות כ.
- צה — **פרח שושן** (שאבאבו), כלל ג סי' ה (כ"י).
- צו — **גנת ורדים**, או"ח כלל ג סי' יד (כ"י, ושם כתוב: סי' צז).
- צח — **יוסף אומץ**, סי' לז אות ד; סי' מ אות ב; סי' סה. **נשמת כל חי**, יו"ד סי' סו, דף קג ע"א. **יביע אומר**, ח"ו, או"ח סי' מז אות ד. **יחזה דעת**, ח"א, סי' צ אות ג בהערה; ח"ב, סי' לא; ח"ד, סי' לב.
- קא — **פסקי דין רבניים**, ח"א, עמ' 301.
- קב — **חיים שאל**, ח"א, סי' כח (אזכור). **חיים כיד**, יו"ד סי' צג, דף קג סע"ג.
- קד — **יביע אומר**, ח"א, או"ח סי' טז אות ג; שם, סי' כא אות יח; ח"ו, או"ח סי' לה אות ד, ו. וכן **יחזה דעת**, ח"ב, סי' מט. **ציץ אליעזר**, ח"ב, סי' י אות ד; שם, סי' טז סוף אות ז.

שם (אין לחדש גזרות) — יחזה דעת, ח"א, סי' ב; ח"ג, סי' כ.
 קז — גנת ורדים, יו"ד כלל ב סי' ז, דף קיז ע"ב (כ"י).
 קיא — הובאה בשלמותה מכ"י בדרכי נעם, אהע"ז סי' לו; וראה יביע אומר, ח"ו, אהע"ז סי' א אות ב.
 קיג — הובאה מכ"י ע"י מהר"מ חביב בתשובתו שנדפסה בספר מגיד מראשית (קושטא ת"ע), סי' ע. דרכי נעם, או"ח סי' א. גנת ורדים, או"ח כלל ב סי' יא, דף ל ע"ד. פרי חדש, או"ח סי' לב סקכ"ה (כ"י). זרע אמת, ח"ב, יו"ד סי' קכא. רוח חיים, יו"ד סי' רעד, דף קסד ע"ג. יביע אומר, ח"ב, יו"ד סי' כ אות ב, ז. יחזה דעת, ח"ב, סי' ג.
 שם (דף קסה ע"א — ויש מי שכתב שמזכיר הרב המגיד) — שם הגדולים, ערך 'וידל די טולושה' (כ"י).
 קיד — ויקרא אברהם, דף כט סע"ב. יביע אומר, ח"ו, אהע"ז סי' ג אות ב.
 קטז — חקקי לב, ח"ב, דף סב רע"ב; עח ע"א.
 קיח — הועתקה כולה מכ"י בשו"ת מהרי"פ מהמה, סי' נז, ודן בה (ויש בה מעט שינויי נוסח). זכחי צדק, ח"א, יו"ד סי' ד; ח"ב, סי' ז.
 קיט — אות היא לעולם, ח"ב, דף רג סע"א (ושם ט"ס בסימן התשובה).
 קכב — ויקרא אברהם, דף לב ע"ב. כפי אהרן, א, דף סה ע"ב.
 קכג — ראה א' יערי, תולדות חג שמחת תורה, תשכ"ד, עמ' 43.
 קכה — שיורי ברכה, יו"ד סי' קצב אות ו, ז, יוסף אומץ, סי' פד אות ה.
 קכו — שיורי ברכה, יו"ד סי' קס סק"ט. יביע אומר, ח"ד, חו"מ סוף סי' ט.
 קכז — גנת ורדים, חו"מ כלל ג אות לד, דף קיד ע"א (רק אזכור). חקקי לב, ח"ב, יו"ד דף מב ע"א.
 קכח — חקקי לב, אהע"ז דף סו ע"ג.
 קכט — חקקי לב, חו"מ א, דף קצח ע"ב.
 קלא — נעתקה כולה מכ"י (בשינויים קלים) בדרכי נעם, אהע"ז סי' נח; וראה שם, סוף סי' לה, ריש סי' נג. גנת ורדים, אהע"ז כלל א סי' א, מעשי חייא (רופא), סי' כד. דיט"ץ, ס' מ, פג. דיט"ץ חדשות, סי' רמ.
 קלג — נשמת כל חי, ח"ב, יו"ד מג, דף מט ע"ג.

עלי ספר

הוספות למאמרו של י' ש' שפיגל (לעיל עמ' 5–36)

נוסף בעת ההגהה:

לעמ' 13, ד"ה נמצא:

יש להעיר כי מצאנו בדומה לזה מאוחר יותר. בספריית בית-המדרש לרבנים בניו יורק מצוי טופס של ספר נחלת צבי (חידושים על שו"ע אבן העזר עם השו"ע) לר' צבי הכהן, ויניציאה תכ"א, ועל גיליונותיו הועתקו הגהות ריק"ש (עד אמצע סי' יד) והוספות מהמעתיק. לפי הרישום בספרייה יש בהגהות אלו גם מה שאין בדפוס. לצערי לא היה סיפק בידי לבדוק את ההגהות ביסודיות בהיותי בספרייה.

להערה 27:

ידידי ד"ר א' דוד הפנני לשטר שכירות הנמצא בכ"י קמברידג' בגניזה, ומספרו: T-S NS 242, 232, ושם: '...יעקב קשטרו... אצל הבית כנסת... השלם כמהר"ר עוזו נח[מני]... פה אמן' (ואח"כ חתימת העדים). ובסופו: 'היום יום חמישי שנים ועשרים יום לחדש תמוז שנת [שנ]ה...' – השלמתי כך, כיוון שרק בשנה זו, החל בשנת שמ"ג ועד שע"ב, חל יום כ"ב בתמוז ביום חמישי בשבוע. נמצא כי ריק"ש היה בנוא אמן כבר בשנת שני"ה. אכן יש להודות כי הקריאה אינה ודאית.

להערה 34:

שאלה זו נמצאת גם בשו"ת מהר"ם גאוויון (ראה לעיל, הערה 31), עמ' נט-ס, וראה שם הערה 11.

להערה 74:

יש להוסיף כי במשך הזמן נעשה הספר בלתי מצוי, גם אצל חכמי הספרדים. ראה לדוגמה דברי ר' רפאל חיים בנימין פרץ, זכרנו לחיים. ח"א, שלוניקי תרכ"ז, דף קה סע"א: 'זיכני ה' ובא לידי בתורת שאלה ס"ה ערך לחם'.

צפורה ברוכסון

בעקבות הספרים האבודים של המאות הט"ו-ט"ז

מן החידות הגדולות ביותר במקצוע הביבליוגרפיה העברית היא השאלה: אילו ספרים אבדו ונעלמו במהלך הדורות ולא הגיעו לידיעתנו? מטבע הדברים, ספרים אלו היו ברובם הוצאות עממיות שכלו ונקרעו מרוב שימוש, כדוגמת ספרי תפילה, חומשים וספרי תהלים, וכן פריטי דפוס שנועדו מלכתחילה לשימוש ארעי בלבד, כגון כרוזים, מודעות ודפים בודדים שהודפסו למטרות הוראה או קישוטי קיר. לקבוצות הספרים הללו יש גם להוסיף את החיבורים שנידונו במהלך הדורות להשמדה ולשריפה בגלל תוכנם הדתי או הפולמוסי. במאמרו 'מצוי ורצוי בביבליוגרפיה העברית', עמד פרופ' י' תא-שמע על החשיבות שבעריכת רשימה של הספרים האבודים, שהיקפה, להערכתו, אינו נופל מזה של הביבליוגרפיה הידועה¹. אין ספק שאיתורם, זיהוים ורישומם של הספרים הנעלמים יתרמו רבות להשלמת הביבליוגרפיה הלאומית שלנו, לפתרון סתומות ביבליוגרפיות ולהארת האופי התרבותי של מורשתנו. בהשלמתה של משימה כגון זו כרוכים קשיים רבים משום שעליה להתבסס על סריקה וחיפוש של עדויות בודדות ומקורות בכל הספרות היהודית וכן בתעודות ומסמכים המצויים עדיין בכ"י.

מבין מבחר המקורות העשויים להוות תשתית לעבודה האמורה, כגון יצירות ספרותיות, צוואות, רשימות ספרים, תעודות נוטריוניות ומבואות המדפיסים, נמצא עד עתה מקור אחד בלבד אשר בו מצוי מאגר גדול במיוחד של מידע ביבליוגרפי בלתי-נודע. מקור זה הוא קורפוס רשימות הספרים שהגישו יהודי דוכסות מנטובה לצנזורה בשנת 1595 במסגרת מבצע הזיקוק שערכה הכנסייה בשנה זו. מקור זה משקף את מבחר הספרים שהיו באחת הקהילות הגדולות ביותר באיטליה, כ-120 שנה לאחר הדפסת הספרים העבריים הראשונים שם. זהו קובץ הרשימות הגדול ביותר שהגיע לידינו עד כה ובו 430 רשימות פרטיות, הכוללות 1,234 חיבורים ב-21,142 עותקים בעברית, יידיש ולועזית וכן 8 רשימות ציבוריות ובהן 5,026 עותקים. זה מספר שנים שהרשימות עוררו את התעניינותם של העוסקים בחקר הספר. ח' שמרוק וא' רומר סגל פרסמו מתוכן דפוסי יידיש לא-ידועים מאיטליה ומפולין, י' מייזליש מצא בעזרתן דפוסים לא נודעים מקושטא וריווא די טרנטו, וי' פנקובר נעזר בהן כדי לברר את הכרונולוגיה של דפוסי בומברג הראשונים. לאחרונה אף ערכתי ניתוח מקיף של תרבות הקריאה המשתקפת ברשימות על היבטיה התרבותיים והחברתיים². אך עד עתה לא נערך מחקר ביבליוגרפי שיטתי ויסודי אשר

1 ראה: י' תא-שמע, 'מצוי ורצוי בביבליוגרפיה העברית', *יד לקורא*, טו (תשל"ו), עמ' 76.

2 ההתעניינות ברשימות החלה לאחר שהן נתגלו על-ידי פרופ' ש' סימנונסון בשנות השישים, ראה: ש' סימנונסון, 'ספרים וספריות של יהודי מנטובה, 1595', *קריית ספר*, לו (תשכ"ב), עמ' 103-122, 416. ובספרו: *תולדות היהודים בדוכסות מנטובה*, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 504-505. להלן רשימת

יחשוף את שמות הכותרים האבודים המוזכרים ברשימות. במסגרת מאמר זה ככוונתי להעמיד לרשות החוקרים בפעם הראשונה את המכלול הביבליוגרפי הנסתר הטמון בקורפוס המנטובאני, על סמך בדיקת כל האזכורים הכלולים בו והשוואתם עם המקורות הביבליוגרפיים המודרניים.

בדיקה שיטתית של הרשימות מעלה שבנוסף על החידושים הביבליוגרפיים שפורסמו עד עתה דרכן, מצויים בהן עוד 202 פריטי דפוס שניתן להגדירם בשלב זה כבלתי-ידועים. רובם מהדורות עממיות של ספרי תפילה, ספרי מקרא, חלקי תפילות ודפים בודדים, ומיעוטם חיבורים חדשים שלא נודעו עד כה בדפוס³. את המקום המרכזי ביניהם תופסים דפוסי איטליה מן המאה ה־17, ולצדם מספר מצומצם של דפוסי האינקונאבולה ודפוסים מאוגסבורג, פראג, קראקא ומצרים. מבחינה כמותית החידושים שלפנינו הם המקיפים ביותר שהתגלו עד כה, ואין ספק בדבר חשיבותם להשלמת התייעוד הביבליוגרפי החסר. אך בנוסף על כך יש לראות בפרסומם מידע חשוב במיוחד לצורך הערכת אופי הדפוס האיטלקי ואורחות הקריאה של יהודי המקום, לאור העובדה שהחידושים הללו (ללא הפריטים שפורסמו על-ידי שמרוק, מייזליש ורומר סגל), מהווים אחוז ניכר (כ־15%) מכל מה שהודפס באיטליה במהלך המאה ה־17⁴. אך כדי להעריך נכונה את התרומה של החידושים המובאים להלן,

המאמרים שהתבססו בחלקם או בשלמותם על הרשימות המנטובאניות: ח' שמרוק, 'ראשית של הפרוזה הסיפורית בידיש ומרכזה באיטליה', *ספר זכרון לאריה ליאונה קארפי* (חלק עברי), ירושלים תשכ"ז, עמ' 119–140; הנ"ל, 'רשימה ביבליוגרפית של דפוסי פולין בידיש עד גזירות ת"ח ות"ט', *קריית ספר*, נב (תשל"ז), עמ' 383–415 (התפרסם גם בספר: *ספרות יידיש בפולין*, ירושלים תשמ"א, עמ' 75 ואילך; הנ"ל, 'דפוסי יידיש באיטליה', *איטליה*, ג (תשמ"ב), עמ' קיב–קעה; א' רומר סגל, 'ספרות יידיש וקהל קוראיה במאה ה־17' – יצירות בידיש ברשימות הזיקוק ממנטובה 1595, *קריית ספר*, נג (תשל"ח), עמ' 779–790; י' מייזליש, 'נוספות לדפוס העברי בקושטא ובריווא די טרנטו', *עלי ספר*, א (תשל"ה), עמ' 95–100; י' פנקובר, 'מהדורת התנ"ך הראשונה שהוציא בומברג לאור וראשית בית דפוסו', *קריית ספר*, נח (תשמ"ג), עמ' 586–604 (במיוחד עמ' 587–588); צ' ברוכסון, 'ספריה מקצועית באיטליה בשלהי הרניסאנס' – ספרית יצחק סלם, *עלי ספר*, י (תשמ"ב), עמ' 37–50; הנ"ל, ידיעות על המסחר בספרים עבריים בין איטליה והאימפריה העות'מאנית במאה ה־17, *מזרח ומערב*, ה (תשמ"ו), עמ' 53–77; הנ"ל, 'הספרות הפרטיות של יהודי צפון איטליה בשלהי הרניסאנס' – פרקים בתולדות הספר ובתרבות הקריאה ע"פ רשימות הספרים של יהודי דוכסות מנטובה מסוף המאה ה־17, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בריאלין, רמת-גן תשמ"ה (להלן: *הספרות הפרטיות*; עיבוד והרחבה של העבודה עומד להתפרסם כספר).

הרשימות המקוריות נמצאות בארכיון הקהילה היהודית במנטובה (תיק 5, תעודה 1), וצילומן נמצא בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים (סרטים HM 207, HM 206, Hm 205). מן הראוי לציין שידוע קורפוס נוסף של רשימות מנטובאניות, שנערך בשנת 1605 במסגרת מבצע זיקוק נוסף מטעם הכנסייה. בוודאי גם בו מצוי מידע ביבליוגרפי אבוד, אך מאחר שהוא נערך רק 10 שנים לאחר הרשימות הקודמות, ספק אם יימצאו בו חידושים של ממש.

3 ייתכן שחלק מן הפריטים הליטורגיים הם מהדורות קדומות שרק שעריתן הוחלפו, או חלקי תפילות מתוך מהדורות ידועות שצורף להם שער נפרד. מן ההיבט הביבליוגרפי, מקובל להתייחס לפריטים אלה כפריטים נפרדים.

4 עד עתה לא נערך רישום מושלם של דפוסי איטליה. ההערכה לעיל מתבססת על צירוף של נתונים מתוך המחקרים הביבליוגרפיים שעניינם הדפוס העברי באיטליה, וכן על בדיקת המונוגרפיות הכלליות, כדוגמת: ח"ד פרידברג, *תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה*, תל-אביב תשט"ז, ורשימותיו של הביבליוגרף משה מארכס, שערין לא התפרסמו בדפוס: M. Marx, *Annalen des hebräischen Buchdruckers in Italien 1501-1600*. Cincinnati 1927-1931. תודתי נתונה לבית המדרש לרבנים בני-יורק, שהעמיד לרשותי צילום של המחקר הנ"ל.

מן הראוי לציין, שכל מידע ביבליוגרפי שמקורו בעדויות משניות ולא בבדיקת הספרים עצמם מעורר, לא אחת, תמיהות ותהיות ביחס לאמינותו, וכך גם המידע שלפנינו. השאלה הראשונה העולה היא, האם אמנם כל המידע החדש אמין, או שמא ניתן לראות בו טעויות של כותבי המקור. תשובה מדויקת תוכל להינתן רק אם יתגלו הספרים האבודים עצמם או מידע משלים ממקור אחר. בשלב המחקר שבו אנו מצויים כיום, אין כל אפשרות להגיע לתשובה ודאית כזאת, והדרך היחידה לשפוך אור על מהימנות המקור שלפנינו היא ביורר נסיבות התהוותו ובדיקת אמינותו ביחס לאזכורים הביבליוגרפיים הידועים המופיעים בו. עיון ברקע להתהוות הרשימות ובאופן כתיבתן מלמד שיחסם של יהודי מנטובה להכנת הרשימות היה רציני ואחראי. ליהודי המקום היה ברור שמטרת רישום ספריהם היא זיקוקם מן 'המשפטים האסורים' ולא השמדתם. אין ספק שבעיניהם מחיקת קטעים אחדים על-ידי הצנזור היתה עדיפה לאין שיעור על שריפת ספרים, ולכן רובם ראו בהזדמנות זו דרך להכשרת ספריהם לפחות לתקופת מה. בעקבות זאת, כנראה, רובם ערכו את הרשימות בצורה מדויקת ואף ציינו את מקום ושנת הדפוס ותיארו את מצבם הפיסי של הספרים, אם הם היו בלויים, קרועים, כרוכים יחד או בלתי-כרוכים. היו מהם שאף טרחו לרשום את הדפים הבודדים שברשותם ואת מקומם בתוך הבית. היעדר פרטים ביבליוגרפיים מזהים ניתן למצוא רק ברשימות של בעלי הספריות הקטנות, שהכילו בעיקר ספרי ליטורגיה. הללו, כנראה בגלל חוסר ידע, רשמו לעתים רק את שם הספר ללא הדפוסת. מכל מקום, כמעט שאין מתגלים ברשימות אזכורים בלתי מדויקים, ואין ניכרת כל התרשלות מכוונת. להיפך, הרשימות מתגלות כאמינות בצורה מפתיעה; ניתן לאמת ולזהות את רוב האזכורים המופיעים בהן, ובין מעט הנותרים מצויים מספר ניכר של אזכורים בלתי-קריאים, שאינם ניתנים לפיענוח, והיתר (כ-1%) הם הרישומים שהובאו להלן כחידושים ולא נמצאו להם מקבילה בפרסומים הביבליוגרפיים.⁵

אינדיקציה נוספת לביורר מהימנות הנתונים היא מספר האזכורים המובאים מכל פריט ביבליוגרפי בלתי-ידוע. ככל שמספר האזכורים גדול יותר, כך עולה הסבירות שהמידע מדויק ומקורו איננו בטעות הרושם. ואמנם, חלק משמעותי מן הנתונים המובאים להלן מופיעים ברשימות מספר פעמים. קריטריון זה מתאים במיוחד לדפוסי המחצית השנייה של המאה ה'ט"ז, אך הוא איננו תופס ביחס לדפוסי הערישה הדפוסי המחצית הראשונה של המאה ה'ט"ז, משום שהדפוסים הללו כבר היו נדירים בזמן עריכת הרשימות ואזכור חד-פעמי שלהם איננו תופעה חריגה כלל במכלול הרשימות. לכן, אזכורים חד-פעמיים של ספרי האינקונאבולה והפוסט-אינקונאבולה אין בהם כדי להצביע בוודאות על טעות הרושם, ומן הראוי שייבדקו בעתיד על סמך כל מקור רלוואנטי שיתגלה.⁶

5 דיון מפורט ברקע להתהוות הרשימות ובמידת האינדיקטיביות שלהן, ראה בפירוט בעבודתי, הספריות הפרטיות [לעיל, הערה 2], עמ' 22-46, וכן במחקרים האחרים הנוכחים בהערה 2.

6 ההנחה שדפוסי האינקונאבולה והפוסט-אינקונאבולה היו נדירים במחצית השנייה של המאה ה'ט"ז מבוססת על בדיקת תכולת הרשימות המנטובאניות, על בדיקת אינוונטאר חנות הספרים של יצחק ואילה אשכנזי (הכלול ברשימות), וכן על בדיקת מלאי הספרים שעמדו למכירה בדפוס בומברג בסביבות שנת 1540. ראה: הספריות הפרטיות [לעיל, הערה 2], עמ' 110-121, עמ' 198-199, ובעמ' 374-378, שם מובא זיהוי קטלוג הספרים של בומברג. הקטלוג פורסם לראשונה ע"י א' פריימן, ראה: A. Freimann, 'Daniel Bombergs Bücherverzeichnis', *Zeitschrift für Hebräische Bibliographie*, 10 (1906), pp. 38-42.

על אף העובדה שבשלב זה אין אפשרות לאמת את כל הנתונים המובאים להלן, הרי על סמך הפריטים הנראים כאמינים בעקבות ריכוזם המספרי, ניתן להסיק מסקנות חשובות על-אודות תולדות הדפוס העברי באיטליה, הרכב תוצרתו והמוטיבציה של הפעילים בו. מתברר שהמדפיסים נהגו להוציא לאור פרסומים שימושיים עממיים בכמות העולה לאין שיעור על מה שהיה ידוע עד כה. פרסומים אלה היוו את תשתית פעילות הדפוס בוונציה, מנטובה וסביניטה, כפי שעולה גם מן החידושים הביבליוגרפיים שפרסם יי מיזליש ביחס לדפוס ריווא די טרנטו⁷. בהקשר לעיר מנטובה, שלגביה הרשימות הן אינדיקטיביות ביותר, מתגלים חיבורים ליטורגיים עממיים בכמות העולה על מספר הספרים שנודעו ממרכז זה עד עתה, ואף בסביניטה התמונה דומה למדי. מקומם המרכזי של הספרים הללו במסגרת כלל הדפוס האיטלקי בולט עוד יותר כאשר בוחנים את גודל המהדורות שנדפסו מהם. מתוך הערות מקריות המופיעות בתיעוד ובספרות של התקופה הנידונה, ניתן להסיק שמן הספרות הליטורגית הדפוסו מהדורות בנות אלפי עותקים (1,000–4,000), העולות בהרבה בהיקפן על המהדורות שהודפסו מן הספרות העיונית⁸. אם כך, ניתן להעריך את מקומה של הספרות השימושית הליטורגית לא רק כבסיס של תוצרת הדפוס, אלא כחלקו המרכזי.

המדפיסים ראו בהדפסת החיבורים הללו השקעה בטוחה. לא היה עליהם להשקיע בפרסומם מאמצים טכניים חריגים והון רב לטווח רחוק, משום שתמיד היה ניתן לחקות את המהדורות הקודמות, ושוק הקונים היה בטוח באיטליה ומחוצה לה. כדי להרחיב עוד יותר את אפשרויות המכירה, נהגו כמה מן המדפיסים למכור גם תפילות מיוחדות שהודפסו מלכתחילה בתוך ספרי התפילה, בצירוף דפי שער נפרדים, כדוגמת סליחות, ברכת המזון, תפילות ראש חודש, צידוק הדין, ספירת העומר, פיתום הקטורת ועוד. בהכרים היטב את שוק הקונים בכוח, טרחו המדפיסים ופרסמו סידורי תפילה שיענו על צורכי כל העדות באיטליה: איטליאנים, אשכנזים וספרדים. ספרי התפילה של הקהילה הספרדית באיטליה נדירים בדרך כלל בפרסומים הביבליוגרפיים, ומן החידושים המובאים להלן עולה שמלבד פירארה, גם סביניטה היתה מרכז פעיל להדפסתם.

ההתייחסות לספרות הליטורגית כמרכז הכובד של פעילות הדפוס המקומי הבטיחה למדפיסים הכנסות קבועות, ללא סיכונים והזרמת הון תמידית, ואפשרה יציבות פיננסית ואף סייעה להם בפרסום החיבורים העיוניים. הגישה החומרנית המשתקפת בפעילות המדפיסים העבריים באיטליה מערערת את הנחתם של חוקרי הדפוס הראשונים, שראו במדפיסים הללו אנשים בעלי מוטיבציה רוחנית שמטרתם להפיץ את תורת ישראל⁹. אמנם,

7 ראה לעיל, הערה 2.

8 מקור חשוב לאיתור גודל המהדורות מצוי במידע על-אודות כמויות הספרים שנידונו לשריפה ולהחרמה במסגרת משפטי המדפיסים בוונציה משנת 1568. התעודות פורסמו על-ידי פ' גרנדלר, ראה: P.F. Grendler, 'The Destruction of Hebrew Books in Venice, 1568', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 45 (1978), pp. 103-130. דיון מפורט בגודל המהדורות, ראה: הספרות הפרטיות [לעיל, הערה 2], עמ' 84–86.

9 על הערכת חוקרי הדפוס הראשונים ברבר המוטיבציה הרוחנית של המדפיסים, ראה: D.W. Amram, *The Makers of Hebrew Books in Italy*, Philadelphia 1909, במיוחד ביחס לדפוס שונצינו, פרקים 3–6. פרידברג, שם [לעיל, הערה 4], במבוא, עמ' ה-ו; א"מ הברמן, 'המדפיסים בני שונצינו', בתוך: פרקים בתולדות המדפיסים העבריים וענייני ספרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 13; הערכה דומה מצויה

ברור שמאחורי כל עיסוק במוצר תרבותי, ובמיוחד כאשר מדובר בספרים, מצויים גם אנשים אוהבי ספר, חדורים רוח של שליחות, אך במסגרת הכלכלית האובייקטיבית של המאה ה־ט"ז מניעים כאלה לא היו מספיקים. מלאכת הספר היתה חלק ממערכת תעשייתית-מסחרית בעלת חוקים ואילוצים משלה. כל מדפיס שרצה לשרוד וליצור עסק בעל תשתית בטוחה דאג גם לרווחים סבירים וקבועים¹⁰.

האופי החומרי של עסקי הספרים העבריים סייע בדיעבד להתרחשות מהפך חברתי ותרבותי בקרב יהודי המקום. הסידור והחומש נעשו חלק בלתי-נפרד מן הבית היהודי. תופעה זו איננה נראית בעינינו כיום כחריגה, אך היא היתה בבחינת חידוש גמור במאה ה־ט"ז בהשוואה לתקופת קדם הדפוס, שבה יכלו רק האמידים לרכוש כתב־יד, בגלל מחירם הגבוה שהגיע לא אחת לסדר גודל של משכורות שנתיות. הפצתם המהירה של הספרים הללו והוולתם לסכומים של סולרים אחדים חשפו את השכבות העממיות לספרות הליטורגית והמקראית, וכך, אט אט, השתנו דרכי הלימוד, הווי בית־הכנסת ומדף הספרים בבית היהודי ולבשו צורה חדשה¹¹.

בנוסף על הספרות הליטורגית, מתגלים ברשימות המנטובאניות גם מספר קטן של חיבורים עיוניים בלתי־דועים, אך גם להם היה אופי שימושי והם נועדו מראש להפצה בקנה־מידה גדול מן הרגיל. ביניהם ניתן למצוא בעיקר ספרי לימוד בסיסיים, כדוגמת מילונים לנערים, ספרי דקדוק, פירושי רש"י למקרא ומשניות, וכן מהדורות של ספרי שחישות ובדיקות, שחשיבותם היתה רבה בתקופה שבה ישבו היהודים בקהילות מפורזות ונאלצו לשחוט בעצמם. לצדן של מהדורות הספרים הבלתי־דועים מתגלה ברשימות המנטובאניות גם מספר מועט של דפים וקונטרסים בודדים שנועדו לצורכי קישוט או לימוד, כדוגמת צורת המקדש, קיצור דינים — יריעת נייר, סימני הפשוטות והמעוברות ומראה לקשט הנשמה¹². מבחינה ביבליוגרפית, גילויים אלה הם אולי המעניינים ביותר, משום שדרכם של הדפים הבודדים להתבלות וללכת לאיבוד יותר מכל ספר אחר.

בחיידושים שלפנינו מצוי גם מידע העשוי לתקן מספר הנחות ביחס לכוונולוגיה של הדפוס העברי באיטליה. מידע זה מתחלק לאזכורים חד־פעמיים, הזקוקים עדיין לאישור ממקורות נוספים, וצירופי אזכורים, המעידים בבירור על פעילותו של דפוס בתקופות שלא נודעו עד כה. מתברר שכוונציה הודפסו מספר ספרים גם בשנים ש'—ש"ב, שבהן, על־פי הנתונים

J. Bloch, *Hebrew Printing in Riva di Trento*, ראה: *New York 1933* (repr. from: *Bulletin of the New York Public Library*, 37 [1933], pp. 755-769).

J. Bloch, *Venetian*, ראה: *Printers of Hebrew Books*, New York 1932 (repr. from: *Bulletin of the New York Public Library*, 36 [1932], p. 71-92). וכן ראה: א' ברלינר, 'בית הדפוס העברי של דניאל בומברג', *כתבים נבחרים*, ב, ירושלים תשכ"ט, במיוחד עמ' 166.

10 על הקשיים בפעילות הדפוס במאה ה־ט"ז, ראה: R. Hirsch, *Printing, Selling and Reading 1450-1550*, Wiesbaden 1974, P.F. Grendler, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*, Princeton 1977, pp. 3-24.

11 על השינויים בתפוצת כתבי הקודש עם המעבר מתקופת הסופרים לעידן המדפיסים, ראה במאמרי: 'תפוצת ספרים — כתבי קודש וספרות קלאסית בספריות יהודי הרינסאנס', *אטליה* (ברפוס).

12 ראה מס' 69, 70, 187, 201.

הביבליוגרפיים, דפוס בומברג שבת ואילו מדפיס אחר עדיין לא היה פעיל¹³. כן עולה בבירור שבשנים שי"ד-שכ"ג, שבהן, כפי המשוער, לא היה דפוס בוונציה בעקבות גזירת התלמוד, הודפסו שם כ-13 ספרים, רובם ספרי מקרא וליטורגיה¹⁴. גם ביחס למנטובה משתנה התמונה הכרונולוגית: עד כה לא היה ידוע על הדפסה שם בין השנים רע"ה-שט"ו ושל"ו-שמ"ח. ואילו ברשימות נזכרים מספר ספרים שהודפסו בשנים ש"ה, ש"ח, שי"א ו-11 ספרים שנדפסו שם בין של"ו לשמ"ח¹⁵. לגבי הדפוס בסביניטה, מופיעים צירופי נתונים המעידים שהודפסו שם ספרים גם בשנים שכ"ו-של"ב. ייתכן שספרים אלה הודפסו על-ידי וינצנצו קונטי, שעד עתה ידענו על פעילותו שם בשנת שכ"ז בלבד¹⁶. ברשימות עוד מספר אזכורים בודדים נוספים, שיש בהם כדי לשנות את תאריכי תקופות ההדפסה, אך כולם ראויים, כאמור, לאישור ממקורות נוספים¹⁷.

בחשיפת המידע הביבליוגרפי הגנוז ברשימות המנטובאניות, יש התקדמות רבה בדרך לאיתור הספרים האבודים של המאות הט"ו-ט"ז. אין זה מן הנמנע שמצויים עוד ספרים אבודים, במיוחד מן התקופות הקדומות של פעילות הדפוס. לשאלה מה היה מספרם ומה היה טיבם אין בשלב זה תשובה. רק הגורל המקרי, המלווה את הספר העברי ותולדותיו, יאפשר מתן תשובה לכך בעתיד.

כללי הרישום

להלן נרשמו כל הפריטים הביבליוגרפיים שניתן להגדירם כבלתי-ידועים על סמך השוואה עם הביבליוגרפיות והקטלוגים של אוספי היודאיקה הגדולים המצויים בדפוס¹⁸. הושמטו החידושים שפורסמו על-ידי ח' שמרוק, א' רומר סגל וי' מייזליש. כן לא נכללו האזכורים

13 ראה מס' 36, 37, 74, 83. על הפסקת הדפוס המשוערת בשנים אלה ניתן ללמוד מן הרשימה הכרונולוגית של דפוס בומברג, ראה: א"מ הברמן, *המדפיס דניאל בומברג ורשימת ספרי בית דפוסו*, צפת תשל"ח, עמ' 73-75.

14 ראה מס' 14, 15, 16, 17, 23, 26, 29, 56, 63, 72, 76, 84. בין השנים שי"ד-שכ"ג, היה ידוע עד כה על הדפסת ספר אחד בלבד: *מחזור מנהג ק"ק חלף*, בדפוס גובאני גריפו, ראה ברשימת מארכס, ערך גריפו.

15 ראה מס' 105, 106, 110, 111, 127, וכן: 94, 101, 108, 119, 120, 121, 130, 144, 151, 156, 157. על הדפוס במנטובה ראה: עמרם, שם [לעיל, הערה 9], עמ' 320-337; פרידברג, שם [לעיל, הערה 4], עמ' 15-22. על הפסקת הדפוס בין השנים רע"ה-שט"ו ושל"ו-שמ"ח (למעט הדפסת *מזלך שכלי הדעת* בשל"ח), ראה שם, עמ' 17, 19.

16 ראה מס' 169, 172, 173, 177, על הדפוס בסביניטה, ראה: א' יערי, 'המדפיס טוביה ב"ר אליעזר פואה בסביניטה', *מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח*, עמ' 345-367. על פעילותו של קונטי בסביניטה ראה: מ' בניהו, *הדפוס העברי בקרימונה*, ירושלים תשל"א, עמ' 21-22.

17 הכוונה בעיקר לתאריכי דפוס האינוקונאבולה: שונצינו רמ"ב (מס' 2), קזאל מירור ר"ן (מס' 4), ושנות ראשית וסוף ההדפסה בערים: ונציה (שנת רע"ב, מס' 71), מנטובה (שנת רס"ו, מס' 126, 147), ורונה (שנת ש"ג, מס' 91), סביניטה (שנת שמ"ד, מס' 178), קרימונה (שנת ש"ג, מס' 191), ריווא די טרנטו (שנת שכ"ו, מס' 192), ומצרים (שנת ש"ו, מס' 195). במאמר 'דיעות על המסחר בספרים עבריים' [לעיל, הערה 2], עמ' 73 נדפס בטעות תאריך המשנה דפוס מצרים כחש"ד במקום שנת ש"ו. תאריכים נוספים שבהם לא ידוע על קיומו של דפוס צוינו להלן בכוכב.

18 ייתכן שמספר פריטים שהוגדרו לעיל כבלתי-ידועים גנוזים באוספים ציבוריים ופרטיים או במפעלים ביבליוגרפיים הנמצאים בשלבי הכנה. אך הואיל והמידע המצוי שם לא פורסם בדפוס במסגרת של ביבליוגרפיה רשמית, ניתן להתייחס אליו בשלב זה כבלתי-ידוע לכלל.

בעקבות הספרים האבודים

שניתן להצביע בבירור על מקור טעותם¹⁹. יתר הפרטים הובאו במלואם, גם במקרה שהאזכור מופיע באופן חד-פעמי, בהנחה שמידע זה ראוי לבדיקה ולהשוואה עם מקורות העשויים להתגלות בעתיד.

העיולים נרשמו לפי סדר כרונולוגי וגיאוגרפי כדלהלן:

- (א) דפוסי המאה ה"ט" (לפי סדר א-ב).
  - (ב) דפוסי המאה ה"ט" לפי מדינות וערי דפוס (ובתוכם לפי סדר א-ב ותאריכי הדפסה).
  - (ג) ספרים חסרי ציון מקום ו/או שנת דפוס.
  - (ד) אימות ובירור ביבליוגרפי – כאן נרשמו האזכורים שאינם בגדר חידוש אך יש בהם כדי לאמת את השערות החוקרים ולברר סתומות ביבליוגרפיות.
- ספרי תפילה וחלקי התפילות, המהווים חלק מרכזי מן האזכורים, נרשמו בסדר א-ב רצוף על-פי שמם, ובתוכם חולקו כדלהלן:
- תפילות ללא ציון מנהג
  - תפילות במנהג איטליה
  - תפילות במנהג אשכנז
  - תפילות במנהג ספרד²⁰.

מבנה העיולים

כל עיול כולל את הפרטים הבאים:

- שם ספר, מקום ושנת דפוס (כאשר לא נזכר במקור מקום או תאריך הדפסה, נרשם להלן 'ללא ציון מקום (או שנת) דפוס'. במקרים אלה לא תמיד ברור אם הספר נדפס כך או שהרושם השמיט את הפרטים הללו.
- מספר הרשימה שבה מוזכר הספר²¹. כאשר היו בידי בעל הרשימה יותר מעותק אחד, צוין מספר העותקים בסוגריים. כמו-כן הובאו בסוגריים כל הפרטים שיש בהם כדי לתרום לזיהוי הספר (גודל, מספר כרכים, מדפיס). במקרים מיוחדים הובא גם הציטוט המקורי.
- מוצא הבעלים: פרט זה נזכר ביחס לספרי התפילה שמנהגם אינו מזוהה, בהנחה שמא, על-ידי הקורלאציה האפשרית (אם כי לא הכרחית) בין מוצא הבעלים ומנהג התפילה, יהיה אפשר בעתיד לזהות את הספר.
- הערות ובירורים בדבר זיהוי אפשרי של הספר או המחבר.

19 ראה לעיל, הערה 2.

20 מבין ספרי התפילה, הפריטים הבעייתיים ביותר לזיהוי הם התפילות ללא ציון מנהג, שניתן אולי לזהותם עם אחד הפריטים המופיעים עם ציון המנהג. אך מאחר שאין כל אפשרות להכריע באופן ברור, בחרתי לציין אותם כנפרד.

21 סדר הרשימות הובא לפי סידורם הרציף בסרטי הצילום (ראה לעיל, הערה 3). סדר זה איננו תואם את המספרים שנרשמו על-ידי סימונסון וחוקרים אחרים שרשמו בעקבותיו. סימונסון רשם על-פי הסדר המקורי בארכיון הקהילה, ואילו הצילומים המצויים לפנינו כיום חוברו זה לזה שלא על-פי הסדר המקורי.

לוח קיצורים וסימנים

* = ספרים שנדפסו בתאריכים שבהם לא ידועה פעילותו של דפוס.

[ ] = אזכורים שקריאתם בכה"י מסופקת או מידע שהוא בגדר השערה.

אגרות ריא"ם = ר' יהודה אריה מודינה, *אגרות ריא"ם*, מהדורת י' בוקסנבוים, תל-אביב תשמ"ד.

אלוני, רשימות ספרים כתבי יד = נ' אלוני, 'רשימות ספרים כתבי יד', *ארשת*, א (תשי"ט), עמ' 44–60.

אלוני, רשימות ספרים עתיקות בוואטיקן = נ' אלוני, 'רשימות ספרים עתיקות בוואטיקן', *ארשת*, ד (תשכ"ו), עמ' 213–233.

בית עקד ספרים = ח"ד פרידברג, *בית עקד ספרים*, א–ד, תל-אביב תשי"א–תשט"ז.

בן יעקב = י"א בן יעקב, *אוצר הספרים*, וילנא תרל"ז–תר"ם.

בניהו, הדפוס העברי בקרימונה = מ' בניהו, *הדפוס העברי בקרימונה*, ירושלים תשל"א.
ברוכסון, הספריות הפרטיות = צ' ברוכסון, 'הספריות הפרטיות של יהודי צפון איטליה בשלהי הרניסאנס', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוני-ברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ה.

דה רוסי, דפוסים סבינוניטה = B. De Rossi, *Annalen Typographiae Sabionetenses*, Erlangae 1783.

הברמן, המדפיס דניאל בומברגי = א"מ הברמן, *המדפיס דניאל בומברגי ורשימת ספרי בית דפוסו*, צפת תשל"ח.

הברמן, המדפיס זואן די גארה = א"מ הברמן, *המדפיס זואן די גארה ורשימת ספרי בית דפוסו*, שכ"ד–ש"ע, בעריכת י' יודלוב, ירושלים תשמ"ב.

הברמן, המדפיס חיים שחור = א"מ הברמן, 'המדפיס חיים שחור, בנו יצחק וחתנו יוסף בר' יקר', בתוך: *פרקים בתולדות המדפיסים העבריים וענייני ספרים*, ירושלים תשל"ח, עמ' 103–129.

הברמן, המדפיס קורנילייו אדילקינד = א"מ הברמן, *המדפיס קורנילייו אדילקינד ובנו דניאל ורשימת הספרים שנדפסו על ידיהם*, ירושלים תשמ"ב.

הברמן, המדפיסים בני שונצינו = א"מ הברמן, 'המדפיסים בני שונצינו', בתוך: *פרקים בתולדות המדפיסים העבריים וענייני ספרים*, ירושלים תשל"ח, עמ' 13–96.

זנה, דפוסים אחדים = י' זנה, 'דפוסים אחדים בלתי ידועים נזכרים ברשימת ספרים מתחילת המאה הי"ח', *קריית ספר*, טו (תרצ"ח–ט), עמ' 368–369.

חיי יהודה = ר' יהודה אריה מודינה, *חיי יהודה לריא"ם*, מהדורת ד' קארפי, תל-אביב תשמ"ה.

יודלוב, אור לוסטרו = י' יודלוב, 'אור לוסטרו לר' יהודה אריה מודינה וספר דיבר טוב קרקא ש"ן', *קריית ספר*, נט (תשמ"ד), עמ' 645–646.

יודלוב, לתולדות הדפוס העברי במנטובה = י' יודלוב, 'לתולדות הדפוס העברי במנטובה במאה השש-עשרה', *קריית ספר*, מט (תשל"ד), עמ' 236–241, 642–636.

יודלוב, פתרון חלומות = י' יודלוב, 'פתרון חלומות לרב האי גאון', *עלי ספר*, ו–ז (תשל"ט), עמ' 107–120.

יערי, המדפיסים בני פואה = א' יערי, 'המדפיסים בני פואה', *מחקרי ספר*, ירושלים תשי"ח, עמ' 345–419.

- כהן, ביבליוגרפיה = 'י כהן, 'ביבליוגרפיה של מחזורים וסידורי תפילה איטליאני', בתוך: ש"ד לוצאטו, *מבוא למחזור בני דומא, חל-אביב תשכ"ו*, עמ' 105–137.
- מארכס, ביבליוגרפיה = A. Marx, *Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and Manuscripts in the Library of the J.T.S. of America*, New York 1977.
- מהלמן, גנזי ישראל = גנזי ישראל, *אוסף ד"ר ישראל מהלמן*, ירושלים תשמ"ה.
- מורטרה, מזכרת חכמי איטליה = M. Mortara, *Indice Alfabetico dei Rabbini e Scrittori Israeliti di Cose Giudaiche in Italia*, Padova 1886.
- פנקובר, מהדורת התנ"ך הראשונה = 'י פנקובר, 'מהדורת התנ"ך הראשונה שהוציא בומברג לאור וראשית בית דפוס, *קריית ספר*, נח (תשמ"ג), עמ' 586–604.
- פרידברג, תולדות הדפוס = ח"ד פרידברג, *תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה, פורטוגליה ותוגרמה שמלפנים*, חל-אביב תשט"ז.
- קטלוג בודליאנה = M. Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berlin 1852-1860.
- רומר סגל, ספרות יידיש = א' רומר סגל, 'ספרות יידיש וקהל קוראיה במאה הט"ז – יצירות בידידיש ברשימות הזיקוק ממנטובה 1595', *קריית ספר*, נג (תשל"ח), עמ' 779–790.
- רות, דפוסי האנוסים = C. Roth, 'The Marrano Press at Ferrara, 1552-1555', *The Modern Language Review*, 38 (1943), pp. 307-317.
- רשימת מארכס = M. Marx, *Annalen des hebräischen Buchdruckers in Italien 1501-1600*, Cincinnati 1927-1931 [במכונת כתיבה].
- שוואבה = M. Schwab, 'Additions et Rectifications', *REJ*, 27 (1893), p. 317.
- שמרוק, ספרות יידיש = ח' שמרוק, 'דפוסי יידיש באיטליה', *איטליה*, ג (תשמ"ב), עמ' קיב-קעז.
- שפיגל, עדויות = 'י שפיגל, 'עדויות על ספרי דפוס בלתי ידועים', *עלי ספר*, יא (תשל"ה), עמ' 165–172.

א. דפוסי המאה הט"ו

- 1 *חומש*, ללא ציון מקום דפוס, רל"ז: 411 ('חומש קטן רל"ז').
  - 2* *מחזור*, שונצינו רמ"ב: 103. בעל הספר ממוצא אשכנזי.
  - 3 *מחזור*, שונצינו רמ"ח: 226 ('מחזור דפוס שונצינו, נדפס בשנת רמ"ח). על-פי הנוסח קשה להכריע אם הספר נדפס בעיר שונצינו או על-ידי בני שונצינו. בעל הספר ממוצא איטלקי.
  - 4* *מחזור*, קזאל מיורי ר"ן: 277 ('א' מחזור גדול דפוס ר' שמואל לטיף [בקזאל] מאירו שנת ר"ן[?]). בעל הספר ממוצא איטלקי.
  - 5 *נביאים ראשונים עם פירוש ר' דוד קמחי*, נאפולי, ללא ציון שנת דפוס: 183 ('נביאים הראשונים עם פי' רד"ק דפוס נאפולי').
- אם אמנם לא חלה טעות ברישום, יש לייחס את הספר לדפוסי האינקונאבולה, משום שהספר האחרון שהתפרסם בנאפולי נדפס בראשית שנות ה-90 של המאה הט"ו (ראה: פרידברג, תולדות הדפוס, עמ' 49–50). מן הראוי לציין שכרשימה הנ"ל (183) מצויים עוד שלושה מדפוסי נאפולי. מאחר שתפוצתם של דפוסי נאפולי, כמו כל דפוסי האינקונאבולה, מעטה מאוד ברישומות, ניתן לשער שלבעל הספר, יוסף לוי מויאדנה, או לאבותיו היה קשר מיוחד לנאפולי או למדפיסים שפעלו שם. רישום דפוס

עלי ספר

לא ידוע מנאפולי דווקא באוסף זה מעלה שתי אפשרויות: האחת – שהרושם טעה בהשפעת אזכור המלה נאפולי המופיעה מספר פעמים ברשימתו (אם כי במקרה זה טעות שמקורה כדיתוגרפיה איננה כה סבירה, משום שהדפוס הנ"ל מובא בתחילה ויתר דפוסי נאפולי לאחר-מכן). האפשרות השנייה – שהרשום אמנם מדויק ותפוצת דפוסי נאפולי ברשימה זו מחזקת את ההנחה שיש כאן מידע אמין על דפוס בלתי-ידוע.

ב. דפוסי המאה ה־17 מאיטליה

ונציה

- 6 **אדון חסדך**, ונציה שנ"א: 15 ('ע"י זואן די גארה'), 210.
מפיוט זה ידועה מהדורה שמ"ו, שנרפסה על-ידי די גארה, ראה: הברמן, המדפיס זואן די גארה, מס' 81, עמ' 39. במהדורה זו מצוינת שנת הדפוס כ'השמ"ו ליצירה. ייתכן שבירשום הנ"ל חלה טעות משום שהרושם חישוב את כל הפרט.
אור לוסטרו, ונציה של"א: 83 (2 עותקים).
- 7 חיבור זה הוא מילון עברי-איטלקי להוראת השפה העברית, המתחיל במלים אור-לוסטרו. ראה: יודלוב, אור לוסטרו, עמ' 645–646.
מקובל לייחס את חיבורו של **אור לוסטרו** לר' יהודה אריה ממדינה, אך כפי שהסיק כבר יודלוב ולאור שנת ההדפסה של החיבור הרשומה לעיל, אין בסיס להנחה זו, משום שריא"ם נולד בשנת של"א ובאותה שנה כבר היה הספר ידוע בדפוס. כפי שמציין יודלוב, מילון זה הוא עריכה שונה של המילון **דיכר טוב** או **דבר טוב**, שנרפס בקראקא ש"ן, אך לא ברור מי מן השניים קדום יותר. ברשימות, כפי שמובא להלן, מצוי גם מילון **דבר טוב** ויש זהות גמורה בינו לבין **אור לוסטרו** מבחינת תאריכי ההדפסה. ייתכן שהמדפיס הדפיס ברומנית מילון לעדות האיטלקית והאשכנזית. אך לאור זהות התאריכים ודברי משה שואבה, המציין שמילון **דבר טוב** שמ"ח וזה למילון האיטלקי **אור לוסטרו** ונציה 1798 (ראה שואבה, עמ' 317), אין להוציא מכלל אפשרות זהות מושלמת בין המילונים, דהיינו: 'דבר טוב' הוא הכותר והמלים הראשונות הפותחות את הספר הן 'אור-לוסטרו'. נושא זה ראוי עדיין לבירור, אך כל עוד אין הספרים לפנינו אין כל דרך להכריע.
הספר **אור לוסטרו** נזכר ברשימות גם ללא ציון מקום ותאריך דפוס (5, 33, 52, 86 – 3 עותקים, 88, 159 – 2 עותקים, 202, 280, 319, 327), או בציון מקום הדפוס – ונציה, 97.
- 8 **אור לוסטרו**, ונציה של"ט: 18, 21 – 2 עותקים, 29, 174, 175, 178, 197, 330, 331, 345, 373 – 2 עותקים.
- 9 **כרכת המזון**, ונציה שנ"א: 282. הבעלים ממוצא אשכנזי. ייתכן שברכת המזון נרפס יחד עם סידור מנהג פולין שנרפס בשנה זו בוונציה. ראה: הברמן, המדפיס זואן די גארה, מס' 128, עמ' 66.
- 10 **דבר טוב**, ונציה של"א: 31. ראה לעיל, **אור לוסטרו**, מס' 7. הספר נזכר ברשימות גם ללא ציון מקום דפוס ותאריך דפוס: 414, או בציון מקום הדפוס – ונציה, 133 – (2 עותקים).
- 11 **דבר טוב**, ונציה של"ט: 8, 15 ('א דבר טוב וולגאר ע"י זואן די גארה'), 16, 104, 107, 115, 207, 223, 208.
- 12 **דבר טוב**, ונציה שמ"ח: 62, 180, 251, 323, 431. מהדורה זו נרשמה בהערה צדדית על-ידי משה שואבה וזהותה כמהדורה שהודפסה על-ידי זואן די גארה ונערכה על-ידי דוד בן ציון בן אברהם ממדינה. ראה לעיל, **אור לוסטרו**, מס' 7.
- 13 **חומש**, ונציה רפ"ו: 311 (עם תרגום), 387 (2 עותקים, עם תרגום, חמש מגילות והפטרות).
- 14* **חומש**, ונציה שי"ז [28] (עם תרגום והפטרות), 115 (קטן, עם חמש מגילות והפטרות). אולי זהה לרש"י על התורה, ונציה שי"ז, להלן מס' 72.
- 15* **חומש**, ונציה שי"ח: 360 (עם רש"י ורמב"ן, חמש מגילות והפטרות).
- 16* **חומש**, ונציה שכ"א: 116 (עם חמש מגילות) 380 ("הנ"ל" – עם הפטרות וחמש מגילות).
- 17* **חומש**, ונציה שכ"ב: 237 (קטן, עם תרגום חמש מגילות והפטרות), 349 (חמש מגילות והפטרות בלבד).

בעקבות הספרים האבודים

- 18 *חומש*, ונציה שכ"ה: 57 (2 עותקים, קטנים), 201 (עם פירוש רש"י).
- 19 *חומש*, ונציה של"א: 186 (עם חמש מגילות והפטרות).
- 20 *חומש*, ונציה של"ו: 411 (עם חמש מגילות והפטרות), 429 (עם חמש מגילות והפטרות).
- 21 *חומש*, ונציה שמ"ז: 36 (עם תרגום וחמש מגילות), 93 (קטן) 357 (עם תרגום וחמש מגילות).
- 22 *חוות קשה*, ונציה שמ"ג: 411. ייתכן שהחיבור הזה לחיבורו של ר' יצחק עראמה נגד הפילוסופיה, שנדפס בשנת שי"ב בסביניטה, או שמא נפלה טעות בשנת הדפוס והכוונה לאיגרת ר' משה אלשיך על התלאות שעברו על צפת, שהתפרסמה בוונציה שנ"ג.
- 23* *כתובים*, ונציה שי"ד: 11.
- 24 *כתובים*, ונציה שכ"ה: 54 (קטן).
- 25 *לוח שנה*, ונציה ש"נ: 62.
- 26* *מחזור*, מנהג ספרד, ונציה שט"ו: 335.
- 27 *מחזור*, מנהג ספרד, ונציה שכ"ו: 355. אולי זהה למחזור המשוער של דפוס קרימונה שכ"ו, שלא נמצא בשלמותו. ראה: בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, מס' 37, עמ' 222; מהלמן, גנוי ישראל, מס' 341, עמ' 73.
- 28 *מעמדות*, ונציה ש"ג: 122.
- 29* *מעמדות*, ונציה ש"כ: 182. בשנה זו לא ידוע על דפוס בוונציה מלבד הדפסת מחזור על-ידי ג'ובאני גריפיו. ראה: רשימת מארכס בערכו.
- 30 *מעמדות*, ונציה שכ"ג: 369, 391.
- 31 *מעמדות*, ונציה שכ"ו: 31, 39, 204, 270, 298, 374.
- אולי זהה למעמדות שנדפסו עם סידור אשכנזי על-ידי זורו קבאלי בשנה זו, ראה: רשימת מארכס, דפוס קבאלי; וראה גם: קטלוג בודליאנה בתוספת, עמ' 489, מס' 309.
- 32 *מעמדות*, ונציה שמ"א: 27 (2 עותקים), 62, 83, 121, 155, 251 (קטן), 327, 394.
- 33 *מעמדות*, ונציה ש"ג: 42 (4 עותקים), 73, 226, 235, 270.
- 34 *סדר קריאת שמע*, ונציה שמ"ג: 32, 36, 52, 53, 114, 120, 144, 153, 223, 372 ('מהקדווייר') — הכונה לר' משה קורדובירו). ייתכן שהתפילה הנ"ל זהה עם הנדפסת בסידור הספרדי שנדפס על-ידי די גארה בשנת שמ"ד, אלא שנמכרה גם בנפרד. ראה: הברמן, המדפיס זואן די גארה, מס' 70, עמ' 31–33; קטלוג בודליאנה, מס' 2095, עמ' 312–313 (שטיינשניידר קובע את תאריך ההדפסה כשמ"ג–שמ"ד). צילום הספר נמצא בספרייה הלאומית בירושלים. הספר, הכולל 7 דפים בגודל 12, יצא לאור על-ידי בן המחבר ר' גדליה קורדובירו ונדפס ע"י די גארה²².
- 35 *סידור*, ונציה רצ"ז: 71 (2 עותקים), 202, 209, 250. כל הבעלים ממוצא איטלקי.
- 36* *סידור*, ונציה, ש': 299, 421.
- בעל הספר ממוצא איטלקי.
- 37* *סידור*, ונציה, ש"ב: 31 (2 עותקים), 390.
- אחד הבעלים ממוצא איטלקי והשני ספרדי.
- 38 *סידור*, ונציה שי"ט: 32.
- בעל הספר ממוצא איטלקי.
- 39 *סידור*, ונציה ש"ג: 66 (2 עותקים, קטנים), 152, 273 (קטן, עם פטום הקטורת), 278 (2 עותקים, קטן).
- כל הבעלים ממוצא איטלקי. אולי זהה לסידור מנהג ספרד המוזכר כבלתי-ידוע על-ידי מארכס, ביבליוגרפיה, עמ' 404.
- 40 *סידור*, ונציה שי"ג: 77, 88, 98 (2 עותקים), 112, 156, 270, 292, 369, 382, 397 (2 עותקים), 414. ככל הנראה נדפסו באותה שנה שני סידורים, אחד קטן ואחד גדול. כך עולה מאזכורים נוספים ברשימות:
— *סידור*, קטן: 62, 92, 199, 221.

22 תודתי נתונה למר יצחק יודלוב, שמסר לי מידע זה, וכן את הפרטים הנזכרים בעיולים מס' 67, 100.

- סידור, גדול: 170.
- מאחר שרוב הבעלים ממוצא איטלקי, ניתן לשער שלפחות אחד מן הסידורים הנ"ל זהה לסידור מנהג איטליה שנדפס באותה שנה, על-פי המוזכר ברשימות, ראה להלן, מס' 49.
- 41 סידור, ונציה שכ"ה: 57 (2 עותקים), 83 (3 עותקים), 114, 184 (קטן), 326 (עם פרשיות תהילים ואיוב).
- רוב הבעלים ממוצא אשכנזי. ייתכן שהאזכורים הנ"ל זהים עם סידור מנהג אשכנז שנדפס באותה שנה, על-פי המובא ברשימות, ראה להלן, מס' 57. ייתכן גם שחלקם זהים עם סידור מנהג ספרד שנדפס אז, ראה: הברמן, המדפיס זואן די גארה, מס' 3, עמ' 1.
- 42 סידור, ונציה שכ"ח: 32.
- בעל הספר ממוצא איטלקי.
- 43 סידור, ונציה ש"ל: 162 (קטן).
- בעל הספר ממוצא איטלקי.
- 44 סידור, ונציה של"ד: 430.
- באותה שנה נדפסו על-ידי די גארה מעמדות, שאולי הן חלק מסידור זה. ראה: הברמן, המדפיס זואן די גארה, מס' 33, עמ' 13. בעל הספר ממוצא איטלקי.
- 45 סידור, ונציה של"ו: 81, 99, 372.
- שני בעלים ממוצא אשכנזי ואחד ממוצא איטלקי.
- על-פי המצוין להלן ניתן ללמוד על הדפסה של סידור מנהג איטליה וסידור מנהג אשכנז באותה שנה. ראה להלן, מס' 52, 59. ייתכן שהאזכורים הנ"ל זהים עם שני סידורים אלה.
- 46 סידור, ונציה של"ח: 67, 304 (קטן), 321, 381, [390 (עם תהילים ומעמדות)]. רוב הבעלים ממוצא איטלקי.
- 47 סידור, ונציה שנ"ב: 374, 389.
- אחד הבעלים ממוצא אשכנזי והשני ממוצא איטלקי. אולי זהה לסידור מנהג אשכנז שהודפס באותה שנה על-פי המצוין ברשימות, ראה להלן, מס' 62.
- 48 סידור, ונציה שנ"ד: 143.
- הבעלים ממוצא אשכנזי.
- 49 סידור, מנהג איטליה, ונציה שי"ג: 353.
- 50 סידור, מנהג איטליה, ונציה של"א: 328.
- 51 סידור, מנהג איטליה, ונציה של"ב: 328 ('א תפילה' כנ"ל, ונציה של"ב — הסידור הרשום בשורה הקודמת הוא 'תפילה כמנהג הלועזים', כלומר מנהג איטליה).
- 52 סידור, מנהג איטליה, ונציה של"ו: 436 (עם פרקים ופרשיות).
- 53 סידור, מנהג אשכנז, ונציה ש"א: 115 (2 עותקים, ביחס לעותק אחד קריאת התאריך מסופקת).
- 54 סידור, מנהג אשכנז, ונציה ש"ז: 102 (קטן, עם פרשיות), 146, 326 (קטן, עם הפרשיות).
- ידוע אמנם סידור מאותה שנה, אך מנהג איטליה. ראה: הברמן, המדפיס קורניליו אדילקינד, מס' 48–49, עמ' 44.
- 55 סידור, מנהג אשכנז, ונציה ש"ח: 153, 259, 311.
- 56* סידור, מנהג אשכנז, ונציה שי"ח: 329.
- 57 סידור, מנהג אשכנז, ונציה שכ"ה: 20 (3 עותקים), 83 ('ע"י זואן די גארה'), [201].
- 58 סידור, מנהג אשכנז, ונציה של"ה: 274.
- 59 סידור, מנהג אשכנז, ונציה של"ו: 52, 193, 229 (קטן), 243, 256.
- 60 סידור, מנהג אשכנז, ונציה שמ"ב: 115.
- 61 סידור, מנהג אשכנז, ונציה שמ"ד: 153.
- באותה שנה ידועים סידור מנהג ספרד ומנהג איטליה, אך לא סידור ממנהג אשכנז. ראה: הברמן, המדפיס זואן די גארה, מס' 68, 69, 70, עמ' 30–31.
- 62 סידור, מנהג אשכנז, ונציה שנ"ב: 52, 111, 116, 415 (2 עותקים).
- 63* סידור, מנהג ספרד, ונציה שכ"ב: 355.
- 64 סידור, מנהג ספרד, ונציה של"ג: 104, 206 (קטן, 'דפוס זואן די גארה'), 224, 319.

בעקבות הספרים האבודים

- ידוע באותה שנה סידור מנהג איטליה, אך לא מנהג ספרד. ראה: הברמן, המדפיס זואן די גארה, מס' 24, עמ' 9.
- 65* **סליחות**, מנהג אשכנז, ונציה שי"ז: 42 (2 עותקים).
- 66 **סליחות**, מנהג ספרד, ונציה שמ"ז: 372. ידועה בשנה זו מהדורה של סליחות, אך לא במנהג ספרד אלא מנהג איטליה. ראה: הברמן, המדפיס זואן די גארה, מס' 94, עמ' 45.
- 67 **פטום הקטורת**, ונציה של"ו: 31, 35, 67, 210, 300, 323 (3 עותקים). צילום הספר נמצא בספרייה הלאומית בירושלים. הספר הכולל 8 דפים בגודל 32. נדפס על-ידי די גארה.
- 68 **פתרון חלומות**, ונציה, ללא ציון שנת דפוס: 114.
- על-פי מחקרו של יודלוב על דפוסי **פתרון חלומות** עולה שהמהדורות שבשערן נדפס 'פירארה שכ"ו' הודפסו בוונציה, אך לא נמצאה עד עתה מהדורה שבה צוין מקום הדפוס כוונציה. ראה: יודלוב, פתרון חלומות, עמ' 107–120.
- 69 **צורת המקדש**, ונציה שמ"ה: 67 ('קונטרס יש בו צורת המקדש נדפס בוונציה שנת שמ"ה'). זהותו של הספר לא ברורה לחלוטין. ייתכן שזו מהדורה נוספת של דף בודד שנדפס בפזרו (שנת ר"ע או ר"פ) ובוונציה שנת ש'. ראה: בית עקד ספרים, אות צ, מס' 155, עמ' 869, ופרידברג, תולדות הדפוס, עמ' 56. פרידברג, **בכית עקד ספרים**, רושם מהדורה נוספת בציון תאריך בלתי מושלם – 'ונציה שנת ש...'. אולי מהדורה זו זהה למהדורה המובאת ברשימות המנטובאניות. בנוסף על האזכור הנ"ל ניתן למצוא ברשימות המנטובאניות ציונים נוספים של **צורת המקדש**, שאולי זהים לנ"ל, בשמות שונים במקצת, וללא פרטים ביבליוגרפיים מושלמים: 31 ('צורת המקדש בנייר'), 83 ('ב ציורים בית המקדש'), 110 ('מזכרת לבנין בית המקדש'), 114 ('[יז] בית מקדש] ונציה'), 324 ('ציור בית מקדש ג"כ' – הכוונה שגם הוא 'מחובר לכותל' כמו הפריט הנזכר בשורה הקודמת), 406 ('א נייר גדול יש בו צורת מקדש').
- 70 **קיצור דינים** – יריעת נייר, ונציה שמ"ג: 249 (יריעה עם דינים שתיים דפוס ונציה שנת שמ"ג'). בנוסף על האזכור הנ"ל מצויים ברשימות ציונים נוספים דומים שניתן לזהותם עם האזכור הנ"ל על-פי תאריך ההדפסה: 3 ('א יריעת נייר גדולה כתוב בה כללים משולחן ערוך נדפס [?] שנת שמ"ג לפ"ק'), 67 ('א קונטרס גדול יש בו הרבה דינים בקיצור שנת שמ"ג'), 100 ('דינים בקיצור שמ"ג'), 137 ('א יריעה עם קצת דינים נדפסה שנת שמ"ג'), 176 ('קיצור דינים מהשלחן ערוך על פוליו הם יר (?) שמ"ג' – אולי הכוונה ליר' סעיפים), 324 ('לוח נקרא שלחן ערוך לחלות בכותל שבו כמה דיני' נדפס שנת שמ"ג'), 411 ('קיצור הטור שמ"ג'). כמובן מצויים ברשימות אזכורים המתייחסים לדף בודד של דינים וקיצור דינים ללא מקום ושנת דפוס. ייתכן שהכוונה למהדורת ונציה שמ"ג שבלתה או נקראה, או למהדורות אחרות שנדפסו ללא ציון מקום ותאריך: 58 ('א שלחן ערוך בפוליו גדול אדפוס אין בו זכר המקום'), 110 ('שלחן ערוך מכל המצוות בקצור'), 424 ('קצת פסקים מעני' שוני' בדפוס על נייר א' ארוך').
- 71* **רש"י על התורה וחמש מגילות**, ונציה רע"ב: 369.
- אזכור זה, אף-על-פי שהוא ברור בכתב-היד, מעורר ספיקות רבים, משום שהספרים הראשונים נדפסו בוונציה רק בשנת רע"ז על-ידי דניאל בומברג. ראה: פנקובר, מהדורת התנ"ך הראשונה, עמ' 586–604. ייתכן שלפני הרושם היתה מהדורת רפ"ב ובטעות נכתב רע"ב.
- 72* **רש"י על התורה**, ונציה שי"ז: 57. אולי זהה לחומש, ונציה שי"ז הנ"ל, ראה מס' 14.
- 73 **רש"י עם חמש מגילות**, ונציה של"ח: 363.
- 74* **שחיטות ובדיקות**, ונציה ש"א: 223 ('הלכות שחיטה ובדיקה וכתבי' [?], דפוס ונציה ש"א').
- 75 **שחיטות**, לר' שלמה ספורנו עם ביאור ר' אליעזר בילגראדו, ונציה שני"ג: 150 ('שחיטות של כמהר"ר שלמה ספורנו עם באור א' מתלמידיו כמ' אליעזר בילגראדו נדפס בוונציה שני"ג'), 281 ('א זוג שחיטות מכמהר"ר שלמה ספורנו יצו דפוס ונציה שני"ג'). כמובן הספר נזכר פעם נוספת, אך ללא ציון שנת דפוס: 401 ('ד הלכות שחיטה מכמהר"ר שלמה ספורנו נר' נדפס בוונציה'). עד כה לא היה ידוע ספר שחיטות לר' שלמה ספורנו. מאחר שהוא מוזכר ככל הנראה בשער הספר בתוספת 'צ"ו וניי', ניתן לשער שהוא חי בזמן הדפסת הספר. לכן ניתן לזהותו עם ר' שלמה שמעיה ב"ר נסים יצחק ספורנו, שהגיה בשנת שני"ד את ספר הכוזרי בדפוס די גארה, ראה: הברמן,

- המדפיס זואן די גארה, מס' 144, עמ' 73 (ואולי הוא זהה עם תלמידו של ר"ש יהודה קצינלנבוגן המוזכר במבוא לספר צמח דוד, ראה שם, מס' 97, עמ' 47). ר' שלמה ספורנו היה מרבני ונציה, ירדו של ר' יהודה אריה ממדינה. הוא נפטר בשנת שע"ו. ראה: מורטרה, מזכרת חכמי איטליה, עמ' 61; חיי יהודה לריא"ם, עמ' 46, 53, 63, 66, 67; וכן באגרות ריא"ם, עמ' 7, 25, 57, 74, 252. את ר' אליעזר בילגראדו ניתן לזהות עם אחד מרבני ונציה מידידי ריא"ם, ראה: אגרות ריא"ם, שם, עמ' 48, הערה 18.
- 76* **תהילים**, ונציה שי"ד: 426. אולי זהה לחלק מכתובים, ונציה שי"ד הנ"ל, מס' 23.
- 77 **תהילים**, ונציה שמ"א: 122 (קטן), 172, 174 (קטן).
— עם מעמדות: 59 (קטן), 71, 334.
— עם מעמדות וסדר עבודה: 390.
- 78 **תהילים**, ונציה שמ"ז: 15 (ע"י זואן די גארה).
— עם מעמדות: 53. ידוע סדר מעמדות שנדפס לבד באותה שנה עלידי די גארה, ראה: הברמן, המדפיס זואן די גארה, מס' 93.
- 79 **תהילים ומעמדות**, ונציה שמ"ג: 380 (קטן).
- 80 **תהילים ומעמדות**, ונציה שמ"ד: 332.
ידוע בשנה זו ספר תהילים, אך עם פירוש ר"ע ספורנו וללא מעמדות, ראה: קטלוג בודליאנה, מס' 273, עמ' 46.
- 81 **תהילים, משלי, איוב, שיר השירים, קהלת ודניאל**, ונציה רצ"ו: 127, 311 (דפוס בומברג, תהילים דניאל ואיוב בלבד).
- 82 **תהילים, משלי, שיר השירים, קהלת, איוב ודניאל**, ונציה שכ"ה: 102, 309 (קטן).
כמירכין נזכר תהילים לבדו: 20, 22, 39, 55, 66, 76, 82 (קטן), 134, 176, 229, 279 (2 עותקים), 307, 414, 421.
- 83* **תנ"ך**, ונציה ש"ב: 21.
במקרה זה ההסתברות של טעות גבוהה למדי, משום שידועים מספר ספרי תנ"ך שבקולופון שלהם מצויות המלים: 'ישב' 'ישב' 'יתכן שבעל הספר השמיט את האות הראשונה בחישוב התאריך.
- 84* **תנ"ך**, ונציה שי"ו: 376 (גרול, ב' חלקים).
- 85 **תנ"ך**, ונציה ש"ג: 401 (ב' עשרים וארבע בלי פנירוש) נדפסו בונציה א' בשנת שי"א וא' בשנת [ש"ג]. אמנם, קריאת האות ש' בתאריך איננה ברורה, אך צירוף אחר איננו סביר.
- 86 **תפילת ראש חדש**, ונציה שכ"ה: 181 (2 עותקים).
בעל הספר ממוצא אשכנזי.
- 87 **תפילת ראש חדש**, ונציה שמ"ה: 111 (2 עותקים).
בעל הספר ממוצא אשכנזי.
- 88 **תפילת ראש חדש**, ונציה שמ"ח: 295.
בעל הספר ממוצא אשכנזי.
- 89 **תפילת ראש חדש**, ונציה שנ"ב: 182.
בעל הספר ממוצא אשכנזי.
- 90 **תפילת ראש חדש**, מנהג אשכנז, ונציה שמ"ו: 431 (2 עותקים). כן נזכר טופס נוסף באוסף, 324 (קטן), ללא ציון מנהג, אך הואיל ובעליו היה ממוצא אשכנזי ניתן להניח שהוא זהה לנ"ל.
- ורונה
- 91* **מעמדות בלשון אשכנז**, ורונה ש"ג: 52 (סדר מעמדות ושבעי' ושתיים פסוקי' ובקשות בלשון אשכנז נדפס בורונה שנת ש"ג).
- 92 **מעמדות, בלשון אשכנז**, ורונה שג"ד: 318 (מעמדות וכמה בקשות בלשון) אשכנזי ורונה שג"ד).
- מנטובה
- 93 **אשכנז ירושלים**, מנטובה, ללא ציון שנת דפוס: 292 (2 עותקים) — ב' אשכנז ירושלם דפוס מנטובה). בנוסף על כך מצוי אזכור דומה ללא ציון מקום ושנת דפוס: 83 (א' אם אשכנז ירושלים).

בעקבות הספרים האבודים

- ייתכן שהכוונה לדף בורד שנועד לצורכי קישוט.
 94* **אדון חסדך**, מנטובה שמ"ג: 51 (2 עותקים).
 95 **אור לוטטרו**, מנטובה, ללא ציון שנת דפוס: 93 ('א אור לוטטרו דפוס מנטובה'). על זיהוי הספר, ראה לעיל, מס' 7.
 96 **ברכת המזון**, מנהג אשכנז, מנטובה של"א: 115, 193.
 97 **ברכת המזון**, מנהג אשכנז, מנטובה שנ"א: 115 (3 עותקים).
 98 **ברכת המזון עם השחיטות**, מנטובה של"ח: 149 (3 עותקים).
 99 **דקדוק**, מנטובה של"ב: 184. אולי הכוונה ל**מהלך שכלי הדעת** לר"מ קמחי, מספרי הדקדוק הנפוצים ביותר בתקופה זו. ראה ברוכסון, הספריות הפרטיות, עמ' 260.
 100 **דקדוק**, מנטובה, של"ה: 86 (2 עותקים). ראה לעיל, מס' 99. אולי זהה ל**אילן**, מנטובה של"ה, ראה: קטלוג בודליאנה, מס' 5997, עמ' 1525; אך תאריך ההדפסה במקרה זה מסופק, ראה בן יעקב, אות א, מס' 666 עמ' 35.
 101* **דקדוק**, מנטובה של"ו: 335 (2 עותקים). ראה לעיל, מס' 99.
 102 **חובת הלבבות**, מנטובה חש"ד: 31 ('ולא נודע מתי'), 58 ('ואין בו יום'), 232 (2 עותקים) — 'ולא נודע מתי נדפס', 251 ('ולא נמצא הזמן'), 380 ('ולא נרשם הזמן'). בנוסף על כך מצויים אזכורים רבים שבהם מצוין מקום הדפוס בלבד, ללא שנת ההדפסה, וקרוב לוודאי שהכוונה למהדורה זו. בין דפוסי מנטובה ידועה, אמנם, מהדורה של **חובת הלבבות** משנת שי"ט, אך מהדורת חש"ד לא נודעה עד עתה.
 103 **חומש**, מנטובה ש"ל: 29.
 104 **חומש**, מנטובה שמ"ח: 9 (עם תרגום ורש"י), 153 (עם תרגום, רש"י, חמש מגילות והפטורות).
 105* **מחזור**, מנטובה ש"ה: 27.
 בעל הספר ממוצא איטלקי.
 106* **מחזור**, מנטובה שי"א: 210.
 בעל הספר ממוצא איטלקי.
 107 **מחזור**, מנטובה שכ"ז: 185 (גדול).
 בעל הספר ממוצא איטלקי.
 108* **מחזור**, מנטובה של"ז: 86 (גדול), 256.
 הבעלים ממוצא איטלקי.
 109 **מחזור**, מנהג אשכנז, מנטובה שכ"ח: 101.
 110* **סידור**, מנטובה ש"ח: 304.
 בעל הספר ממוצא אשכנזי.
 111* **סידור**, מנטובה שי"א: 74, 291, 351.
 שניים מן הבעלים ממוצא אשכנזי והשלישי איטלקי. אולי זהה לסידור, מנהג איטליה, שנדפס בשנה זו על-פי המצוין ברשימות, ראה להלן, מס' 127.
 112 **סידור**, מנטובה שי"ט: 249, 317.
 בעל הספר ממוצא איטלקי.
 113 **סידור**, מנטובה שכ"ג: 249 (עם הלכות שחיטה), 296, 301 (2 עותקים), 404. בשנה זו ידוע על הדפסת שרי"ב, ראה: קטלוג בודליאנה, תוספת, עמ' 502, מס' 1260. אולי זהה לסידור מנהג אשכנז שנדפס על-פי המובא ברשימות באותו תאריך, ראה להלן, מס' 136, אם כי רוב הבעלים הם ממוצא איטלקי.
 114 **סידור**, מנטובה שכ"ז: 182, 307 (עם תהילים), 349.
 אולי זהה לסידור מנהג איטליה או מנהג אשכנז שנדפס באותה שנה, על-פי המצוין ברשימות, ראה להלן, מס' 128, 137. שניים מן הבעלים הם ממוצא איטלקי והשלישי אשכנזי.
 115 **סידור**, מנטובה ש"ל: 20 (4 עותקים), 36, 62, 71, 144 (2 עותקים), 160, 186, 194, 207, 253 (8 עותקים), 272. רוב הבעלים ממוצא איטלקי.
 116 **סידור**, מנטובה של"ב: 341, [422].
 בעל הספר ממוצא איטלקי.

- 117 סידור, מנטובה של"ד: 64, 180 (2 עותקים, עם תהילים ומעמדות), 245.
הבעלים ממוצא איטלקי.
- 118 סידור, מנטובה של"ה: 7, 27, 58, 59, 61, 64, 69, 71, 80 (2 עותקים), 91, 125 (3 עותקים גדולים), 160, 188, 251 (2 עותקים), 260, 262, 278 (3 עותקים), 296, 297, 316, 360, 376, 414.
אולי זהה לסידור מנהג איטליה שנדפס באותה שנה, על-פי המוכב ברשימות, ראה להלן, מס' 129.
רוב הבעלים ממוצא איטלקי.
- 119* סידור, מנטובה, של"ט: 132, [240].
הבעלים ממוצא איטלקי.
- 120* סידור, מנטובה שמ"ד: 217 (גדול).
בעל הספר ממוצא איטלקי.
- 121* סידור, מנטובה שמ"ז: 28, 41.
הבעלים ממוצא איטלקי.
- 122 סידור, מנטובה שמ"ח: 58 (2 עותקים), 429.
שני הבעלים ממוצא איטלקי. אולי זהה לסידור מנהג איטליה או מנהג אשכנז שנדפס באותה שנה, על-פי המחזכר ברשימות, ראה להלן, מס' 131, 139.
- 123 סידור, מנטובה שמ"ט: [28 (2 עותקים)], 83.
הבעלים ממוצא איטלקי.
- 124 סידור, מנטובה שני"א: 9 (2 עותקים), 56, 58 (2 עותקים), 73, 93 (2 עותקים), 169, 176 (2 עותקים), 201, 228, 281, 344, 351, 403, 437. רוב הבעלים ממוצא איטלקי. אולי זהה לסידור מנהג איטליה או מנהג אשכנז שנדפסו בתאריך זה, על-פי המצוין ברשימות, ראה להלן, מס' 132, 140.
- 125 סידור, מנטובה שני"ד: 57 (קטן), 76 (2 עותקים, אחד מהם עם קהלת), 91, 147, 149 (3 עותקים), 167, 202, 333, 395 (4 עותקים), 425 (2 עותקים). רוב הבעלים ממוצא איטלקי. אולי זהה לסידור מנהג איטליה או מנהג אשכנז שנדפסו באותה שנה, על-פי המחזכר ברשימות, ראה להלן, מס' 133, 141.
- 126* סידור, מנהג איטליה, מנטובה רס"ו: 223 ('סידור וולגאר' – כלומר, באיטלקית, כנראה בתעתיק עברי).
ידוע סידור דומה בפאנו רס"ו, אולי זוהי טעות הרושם. ראה: הברמן, המדפיסים בני שונצינו, עמ' 56, מס' 23.
- 127* סידור, מנהג איטליה, מנטובה שי"א: 101.
- 128 סידור, מנהג איטליה, מנטובה שכ"ו: 323 (עם פרשיות ותהילים).
- 129 סידור, מנהג איטליה, מנטובה של"ה: 277, 326, 382.
- 130* סידור, מנהג איטליה ו/או מנהג אשכנז, מנטובה שמ"ו: 119 ('ב' סידורים מברכה דפוס מנטובה א' אשכנזי וא' לועז שנת שמ"ו). סביר להניח ששנת הדפוס מתייחסת לשני סידורים שונים, אך קיימת גם אפשרות שהתאריך מתייחס לאחד מהם בלבד.
- 131 סידור, מנהג איטליה, מנטובה שמ"ח: 211.
- 132 סידור, מנהג איטליה, מנטובה שני"א: 102, 169 (3 עותקים).
- 133 סידור, מנהג איטליה, מנטובה שני"ד: 193, 197 (3 עותקים), 248 (2 עותקים), 291 (2 עותקים, ביחס לאחר מהם מצוין 'קטן'), 304 (2 עותקים), 326 (2 עותקים).
- 134 סידור, מנהג אשכנז, מנטובה שי"ו: 326.
- 135 סידור, מנהג אשכנז, מנטובה שכ"כ: 353, 388.
- 136 סידור, מנהג אשכנז, מנטובה שכ"ג: 102, 305 (עם פירוש אשכנזי), 324, 326.
- 137 סידור, מנהג אשכנז, מנטובה שכ"ו: 52, 143, 153, 204, 326.
- 138 סידור, מנהג אשכנז, מנטובה של"א: 169, 260, 379, 434 (עם הזמירות). ידוע באותה שנה סידור מנהג איטליה, אך לא מנהג אשכנז. ראה: כהן, ביבליוגרפיה, מס' 55, עמ' 126.
- 139 סידור, מנהג אשכנז, מנטובה שמ"ח: 304.

בעקבות הספרים האבודים

- 140 **סידור**, מנהג אשכנז, מנטובה שני"א: 17, 47, 52, 105, 155 (2 עותקים), 169, 184 (3 עותקים), 211, 328, 330, 379, 411.
- 141 **סידור**, מנהג אשכנז, מנטובה שני"ד: 42 (זהו אוסף מוכר הספרים יצחק וואיילה; באוסף היו 'ג' חבילות סידורי' קטני' אשכנזי' מנטובה שני"ד), 105 (קטן), 153, 204, 288, 330 (2 עותקים).
- 142 **פטום הקטורת**, מנטובה חש"ד: 8 ('בלי מזכרת זמן').
- 143 **פטום הקטורת**, מנטובה שכ"ה: 99.
- 144* **פטום הקטורת**, מנטובה של"ו: 199, 267, 345 (2 עותקים).
- 145 **פעולה**, מנטובה שכ"ג: 130. זהותו של ספר זה לא ברורה. נ' אלוני מזהה כ"י בשם **ספר פעולה** עם **ספר רפואות קצר** לארנולד מווילנובה, המכונה בעברית בשם **מלאכה קטנה** או **פראקטיקא קטנה**; ראה במאמרו: רשימות ספרים כתבי יד, עמ' 52 הערה 29; רשימות ספרים עתיקות בוואטיקן, עמ' 223 הערה 20. כל עוד אין הספר לפנינו, אין כל אפשרות להכריע. ייתכן שהוא עיבוד של ספר רפואה. אך הואיל ולמלה 'פעולה' יש גם משמעות במסגרת תחומי הדקדוק, הלוח העברי והפילוסופיה, אין לשלול גם אפשרויות אחרות של זיהוי.
- 146 **פעולה**, מנטובה של"ג: 6. ראה לעיל, מס' 145.
- 147* **פרקי ר' אליעזר**, מנטובה רס"ו: 176.
- 148 **פתרון חלומות**, מנטובה, ללא ציון שנת דפוס: 114.
- 149 **צדוק הדין**, מנטובה שי"ז: ('קואנטיניטו' = קונטרס קטן), 20, 31, 71, 162, 204 (2 עותקים), 323 (3 עותקים), 324 (קטן), 372, 419 (2 עותקים).
- 150 **צדוק הדין**, מנטובה שכ"א: 204, 411.
- 151* **צדוק הדין**, מנטובה של"ו: 197.
- 152 **שיר היחוד**, מנטובה שי"ז: 42 (15 עותקים).
- 153 **שיר היחוד**, מנטובה שי"ח: 190, 216 (4 עותקים).
- שיר היחוד** נדפס במנטובה בשנה זו בתוך סידור מנהג אשכנז. ראה: קטלוג בודליאנה, מס' 2084, עמ' 308. מן הרשום כאן עולה שהוא גם נדפס לחדוד ונמכר בנפרד.
- 154 **שיר היחוד**, מנטובה שכ"ג: 83, 204, 276.
- 155 **תהילים**, מנטובה של"ד: 185 (קטן). אולי זהה לחלק מסידור הנ"ל מס' 117.
- 156* **תהילים**, מנטובה של"ח: 62 (2 עותקים). אולי נדפס עם סידור מנטובה של"ח, ראה להלן, מס' 207.
- 157* **תחנונים**, מנטובה שמ"ז: 86.
- הבעלים ממוצא איטלקי**.
- 158 **תנ"ך**, מנטובה שכ"ו: 162.
- 159 **תפילה על עצירת גשמים**, מנטובה ש"נ: 3 (2 עותקים), 17, 20 (2 עותקים), 36 (2 עותקים), 51 (2 עותקים), 67, 71, 83, 96, 152, 153 (3 עותקים), 170, 175, 185, 197, 207, 210, 236 (נרשם ללא ציון מקום דפוס ובצירוף שם המחבר: 'תפילה תקן הגאון מוסקאטו זצ"ל על עצירת גשמים שנת ש"נ'), 243, 247, 261, 270, 297, 334, 344, 349, 360, 386, 393 (3 עותקים), 401 (2 עותקים), 419 (2 עותקים), 423 (2 עותקים).
- 160 **תפילת ראש חדש**, מנטובה שכ"כ: 383.
- 161 **תפילת ראש חדש**, מנטובה שכ"ו: 9 (2 עותקים), 182, 379.
- כל הבעלים ממוצא אשכנזי**.
- 162 **תפילת ראש חדש**, מנטובה שני"ד: 15 (3 עותקים קטנים), 276 (5 עותקים), 411 (2 עותקים). כל הבעלים ממוצא אשכנזי.
- 163 **תפילת ראש חדש**, מנהג אשכנז, מנטובה שכ"ד: 42 (100 עותקים שהיו ברשות מוכר הספרים יצחק וואיילה אשכנזי).
- 164 **תפילת ראש חדש**, מנהג אשכנז, מנטובה ש"נ: 431. בנוסף על כך מצויים אזכורים נוספים של פריט זה, ללא ציון המנהג, אך הואיל ובעליהם אשכנזים סביר להניח שמדובר בתפילת ראש חודש זהה: 111 (2 עותקים), 295.

סביניטה

- 165 דבר טוב, סביניטה ש"י: 20, 31, [66], 100, 185, 292, ובשם אור לוסטרו: 296. על זיהוי הספר ראה לעיל, מס' 7, 10.
- 166 חומש, סביניטה, ש"י: 113 (עם תרגום), 141 (עם תרגום), 193 (קטן, עם תרגום וחמש מגילות והפטרות).
- 167 סידור, סביניטה ש"י: 46 (2 עותקים עם תהילים), 110 (עם תהילים ומעמדות), 112 (עם תהילים ומעמדות), 249, 264 (קטן, עם תהילים ומעמדות), 272, 333 (עם תהילים), 365, 389, (2 עותקים, אחד מהם עם תהילים), 395 (עם תהילים ומעמדות), 414 (2 עותקים). ספר תהילים ידוע משנה זו, ראה: יערי, המדפיסים בני פואה, מס' 18, עמ' 362. כמ"כ ידוע מעמדות, ראה: קטלוג בודליאנה, מס' 2082, עמ' 308. רוב הבעלים הם ממוצא איטלקי. על-פי הרשימות, נדפסו בתאריך זה סידור מנהג אשכנז וסידור מנהג ספרד, ראה להלן, מס' 171, 176. אולי הסידור הנ"ל זהה לאחר מהם.
- 168 סידור, סביניטה ש"י: 225 (קטן, עם תהילים ומעמדות), 226 (2 עותקים קטנים, עם תהילים ומעמדות). הבעלים ממוצא איטלקי.
- 169* סידור, סביניטה של"ב: 414 (3 עותקים; ביחס לשניים נרשם עם תהילים ומעמדות). בעל הספר ממוצא איטלקי.
- 170 סידור, מנהג אשכנז, סביניטה ש"י: 204 (קטן). אמנם ידוע באותה שנה על הדפסת סידור בסביניטה, אך במנהג איטליה. ראה: דה רוסי, דפוסי סביניטה, עמ' 49–50.
- 171 סידור, מנהג אשכנז, סביניטה ש"י: 48, 105 (עם תהילים ומעמדות), 153, 193 (קטן), 195 (עם פרשיות תהילים ומעמדות), 349 (עם פרשיות ופרקי אבות).
- 172* סידור, מנהג אשכנז, סביניטה ש"י: 323 (2 עותקים).
- 173* סידור, מנהג אשכנז, סביניטה ש"י: 83, 204 (2 עותקים).
- 174 סידור, מנהג ספרד, סביניטה, ללא ציון תאריך: 338 (כלי תהילים). אולי זהה לאחר מן הסידורים הר"מ.
- 175 סידור, מנהג ספרד, סביניטה ש"י: 1 (עם מעמדות ותהילים, 'ספאניול'), 20, 194 (קטן, עם תהילים ומעמדות), 224.
- 176 סידור, מנהג ספרד, סביניטה ש"י: 179 (עם מעמדות ותהילים).
- 177* סידור, מנהג ספרד, סביניטה של"א: 17 (קטן, עם תהילים ומעמדות).
- 178* סידור, מנהג ספרד, סביניטה ש"י: 355 (קטן, עם תהילים ומעמדות).
- 179 פרשיות, סביניטה ש"י: 321 ('פרשיות שקורין בשני וחמישי נדפסו בסביניטה ש"י').
- 180* תהילים, סביניטה ש"י: 99.
- קרוב לוודאי שזו טעות, משום שבתקופה זו עדיין לא החל לפעול הדפוס העברי בסביניטה. אם הרושם טעה בכתיבת התאריך, ולא במקום ההדפסה, ייתכן שיש כאן רמז למהדורה לא ידועה של תהילים דפוס סביניטה שנת ש"ד.
- 181 תהילים, סביניטה ש"י: 58 (2 עותקים, אחד מהם עם מעמדות). בקטלוג בודליאנה מס' 143, עמ' 27, רשום אמנם תהילים, סביניטה 1555, אך מאחר שבקולופון מצוין כסלו שנת ורע"ם, התאריך העברי הוא ש"י ואין לזהותו עם הרישום הנ"ל. אולי נדפס עם הסידור הנ"ל מס' 170, 175.
- 182 תפילת ראש חדש, מנהג אשכנז, סביניטה ש"י: 386, 431. נזכר גם ללא ציון מנהג באוסף 143 (2 עותקים), הואיל ובעל הספר ממוצא אשכנזי סביר להניח שהוא זהה לנ"ל.

פאנו

- 183 תהילים, פאנו רס"ג: 204, 311 ('תהילים, שונצינו, רס"ג' — כנראה זהה לנ"ל).

פירארה

- 184 סידור, פירארה ש"י: 3 (2 עותקים, ע"י כמ"ר שמואל צרפתי), 17 ('סידור כנ"ל' — במקרה זה הנ"ל הוא סידור מנהג איטליה), 369. שני בעלים ממוצא איטלקי, אחד ממוצא אשכנזי. ייתכן שהכוונה בכל המקרים לסידור מנהג איטליה, כפי שעולה מן הרישום באוסף 17. באותה שנה

בעקבות הספרים האבודים

- ידוע על הדפסת סידור בפירארה, אך בשפה הספרדית; ראה: רות, דפוסי האנוסים, עמ' 309, 317.
- 185 סידור, פירארה ש"ג: 66, 298, 350.
- הבעלים ממוצא איטלקי. אולי זהה לסידור המוזכר על-ידי מארכס, ביבליוגרפיה, עמ' 32.
- 186 סידור, מנהג ספרד, פירארה ש"ט: 204.
- 187 סימני הפשוטות והמעוכרות, פירארה ש"ב: 100.
- כנראה הכוונה ללוח העיבור.
- 188 סליחות, מנהג ספרד, פירארה ש"ב: 224 (2 עותקים).

קרימונה

- 189 משניות, קרימונה, ללא ציון שנת דפוס: 183 ('משניות קטנים דפוס קרימונה').
- 190 סליחות ותחנונים, מנהג אשכנז, קרימונה ש"א: 285.
- 191* תחנונים, בלשך אשכנז, קרימונה ש"ג: 102.

ריווא די טרנטו

- 192* ציני, ריווא די טרנטו ש"ו: 212.
- מחיבור זה ידועות שתי מהדורות: קרימונה ש"ט, שנשרפה ברובה על-ידי האינקוויזיציה, וקרימונה ש"כ, ראה: בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, עמ' 210, 213. לא ידועה מהדורה מריווא די טרנטו ואף לא ידוע על פעילות הדפוס שם בשנת ש"ו. ייתכן שבצורה כל שהיא טעה הרושם, אולי בעקבות השורה הבאה, שבה נרשמו 'משניות דפוס ריווא די טרנטו ש"כ', אך אין אפשרות להכריע.

דפוסי המאה הט"ז מחוץ לאיטליה

אוגסבורג

- 193 סידור, מנהג אשכנז, אוגסבורג רצ"ה: 20, 71, 110, 174 (2 עותקים), 176, 195, 270, 272, 296, 349, 396, 424. ידוע מחזור שבקולופון שלו נזכרת המלה ארצ"ה, אך לא ידוע על סידור בעל קולופון כזה. כמובן ידוע סידור רצ"א או רצ"ד שבקולופון שלו נזכר המשפט: 'ארדו"ף אשיג אחלק שלל לאלף הששי'; ראה: הברמן, המדפיס חיים שחור, עמ' 115, 117. רק אם בטעות או בצורה בלתי-סבירה קראו בעלי הרשימות במלה הראשונה 'ץ' במקום 'ף' ולא התייחסו לאות ו', ניתן להגיע לתאריך רצ"ה, אך זו השערה דחוקה וקרוב לוודאי שמדובר כאן בסידור ממהדורה לא-ידועה. אפשרות אחרת היא שבקולופון של סידור שנדפס שם בשנת רצ"ו-ש' (הברמן, שם, עמ' 121), שלא הגיע לידינו, ניתן היה לקרוא שנת רצ"ה, אך אין כל אפשרות לבדוק זאת.
- 194 סידור, מנהג אשכנז, אוגסבורג רצ"ח: 21, 375.
- ייתכן שחלה טעות בקריאת הקולופון של אחד הסידורים שהוזכרו לעיל, או שמא מדובר בסידור נוסף, בלתי-ידוע.

מצרים

- 195* משניות עם הרמב"ם, מצרים ש"ו: 411 ('משניות עם הרמב"ם דפוס מצרים ש"ר').

פראג

- 196 סידור, פראג ש"א: 93. בעל הספר ממוצא אשכנזי.
- 197 תפילת ראש חדש, פראג ש"ו: 383. הבעלים ממוצא אשכנזי.

קראקא

- 198 סידור, מנהג אשכנז, קראקא של"ט: 374 ('עם הפירוש').
- 199 שחיטות וכדיקות, קראקא ש"ח: 114 (עם פירוש), 411.

עלי ספר

ג. ספרים חסרי ציון מקום ו/או שנת דפוס

- 200 *הלכות שחיטה בדיקה וניקור*, רפ"ה: 401 (א' הלכות שחיטה בדיקה וניקור נדפס שנת רפ"ה מודפס').
 201 *מראה לקשט הנשמה*, חסר מקום ושנת דפוס: 66 ('מראה לקשט הנשמה בלי מקום וכלי זמן').
 הכוונה לגיליון בדרך שבו מודפסים "ב מידות" כנגד שנים-עשר השבטים. ידועה ממנו מהדורות מנטובה ש"א, ראה: זנה, דפוסים אחדים, עמ' 369.
 202 *סליחות* [אשכנז?], שמ"ח: 155 (א' סליחא פה ארץ אשקנז שנת ש"ח'). לא ברור מהו מקום הדפוס המדויק.

ד. אימות ובירור ביבליוגרפי

ונציה

- 203 *מחזור*, מנהג איטליה, חלק ראשון, ונציה רפ"ו: 20 (חלק ראשון), 39 (בב' חלקים), 74 (בשני חלקים), 92 (חלק ראשון), 156 (חלק ראשון), 170 (ב' חלקים), 197 (ב' חלקים), 206 (חלק ראשון), 296 (חלק ראשון), 315 (קטן, ב' חלקים), 338 (2 עותקים ב' חצאי מחזור), 363 (שני חלקים), 376 (קטן, ב' חלקים).
 לפני הברמן היו שתי מהדורות של מחזור מנהג בני רומא, חלק שני בלבד. הוא שיער שהיה גם חלק ראשון, כפי שאמנם עולה מן הרשימות המנטובאניות; ראה: הברמן, המדפיס דניאל בומברייג, מס' 96, 97, 98, עמ' 56. חלק מן הבעלים רשמו בפירוש חלק ראשון ואחרים ציינו ב' חלקים. רובם (למעט אחד), אף ציינו את המנהג של המחזור, כך שאין ספק בזיהוי. בעניין זה כבר העיר פנקובר, מהדורות התנ"ך הראשונה, עמ' 588 הערה 15.
 204 *פרשיות*, ונציה של"ג: 339.
 הברמן משער שהפרשיות, שנמצאו ללא שער, נדפסו יחד עם סידור מנהג איטליה, ונציה של"ג. ראה: הברמן, המדפיס וזאן די גארה, מס' 27, עמ' 11. ואמנם, לפי המובא ברשימות, היו פרשיות כאלה בנמצא והן נדפסו כנראה עם שער נפרד.
 205 *שחיטות ר' יעקב ווייל*, ונציה שי"ב: 201. אזכור דומה מצוי באוסף 174, אך ללא ציון מקום הדפוס ובצירוף בדיקות. הברמן רשם מהדורה של בדיקות באותה שנה, אך מן האזכורים הנ"ל עולה שנדפסו עצמם גם שחיטות. ראה: הברמן, המדפיס קורניליו אדילקין, מס' 10, עמ' 89.
 206 *תהילים משלי ואיוז*, ונציה רפ"ז: 1 (בלי פירוש).
 הברמן רושם ספר איוב ודניאל מאותה שנה ומציין: 'אין ספק כי בגליונות קודמים נדפסו תהילים ומשלי. ושמן נדפסו ארבעה ועשרים ספרים בתבנית זו' (ראה: הברמן, המדפיס דניאל בומברייג, מס' 102). על-פי המצוין ברשימות המנטובאניות, ניתן להניח כי תהילים ומשלי אכן נדפסו באותה שנה.

מנטובה

- 207 *סידור*, מנטובה של"ח: הסידור נזכר ב-109 רשימות, מתוכן 10 רשימות עם ציון מנהג איטליה. הואיל ורוב הבעלים הם ממוצא איטלקי, קרוב לוודאי שהסידור הנ"ל היה מנהג איטליה. הסידור איננו מוזכר בקטלוגים, אך יודלוב למד על קיומו מתוך הקולופון של 'פסק הגאון ר"מ פרובנציאלו נבי"ת על ערב פסח שחל להיות בשבת', ראה: יודלוב, לתולדות הדפוס העברי במנטובה, עמ' 636, במספר אזכורים מצוין 'עם השחיטות'. אפשר שהסידור נדפס עם 'שחיטות ובדיקות', או היה כרוך יחד עמו.
 208 *סידור*, מנטובה ש"נ: הסידור נזכר ב-81 רשימות, מתוכן 6 אזכורים עם ציון מנהג איטליה ו-10 אזכורים עם ציון מנהג אשכנז. יודלוב שיער שהסידור הודפס בשנת ש"נ במנטובה, ראה במאמרו: לתולדות הדפוס העברי במנטובה, עמ' 636. מן הרשימות עולה שהודפסו אז שני סידורים במנהגים שונים.

סביוניטה

- 209 *פאריז ווינה*, סביוניטה שי"ז: 15.

בעקבות הספרים האבודים

רומר סגל ושמרוק רשמו את תאריכו של ספר זה כ"ש' [?]; ראה: רומר סגל, ספרות יידיש, עמ' 787; שמרוק, דפוסי יידיש, עמ' קעג, מס' 33. קריאה נוספת של התאריך מלמדת שהשנה היא שי"ו.

שאלוניקי

210 הלכות הרי"ף, שאלוניקי, ללא ציון שנת דפוס: 163 ('חצי אלפסי אחרון דפוס שאלוניקי'). לא ידוע עותק מטופס זה, אך ניתן ללמוד על קיומו מתוך דברי ר"ש עדני בפירוש 'מלאכת שלמה' על המשנה, כפי שמצא שפיגל, עדויות, עמ' 167. האזכור ברשימות המנטוכאניות מאשר את ההנחה שאמנם נדפס הלכות הרי"ף בשאלוניקי.

פרשנות האגדה של ר' שם טוב אבן שפרוט*

1

להבנת פרשנות האגדה בסוף המאה הי"ד יש להקדים שתי הערות, האחת לגבי הצורך המתודולוגי בפרשנות עקיבה לאגדות חז"ל, והשנייה באשר למקום הפולמוס האנטי-נוצרי בפרשנותן והיותו גורם מכריע להיווצרות פרשנות פילוסופית זו. לשון החידה של האגדות ותיאוריהן, החורגים מתפיסת הטבע הביניימית, הכפופה לחוקיות האריסטוטלית, משכו פרשנויות פילוסופיות בחיבורים שונים כבר בימיה הראשונים של הפילוסופיה היהודית בימי הביניים. אך נראה שאת הדגש הראשוני לצורך בפרשנות עקיבה, שתשמור על עקרונות יסוד מתודולוגיים, יש למצוא בדברי הרמב"ם בפירוש המשניות. בהקדמה לפרק 'חלק' מציג הרמב"ם את עקרונות היסוד של תפיסת המשיחיות הריאליסטית¹. אלא שהוא נצרך להתמודד עם התיאורים האפוקאליפטיים העולים מתוך אגדות חז"ל, שמשמעותם חריגה מן החוקיות הטבעית. מאחר שחז"ל נחשבים כפילוסופים על דרך האמת², הרי שדבריהם צריכים פרשנות. לאחר שהוא מוצא את מקור המתודה האיזוטריה של לשון החידה והמשל בספרות החכמה המקראית³, מדגיש הרמב"ם את הצורך בחיבור פרשני-פילוסופי עקיב למדרשי חז"ל ואגדותיהם:

ועוד אחבר חבור אחבר בו כל הדרשות הנמצאות בתלמוד וזולתו, ואבארם ואסבר בהן סברות שיהיו נאותים לאמתת הענינים ואביא ראייה על כל זה מדבריהם גם כן. ואגלה מה שהוא מן הדרשות דרך פשטן ואשר מהן משל, ואשר מהן היו בחלום וזכרו אותן במאמר פשוט מחלט, כאילו היו בהקץ. ובאותו החבור אבאר לך אמונות רבות.

* תודתי לפרופ' מ' חלמיש, ד"ר א' נוראל וד"ר ח' כשר על שקראו את המאמר והעירו הערות חשובות. כמרכן לאנשי המכון לתצלומי כת"י בבית הספרים הלאומי על סיועם.

1 על תפיסתו המשיחית של הרמב"ם ראה: J. Sarachek, *The Doctrine of the Messiah in Medieval Jewish Literature*, New York 1932, pp. 126-161; A. Funkenstein, 'Maimonides: Political Theory and Realistic Messianism', *Miscellanea Medievalia*, 11 (1977), pp. 81-103. "כפי כח האדם" — ימות המשיח במשנת הרמב"ם, בתוך: *משיחיות ואסכטולוגיה* (ערך: צ' ברוס), ירושלים תשמ"ד, עמ' 191-220.

2 ראה *הקדמה לפרק 'חלק'* (הוציא לאור: מ"ד רבינובך), ירושלים תשכ"ב, עמ' קכ.

3 שם, עמ' קכא-קכב. מכאן שדרך המשל והחידה היא 'דרך החכמים הגדולים'. למקומה המרכזי של האגדה במשנתו של הרמב"ם ראה: Isadore Twersky, *Introduction to the Code of Maimonides*, New Haven — London 1980, pp. 11, 219-220.

ושם אבאר כל הדברים אשר נתתי לך מהם מדברי אלה העקרים מעטים תקיש מהם על זולתם⁴.

את כוונתו זו לא הוציא הרמב"ם אל הפועל⁵, אך את המתודולוגיה לפירוש הניח בשורות אלו. עקרונותיה הם: (א) הסיווג והפירוש בהתאם לפשט; (ב) פיענוח לשון המשל והחידה, שנועדה להצנעת הדברים; (ג) העמדת התיאור שבאגדה כמתרחש בחלום, חרף האופי המציאותי שלו. הרקע והלגיטימציה לגישה הרמנויטית זו היא ההנחה הבסיסית שהאגדה משקפת 'אמונות רבות'. עקרונות אלה הורחבו ונתמצו במאמר מיוחד המוקדש לפרשנות האגדה שכתב ר' אברהם בנו של הרמב"ם⁶. הוא מחלק את המאמרים האגדיים לחמישה נושאים: דרשות המתבארות על-פי הפשט בלבד, הן מצד אופיין והן מצד כוונת מחבריהן; דרשות שיש להן מובן פנימי והפשט נועד להסתירו או לקרבו לשכל ההמון; דרשות המובנות על-פי הפשט בלבד, אך פשט זה עמוק וטעון ביאור; דרשות הנתלות בפסוקים כאסמכתא בלבד, בלא יומרה להיות מוצגות ככוונת הפסוק המקורית; גוזמאות ודברי הבאי על דרך הדמיון. הואיל וחלק אחרון זה מתגלה בעיקר בסיפורי מעשה, דן בהם ר"א בן הרמב"ם ומחלקם לארבעה: מעשה שאירע בפועל, דהיינו — אירוע היסטורי; מעשה שאירע בחלום; מעשה שיש בו גרעין היסטורי אך תואר בדרך גזומה; מעשה כנ"ל שנכתב בסגנון המכסה על מובנו האמיתי.

במאות הי"ג-י"ד, שבהן עובר סגנון הכתיבה הפילוסופי בכללו — אם להתבטא באופן סכימאטי — טרנספורמציה מן החיבור השיטתי אל הכתיבה הפרשנית⁷, אנו עדים להתהוותה של מגמה מוצהרת לפרשנות פילוסופית לאגדה. חיבורים שיטתיים, המבארים את האגדה לפי סדר המסכתות, מופיעים לצד ביאורי אגדה המובלעים כחלק אינטגרלי בתוך מונוגרפיות פילוסופיות. נציגים למגמה זו ניתן לראות בר' משה בן שמואל אבן תבון בספר *הפאה*, ר' לוי בן אברהם בספרו *לזית חן*, ר' ידעיה הפניני בדרשי בפירוש האגדה שכתב, ר' שמואל אבן צרצה במכלל יפי, ועוד⁸. בד בבד עם התפתחותה של

4 שם עמ' קלג-קלד.

5 ראה *מורה נבוכים*, הקדמה (ההדיר: י' אבן שמואל), ירושלים, עמ' ח. שמו המיועד של החיבור הינו ספר ההשוואה (כתאב אלמטאבקה). על תרומת הרמב"ם לנושא ראה: צונץ-אלבק, *הדרשות בישראל והשחלשלותן ההיסטורית*, ירושלים תשל"ד³, עמ' 189.

6 נרפס בראשית הפירוש עין יעקב, ירושלים תשל"ו, עמ' XVII-IX. על חיבורים נוספים מסוג זה ראה צונץ-אלבק, שם.

7 חלק זה נחלק אף הוא לארבעה דרכים: מעשה שיש לו עניין לפסיקת ההלכה; מעשה המלמד על עיקרון מוסרי; מעשה המלמד עיקר מעיקרי האמונה; מעשה שיש בו דבר פלא ועניין תימה; שם, עמ' XVI.

8 על שינוי הסגנון עמד כבר ד' נימרק בספרו, *תולדות הפילוסופיה בישראל*, א, פילדלפיה תרפ"ט (ד"צ: ירושלים תשל"א), עמ' 355-356. וראה: י' רביצקי, *עמנואל הרומי — פירוש למגילת שיר השירים, החלק הפילוסופי* (עבודה לקבלת תאר מ.א.), ירושלים תשל"ל, נספח ב: 'הפרשנות הפילוסופית לכתבי הקודש', כסוג ספרותי חדש למן המאה ה'13', עמ' 94-115.

9 להלן קטע מתוך הפתיחה למכלל יפי לר' שמואל אבן צרצה: 'וידוע הוא, כי כמו שיש בגוף האדם אברים נראים לכל והם כמו הקליפות לכסות הפנימיים, והכחות הפנימיים לא ישיגום אלא החכמים מצד העיון, כמו כן יש בתורה דברים חצונים יבינום הכל ודברים פנימיים לא יבינום אלא החכם. וכן יש בדברי רבותי ז"ל דברים רבים יבינום הכל ודברים לא יבינום אלא החכם כמו האגדות העמוקות. ובראות רז"ל שהסודות הטבעיות והאלהיות רמוזים באגדות, אמרו במדרש: "כי לא יבינו אל פעולות יוי"

מגמה זו, הפרשנות עצמה הולכת ונהיית יותר חופשית ונוטה לאלגוריות קיצוניות, ובכך נדון בהמשך. מתוך רקע פרשני-שכלתני זה, ערב המאה ה־טו, נכתב ספרו של ר' שם טוב אבן שפרוט, *פרדס רמונים*, המיישם את המיתודות והתכנים שנתגבשו לפניו.

ההערה השנייה נוגעת להשלכותיה של תופעת הפולמוס האנטי-נוצרי לגבי פרשנות האגדה. הדרשות האגדיות של חז"ל, הן האותנטיות והן המיוחסות להם, היו מוקד להתקפה חריפה, הואיל ונראו כסותרות את השכל הישר בכלל ומגשימות את האל בפרט. טענות ממין אלה אנו מוצאים כבר אצל הקראים, ובאופן מודגש לגבי מדרשים כ'שעור קומה'¹⁰. התקפות אלו היו גורם מכריע בהתפתחותה של גישה ביקורתית כלפי פשטם של מדרשי האגדה, וזו עמדה ביסודם של ביאורים אליגוריים חופשיים ביותר, המתאמצים לחשוף את העקרונות הרציונאליים שעליהם מושתתת האגדה כביכול, בעוד שהקשרם הטקסטואלי

ואל מעשה ידי יורסם ולא יבנם", ר' יהושע אומ' אלו האגדות. למד שהאגדות נקראו פעולות הש"י, וכל מי שאינו מעיין בהם לישבם ולדרשם, נאמר עליו פסוק זה: "כי לא יבינו". וגם דרשו: "כי לא על הלחם לברו" זה מקרא, "כי על כל מוצא פי יי" אלו הלכות ואגדות. ולפי' הזהירו לאדם שילמדם בעבור שבלמודם יכיר השי"ת וידע את הסודות האלהיות. ואמ': רצונך שתכיר את מי שאמ' והיה העולם למוד אגדה שמתוך כך אתה מכיר ותדבק בדרכיו. ואמרו עוד: "יריכיהו על כמותי ארץ" זו תורה שנה' "ייר" קנני ראשית דרכו", "ויאכל תנובות שדי" זו מקרא, "יריכיהו דבש מסלע" זו משנה, "ושמן מחלמיש צור" זו תלמוד. "חמאת בקר וחלב צאן עם חלב עתודים ואלים" אלו קל וחמר וגזירה שוה ודינין ותשובות. "עם חלב כליות" שהם גופי תורה, "ודם ענב תשתה חמר" אלו האגדות שמושכי לבו של אדם. ועוד אמרו: "רורב דגן" זה תלמוד, "ותירוש" זו אגדה. ועוד דרשו בפרק הראשון דבתרא על הפסוק: "רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד", ר' יהודה בן לוי אמ' כל הרודף אחר הצדקה והחסד וזכה לבנים בעלי חכמה בעלי עשר בעלי אגדה. בעלי חכמה דת' חיים וכת' כי מוצאי מצא חיים. בעלי עשר דת' צדקה. בעלי אגדה דת' כבוד וכת' כבוד חכמים ינחלו. ללמד שבאגדות יש סודות עמוקים ואין משיגים אותם על האמת, ר"ל פנימיותם, אלא החכמים ובהשגתם אותם ינחלו כבוד העולם הבא שהוא הכבוד האמתי. ואני צעיר הצעירים וקטן שבקטנים שמואל המכנה בלשון הקדש אבן סנה חברתי הספר ולקטתי אגדות ידועות ומדרשי' ידועים וכתבתי ענינים כפי מה שקבלתי במקצתם וכפי קוצר השגתי... (כ"י לונדון, הספריה הבריטית 1102, סימנו במכון לתצלומי כתבי־יד בבית הספרים הלאומי [להלן: ס'] 6406, דף 2א-3א. תיקנתי והשלמתי על-פי כ"י פריס — הספריה הלאומית 729, ס' 11617). ב'הקדמה' שבאה לאחר־מכן ניתן לראות מאמר מתודולוגי על פרשנות האגדה (דף 33-34). על פרשנויות האגדה במאות הי"ג-הי"ד ראה: ק' סיראט, 'מראות אלהים לחנוך אל קונסטנטיני', אשל כאר־שבע, א (תשל"ו), עמ' 122; ה"ל, *הגות פילוסופית כימי הביניים*, ירושלים 1975, עמ' 294 (על ראובן בן חיים). על משה אבן תבון — בעבודת הדוקטור של א' רביצקי: *משנתו של ר' זרחיה בן יצחק בן שאלחיאל חן וההגות המיונית-חילונית במאה הי"ג*, ירושלים תשל"ח, עמ' 23-24; י' טברסקי, 'ידעיה הפניני ופרושו לאגדה', בתוך: *ספר היוכל לא. אלטמן*, אלבמה 1979, עמ' 73-79 (שם גם סקירה קצרה על *פרדס רמונים*); M. Saperstein, *Decoding the Rabbis*, Cambridge, Mass., 1980. פירוש לאגדה אנו מוצאים גם בראשית הקבלה, כגון בחיבוריהם של ר' עזרא ור' עזריאל מקובלי גיוונה. (ראה מהדורתו של תשבי — *פרוש האגדות לר' עזריאל*, תשי"ה, ירושלים תשמ"ב, ומאמרו: 'אגדה וקבלה בפירושי האגדות של ר' עזרא ור' עזריאל מגיוונה', בתוך: *חקרי קבלה ושלוחותיה*, ירושלים תשמ"ב, עמ' 31 ואילך). על הגישה השונה שבקבלה לאגדות חז"ל ראה: G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1960, pp. 31-32. באשר למגמה המעורבת ראה: כ' הורוביץ, 'על פירוש האגדות של הרשב"א — בין קבלה לפילוסופיה', *דעת*, 18 (תשמ"ו), עמ' 15 ואילך.

10 ראה: A. Altman, 'Moses Narboni's Epistle on Shi'ur Qoma', *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge, Mass., 1967, p. 225ff; ש' ליכרמן, *שקיען*, ירושלים תשל"ב, עמ' 83. הרחבה בעניין זה בספרו של ספרסטין [בהערה הקודמת], עמ' 1-20.

רופף ביותר. במקרים אחרים – אולי אף קיצוניים יותר – הובעה דעה כללית שגרסה כי האגדה איננה גורם המחייב התייחסות ערכית השקולה למאמרים ההלכתיים של חז"ל. אם בתחילה הובעה דעה פסקנית בדבר 'זיופם' של מדרשים מסוימים (כ'שיעור קומה'), הרי בשלב מתקדם יותר נסוג מעמדה של האגדה בכללותה כבעלת מקור שמימי מוחלט, כפי שמתבטא הדבר בוויכוחים עם הנוצרים וממקורות אורתודוקסיים סמכותיים. כך בדוגמה המפורסמת מוויכוח הרמב"ן. להלן הקביעה, שהרמב"ן ירחיב אותה במהלך הוויכוח:

... עוד יש לנו ספר שלישי הנקרא מדרש... וזה הספר מי שיאמין בו טוב, ומי שלא יאמין בו לא יזיק... ועוד אנו קורין אותו ספר הגדה, רוצה לומר ראסיונאמיטו, רוצה לומר שאינן אלא דברים שאדם מגיד לחברו¹¹.

אם נוסף לגורם זה את הנטייה לשכלתנות, שהיתה נשק יעיל ביותר כנגד דוגמות הנצרות שאבות הכנסייה עמלו ליישבן בקנה אחד עם הפילוסופיה הרציונאליה, הרי שפרשנות אליגורית קיצונית התחייבה בכל הנוגע למדרשי חז"ל האגדיים. כאמור, ה'ירידה' במעמדה של האגדה ברקע הפולמוסי הקלה הן על הביקורת והן על הפרשנות החופשית. כפי שנראה בהמשך, ר' שם טוב אכן שפרוט מהווה חוליה נוספת המשקפת את שתי המגמות שפורטו לעיל, הן מבחינת הפירוש העקיב והן מבחינת מעורבותו העמוקה במאורעות הפולמוס, ומתוך כך נקיטתו בפרשנות חופשית ביותר ואליגוריסטית-קיצונית לאגדה. ההליכה אחר קו שכלתני זה באה מבלי לוותר כמלוא הנימה על הזיקה השורשית לר' אברהם אבן עזרא, אשר לביאורו על התורה חיבר ר' שם טוב פירוש בשם *צפנת פענח*, תוך שימוש במטבעות לשונו הסתומים ועתירי הסודות.

2

ר' שם טוב כותב את פירושו לאגדות הש"ס *פרדס דמונים* מתוך מגמות פולמוסיות ברורות¹².

11 ויכוח הרמב"ן, בתוך: *כתבי דמב"ן* (מהד' ח"ד שעוועל), ירושלים תשכ"ג, כרך א, עמ' שח. באשר לאותנטיות שבדברים שנאמרו ראה: י' בער, 'לבקורת הויכוחים של ר' יחיאל מפאריש ושל הרמב"ן', *תרכ"ב*, ב (תרצ"א), עמ' 180, 184. בער מפפק בכנות שמאחורי קביעות אלו. ולעומתו ראה את דברי שאול ליברמן *בשקיעין*, עמ' 81–83. אין בזה כמדומה השלכה כלשהי לגבי ההנחה שבדברים אלו היו בין הגורמים לאינטרפרטאציה החופשית לאגדה. וראה גם: ח"ה בן-ששון, *פריקים בתולדות היהודים בימי הביניים*, תל-אביב תשל"ז, עמ' 393–394. על משמעויות הקשורות למיסטיקה שמאחורי יחס זה עמד ג' שלום, *הקבלה בגיוונה* (סטנסיל), אקדמון, ירושלים תשל"ח, עמ' 393–394. יחס דומה לאגדה, שיש לו עניין לפולמוס האנטי-נוצרי מתוך רקע שונה, ניתן למצוא אצל אליה דלמדיגו בספר *בחינת הדת* (מהד' י"י רוס), תל-אביב תשמ"ד, עמ' 94–96. לגבי השימוש בשכלתנות לצורכי הפולמוס ראה במבוא, שם, עמ' 27 ואילך; D. Lasker 'Averroistic Trends in Jewish-Christian Polemics in the Late Middle Ages', *Speculum*, 55 (1980), pp. 294–304. *racionamiento* ראה: א' תלמי, 'המונח "הגדה" במשל האהובה בהיכל בספר הזהר', *מחקרי ירושלים במחשבת ישראל*, ד (תשמ"ה), עמ' 272–273.

12 המובאות מ*פרדס דמונים* הן מתוך הוצאת צוויפעל, זיטאמיר 1866, ולשם מפנים מספרי העמודים שבסוגריים. ר' שם טוב הקדיש שער מיוחד לדיון באגדות בסוף פירושו לביאור ר' אברהם אבן עזרא לתורה, הוא 'שער ההגדות'. על טיבו של חיבור זה נעמוד בספח למאמרנו, בו נרכז את ביאורי האגדה של ר' שם טוב הנמצאים בו. לצורך הדין נצטט מתוך כ"י אוקספורד-בודלי 2350. Opp. Add. 4^o107, סימנו במכון לתלומי כ"י 21414. גם בחיבורו הגדול *אבן כחן* מתעכב הוא

מייד בפתיחת הספר הוא עומד על חסרונו של פירוש האמור לסייע כנגד טענות אנשי הדת הנוצריים, תוך הדגש כנראה על המומרים שנטלו חלק מרכזי בוויכוחי הדת והיו בקיאים בספרות האגדה.

...אבל קנאתי בהוללים מלעיגים על דברי חכמינו ז"ל בעלי החכמה האמיתית¹³ חברו ספרים לקטו בהם ההגדות וידרשו בהם כהגדות של דופי ומלעיגים על זה על תורתנו הקדושה לעיני כל העמים ואין איש אשר כמוני יודע להשיב להיות הדברים הצלנו חרשים לא מצאנו בהם פירושים לראשונים (עמ' 1).

באבן כחן מבקר ר' שם טוב את ספר *מלחמות השם*, שייחסו בטעות לר' יוסף קמחי, בין השאר באותה הנקודה – הזנחת הפרשנות לאגדות חז"ל. מתוך הביקורת נחשף הצורך הגדול לעסוק בתחום זה: 'והנה ראיתי ספר נכבד נקרא מלחמות יי ואומרים שהחכם ר' יוסף קמחי חברו... גם הוא לא הביא דבר מהגדות עם היותו צריך אלינו מאד' מאד¹⁴. בפרדס רמונים חוזר ר' שם טוב פעמים ספורות על מטרתו המוצהרת של הספר: 'לתת להגדות לעיני העמים' (עמ' 2, 116). פירושי ההגדות שהוא מוצא בשורות המקובלים אינם מספקים את מגמת הפולמוס, כיוון שפירושים אלה נועדו מלכתחילה לקבוצה מצומצמת של יודעי ח"ן. 'ואפילו החכמים בחכמה ההיא [הקבלה – ד"ש] אינם יכולים לדבר בדבר ההוא להמון כל שכן לאומות' (עמ' 1; וראה הערה 13 לעיל).

זאת ועוד: לעיל הערנו על שיטתו של ר' שם טוב כמזיגה של שכלתנות – שלעיתים אף נוטה לקיצוניות – הנחלת ברמב"ם, ומאידך גיסא ההשתקעות ברמזיו של הראב"ע וסודותיו. הוא סבור כי שני מקורות אלה גם יחד מציגים משנה דתית, המבוססת על טיעונים פילוסופיים, המקנים לה עדיפות כהגיונית ושכלית, טענה פולמוסית מובהקת נגד הנצרות, שאינה מוצגת באור זה. בפרשנות האגדה ינקוט ר' שם טוב בתרכובת זו, תוך הבלטת יעילותה בהפצה עממית.

ואשתדל... לבאר ולפרש דברי ההגדות אשר יראו לי שצריכין פי' כפי דעות תוריות המפורסמות לנו מדברי רבינו הגדול הרמב"ם ז"ל והראב"ע ז"ל, לפי שהם סברות קרובות לפילוסופיא ויכול אדם לדבר בהם לעיני כל האומות בשווקים וברחובות (עמ' 1-2).

במקומות רבים על פרשנות האגדה מתוך מגמה פולמוסית ברורה, ובפרט בשער יא. יתר על-כן: השער הטו, שהוא הוספה מאוחרת לגוף הספר, שבאה כתגובה לחיבורו של אבנר מבורגוס, נועד להוות תשובה על 'ההגדות אשר הביא מאישטרי אלפונסו', והאגדות הנבחרות הן כגון: 'אין בין העולם הזה לימות המשיח כו', 'עתידה תורה להשתנות וכו'. במסגרת זו נעסוק בספר ובשער הספיציפיים שהוקדשו לפרשנות האגדה. על ר' שם טוב ראה מאמרי: 'בעית הרע כמשנתו של שם טוב אבן שפרוט', דעת, 19 (תשמ"ז), עמ' 157-162; 'כתב בשרטוט לר' שם טוב אבן שפרוט', דעת, 20 (תשמ"ח), עמ' 137-150. 'חכמי האמת' הוא כינוי שגור בכתבי ר' שם טוב לחז"ל בדיוקא: (ראה, למשל, עמ' 116, 109). 'ייתכן שיש כאן מן ההסתייגות המוסרית מן המקובלים. (שימוש זה מופיע כבר בפירוש האגדות של ר' עזריאל, למשל, עמ' 83). החלת כינוי זה לגבי חז"ל אנו מוצאים גם אצל פרופיאט דוראן (האפודי), המסתייג אף הוא באופן מסוים מן הקבלה. למשל: 'והכת השלישית היא כת בעלי חכמת הקבלה... אבל מה נעשה וכבר נשתבשו הדעות גם כן בחכמה זו ונפל המחלוקת והבלבול בין יודעיה ונעדרה ההסכמה מהם בהרבה מדרושיה היותר גדולים...' (מהד' פרידלנדר-הכהן, ווין תרכ"ח [דפוס-צילום: ירושלים תשל"ו], עמ' 9-10) ושם – 'וחכמי האמת ז"ל במקומות רבים בתלמוד ובמדרשים...' (עמ' 3).

14 כ"י פירנצה-לורנציאנה 17, plut II, דף 1ב.

נסכם: ר' שם טוב מעוניין בחיבור זה להציג את האגדות כבעלות ערך והיגיון פנימי באופן אובייקטיבי, כך שגם אדם שאינו בן-ברית יכיר בהם; ובמישור התועלתני לבעיות האקטואליות באותה תקופה – לתת בידי המתעמת עם הסביבה הנוצרית כלי יעיל בכל הקשור לטיעונים הנובעים ממדרשי חז"ל ואגדותיהם¹⁵. עולה מכך שיש להתייחס בזוויות בקביעת השקפותיו האותנטיות של המחבר. בעיה זו חוזרת ונשנית בכל הגות פולמוסית, ומחריפה במקרה זה בעקבות הצהרותיו המפורשות של ר' שם טוב.

3

כבר הרמב"ם הניח את ההנחה המתודולוגית הטוענת שבדברי חז"ל קיים גרעין פנימי, רובד עמקות הנוסף על רובד הפשט. ר' שם טוב מוסיף קביעה ערכית: אף-על-פי שכמה פירושים עשויים להיתלות במידה שווה באגדת חז"ל, הרי שהפנימיות, היינו הרובד האוטורי-הפילוסופי, היא החשובה ביותר. '... הודיענו שאין דברי תורה כפשטן רק שבעים פנים להם וזהו שרמז באמרו קושר כתרים לאותיות... כי העיקר הפנימיות לא הפשט' (עמ' 119). רובד זה יש לחשוף מתוך כיסוי המשלים והחידות.

ר' שם טוב מכליל את תחום האסטרולוגיה כרובד פנימי כזה, שחז"ל מצניעים אותו בדבריהם בכיסויי המשל והחידה¹⁶. הסיבה להצנעת מדע זה כרוכה בסכנה שבו, שכן אם לא נזהרים ללמדו לאחר הכנות והצעות מתאימות מן התורה ומן המדעים הכלליים, הרי האסטרולוגיה עלולה לרדוד לעבודה זרה. כך אכן מסביר הוא את חטאם של אנשי דור בית ראשון: 'החפוש בדרכי משפט הכוכבי' וחכמות האלטל"ס הוא מביא לרעות רבות באמונה להסיר בטחונם מהשם ית' וזאת היתה דרכי הע"ז בבית ראשון' (עמ' 20). מכאן ואילך קבעו חז"ל את לימוד 'משפטי הכוכבים' כמסורת סוד השקולה למעשה בראשית ומעשה מרכבה, על-פי הביטוי – 'חכם ומבין מדעתו...'. בהמשך נאמר:

שערו [חז"ל – ד"ש] סייגים וגדרים שלא ילמד אדם בהם רק אחר שנתמלא כרסו בש"ר ויין¹⁷ של סברות התורה, ואין מלמדים אותה אלא למי שהוא חכם ומבין מדעתו ולבו נקפו. וכמה זה מבואר בעיני (שם).

קשירתה של האסטרולוגיה לעבודת האלילים יסודה כבר בר' אברהם בר חייא הנשיא ובר' אברהם אבן עזרא¹⁸. ר' שם טוב מסמך את האסטרולוגיה לאסטרונומיה¹⁹, והוא מכליל את

15 ראה מאמרי: 'כתב בשרטוט וכו' [לעיל, הערה 12], עמ' 139, 144, שם עמדתי על נטייתו של ר' שם טוב לחיבורים שימושיים.

16 האסטרולוגיה נמנתה בדרך כלל עם מדעי הפסיקה או האסטרונומיה. מאמיניה המושבעים כללו אותה אף בתיאולוגיה. ראה: צ"ה וולפסון, 'חלוקת המדעים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים', בתוך: *המחשבה היהודית בימי הביניים*, ירושלים תשל"ח, עמ' 146, 149 הערה 54 וכו'.

17 הגרשיים מעל מלים אלו מופיעות גם בדפוס הראשון סביבית ש"ד, יג ע"א, ומטרטן כנראה להדגיש את המשמעות שבביטוי זה. אין לייחס כאן ר"ת, כמובן. וראה: *משנה תורה לדמ"ס*, הלכות יסודי התורה, ד: יג.

18 ראה: A. Marx, 'The Correspondence between the Rabbis of Southern France and Maimonides', *HUCA*, 3 (1926), pp. 312-314. about Astrology. "אפרת, 'מונחים פילוסופיים בכתבי ר' אברהם בר חייא הנשיא', בתוך: *הפילוסופיה היהודית בימי הביניים – מונחים ומושגים*, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 153-155; A. Altman, 'Astrology', *Encyclopaedia Judaica*, 3, cols. 791-792.

19 ראה עמ' 17, בשימוש בביטוי 'הפילוסופים והאיצטגנינים' כאשר לגלגל המקיף.

שניהם בין המדעים האיזוטריים. בדיון על-אודות המחלוקת שבין 'חכמי התכונה' באשר לגלגל המזלות, פותח ר' שם טוב:

דע אתה המעיין כי החכמים הקדומים כשהיו מספרים בעניני הכוכבים והגלגלים היו מכנים אותם בדגים וחיות וספינות לבל יבינו אלה הסודות רק החכמים (עמ' 16).

ביטוי זה – 'החכמים הקדומים' – חוזר במקום נוסף בהקשר זה²⁰. אם נצרף לכך את הקביעה בראש ספר *פרדס דמונים*, שחז"ל נהגו באיזוטריות כמו 'הפילוסופים הקדמוניים בכל החכמות' ודבריהם מתפרשים במקומות רבים כדנים באצטגנינות, הרי שניתן להסיק שאותו רובד פנימי של האגדה כולל את האסטרולוגיה.

בהקדמה לספר הנ"ל מבהיר ר' שם טוב את הסיבות לכתיבה האיזוטריית של האגדה ואף מוסיף כללים לשימוש בדרך זו. הטעם הראשון לכתיבה הוא ההצנעה מפני ההמון, על-מנת שלא יינזקו מתוך הבנה מוטעית, טעם שכלתני מקובל. הטעם השני – הצנעה זו מהווה 'סגולה' לחכמים (עמ' 1). ה'סגולה' כאן עשויה להתפרש במובנה הלוגי המקובל (*proprium*), היינו, סימן היכר אופייני שאינו מהותי. הדיבור בכיסויי המשל וחיידה משמש תווית היכר לאריסטוקרטיה האינטלקטואלית, וחז"ל נחשבים כחלק מאותה עילית. ה'סגולה' יכולה להיות גם סיוע לזכרון הדברים, וכאן נמנים שני כללים בכתיבה האיזוטריית: (א) שימוש קיצוני בדרך זו מורה על בלעדיותו של המובן הפנימי: 'ודע שכל עוד שהחידה תהיה יותר זרה כן פשוטה נמנע'. שתי סיבות לכתיבה זו: 'האחת לפי שהמשכיל נותן אל לבו להבין הנמשל בו כאשר יראה שפשוטו נמנע, ושנית שלא יבין השכל דבר בהם ויעזבם' (שם). זוהי חזרה על הסיבות הכלליות לכתיבה איזוטריית, איתות למשכיל ודחיית ההמון מגישה לעניין זה. (ב) שימוש בלשון חידה גם במקומות שאין צורך בהסתרת תוכנם. ההנמקה לכך כרוכה בפולמוס האקטואלי:

ולפעמים יעשו חידה אפילו מהדברים שאין נגליהם סוד. זה עשה ג"כ לשתי סבות, האחד לחדד התלמידים ולהרגילם בידיעת חידות, והשנית לכסות על שאר ספוריהם לבל יתעללו בס נכרים, כי כאשר יראו הסכלים המלעיגים על דברי חז"ל אלו החידות, יהבילו כל דבריהם בשיקח מופת מהם כולל על כל דבריהם ולא ישימו לבותם להבין דבריהם וחידותם (שם).

מכאן שהשימוש בלשון ההסתור מאפיין את אגדות חז"ל גם כאשר לא קיים רובד פנימי, ואכן מסייג ר' שם טוב בפני שימוש בלתי-מרוסן באינטרפרטאציות כאלו וקורא שלא לבקש סוד במקום שאיננו (עמ' 58). מאידך גיסא, כפי שנראה להלן, ספק אם הוא עומד בהגבלות שקבע.

מיתורה נוספת בפרשנות האגדה הינה שאין לדקדק במלות האגדה, היות שהמשל התלמודי האגדי, כמו זה המקראי, משופע בפרטי תיאור שאינם נושאים בהכרח משמעות

20 'דרכי החכמים הקדומים היו לדבר בחכמה הזאת רצוני לומר בדרכי התכונה בדרך חדות ומשלים' (עמ' 115). מובאה זו מופיעה לאחר ציטוט מ'סוד העבור' לראב"ע, והוא עוסק ב'חכמת המזלות'. הקטע המצוטט נטול בשינויים מספר *העבור*, הוצאת שזח"ה (האלברשטאם), ליק 1874, דף ה ע"ב. וראה המבוא, שם, עמ' 10 והערה 15. רשימה של מראי מקומות לפירושים אסטרולוגיים במאמרי 'כתב בשרטוט', ולזאת יש להוסיף עשרות מקומות בצפנת פענח.

לעניין הנמשל: 'ואל תבקש בכל מלה ומלה שבאה להם בזה שתהא מכוונת ממש כי רוב המשלים הבאים בכתובים וכדברי חכמים יכניסו בהם הרבה דברים כדי לתאר המשל שהמשילו בו הנמשל' (עמ' 44). כך הוא גם מנמק את ההימנעות מפירוש פרטים, בכך ש'שאר דברי המאמר ליפות המשל ולכסות הנמשל' (עמ' 91, 115; וראה *מורה נבוכים*, סוף הפתיחה). מכאן ואילך נעסוק בפיתוח היסוד האליגורי ובתכונות של הפירוש לאגדה.

4

חרף ההצהרה המפורשת בדבר המניעים האפולוגטיים של *פרדס רמונים*, נוטה ר' שם טוב בחיבור הנ"ל ובשער *ההגדות* לאליגוריות קיצוניות ביותר²¹, שנפוצו בזרם השכלתני שבפילוסופיה היהודית במאות הי"ג-הי"ד והיו גורם מרכזי בפולמוסים החריפים כנגד הנטיות האורואיסטיות שבזרם זה²². אלא שדומה כי האויב הנוצרי-הפולמוסי מחוץ, שהסתייע במומרים שבאו מבפנים, טשטש במידת-מה את החריפות שבשיטת פירוש זו, וכך אין אנו מוצאים משיגים גלויים על ר' שם טוב, כפי שלא נמתחה ביקורת על הרמב"ן לפניו. אלא שאצל הרמב"ן נראו דעות אלו על האגדה כמנותקות מהשקפתו הכוללת, ובדין²³, בעוד שאין קווי השכלתנות נראים יוצאי דופן במשנתו של ר' שם טוב. לדעתי — והיא טעונה ביסוס במסגרת נפרדת — אף מהווה הגותו של אבן שפרוט דגם אידיאלי לביקורתו החריפה של ר' שם טוב בן שם טוב בתחילת המאה ה"ו. להלן נדגים את שימושו החופשי של ר' שם טוב באליגוריות.

מספר פעמים משתמש ר' שם טוב במוטיב האפלטוני של החומר או הכוחות החומריים המשמשים מובן אליגורי לדמויות ממין נקבה או לנקביות בסתם, כתכונת הקיבול, והצורה כעומדת מאחורי הזכר או האיש²⁴ (*פרדס רמונים*, עמ' 15, 20, 95; *שער ההגדות*, 270 ע"ב; ובמידה מסוימת שם 277 ע"א, 294 ע"א). כך אף בתו של אברהם מסמלת את הכוחות המטרידים את החשיבה ומונעים את אידיאל ה'דבקות' (*פרדס רמונים*, עמ' 13). הוא מציג אליטראציה, מסורתית אף היא, רוכב על חמור — משתדל בעניינים חומריים (עמ' 72). מלאכים מתפרשים כיצרים (עמ' 48, 56), קולות בעלי-חיים כשולבים שונים של העיכול (עמ' 95), ומכוון רגליו²⁵ כמכוון סיבותיו: 'שיכוין סבותיו עד שיחשוב שהש"י הוא סבת

21 לתולדותיה של מיתודת האליגוריה עד תקופת ימי הביניים ראה: H.A. Wolfson, *The Philosophy of the Church Fathers*, Cambridge, Mass., 1965, Vol. I, chap. II: 'The Allegorical Method'; הנ"ל, *פילון*, ירושלים תש"ל, הפרק: "רקחות וטבחות" לכתבי הקדש. ביבליוגרפיה מפורטת לתקופה הביניימית במאמרו של ש' רוזנברג, 'על פרשנות המקרא בספר המורה', *מחקרי ירושלים במחשבת ישראל*, א (תשמ"א), עמ' 101 הערה 20. על יחסו הכללי של ר' שם טוב למיתודת האליגוריה ראה *צפנת פענח*, 22-א-ב.

22 על התנגדות נוספת בתקופה זו ראה י"א וואידה, 'לתולדות הפולמוס בין הפילוסופיה והדת', *תרכ"ץ*, כד (תשט"ו), עמ' 307-322.

23 קביעה זו קבילה ואינה משתנה גם אם נצדד בדרכו של ליברמן שזו אכן השקפת הרמב"ן לאמיתה.
24 המוטיב הנקבי כמסמל את החומר מקורו בדיאלוג 'טימאיוס' ('א'ס'). ראה: וולפסון, *פילון* [לעיל, הערה 21], א, עמ' 171, 193, 195; ובשימוש הרמב"מי — *מורה נבוכים*, א:יז. וראה: ש' פינס, 'המקורות הפילוסופיים של מורה נבוכים', בתוך: *בין מחשבת ישראל למחשבת העמים*, ירושלים תשל"ז, עמ' 120. ככלל, אפלטון מהווה מודל ללשון החידה וההמשליות בימי הביניים.

25 בתפילת העמידה (ברכות י ע"ב). זהו ביאור אליגורי להלכה מפורשת; וראה *מ"ג* א:כח.

הסבות כלם' (עמ' 98). את ביאת אדם הראשון על כל החיות במטרה למצוא לו בן-זוג²⁶ הוא מפרש: 'שבא אליהם בשכלו' (עמ' 85). הקרן שהיתה במצחו של השור שהקריב אדם הראשון²⁷ מתפרשת כ'רמז להסכמת החושי' אשר במוח לדרך אחד והוא דרכי השכל' (עמ' 114). בניגוד לדימוי הרגיל של ה'נחש' כמסמל את הכוח המדמה²⁸, מבאר ר' שם טוב את הדימוי כנפש הצמחית (שער ההגדות, 271 ע"א). דוגמה לאלגיוריה קיצונית במיוחד הוא זיהויו של מושג האל עם החכמים הגדולים או עם ראש הישיבה (פרדס רמונים, עמ' 10, 76).

לעתים מייצגים הרבדים הפנימיים המסתתרים מאחורי אגדות חז"ל עקרונות פסיקאליים או מטאפיסיים, שמקורם באריסטו ובמפרשיו. כך, למשל, לגבי העולם העל-ארצי (השמימי) כמקור ההווה והכילין מחד, והשפעת השכל הפועל מאידך גיסא, במובאה הבאה: '...או רמז שמתנועות הגלגלים יתחייב בעולם השפל ההווה וההפסד והוא אשר כנה בשם מזבח, ומיכאל המעלה עליו רמז לשכל הפועל המשפיע עליו בלי זמן ותנועה'²⁹ (עמ' 120). ובדוגמה אחרת: 'אדה"ר [= אדם הראשון] מכל העולם עפרו'³⁰ רמז להיול' (עמ' 27). במקום נוסף מפרש ר' שם טוב מחלוקת אגדית כנסבה על הפולמוס הפילוסופי באשר להיות ה'כוללים' (praedicabilia) בעלי ישות אונטולוגית. בעימות אפלטון-אריסטו מועמדת דעת חז"ל כאחרון, כמובן, דהיינו שליכוללים' מציאות בחשיבה בלבד (עמ' 26–27). הקושי הגדול ביותר לפילוסוף באגדות חז"ל הוא כמדומה השימוש ב'נמנעות', דהיינו, בדברים החורגים מגדר הטבע³¹ ובתור שכאלו מקורם בכוח הדמיון ולא בשכל. המיתודה שהונחה במודה נכונים, המסבירה חריגות אלו באורח טבעי ומקשה את הפנטאסטיות שבהן³², מתמצית עד תום בפרשנות האגדה השכלתנית. בדוגמה הבאה מתמודד ר' שם טוב עם ייחוס הבכי ורגש היגון לבעלי חיים, והוא מסתייע בניסיונו האישי בהסבר התופעה: 'ויספרו שם מספד... ואפי' סוסים וחמורים'³³ כי הנה היום מנהג בארץ ספרד כשימות אדם גדול יתקעו בחצוצרות תקיעה מיללת והכלבים מיללים ומרעישים הארץ לקולם' (עמ' 93–94). אחד מעשרת הנסים שהיו בבית-המקדש — עומדין צופים ומשתחווים רוחים — מתבאר באופן טבעי, למרות המינוח המפורש של 'נס'³⁴: מרוב אימה התכנס כל אחד בעצמו וכך נוצרו הרווחים. וכך הוא הולך ומבאר נסים נוספים, כאשר המיתודה היא: 'הנה אין שום אדם יכול להכחיש הנסים. אמנם כאשר יוכל הדבר להתקרב אל הטבע הוא טוב' (עמ' 51–52).

26 יבמות סג ע"א. פירוש זה נשנה בצפנת פענח, 111א.

27 חולין ס ע"א. שבת כח ע"ב.

28 ראה: ש' קליין-ברסלבי, פירוש הרמב"ם לסיפורים על אדם בפרשת בראשית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 209–226 ומפתח בערכו.

29 אמר רב גידל אמר רב מזבח בנוי למעלה, ומיכאל השר הגדול עומד ומקריב עליו קרבן' (מנחות קי ע"א).

30 סנהדרין לח ע"א.

31 שני סוגים לינמנעות: הנמנע הלוגי, כגון ריבוע שצלעו גדולה מאלכסותו, והנמנע הפיסי — כדוגמה המפורסמת של הרמב"ם, ספינת ברזל עפה באויר. על הקשר לתגיוז ראה: צ' בלומברג, 'הרמב"ם על מושג אלתיזו בשיטתם של המתכלמון', תרביץ, לט (תשל"ל), עמ' 268–276.

32 ראה, למשל, מו"נ ב:מו; ועוד.

33 סוטה יג ע"א.

34 יומא כא ע"א; אבות ה:ה; אבות דר' נתן לה:ח.

שתי רמות נחשפות ביחסו של אבן שפרוט לדמותם של חכמי התלמוד. בציר התייחסות אחד הוא מרומם אותם עד שהוא רואה את דמותם כעומדת מאחורי הביטוי 'מלאכי השרת' ויותר מכך (עמ' 11). מאידך גיסא, ברמה אחרת, הוא אינו נרתע מלקבוע כי אחדים מהם נגררים אחרי תאוותם ופעמים שהיא מטעה אותם³⁵. במקום אחד יוצא ר' שם טוב כנגד הרוצים 'להטיל דופי בדברי חכמינו ז"ל', ולאחר הפירוש שהוא סבור כי הוא האמיתי, הוא כותב: 'ורמז לנו שמטבע אלו האנשים השלמים היה הכוסף למשגל ויצרם גדול בדבר הזה ועם כל זה היו מכניעים אותו' (עמ' 7-8).

חז"ל מועמדים כפילוסופים, ולמצער כנוהגים בדרכיהם מבחינה מתודולוגית ופוליטית. הם מעורבים בפולמוסים הפילוסופיים המסורתיים ולעתים קובעים עמדה בנידון, כבסוגיית ה'כוללים' (לעיל). ר' שם טוב מצביע על סוגיות שיש בהן מחלוקות נטולות הכרעה בין הפילוסופים, ועדיין אין להם פתרון מאוזן. מפני כך נוקט אריסטו לשון חידה, על-מנת להסתיר סוגיות בעייתיות שכאלו מן ההמון. אף חז"ל מסתירים עניינים אלה, כמוהם כפילוסופים, אלא שהם מייחסים פעלים אלו ישירות לאל, מנימוקים מוסריים! לחז"ל מיוחסת כאן עמדה שכלתנית מובהקת. היקפו של הסבר זה וערכו מוטעמים במלים: 'ושים לבך אליו כי הוא עיקר גדול בפרוש ההגדות' (עמ' 106). השוני שבין חז"ל לפילוסופים מתבטא בדרך חינוך ההמון ולא בטיב ההשקפות. לידו של אבן שפרוט מביאים חז"ל לעתים הסברים בעניינים טבעיים, שחלקם מוטעה. אף כאן הם הולכים בדרך הפילוסופים, שהרי אף אריסטו בראשית דיוניו נהג להביא את דעות הפרי-סוקראטים או אפלטון, ולאחר-מכן דחה אותם. 'ואל יקשה לך אם יש סברות לחז"ל לא הניחום ככה אריסטו וסיעתו כי כן היו סברות לפילוסופים הראשונים קודם אריסטו מהם הביאם ולא ישרו בעיניו' (שם). הצגת חז"ל כנוהגים מבחינה מיתודית בדרכי הפילוסופים, שהרמב"ם הצביע עליה בהקדמת פרק חלק, מתאששת ומתבססת במהלך פירוש האגדות ואף מוצעת, כאמור, באורח שכלתני-קיצוני.

*

כאמור, המניעים לכתיבת פירוש האגדה נעוצים בגורם הפולמוסי ובהיותו חוליה נוספת ברציפות חיבורי פרשנות האגדה מן המאה הי"ג ואילך. מקוריות או חריפות יתרה אין כאן, כפי הנראה, ואמנם אפשר לדון אם לחיבור כזה התכוון הרמב"ם מצד אופיו ומהותו. מאידך גיסא, ניתן לקבוע בפסקנות כי יש כאן יישום המיתודות הנובעות מן העקרונות שקבע הרמב"ם, ומיצוין עד כדי קיצוניות, הנוטה לאורואיזם. יותר משמעיד חיבור זה על ר' שם טוב עצמו כפולמוסן בתיאוריה כבמעשה, הוא משקף את מצבה של יהדות ספרד במאורעות הסוערים שסופם הגירוש בשלהי המאה.

נספח – פירושי האגדה שב'שער ההגדות'

מטרתו של החיבור *צפנת פענח* – ביאורו של ר' שם טוב לפירוש ראב"ע על התורה – היא להציג את הראב"ע כהוגה 'רבני' מובהק, הנקי מספיקי המינוח שנתלו בו, מגמה רווחת בפרשנות הפילוסופית מסוג זה. (ראה בהקדמתו של ר' אשר קרשקש – מחבר הפירוש על מו"נ – לביאורו לפירוש ראב"ע, בתוך: נ' בן-מנחם, *מגני ישראל בואטיקאן*, ירושלים תשי"ד, עמ' 31. ניתן להביא דוגמאות רבות נוספות.) כך אף ביחס לדרשות חז"ל. כאשר מפרש הראב"ע נגד חז"ל, הוא אינו מתכוון לחלוק עליהם אלא 'לבאר ולהודיע שמה שדרשו חז"ל בקצת הפסוקי שאין להם זה מצד הפשט רק מצד הקבלה האמתי' מסיני וסמכו הדבר לפסוק על דרך השיר וכדי שיהיה להם לסימן ולזכר' (הקדמה *לצפנת פענח*, כ"י אוקספורד בודלי, דף 22). זו לכאורה גם המגמה המנחה ב'שער ההגדות' בסוף הביאור (ראה הערה 12 לעיל).

שער זה, כשמו, נועד לפרש אגדות הנזכרות בפירוש הראב"ע. (ראה: M. Friedlander, *Essays on the Writings of Abraham Ibn Ezra*, London 1872, pp. 224-225). מאידך גיסא, הוא מכיל חומר נוסף. ר' שם טוב מתפלמס עם פרשני אבן עזרא נוספים, שהם ר' שלמה ן' יעיש (קטע מפירושו נרפס ב*מגני ישראל בואטיקאן*, עמ' 50–41) ור' אברהם ן' אלטביב או אטאביב (את השגותיו על ביאורו של ר' שלמה פרנקו לפירוש הראב"ע ניתן לראות מתוך תשובותיו של פרנקו להשגות, שנשתמרו בכ"י אוקספורד בודלי (Hunt. 559, 1258/4). הוא מתווכח עם פרשנים נוספים בלא להזכיר את שמם במפורש. כמורכב מובאים דברי הפרשנים, לעתים גם בלא מטרות התפלמסות. כך לא כללתי בקטעים שלפנינו קטע ארוך שבו מביא ר' שם טוב פירוש-אגדה של אלטביב (דף 296א–ב). לעתים הוא מפרש את סודות הראב"ע פעם נוספת באופן שונה. בקובץ שלפנינו אספתי את פירושי האגדה בלבד מתוך שער זה, במהדורה מדעית.

בשני כתבי-יד מופיע 'שער ההגדות' בסופו של *צפנת פענח*, ובשניים אחרים כחיבור בפני עצמו, בנפרד. נמנה אותם ראשון ראשון:

1. כ"י אוקספורד בודלי 107, 2350⁴⁰ Opp. Add. (ס' 21414). כ"י זה הונח כיסוד למהדורה שלפנינו. מכיל 296 דפים. בדף 45א נרשם ציון הבעלים – 'מקנת כספי אני יצחק בר יצחק נטף'. הכתיבה ספרדית. ראה קטלוג נויבאואר, עמ' 819.
2. כ"י לונדון 200 (ס' 5059). מכיל 186 דפים. מן המאה ה"ז. הכתיבה ביזאנטית; מדף 174א שר' 4 היא משתנה לכתיבה ספרדית. שמו של המעתיק: נסים מוריאל (?) מעיר טראסונא (דף 3א). ראה קטלוג מרגוליות, I, עמ' 151–152. להלן א.
3. כ"י ניו-יורק, בית-המדרש לרבנים L 845/1 (ס' 24076), מן המאה ה"ט באיטליה או בביזאנטיון. 'קונטרס אחרון לספר צפנת פענח'. הוא חסר בתחילתו, ומכיל את הפירוש עד תחילת ספר ויקרא. בסוף כתב-היד מצויה הקדמתו של ן' יעיש לפירושו. מכיל 15 דפים. להלן ב.

4. כ"י ניו-יורק, בית-המדרש לרבנים L 842/1 (ס' 24073). מן המאה ה"ט, בכתיבה אשכנזית רווטה: 'קונטרס אחרון לס' צפנת פענח פי' על הרא[ב]ע ז"ל'. הועתק על-ידי נחמן נתן קורונל עבור שלמה זלמן חיים הברשטאם. העתקה זו נעשתה כפי הנראה

מכ"י אוקספורד בודלי, והיא זהה לה בתוספת שיבושים. על-כן אנו פטורים מהתייחסות אליו במהדורה זו.*

[2270] אמר שם טוב כריצחק אבן שפרוט המבאר זהו השער יעדתי בראש ביאורי לפי התורה אשר חבר אבי החכמי ראב"ע ז"ל בבאור קצת הגדות חז"ל שבאו בדרך דרש רומזים לדברי עמוקי ונכבדי והביאם החכם ז"ל בפרושים ולא בארם. גם אביא קצת ביאורים ממפרשים על קצת מסודותיו, מהם שלא רציתי להביאם בביאורי פן תכבד העבודה על הקורא גם לא ישרו בעיני, ומהם שלא ראיתם עד אחר השלימי זה הביאור. ומהשם ית' היודע כל תעלומות, אבקש עזרו לבאר הנעלמות.

פרש' בראשית. הביא שם החכ' ז"ל מה שארז"ל בהגדה אלפים שנה קדמה תורה לבריא' העול'.¹ הנה לכל משכיל מבואר שאין זאת ההגד' כפשוטה לפי שהזמן הוא מספר התנועה מהגלגל² ואם אין גלגל אין זמן. והכונה להם ז"ל בזה שהתכלית בבריאת העולם הוא בעבור התורה כמו שארז"ל על פסוק אם לא בריתי יומם ולילה וגומ'.³ וידוע שראשי' המחשבה הוא תכלי' המעשה, והיא גזרה מתהפכת' שתכלי' המעשה הוא ראשית המחשבה לכן אמרו שהתורה קדמה לעול' ר"ל שהיא ראשית המחשבה. ואלפים שנה לאו דוק'. או טעמו משך זמן לא אמתת זמן. וסמך הדבר לפסוק על דרך השיר. עוד שם ת"ר שיתא אלפי שני היו עלמא וחד חריב'. ואין דעת ההגדה כפשוטה לסבות אשר בארתי בא"ב שי"ד פ"ד. אבל הכו' כפי דעות החכ' ז"ל הוא שיפסד הישוב לסוף זה הזמן והוא כשיכסו המים היבשה וישבו בתאר הזה אלף שנה [271א] או זמן מה. והוא דעת קדום לחזונים בככבי' ולא ימלטו רק עבדי יי הדבקי' בו כענין בנה ודומה לו. עוד הביא שם את שני המאורות הגדולי' שדרשו חז"ל שהלשינה לבנה לחמה ואמ' אי אפ' לשני

1. אמר... המבאר | אמר המאור הגדול הרב הכולל המבאר שם טוב בר' יצחק נ"ר בן שפרוט ז"ל א
2. החכמי... ראב"ע | החכם א || בבאור | בביאור א
3. עמוקי... ונכבדי | רבים א || בפרושים | בפירושי
- א (בכ"י נ"י. L842/1 בפרושם) || בארם | ביארם א
4. שלא | לא א || תכבד | תרכה א
5. זה
6. הנעלמות | נעלמות א
7. שארז"ל | שאחז"ל || תורה | הגדה (!) א
8. העול' | עולם א
10. שארז"ל | שאחז"ל || ולילה...
- וגומ' | חקות שמים וארץ לא שמת א
11. הוא | ליתא א || והיא | והוא א
12. אמר | אמר
13. דוק' | דווקא א
14. שיתא | שתא א || הוי | הו א || חריב | חרוב א || דעת | זאת א
15. דעות | דעת א
17. בככבי' | בכוכבים א
18. לחמה

- * [בהצגת הטקסט לא הקפדנו על חלוקת השורות על-פי כתב-היד; מספרי השורות כאן הם לנוחיות המעיין. המספרים בסוגריים מרובעים בתוך הטקסט מציינים למספרי העמודים בכתב-היד. — העורך]
- 1 פסחים נד ע"א. שוחר טוב צ: יב. בפירוש ראב"ע (להלן: א"ע) לבראשית א:ה: ייש סוד לדרש שית אלפי'. (המובאות מתוך מהדורת א' וייזר, ירושלים תשל"ז).
  - 2 ראה: De Caelo לאריסטו, ספר א, IX; פיסיקה, ספר ד, XII-XI.
  - 3 ירמיה לג: כה; ודרש חז"ל פסחים סח ע"ב.
  - 4 זוהי טענה מסוג $(\forall x)(\forall y)[Rxy \rightarrow Ryx]$
  - 5 בראשית רבה ח:ב.
  - 6 ראש השנה לא ע"א. עבודה זרה ט ע"א.

מלכים להשתמש בכתר אחד ואמ' לה לך ומעטי את עצמך⁷. הכוונה להם בזה בארה החכם ז"ל עצמו בספר העבור⁸ וכבר הבאתי דעתו בלשונו בפרש' פנחס יעויין שם. עוד הביא ש"ם דרש לילית⁹ והוא שדרשו לא טוב היות האדם לבדו. ואמ' שבתחלה נשא לילית והיה מריבה ביניהם זה אומ' אני אשכב למעלה וזאת אומר אני אשכב למעל' וברחה ממנו והולידה מיני שדין ורוחין¹⁰. הכוונה להם בזה שהש"י ברא האדם מחומר וצורה ושניהם חולקי' הגשמיות והשכליות. והצורה ר"ל הנפש השכלית רצתה להכניע החומר ולהכריחו תחתיה ולמנעו מהגשמיות הפך טבעו ולכן ברח ממנה והולידה רוחין ושדין ר"ל דברי' הווים ונפסדי'. ואז נתן לצורה כח אחד הוא הנקר' חוה כי היא היתה אם כל חי¹¹, ירמוז על קיום הנפש ונצחותה אחרי הפרדה מעל הגוף והגוף נשאר כדומן על פני האדמה. כמה יפה המשל לנמשל.

[275ב] עוד כתו' ובעבור שנשמת האדם וכו'¹². י"מ ובעבור שהנשמה דומה בקיומה לש"י ושאנינה גוף והיא מלאה כלו דמהו לש"י באמרו נעשה אדם בצלמנו¹³. אשר בגדול החל וכו' בגלגל השמיני ונתן עליו צלמו היא נפשו כאשר הוא מתנועע והשכל הפועל חופף עליה ומקיף אותה. וכלה באדם שגופו חיצון ופנימי דומה לגוף הגלגל הגדול ונתן בו צלמו שהיא הנפש העליונה והשכל הפועל חופף עליה. והנה האדם דומה בצלם תבנית לכל וזהו שאמ' הנביא שראה כמראה אדם¹⁴ שכל העולם כאיש אחד בעל אברים רבים מניע אותו ומנהיג הנפש המדברת ועליה הנפש הכללית ועליה השכל הפועל. [276א] ואמרו כי השם יוצר כל¹⁵ ר"ל השכל הפועל והנבדלים שעליו וחלקיו ותמצא הנפש יוצאת מתחת השכל הפועל והנבדלי' שעליו וחלקיו הנפש הכללי' ותחתיה הנפש המדברת ומתחת

| בחמה א | 19. בארה החכם | ביארה אברהם א | 20. וכבר הבאתי | ביארתי והבאתי א || בלשונו | בלשונו א | 21. דרש | דרשת א || שדרשו... לא טוב | כתי' { והוא שדרשו כתיב } זכר ונקבה ברא אותם וכתו' א | 22. אומר | אומרת א | 23. ממנו | ממנה (?) א | 25. החומר | לחומר א || והולידה | והולידו א | 26. ונפסדי' | ונפרדים א || אחד | אחר א || הנקר' | נקרא א | 27. ירמוז | ירמוז א || הפרדה מעל הגוף | הפרד הגוף מעליה א | 29. כתו' | כתב אב | 30. ושאנינה | ושאנינה ב || באמרו | באומרו א | 31. והשכל | ושכל אב | 33. והשכל | ושכל ב | 34. אברים | איברים א | 35. הפוע'... כי | והנבדלים שעליו וחלקיו ואומרו א | 36. השם יוצר כל | השם ית' יוצר הכל א || יוצאת | יוצאה ב | 37. מתחת

- 7 חולין ס ע"ב; ובא"ע אולי הכוונה ל'סוד' שבפירוש לא: טז.
- 8 ראה מהדורת שו"ח"ה (הלברשטאם), מקיצי נרדמים, ליק 1874, דף ה ע"ב
- 9 ובא"ע ב: כג: 'ודבר לילית דרש'.
- 10 ראה: עירובין יח ע"ב.
- 11 בראשית ג: כ.
- 12 א"ע לברא' א: כו: 'ובעבור שנשמת האדם העליונה שאנינה מתה, נמשלת בחיותה לשם, ושאנינה גוף, והיא מלאה כולו'.
- 13 בראשית א: כו.
- 14 למשל: יחזקאל א: ה; כח. הדימוי העומד ברקע הדיון הוא כמוכח אדם כעולם קטן וכו'. ר' שם טוב מפרט את קווי הדמיון בין האדם לעולם בהמשך (ולא הובא כאן). למקור האנלוגיה ראה: A. Altman, 'The Delphic Maxim in Medieval Islam and Judaism', in: *Studies in Religious Philosophy and Mysticism*, New York 1969, pp. 19-28; 'מ' חלמיש, 'לקט פתגמים' — ב', סיני, פה (תשל"ט), עמ' רע.
- 15 בא"ע שם: 'והשם הוא האחד, והוא יוצר הכל, והוא הכל, ולא אוכל לפרש'.

הנפש הצורה ומתחת הצורה העצם ויראה שכל העולם עומד עליהם והם ממחויב המציאו' ית'. ואמרו האדם נברא בשני פרצופין¹⁶, ר"ל כמו שהעולם האמצעי והשפל היו שניהם יחד ואח"כ נבדלו כן האדם. והנה הוא אחד ר"ל בריה אחת, ככה העולם בריה אחת, גם הוא שנים כמהו ר"ל שהוא שני חלקים. הראש דומה לעולם האמצעי והגוף לשפל והנפש לנפש הגלגלים. וי"מ נברא בדו פרצופי', שקיומו בב' דברים שהם הנפש והגוף.

פרש' נח. הביא החכם ז"ל הגדת בהמות בהררי אלף¹⁷, וזאת טופסה בכתרא פרק הספינה, א"ר יהודה א"ר כל מה שברא הב"ה בעולמו זכר ונקבה בראם¹⁸, ואלמלא נזקקים זה לזה מחריבי' עולם. מה עשה הב"ה סרס את הזכר והרג את הנקבה ומלחה לצדיקי' לעתיד לבא. ואף בהמות בהררי אלף זכר ונקבה בראם וראה הב"ה וכו' מה עשה סרס את הזכר וצנן את הנקבה. עוד שם ת"ר ירדן יוצא ממערת פומיים והולך בימה של טבריה ומתגלגל ויורד לתוך הים הגדול ויורד על פיו של ליתן לקיים מה שנאמ' יבטח כי יגיח ירדן אל פיהו¹⁹. מתקיף לה בר עולא וההוא בבהמות כתי' והכי קאמ' אימתי בהמו' בהררי אלף בוטחות בזמן שיגיח ירדן אל פיהו של ליתן. דע שחז"ל רמזו לנו סוד התקשרות הנפש והגוף [ב276] וכחותם וסדר השתלשלם וקיומם, וכנו לנפש המדבר' בשם ליתן על שם שהיא עטרה לאדם שהיא צורתו ובה הוא מה שהוא כמו כי לית חן הן לראשן²⁰. ואמרם שהנפש זכר ונקבה רמזו שיש לה התלות בחמרים והוא בכחות החמריות ר"ל הכח החיוני והנפשי והטבעי, אשר באמצעותם וכפי הכנתם תחול הצורה ועל ידם תקנה היא השלמות כמו שבארתי בא"ב ש"א פ'21. וכבר ידעת שחז"ל בנו ככל מקום הזכר לצורה והנקבה לחומר ואמרו ראה הב"ה שאלמלא נזקקי' זה לזה ר"ל שאם הכחו' החמריו' היו נשמעו' לכל דבר לשכליות היה העולם חרב כי יתבטל ישובו כמו שאמ' בן עזי מה אעשה ונפשי חשקה בתורה²². זה יהיה נגד כונת הש"י

תחת א || והנבד'... וחלקיו | ליתא ב 39. האדם | ואדם אב || היו | היה אב 40. הוא
| ליתא אב || בריה | ברית א 42. שקיומו | שקיומו א || והגוף... | חסלת בראשית א
43. טופסה | חספתא א 44. יהודה | יודה א || מה | ליתא א || בראם... | בראו ואפי' ליתן זכר
ונקבה בראם א 45. מחריבי'... העולם | את אב 47. וצנן | והרג ב || הנקבה... | עוד | ומלחה
לצדיקים ב || פומיים | פמיס א || בימה | בימא אב 48. טבריה | טבריא אב 49. יגיח
| יגיע א || והכי קאמ' אימתי | ה"ק אמתי א 50. שיגיח | שיגיע א || אל פיהו | לפיהו אב
|| ליתן... | אמר שם טוב המבאר א, לקיים מה שנאמר כו' ב || לנו... | סוד | בזה א 51.
וכחותם | וכחותיו אב 53. שהנפש... | זכר | נבראת א || בחמרים | בחמרם א 54. החמריות
| החמרים א 55. ידם | ידיהם אב || שבארתי | שבארתי א 56. לחומר | לחמר א 58. עזי

16 ברכות סא ע"א; עירובין יח ע"א. בראשית רבה ח:א.
17 בבא בתרא עד ע"ב. בא"ע לבראשית ו:יט: 'וכן דרש שיש בבהמות גדול והוא רועה אלף הרים טוב
הוא להשמעת אונים'. ראה פדס דימוניס, עמ' 20, שם מתייחס ר' שם טוב לפירוש הרשב"א בסוגיה זו.
וראה ל"א פלדמן, 'פירוש האגדות לרשב"א למס' בבא בתרא ותשובת הרשב"א לתלמידו רבי דוד בן
זבדי', בר אילן (ספר השנה למדעי היהדות והרוח), ז-ח (תש"ל), עמ' 146-153.
18 בראשית א:כו.
19 איוב מ:כג.
20 משלי א:ט.
21 כנראה צ"ל: שער ד', שבו עוסק ר' שם טוב בתורת הפסיכולוגיה שלו. וכן האזכור להלן.
22 יבמות סג ע"ב.

כמו שאמ' הכתו' לא תהו בראה לשבת יצרה²³. וגם אלו ישמעו הכחו' ונפשי' לחמרי' 60
 בכל דבר ישחת ג"כ כונת הש"י כשימשך האדם אחר התאו' הגשמית ויניח דרכי האל ית'
 ומצותיו ותורותיו. מה עשה סרס את הזכר כלומ' שיקבע עתים לתורה ועתים להשגחה
 בקיום גופו ושמירת מינו והתחברו לזולתו, והרג את הנקבה ר"ל שנתן כל הממשלה
 והנהגה לזכר כמו שאמ' הכתו' והוא ימשול בך²⁴ ולכן הוא הנשכר והנענש. ואמ'
 מלחה לצדיקי' לעתיד לבא, ירמוז ליום התחיה שאז ישובו כל הכוח' החמרי' לאיתנם. 65
 ולהשלים כונת המאמ' באר עוד ואף בהמו' בהררי אלף זכר ונקבה בראם. כינה הגוף
 וכחותיו החמרי' כבהמות כמו שאמ' הכתו' ומותר האדם מן הבהמה אין²⁵ כי הגוף
 וכחותיו זולת השכלי נמצאי' בכל הב"ח [277א] ואמ' שהוא רועה אלף הרים. לרמוז
 שתאותו לא תמלא כמו שאמ' הכתו' לא תשבע עין לראות וגו'²⁶ וסמניך עשירים מקמצים.
 ואמ' שנבראו זכר ונקבה כי הכחות הם כזכר והגוף ואבריו וכליו כנקבה לפי שהם מקבלים 70
 שפע מהכחות. גם אבר מיוחד נמצא בו, כמו הנפשי במוח והחינוי בלב והטבעי בכבד
 וראה הש"י שאלמלא נזקקי' זה לזה טבעם ישחת האדם, לפי שהוא נמשל כבהמות נדמו²⁷.
 לכן סרס הזכר באשר השפיע עליו אור השכל למנעו מהזיותו ותאותיו כי הכחות הגשמיות
 נשמעות לשכליות כמו שאמ' הכתו' ואל תשוקתך²⁸ כמו שנתבאר בפרש' בראשי', וצנן את
 הנקבה בענין תהיה עצלה ולואה מלילך אחרי אישה כי אם תמשך לא תנום ולא תישן
 לצבור כסף וזהב ולהשיג שאר התאוות שאין להם תכלי' כמו שאמ' הכתו' לא תשבע 75
 עין לראות וגו'²⁹. וכן אוהב כסף לא ישבע כסף³⁰, והסתכל איך בליתן הרג את הנקבה
 ובבהמות צנן, ותבין האמת.

ואחר באה זאת הבריתא אוחזת זה המשל להודיע סדר השתלשלות כל אלה הכחו'
 גשמי' ושכלי' ואמ' ירדן יוצא ממערת פמייס כינה השכל הנאצל בירדן על מעלתו
 וזכוה ורבויו. ואמר שהוא יוצא ממערת פמייס ר"ל מהדבר נעלם ונשגב והוא הש"י 80
 או השכל הפועל כמו שאמ' הכתו' ויפח באפיו נשמת חיים³¹, וארז"ל כל הנופח באף

עזאי אב 60. כשימשך | כשימשך א || ויניח... דרכי | גם כן א 61. לתורה | בתורה ב 64.
 מלחה | ומלחה אב 65. באר | ביאר אב || כינה | כי א 66. כבהמות | בבהמות א 67.
 ואמ' | ואומרו א 68. שתאותו | שתאותיו ב || וסמניך | וסימניך א 71. לזה... טבעם | כלומר
 שהם (שם ב) אלו הכחות הגשמיות והגוף וכליו יונחו לבדם להמשך אחר אב || שהוא | שיהיה א
 || כבהמות... לכן | וישחת כמו שאמר הכתוב ואדם ביקר כל ילין נמשל כבהמות נדמו א 72.
 השפיע | הופיע אב || למנעו | למנעו ב || ותאותיו | ותאותיו אב 74. מלילך | מליך(?) ב 76.
 וגו' | כו' אב 79. פמייס | פמיס א || כינה | כנה ב || השכל | לשכל אב 80. פמייס

23 ישעיה מה:יח.

24 בראשית ג:טז.

25 קהלת ג:יט.

26 שם א:ח.

27 תהלים מט: יג, כא.

28 בראשית ג:טז.

29 קהלת א:ח.

30 שם ה:ט.

31 בראשית ב:ז.

חברו מנשמתו נותן בו⁸². וכנהו בלשו' מערה להיות מהותו נעלם מעיני כל חי כמו שאמ' הכתו' כי לא יראני האדם וחי⁸³. וכן ישת חשך [277ב] סתרו⁸⁴. והולך בימה של טבריה הוא השכל השני הנקר' לרו"ל מטטרון ושר הפנים כי הוא משפיע צורת ברואי העולם העליון ולכן נקראי' ים טבריה וממנו מתגלגל עד הים הגדול הוא השכל העשירי הנק' לחזו"ל מיכאל 85 הוא השכל העשירי המשפיע צורת כל ברואי העולם השפל ולכן נק' הים הגדול וממנו יורד בלי שום גלגול לפיו של לויתן הוא השכל החמרי ויוציאה מן הכח אל הפעל ויתהווה שכל נקנה הנשאר לעד. וזהו שאמ' יורד ולא אמ' מתגלגל ולפי' שם טבריה רומז לגלגל השכל וים הגדול רומז לנפש הכללי'. ושאלת בר עולא שחשב שג"כ שאר כחות הנפש קיימ' לעד כקיום זה הכח השכלי, והשיב לו החכם שהגוף וכחותיו נבראו בעד שיזדכך מהם זה הכח השכלי הנזכר לפי שבאמצעותם יקנה הנפש זה השלמות ואחר השלמותו הם דבר שלא לצורך ככלים לאומן אחר שלמות מלאכתו כי הם למשא לו כמו שנתבא' בא"ב ש"א פ. ומה שאמרו שם עתיד גבריאל לעשות קטיגורי' עם לויתן ואלמלא שהב"ה עוזרו אינו יכול לו שני' העושו יגש חרבו⁸⁵, רמזו בזה למשפט נפש המשכיל כאשר תחטא בקיום מצות התורה ככת המיני' המתפלספי' מבני עמנו שהשכל הפועל ירצה לרחקה מעליו ואינו יכול שהנפש החכמית בפעל מצד טבעה תדבק בו ותתיחד ותתעצם עמו לולי שהש"י ירחיקה וישפילה ממנו בדרך השגחתו ישית לחרפון ולדראון⁸⁶ כמו שאמ' הכתו' ואת נפש אויבך יקלענה וגו'⁸⁷. עוד הביא שם דרש סביב שמנה עשר אלף⁸⁸ אלו י"ח אלף [278א] עולמו' שברא הש"י י"מ שטעמם על ט' גלגלי' שהם י"ח, השגות גבנונית וקערירות. ואחר פירש כשיתנועע הגלגל הש"ס מעלות יחזור הישוב מהקוטב הצפוני אל הדרומי ומהדרומי אל הצפוני ויעתק הים ממקומו והוא פי' רע למי שאמרו ראוי, וכבר בארתי לך דעתי. עוד נראה לי כי דרש שמנה עשר אלף הוא מה שאמ' רבא בסנהדרין פרק חלק דרא קמא דהב"ה שמנה עשר אלף פרסאי הוו דכתי' סביב שמנה עשר אלף⁸⁹ והמשכיל יבין כונתו כי מדת הארץ ק"כ אלף ול"ג אלף מילין

פמיס א || מהדבר | מדבר א 82. נותן | יתן אב || להיות מהותו | להיותם מהותם א 83. סתרו... והולך | ואמר א || בימה | בימא אב || טבריה | טבריא אב 84. לרו"ל | לחזו"ל אב || העולם | עולם א 85. נקראי' | נקרא אב || טבריה | טבריא א, תבריא ב || הוא | והוא ב 86. העולם | עולם א || הים | ליתא א, ים ב 87. החמרי | החומרי אב || הפעל | הפועל אב 88. שם | שני אב 90. כקיום | כקיום ב || השכלי | השכלית אב 91. זה | זאת א 92. ואחר | ואחרי א || אחר | אחרי אב 94. עוזרו | עזרו ב 97. לולי | לולא ב || ישית | ישחת ב || לחרפון | לחרפות אב 98. וגו' | ליתא א 99. י"ח | שנים עשר א || ט' | תשעה א 100. י"ח | שנים עשר א || וקערירות | וקערורית א 101. מהקוטב | מהקוטב ב || ומהדרומי | והדרומי א 102. ראוי | ליתא א || בארתי | ביארתי א || דרש... שמנה | סביב אב || שמנה | שמונה ב || אלף | אלפי אב 103. פרסאי הוו | פרסי הוא א 104. שמנה

32 הקירבה לביטוי 'מאן דנפח מדיליה נפח' נראית באופן ברור. ראה: מ' חלמיש, 'למקורו של פתגם בספרות הקבלה', כר-אילן, ספר השנה, יג (תשל"ו), עמ' 211–223.

33 שמות לג.כ.

34 תהלים יח.יב.

35 איוב מ.יט, בבא בתרא עד ע"ב – עה ע"א.

36 ראה: דניאל יב.ב. 38 יחזקאל מח.לה; עבודה זרה ג ע"ב. (?)

37 שמואל א כה:כט. 39 סנהדרין צח ע"ב; וראה: סוכה מה ע"ב.

105 והמיושב ממנה פחות מהששית וקרוב אל השביעית. והשביעית י"ח אלף ותתס"ח מיל. עוד הביא שם הגדה שיש עוף שמכסה האור בכנפיו⁴⁰. דע שכונת חז"ל בזה שהשמש שהוא גוף גדול מאיר כאשר הלבנה שהיא קטנה וחשוכה עומדת לפניו מונעת אורו מהאיר על הארץ. וכינה הלבנה בעוף על רוב מהירות תנועתה בגלגלה שכל כך הולכת שכל כך הולכת בגלגלה בחודש אחד כמו השמש בגלגלו בשנה אחת. ואמ' בכנפיו כלומ' בקצותיו לפי שזה יקרה כאשר השמש בראש התלי או בזנבו כמו שנתבאר בפרש' כי תשא.

110 [פרשת לך לך]

[280א] עוד הביא שם ההגדה שאחז"ל בנדה פרק המפלת ויבא הפליט זה עוג שפלט מדור המבול⁴¹. דע שכונת חז"ל מדור המבול מאשר [280ב] הרגו כדלעומר וחבריו וקראו לו דור המבול על שם שלא נמלט מהם עד אחד כדור המבול שכלם אנשים ונשים וטף נשבו ונהרגו, ולקחו דור המבול על דרך צחות. ומה שאמ' שהוא עוג זה היה להם בקבלה והם לא באו לדרוש רק למה נק' שמו הפליט שבשהוא עוג זה כבר היה להם לדבר פשוט מדרך הקבלה.

[281א] פרש' תולדו יצחק. ואל ידחנו בקנה של דרש כי יש לו סוד⁴². י"מ שר"ל שאמרו במגלה שכהו מאור עיניו של יצחק מפני שהסתכל בצלם עשו⁴³ ומפרש' שהטעם בזה לפי שנודע לאצטגניני' שמולד עשו היה כוכב מאדים בביתו של שמש שהוא אריה. ואמ' שכאשר המולד כן יורה על האבות פזור ממון וכהות עינים. ואחר פי' שהדרש הוא שאחז"ל⁴⁴ אל תהי ברכת הדיוט קלה בעיניך שהרי אבימלך קלל את שרה באמרו הנה הוא לך כסות עיניים⁴⁵ ונתקיים בזרעה שכהו עיני יצחק. ואמ' שיש לו סוד כלומר [281ב] שלא היה מפני הקללה רק מפני שהיה בן זקן וקנה והיה טבעם חלש ולפי זה נחלשו ביצחק הכחו', וכהו עיניו. או מפני סבות אחרות כמו שאירע בכל יום להרבה אנשים. ע"כ, וזה הפי' הבל שא"כ מה ויש לו סוד הנה לפי דבריו אין למדרש שום סוד. והנראה לי בכונת בעל המדרש באל תהי קללת ר"ל קלון ובזוי וחרפת אדם הדיוט מלשון כי קללת אליהם תלוי⁴⁶. לפי חז"ל אל תהי קלה בעיניך, שהרי מחרפת אבימלך לשרה באמרו הנה הוא לך כסות עינים. כלומ' זה שרמיתני יהיה לך לחרפה שתכסי

שמונה א || ק"כ | ליתא אב 105. השביעית | הז' א || והשביעית | והוא ב || י"ח | שמנה עשר א 107. כאשר | וכאשר ב 108. וכינה | וכנה א 109. בחודש | בחדש ב 112. כדלעומר | כדלעומר א 113. מהם | בהם א || כדור | כדור אב 115. שבשהוא | שכשהוא א 118. שאמרו | שאומרו א || שכהו | שהכהו אב || ומפרש' | ומפרש רש"י א 123. מפני | לפי ב 124. שאירע | שארע אב 125. ע"כ | עד כאן לו א || מה | מאי א || הנה... סוד | ליתא א 126. בכונת | בכונת א 128. באמרו | באומרו א

40 ויקרא רבה כב: ז; בא"ע לבראשית ו: יט: 'וכן עוף שיכסה אור השמש בכנפיו יש לו סוד, ואיננו כמשמער'.

41 נדה סא ע"א. בראשית רבה מב: ח; ובא"ע לבראשית יד: יב: כותב 'ויש דרך דרש' בלא להזכירו.

42 הפירוש לבראשית כה: לד: '...אולי יודיעונו, למה חסר מאור עיניו. ואל ידחנו בקנה של דרש כי יש לו סוד, ואין לנו לחפש, כי עמקו מחשבות השם, ואין כח בדעת האדם להבינם'.

43 מגילה כז ע"א.

44 שם ט"ו ע"א; ברכות ז ע"א. וראה: צפנת פענח לר' יוסף טוב עלם, קראקא תרע"ב, עמ' 121.

45 בראשית כ: טז; מגילה טו ע"א.

46 דברים כא: כג.

- ענינים בפני כל רואיך. כהו עיניו של יצחק שהיו מחרפים אותו שאומ' שהיה מאבימלך והיה עוצם עיניו וכוכה מבושה. 130
- [282א] פרש' מקץ. הביא החכם ז"ל מה שדרשו חז"ל על פרעה שנקרא נכה על שם שישב על כסא שלמה ונשכו הארי⁴⁷. דע שכסא שלמה כבר בארו הכתו' דכתו' וישב שלמה על כסא יי למלך⁴⁸. ור"ל שהשיג להדבק בעליונים ברבוי חכמתו ונכנס לפרדס לשלום ויצא בשלום⁴⁹. וכן אחז"ל כשם שמלך על התחתונים כך מלך על העליונים⁵⁰. ירצו שהמשיך כבודו לידבק בתחתונים. ופרעה חשב להדמות לו והתחיל לחקור במה שלא יתכן, ולזה הציץ ונפגע⁵¹. ודי בזה הערה למשכיל.
- [פרשת יתרו]
- [284א] עוד הביא שם הגדת ר' יהושע בן לקיש שבשבת כשעלה משה למרום אמרו מלאכי [284ב] השרת לפני הב"ה מה לילוד אשה בינינו אמ' להם הב"ה לקבל תורה כו'⁵² הכונה לחז"ל לרמוז לנו על שלשה עקרים. האחד כי לא נתנה לצרכו ית' רק לצרף בה הבריות וזהו שרמזו באמרם מה כתו' בה כו'⁵³ להורות שכל המצות הן לתקן בני האדם. והשני כי באמצעו' התורה ידבק האדם בש"י ובמלאכיו וזהו שרמזו מיד כל אחד נתן אליו מתנות. והשלישי כי באמצעות התורה יקנה החיים הנצחיים כמו שאמ' הכתו' ואכל וחי לעולם⁵⁴. וזהו שרמזו באמרם ואף מלאך המות יתן אליו מתנות. חסל"ת.
- [286ב] פרש' כי תשא. וחכמ' אמ' שהראה לו קשר של תפלי' כו'⁵⁵. י"מ שהסוד שהד' בתים, הג' כנגד ג' עולמות, והרביעי כנגד השם המנהיגם בכחו. והקשר רמז כי אין רקות בעולם⁵⁶. והג' עולמו' קשורים זה בזה אין רקות ביניהם התיכון בעליון והתחתון בתיכון.
- [293א] פרש' פנחס. הביא החכם ז"ל הגדת מה שאחז"ל הביאו עלי כפרה על שמעטתי

129. רואיך | רואיך א || מחרפים | מחרפין א 130. מבושה... | חסלת פרשת תולדות יצחק א
131. נכה | נכו ב 133. להדבק | לידבק אב || לשלום | בשלום א 134. כך | ליתא אב || כבודו
| כבודם אב 135. ולזה | ולכן א 136. ונפגע | ויפגע א || ודי... הערה | ודי הערה בזה
א, בזה ליתא ב || למשכיל... | חסלת פרשת מקץ א
137. שבשבת... | כשעלה | פ"ר א, בשבת – פרק – ב 138. לילוד | ילוד אב 139. הכונה
| הכוונה א 140. באמרם... מה | באומרם תורה א, תורה ב || לתקן | לתיקון א 146. בזה

47. ויקרא רבה כ:א; ילקוט שמעוני, אסתר, רמז תתרמו; ובא"ע לבראשית מא:י: 'ואל יקשה עליך דרש כסא שלמה'.
48. דברי הימים א כט:כג.
49. על-פי חגיגה טו ע"ב; שיר השירים רבה א:כח.
50. סנהדרין כ ע"ב.
51. על-פי חגיגה יד ע"ב וכו'.
52. שבת פח ע"ב; אבות דרבי נתן ב:ג.
53. תנחומא לפרשת זאת הברכה ד, ובספרי שם.
54. בראשית ג:כב.
55. ברכות ז ע"א; ובא"ע לשמות לג:כא: 'וחכמינו אמרו שהראה לו קשר של תפילין. ודבריהם נכון, רק לא כאשר יפרשוהו חכמי דורנו שהוא כמשמעו, כי סוד עמוק הוא'.
56. vacuum.

את הירח⁵⁷. פי' אחר הסכימו כל החכמי' שלכל אחד מהיסודי' ערך מיוחד עם כל אחד מהככבי' וליסוד האש ערך עם השמש וללבנה עם המים ואם יהיו המאורות שוים והיסודות הנערכות אליהם היתה הארץ מכוסה מהמים ולא תראה היבשה שטבע היסוד הקל להקיף הכבד לכן אמ' הב"ה ללבנה שתמעט את כחה ולא תנהוג מטבעה בענין יראה היבשה. ומפני זה הביאו כפרה עלי שמעטתי את הירח כו' כלומר שבשבילכם עשיתי שלא כדין ללבנה כשמעטתי את עצמה כדי שתראה היבשה ותתקיים המציאות ע"כ. וזה חלום כי להראות היבשה יש טעם אחר בארתיו בפ' בראשי'. וטעם ההגדה בארתיה במקומה.

|| בוז אב || רקות | ריקות ב | 149. מהככבי' | מהכוכבים אב | 152. שמעטתי | שמיעטתי א

57 חולין ס ע"ב; בראשית רבה ו:ד; ובא"ע לבמדבר כח:יד; ולא יתכן בו על דרך הפשט פי' אחר כי אין בפסוק זכר לירח.

יוסף טובי

רבי דוד בן ישע הלוי (תימן, המאה ה־11)

רבי דוד בן ישע הלוי, שחי בתימן במחצית השנייה של המאה ה־11, היה החכם התימני האחרון כמעט שיצירתו הספרותית מוטבעת כולה בחותמה של האסכולה היהודית-הערבית מימי הביניים, בגילוייה התימניים הייחודיים. בן-דורו הצעיר היה ר' משה בן יוסף אלבלידה, שאף חיבוריו כתובים רובם עברית, אך הוא נפל ממנו ברוחב אפקיו. ר' דוד בן ישע היה איש אשכולות, יוצר פורה בתחומים רבים, אלא ששמו נשכח ברבות הימים, משקמו חכמים מן האסכולה החדשה בתימן, מיסודו של ר' זכריה אלצ'ארי, אסכולה שהיתה אמונה על הקבלה ועל בית-מדרשה של צפת. ספריהם של האחרונים ויצירתם הרוחנית בכלל דחו את של הראשונים. ואף במחקר בן ימינו העוסק בספרותה של יהדות תימן ובתולדותיה חלו שיבושים רבים בקביעת פרטים ביגרפיים יסודיים וזיהוי חיבוריו, דבר שהביא להתמעטות דמותו של אחד מגדולי חכמי תימן לדורותיהם¹.

כבר לפני למעלה מחמש-עשרה שנים נמשכתי לעסוק בדמותו של ר' דוד בן ישע וביצירתו הספרותית, משנתברר לי כי 'משל על התרגול', שעמדתי לפרסמו באותה עת, אינו אלא פרי עטו של חכם זה². לאחר כמה שנים נוכחתי לדעת כי המילון הנפוץ ביותר בין יהודי תימן לספרות חז"ל – אלג'אמע – אף הוא מחברו אינו אלא ר' דוד בן ישע³. עיון מחודש בכתבי-יד שונים סייע להתוות שרטוטים נוספים בקלסתר פניו של מחבר חשוב זה.

שמו העברי המלא הוא דוד בן ישע בן שלמה הלוי אלחמדי אלעדני. אלחמדי – על שם עיר מוצאו חמדה שבחלקה הצפוני של תימן, עיר שהיתה בה קהילה יהודית חשובה עד גלות מוצע⁴. אלעדני – על שם העיר עדן שבדרום תימן, שם שהה פרק-זמן מסוים במסעותיו ובנדודיו ברדיפתו אחר החכמה והתורה. ישע הוא שם אביו, תרגום עברי

1 מונוגרפיה קצרה על ר' דוד כתב יהודה רצהבי, 'דוד בן ישע הלוי – משורר תימני בן המאה ה־11', ידע-עם, טו (תשל"א), עמ' 67–73. עוד ראה הנ"ל, "שאלות הנגיד" – חיבור ר' יהושע הנגיד, תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 553–566 [להלן: רצהבי, שאלות הנגיד]. אלא שרצהבי זיהה, שלא כדיון, את החכם ר' דוד בן ישע בן שלמה הלוי, בן המחצית השנייה של המאה ה־11, עם המעתיק דוד בן נחום בן עודד בן ישע, בן המחצית השנייה של המאה ה־12, קרוב לוודאי מצאצאיו של ר' דוד הראשון. כמה טעויות נגררו מזהווי זה ובחלקן תוקנו על-יד חוקרים אחרים. ראה הערות 2, 3, 11 להלן.

2 יוסף טובי, 'אגרת המן ומשל על התרגול', שכט ועם, ו (תשל"א), עמ' 233–238. אף ראה הנ"ל, 'מריבת העגל והזבח', מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ג (תשל"ג), עמ' קמה-קמח.

3 ראה יוסף טובי, כתבי היד התימניים במכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 268–270.

4 ראה יוסף טובי, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו, עמ' 121 הערה 32.

של השם הערבי ג'את', ואין הוא שם משפחתו. ויש שהוא מכנה את עצמו בן ישועה. כינויו המלא בערבית הוא דאוד בן ג'את' אללואני. בכמה מחיבוריו הסתיר את שמו ואת שם אביו והשתמש בשמות מזוהים העולים בגימטריה במניין שמו ושם אביו. כך, במקום שמו הפרטי דו"ד, העולה בגימטריה י"ד, השתמש בשם אלוא"ל, שאף הוא עולה במניין קטן י"ד; ועל זה הדרך, במקום שם אביו יש"ע כתב ורינא"ן, ששניהם עולים במניין קטן עשרים.

על זמן חייו של ר' דוד יש ללמוד בכירור ממה שציין בחיבורו העיקרי, *אלוג'יז אלמג'י* (ראה להלן), כי החל לחברו בכ"ג מרחשון אתשצ"ה לשטרות (= הרמ"ד ליצירה / 1483 לספה"ג), וכן הוא מציין בפרשת בהר את שנת אתשצ"ז (הרמ"ו/1486) כשנה שבה נכתבו דבריו.

מחיבוריו השונים עולה כי מבחינה כלכלית ומשפחתית לא שפר חלקו של ר' דוד. אך כאמור הרחיק נדוד ברחבי תימן, ועד לעדן הגיע ברדיפתו אחר החכמה. בעל ידע רב היה במקרא, במדרשי חז"ל ובגמרא, בספרות ימי הביניים, ובעיקר בחיבורי הרמב"ם ובפילוסופיה היהודית והערבית, כפי שתעיד רשימת החיבורים דלהלן. ואף בשירה שלח את ידו, בלשון הקודש ובערבית.

ואלה חיבוריו העיקריים של ר' דוד בן ישע:

- א. *אלוג'יז אלמג'י* – פירוש מדרשי-פילוסופי על התורה. כתוב בערבית-יהודית. ידועים ממנו שני כתבי-יד: בודליאנה 2493 (קטלוג נויבאואר, עמ' 884–885); המוזיאון הבריטי Or. 2385 (קטלוג מרגליות 241).⁵
- ב. *שרח אלקואעד* – פירוש שלושה-עשר עיקרים להרמב"ם. כתוב בערבית-יהודית. חיבור דומה נכתב על-ידי ר' חוטר בן שלמה אלד'מארי. מחיבורו של ר' דוד ידוע כתב-יד אחד בלבד, ובו הוא מיוחס לר' אלואל בר ורינאן (ראה לעיל).⁷
- ג. *שרח* – פירוש על היד החזקה להרמב"ם בצורת שאלות ותשובות. כתוב בערבית-יהודית. ידועים ממנו שני כתבי-יד: המוזיאון הבריטי, אוסף גאסטר 669, מסתיים בפרק טו בהלכות מאכלות אסורות; כ"י פרטי, ככל הנראה שלם.⁸
- ד. *שרח אלפאט' מן אלחבור* – פירוש ערבי למלים קשות ביד החזקה להרמב"ם, כסדר הופעתן. ידוע ממנו כתב-יד אחד בלבד: ברלין Oct. 338 (קטלוג שטיינשניידר 153).⁹
- ה. *פירוש הלכות קידוש החודש להרמב"ם* – כתוב בערבית-יהודית. ידוע ממנו כתב-יד אחד בלבד: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים 6055 28 (דפים 11א–28א).¹⁰

5 להלן נביא בנספח א את דברי ההקדמה והסיום החשובים של הספר, שלא נדפסו עד עתה ויש בהם מידע רב על דמותו הרוחנית של המחבר.

6 ראה: David R. Blumenthal, *The Commentary of R. Hoter ben Shelomo to the Thirteen: Principles of Maimonides*, Leiden 1974.

7 כתב-יד מתואר על-ידי רצהבי, שאלות הנגיד [לעיל, הערה 1], אך המחבר לא ציין את מקומו. החיבור תופש שלושה דפים (129–132) ואפשר אינו חיבור בפני עצמו אלא חלק מפירוש על הרמב"ם. אך מאחר שכתב-היד אינו לפנינו קשה לפטוק בעניין.

8 רצהבי, שאלות הנגיד, עמ' 554–555.

9 ראה עליו: יוסף טובי, 'תרגומים ומילונים למשנה תורה להרמב"ם', העומד להתפרסם בספר הוועידה השנייה לתרבות הערבית-היהודית שהתקיימה בקיץ תשמ"ה.

10 החיבור נתפרסם לאחרונה עם תרגום עברי על-ידי ידידי ד"ר צבי לנגרמן, *המדעים המדויקים בחימן*.

- ו. *פירוש על אליזג' אלממתחן אלמט'פרי*, למחבר ערבי מוסלמי, מחמד אבן אבי בכר אלפארסי. החיבור עוסק בחכמת התכונה. נמצא בשני כתבי-יד: כתבי-יד ירושלים הנ"ל (דפים 28א–59א); בשולי העתקה באותיות עבריות של החיבור הערבי הנ"ל, ברשותו של הרב יוסף קאפח בירושלים¹¹.
  - ז. *פירוש על מעאריג' אלפכר אלוהיג'*, למחבר הערבי הנ"ל. גם זה חיבור בחכמת התכונה¹². החיבור נעתק בכתבי-יד ירושלים הנ"ל (דפים 59א–65א) וכן בשולי כתבי-יד המוזיאון הבריטי Or. 4104 (דפים 124ב–169ב).
  - ח. *פירוש על אלתבצרה*, לאלכירקי. אף הוא חיבור בחכמת התכונה. נעתק בכתבי-יד ירושלים הנ"ל (דפים 65א–72ב).
  - ט. *שרח גיאת'* – פירוש הלכות שחיטה להרמב"ם. כתוב בערבית-יהודית. ידוע בכתבי-יד אחד בלבד: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, אוסף אילת 159 (Heb. 4600)¹²⁸.
  - י. *אלג'אמע* – מילון עברי-ערבי בסדר א"ב למשנה ולד החזקה להרמב"ם. חיבורו הנפוץ ביותר של ר' דוד ונותרו ממנו כתבי-יד רבים¹³.
  - יא. *פירוש ספר המצוות להרמב"ם* – ידוע בשמו בלבד, על-פי אזכורי המחבר בספרו *אלוג'יז אלמגני*.
  - יב. *מריכת העגל והזובח* – תוכחה לשוחטים בפרוזה מליצית חרוזה, המושמעת מפיו של עגל העומד לשחיטה, להקפיד על הלכות שחיטה. ידוע מכתבי-יד רבים. הייחוס למחברנו אינו בטוח¹⁴.
  - יג. *משל על התרנגול* – תוכחה לשוחטים על דרך מריכת העגל והזובח, אך מושמעת מפיו של תרנגול העומד לשחיטה. ידוע מכתבי-יד רבים¹⁵.
  - יד. *אלמקאמה אלכב'תייה באלרזק ואלנייה* (מחברת המזל על הפרנסה ועל הכוונה הטובה) – מקאמה ערבית על קשי פרנסתו של המחבר. ידועה העתקה אחת בלבד¹⁶.
  - טו. שירים¹⁷:
    1. אל חי צוה את נחלתו לעשות סוכה בתוך בתייהם.
    2. אל מסתתר ממראה וגלוי בלב כל רואה.
    3. אני נעלב ברוב מעשי ודעתי.
    4. אסדיר שבח בלשוני לאדוני מסיר לאף חרון.
- ירושלים תשמ"ז. ברצוני להביע לו תודתי על מידע שקיבלתי ממנו. פרטים רבים מדמותו של ר' דוד נתבררו משיחותינו המשותפות.
- 11 ראה: יוסף קאפח, 'הערות אחדות ל"ספרות יהודי תימן"', *קריית ספר*, לד (תשי"ט), עמ' 523–524.
  - 12 נראה שהוא הרשום במספרים 142, 147, 148 אצל יהודה רצהבי, 'ספוחת יהודי תימן (כיבליוגרפיה)', *קריית ספר*, כח (תשי"ג), עמ' 277–278. אך הדברים עדיין בגדר צריך עיון. וראה רצהבי, שאלות הנגיד, עמ' 554 הערה 4.
  - 13 ראה עליו להלן.
  - 14 נדפס על-ידי, ראה הערה 2 לעיל; וכן על-ידי רצהבי במאמרו *בידע'עם*, [לעיל, הערה 1].
  - 15 ראה לעיל, הערה 2.
  - 16 נדפס על-ידי רצהבי, שם; וכן על-ידי יהודה לוי נחום, בתוך: *חשיפת גנוזים מתימן*, (ערך: שמעון גרידי), חולון תשל"א, עמ' קע–קעב. שניהם השתמשו באותו כתבי-יד פרטי, שמקומו לא צוין.
  - 17 פירוט מלא של המקורות הנדפסים וכתובי-היד יבוא בקובץ שיריו של ר' דוד.

5. בוא בשלום חתן ועלה למקומך.
  6. ביצאך ציר לדרכך חזק פן תט אחוריק.
  7. בצל הסוכה נשב שמחים ועל צורנו אנו בטוחים.
  8. דאוד יקול ארחמני ואקלני יא בדר יא מניר.
  9. דאוד יקול ארחמני וטלקני יא רב יא קדיר.
  10. דגולים עבדו אל והללו שם ה'.
  11. לאהבה נפשי בזוזה נדמית יקרה כמו צפורה אחוזה.
  12. לגזע ידידים ומרבה חסדים וזרע חסידים ואנשי אמונה.
  13. מה עצמה שבת ומה חמודה זכרה ביין טוב עלי סעודה.
  14. מהרה לי דודי באשישה מיין מפרי עין גדי מעסיס הרמון.
  15. מילדי יום נפשי יגעה לא שקטתי עישור שעה.
  16. מן היתוש הזה אני נבהל.
  17. קאל דאוד גאייתי ואבלג אמורי.
  18. קאל דאוד קצדי אנצ'ם אביאת שהדא.
  19. קעד חכמן במפרש טביב ידל כ'לן חסב מרצ'הי.
- שירים 8, 9, 12 ו-14 ייחוסם מסופק.
- מן הראוי לציין אף את הפתיחות הפיוטיות המופיעות בראש כל פרשה במדרש *אלוג'יז אלמגני*, על דרך הפתיחות הפיוטיות בספר *פתרון תורה* לרב האיי בר נחשון ובמדרש *הגדול* לר' דוד העדני. אלא שפתיחותיו של ר' דוד בן ישע קצרות וכוללות ארבעה טורים בלבד, חורזים באותו חרוז, הנקבע על-ידי שמה של הפרשה.

דברי ההקדמה והסיום החשובים של ר' דוד בן ישע בחיבורו *אלוג'יז אלמגני* נשמרו רק בכתב־יד בודליאנה 2493, ואף זאת בחסרון חלקה הראשון של ההקדמה. בדברים אלה מציג ר' דוד את דרכו ומגמותיו בחיבור זה, תוך שהוא מסתייג מהגזמה בשימוש בפרשנות האליגוריסטית בפסוקי מקרא. בו בזמן הוא מציג את יחסו האוהד והבלתי־מעורער לשיטת הרמב"ם. הוא אף מדגיש היטב את הצורך בהבנת המלים קודם העניינים, דבר שיש בו כדי להסביר את פעילותו הרבה בתחום המילונאות, כפי העולה מרשימת חיבוריו שנמנו לעיל.

כתאב אלמעלומה באלנקל וד'אלך פי מה תדל עליה אלנצוץ מן אלפקה פקט עלא סכיל אלדרש או עלא תביין חכמה ד'אלך אלנץ.

ותעלם אן קד אלפת דרשות וכתב כת'ירה ולפועה¹ מוולפינהא ז"ל לארשאד אד'האן אלנאס ותעלימהם בל מנהא מא פיה בסט כת'יר ומנהא מא הו מאיל ען אלגרץ' אלמטאבק לאלצ'ורוי ומנהא מא פיה בעץ' מכ'אלפה כמא ד'כרנא ומנהא תאולאת כ'ארג'ה ען מא ידל עליה קווה' צ'אהר ד'אלך אלנץ. וליס אלמקוול חקיקה' באטנה מעא איצ'א אן בינהם אכ'תלאף פי אלמעאני אלמד'כורה פי אלחק² ואלחקיקה ושאר' אן יתפקא את'נין מנהם פי מענא ואחד פי ד'אלך אלנץ אלמתאוול באטנה ואעתד'רו פי ד'אלך וקאלו תורה נדרשת על כמה פנים וליס אלאמר כד'אלך. ומעלום אן אלחק ואחד באלנסבה אלא אעתבאר ד'אלך אלחק לאן אלחקיקה הי חקיקה אלשי אלתי לא תחתאג' אלא תעריף והי אערף אלאשיא הי אלתי תערף אלאשיא והי אלתי יערף בהא אלאשיא פהי אלעארפה והי אלמערופה והי נפס אלמערפה תחקיק ד'אלך עסר ג'דא פנתרכה למוצ'עה בל למן³ אגלב צ'רורה' אלכלאם וקאל רז"ל גאיה' אלחק אן יעלם אנה חק ואלשראיע חק פגאיתאה אמתת'אלהא. פקד באן לך אן אמתת'אל אלשראיע מן טרק אלעלם ואלמערפה ולא תדרך חקיקה' אלחורה עלא מא הי עליה בל גאיתאה אלמתת'אל בשראיעהא עלי מא ד'כר רז"ל. פקד עלמת גאית קצדנא פי הדי'א אלחאליף פליס נקול באחסן ממא קאל רז"ל פי תואליפה בל למן תשתת תלך אלמעאני פי כתב כת'ירה וחכמת ארבעת שפיטי הרעים עלא מעצ'ם אלנאס ולם ירידו אלחקצ'י ואלפתש עלא חקאיקהא בל קנעו במן יערפהם בהא עלי ג'ליל אלנצ'ר וכסלו ען אלבחת' ואלסלבה ואקתצדו אכת'ר אלחלאמיד עלי

1 השורש 'אלף' הערבי ניטה בדרך כלל בערבית היהודית בתימן, בכתב ובידיבור, לא כפועל פ' המזה אלא כפועל פ"ו. וכן השורש 'אנס'. והשווה יהושע בלאו, *דקדוק הערבית היהודית של ימי הביניים*, ירושלים תשכ"ב, עמ' 82, סעיף 91.

2 בכתב היד: אחד.

3 ר' דוד משתמש, כאן ולהלן, בתיבת 'מן' (מי) במשמעות 'מא' (מה).

קראה' כ'מסה כתב או סתה מן ואיל אלחיבור פקט וקר סמעת ממן קאל לא פאידה
 פי אכתי' אלחיבור פי זמאנא הד'א נאהיך אלמשנה או מא סוא ד'אלך.
 פאעלם אן אלמתעלם לא יסתגני מן שרח אלאלפאך' אוולא לאן אלאלפאך' דאלה עלי
 אלמעאני והכד'א צאחב אלמנטק בדא בתביין אלאלפאך' אוולא וקר תכל'ד פי אלמלה
 שרוחאת' ופרוצ'את פי אלמנצ'ץ ואלמנקול עלי גיר קאנון וסבב ד'אלך קלה' אלכחת' פי
 אלכתב אלמוצ'ועה לד'אלך וכס מן כתב וצ'עת פי מערפה' שרוחאת אלאלפאך' מת'ל
 כתב אבן ג'נאח ואלערוך וגיר ד'אלך נאהיך מן אלכתב אלמוצ'ועה פי פקה אלשריעה
 וסאיר אלעלום אלפלספייה לכ אראדאת תלך אלכתב עמר טויל ווא ג'זיל פיצ'יב אלמתעלם
 אלדהשה באלגנתבאט בתלך אלכתב פיצ'לח לאלמתעלם אלשי אלוג'יז אלמכ'תצר אלמחקק
 ליסהל עליה אלתעלים וירתסם פי ד'הנה ונחן קצדנא ארשאד אלמתעלם וממא ביינא פי
 הד'ה אלמקדמה תעריף מא קצדנא פי מא יתלוהא.
 וכאן אלכתבא פי הד'א אלתאליף יום אלג'מעה יום כ'ג' בחדש מרחשון שנת י'ש'ר'
 ב'ע'ר'ב'יה' מסלה לאלהינו. ותר'ג'ח לי באן אד'כר מעצ'ים אלמדרשות אלמתקדמה ואלמתאכ'רה
 אלתי ראינאה וקרינא פי בעצ'הא פאמי אלמתקדמה פהי אלמשהורה לאלחכמים מת'ל
 בראשית רבה ואלמכילות וספרא וספרי ומדרש ילמדינו רבי' ורבי תנחומא. ומן אלמתאכ'רין
 מת'ל אלצרפתי ולקח טוב וגיר ד'אלך לבן קמחי ספרדי ומדרשות מן אהל זמאנא מת'ל
 אלסקילי אלד'י ג'א מן אלשאם אלי עדן והו מדרש מג'מוע מן כתב כת'ירה מד'כורה פיה
 ומדרש אלמעלם דאוד אלעדני ז"ל ודרש אבן ישעיה וסראג' אלעקול למנצור אלד'מארי
 ומדרש הביאור לסעיד אבן דאוד אלד'מארי ומדרש החפץ לאלחכים יחיא אבן סלימאן
 אלד'מארי ומדרשות תאוילאת פי אלימן מוולפאת קבל הולאי מת'ל כתאב אללב וכתאב
 אלחקאיק וגיר הולאי משהוראת פי אלימן ולא תצ'ן אן הד'א אלמדרש ינחו נחו מא נחו
 אהל אלדרשות אלא אלקליל מנה בל מעצ'מה מא טאבק תביין אלנצ'ץ מן אלפקה אעאנה
 לאלמתעלמין אלמבתיין עלא מא ביינא ואן ד'כרנא פיה מעאני' מא לם נתחקקה ולא
 תחקקנא קאילה מן אלעלמא אלאקדמון פנקול פיה לפצ'ת וקיל.

בסוף כתב-היד:

תאם אלכתאב אלמכנא באלוג'יז אלמגני	תאליף אלמעלם דאוד אללואני:
ואלחמד ללה תע{אלא} חק חמדהי	אלכ'אלק אלמנעם עלי אוליאה ועבידהי:
קצרת אלאסן ען אלוצף בתמג'ידהי	לא אלאה אלא הו אלמנפרד בתוחידהי:
השלמתי' לחבר זה המדרש ונעזרתי	בעזרת העונה אותי ביום צרתי
כי עלתה הדא"ל ¹ מאתי	
לדרוש מאלהי בורא [ע]דתי	ויעמוד הוו בתפלתי
עד שענני צור ישועתי	

- 4 רבים של 'שרוח', שהוא רבים של 'שרח', מעין 'ג'מע אלג'מע' (ריכוז הרבים). ואפשר שזו צורה יהודית ייחודית.
- 5 נראה שצריכה להיות צורת היחיד 'מעני', וכן תרגמתי.
- 6 החרחים דלהלן מועתקים בכתב-היד בצורת אריח על גבי לבנה, כמו שירת הים ושירת דוד.
- 7 נראה שיש לראות בזה השפעת הקבלה.

רבי דוד בן ישע הלוי

כי היוד בקטנותה היתה סעד בתחנתי
לבן ישע⁸ הושע יוי ובשמו בטחתי
כי הוא משען ומבטח לי ועליו נסמכתי
[את]ה גוחי מבטן ועליך השלכתי
כתתי רגלי לתלמוד [תור]ה ולקצוות הלכתי⁹
והצלחתי [מצר]ות רבות כי בשמך קראתי
ועד הנה עזרוני רחם {יך} ובחסדך [נ]שענתי¹⁰ ובכל עת אקראך בכל זמני ניששתי¹¹
במצותיך חפצתי, רוב הזמן עזבתי
ואתה יוי מגן בעדי, כבודי ותפארת
תמלא כל משאלותי ותתן בקשתי
תרחמני ותחניני אני וכל אנשי ביתי
והטריפני לחם חקי וכל [ ] בה ברכת
ותסמכני לעד אני ונערי וכל קהל עדתי
ותברך [אותנו] כענין שני המלאך הגז'אל {א} אותי¹¹ ותחיש לנו הגואל [ועם] הצדיקים
תשוב מנתי¹²
אמן כן יאמר רחום ירחם {ם} עלינו¹³.

אעלם יא איה' אלנאצ'ר פי ה'יא אלמג'מוע אני מא רכבתה וג'מעטה מן אלכתב אלא במשקה
ותעבה פלא תסתהל ג'מעה בעד ד'אלך אלתשתית פכת'יר מן אלנאס מן יסתהל ד'לך
אלי אן [...] נפסה פי תצח'ף ורקה בלאגה פיתח'יר ד'הנה פי ציגה' תלך אלורקה והי
פי מא בינה [ובין צאחבה] נאה'ך פי תאליף כתאב יקרא בין ג'מאעה אתבאר ועלמא.
ואלדאעי אלמוג'ב לד'אלך אלתאליף הו מא ד'כרנא לך פי אול אלכתאב פכל מא ד'כרנא
פיה מן כלאם רז'ל פהו בנצה ולפצ'ה אלא אלקליל. וכל מא ד'כרנא פיה מן אלמדרש
או גירה פאלאכת'ר מכ'תלף אלציגה אלא אלקליל. [ולכן] בעץ' מא נקלנא מן כלאם אבן
ישעיה פיה תשכיך מא פליחקק פאעלם ד'אלך. ואכת'ר קצדנא תחקיק כלאם רבי' למא
וג'דנא אלמכ'אלפה בין כלאמה וכלאם אבן ישעיה.
וגאיתנא פי ד'אלך אלתאליף ארשאד אלמתעלמין באלשי אלוג'יז אלמחקק לא טלבא
לאלצית כמי אלבארי עאלם [תב'] ותע'. פכל מן באן לה פי ה'יא אלמג'מוע תחקיק
כלאם שד' מנה וכ'אצה מן אלמדרשות [אלתאוילאת] פחקק ד'לך אלד'י באן לה וידון
לכף זכות ולא יחקק שייא אלא בעד תאמל שדיד לאן קד [ישד'] עלא אלנאסאן
ויסהא מן כת'יר פי אלמעאני קאל אלנבי ממת'לא פי ד'אלך שגיאות מי יבין וכו'. [ ]
אנא אתפק מעאנא אעראץ' כת'ירה פי חאל ד'אלך אלתאליף מן שדה' אלוקת וגלא
אלאנג [ ] וכת'ר אלאספאר ומצארעה' זוג'ה ואולאד ומעאמלה' אנואס כת'ירין ממא יוג'ב
תלן [ ] אלד'הן וזיל אלפכרה. וד'אלך איצ'א הו אלסבב פי אלכטו פי ד'אלך אלתאליף

8 מכאן הוכחה ניצחת כי ר' דוד הלוי מחברו של אלוג'יז אלמג'ני הוא ר' דוד בן ישע הלוי.

9 רומז לנדודיו ברחבי תימן בחיפושיו אחרי החכמה. לקצוות — לעדן שבקצה הדרומי של תימן.

10 היה לי מול טוב.

11 בראשית מח:טז.

12 על-פי סוף 'כתר מלכות' לר' שלמה אבן גבירול.

13 סיום מקובל במדרשי תימן. ראה, למשל, בסופי הפרשיות במדרש הגדול.

ואלאן קד מן [אללה] תע' (באלתמים) באלתמאם במעונתה וקדרתה אלתאמה פסבחאן אלדאים אלמעין אמן.

ברוך מי שסייעני להשלימו בהו"ש.

וכאן כמאל ד'אלך אלתאליף יום אלג'מעה ת'אמן כסליו שנת אמרו לאחיכם עמי ולאחויכם רחמה ליצירה במאתא חמדה תחרוב וירושלם תתבני¹⁴.

וכאן כמאל הד'א אלכתאב אעני נקלה מן כתאב אול הו כאן יום אלת'נין יום את'נין ועשרין בחודש [ ] שנת ומלאך פניו הושיעם באהבתו ובחמלתו הוא גאלם לשטרות במאתא חמדה [תחרוב] ותשתכלל קרתא דירושלם בחיינו ובימינו אכ"ר.

ספרא קלא ומסכינא אפרים הלוי בירב דוד הלוי בירב עודד «ש"צ¹⁵» הלוי בירב ישע «זלה"ה» הלוי בירב דוד «רי"ת» הלוי¹⁶ בן ישע הלוי בן שלמה הלוי בן סעדיה הלוי בן מסעוד הלוי בן עמרם הלוי בן זכריה הלוי בן סעיד בן פרח בן סעיד הלוי ט"ו¹⁷ ימחול לי על כל מה ששגיתי וטעיתי ונסתור מעיני ככת' על ידי הנביא האמתי [תהלים יט:יג] שגיאות מי יבין מנסתרות נקני. לאן אלנסאן בית אלסהו ומא אחד ינג' מן ד'אלך. כם תגפרה (?) ען ד'אלך והו ולי ד'אלך¹⁸. והרואה ידון לכף זכות. קתל במא פי אלנסין וצח¹⁹. שושר"ש.

14 עד כאן דברי המחבר. מכאן ואילך דברי המעתיק.

15 שמרו צורו, ברכה לאדם חי. ולהלן: זלה"ה — זכרו לחיי העולם הבא; רי"ת — רוח ה' תניחנו, ברכות לנפטרים. לימננו שסבו של המעתיק עוד היה חי ומכאן שהמעתיק היה עדיין צעיר. [המלים המוקפות כאן ולהלן בסוגריים מזוים כפולים (<>)] רשומות בכתה"י מעל לשורה. — העורך

16 הוא מחבר אלונג'ז אלמגני.

17 ציין מספר הדורות שמנה במשפחתו.

18 נראה שאלו שני בתים מן השירה הערבית.

19 לא עלה בידי להבין משפט זה.

תרגום

... ספר הידועים במסורת. וזה במה שמורים עליו המקראות בתורה בלבד על דרך הדרש או בביאור טעם אותו מקרא.

ודע כי כבר נתחברו דרשות וספרים רבים אשר חיברו אותם מחבריהם זכרונם לברכה כדי להדריך את שכלי בני האדם ולהורותם. אבל מהם שיש בהם פשט מופלג ומהם הנוטים מן הכוונה התואמת את העיקר ומהם שיש בהם קצת סתירה כפי שאמרנו ומהם אליגוריות החורגות ממה שמורה עליו כוח הפשט של אותו מקרא והנבדה אינו אמת סודו¹ ועוד שיש ביניהם² מחלוקת בעניינים הנאמרים על הנכון והאמת ויוצא מן הכלל הוא שיסכימו שניים מהם בעניין אחד באותו מקרא שסודו מתפרש על דרך האליגוריה והתנצלו על כך באומרם תורה נדרשת על כמה פנים³, ואין הדבר כן. וידוע כי הנכון הוא אחד ביחס לביטוי אותו נכון⁴, כי האמת היא אמת הדבר שאינה נצרכת ליידוע והיא הידועה שבדברים, היא המיידעת את הדברים והיא אשר בה יודעו הדברים והרי היא היודעת והיא הידועה והיא עצם הידיעה⁵. ואימות (דבר) זה קשה מאוד ועל כן נניחיהו למקומו, כשיכריע צורך הדבר. ואמר רבנו⁶ זכרוננו לברכה, כי תכלית הנכון שיוודע שהוא נכון והמצוות אמת ותכליתן הציות להן. וכבר נתברר לך כי הציות למצוות הוא מדרכי הידיעה וההכרה וכי אמת התורה לא תושג על-פי מה שהיא⁷ אלא תכליתה הציות למצוותיה כפי שאמר רבנו זכרוננו לברכה. וכבר ידעת תכלית מטרתנו בחיבור זה והרי (אנו) לא נאמר יותר טוב ממה שאמר רבנו זכרוננו לברכה בחיבוריו אלא משום שנתפזרו אותם העניינים בספרים רבים והשתלטו ארבעת שפיטי הרעים⁸ על רוב בני האדם ולא רצו להעמיק ולחקור באמיתותיהם אלא הסתפקו במה שידעם אותם בעיון כוללני והתעצלו לדרוש ולחקור ושמו להם למטרה רוב התלמידים ללמוד^{8א} רק חמישה ספרים או שישה מראשית החיבור⁹. וכבר שמעת ממי שאמר: אין תועלת ברוב החיבור בזמננו זה, דייך במשנה או השווה לזה.

- 1 במקור: באטנה, כלומר: משמעותו הפנימית מעבר לפשט (צ'אהר). ר' דוד אינו מתנגד כלל לפרשנות אליגוריסטית, אך הוא מזהיר מפני חופשיות מרובה בשיטה זו. וראה בהמשך דבריו.
- 2 בין הפרשנים ההולכים בשיטת הפרשנות האליגוריסטית.
- 3 השווה במדבר רבה ב:ב: תורה נדרשת מ"ט פנים טהור ומ"ט פנים טמא.
- 4 אין נגזרות שתי משמעויות נכונות ממקרא אחד.
- 5 יחס ישר וחד-ממדי בין הביטוי הלשוני לבין משמעותו.
- 6 הרמב"ם. והשווה מורה נבוכים א:סט (מהדורת הרב קאפח, מקור ותרגום, ירושלים תשל"ב, עמ' קפב).
- 7 הכרה שכלית בלבד.
- 8 נראה שכוונתו למאמר חז"ל בבבלי סנהדרין קט ע"ב: ארבעה דיני הוו בסדום, שקראי ושקרוראי, וזיפי ומצלי דינא. והרי זה גינוי חריף של החברה היהודית בתימן בימיו.
- 8א במקור: קראה' — קריאה, ובערבית התימנית משמעותה לימוד.
- 9 הי"ד החזקה.

ודע כי המתלמד אינו יכול שלא להיזקק לביאור המלות תחילה כי המלות מורות על העניינים וכך החל בעל ההיגיון בביאור המלות תחילה¹⁰. וכבר נשתקעו באומה ביאורים והשערות בכתוב ובמסור בעל-פה שלא על-פי הדין והסיבה לכך מיעוט הדרישה בספרים שנתחברו ל(צורך) זה¹¹. וכמה ספרים נתחברו בידיעת ביאורי המלות כגון ספרי אבן ג'נאח והערון וזולת זה, ואין צריך לומר הספרים שנתחברו במשפט ההלכה ושאר המדעים הפילוסופיים. אבל בקשת אותם הספרים (תוצאתה) חיים ארוכים ומה רבים! והרי תפול בחלקו של המתלמד הפתעת השמחה באותם הספרים ויהיה טוב למתלמד הדבר התמציתי המקוצר המאומת כדי שיקל עליו את הלימוד וייחרת בשכלו. ואנו מטרטנו הדרכת המתלמד וממה שביארנו בהקדמה זו תהא ידיעת מה שהתכוונו במה שיבוא לאחריה.

והיתה תחילת חיבור זה ביום ששי כג בחודש מרחשון שנת י"שיר' ב'ע'ר'ב'ה' מסלה לאלהינו. והיה טוב בעיני להביא את רוב המדרשות הקדומים והמאוחרים שראינו אותם ונתלמדנו בכמה מהם. ובאשר לקדומים הרי הם המפורסמים לחכמים זכרונם לברכה כגון בראשית רבה והמכילות¹² וספרא וספרי ומדרש ילמינו רבינו¹³ ורבי תנחומא. ומן המאוחרים כגון הצרפתי¹⁴ ולקח טוב¹⁵ וזולת זה לבן קמחי ספרדי¹⁶ ומדרשות מאנשי זמננו כגון הסקילי שבא מארץ-ישראל אל עדן והוא מדרש מאוסף מספרים רבים הנזכרים בו¹⁷ ומדרש המורה דוד אלעדני זכרוננו לברכה¹⁸ ודרש אבן ישעיה¹⁹ וסראג' אלעקול למנצור הד'מארי²⁰ ומדרש הביאור לסעיד בן דוד הד'מארי²¹ ומדרש החפץ לרופא יחיא אבן סלימאן הד'מארי²² ומדרשות אליגוריים בתימן שנתחברו קודם לאלו כגון כתאב אללב²³

- 10 השווה ראשית ההקדמה בספר *מלות ההגיון* להרמב"ם, מהדורת רות-בעט, ירושלים תרצ"ה, עמ' 1.
- 11 ביאור המלים.
- 12 מכילתא דר' ישמעאל ומכילתא דר' שמעון בר יוחאי, ששתיהן היו ידועות בתימן, כפי שמוכח ממדרש הגדול. אך לא נודע לי על מציאות כתב-יד נפרד של מכילתא דר' שמעון בר יוחאי בתימן במאה הט"ו. וראה במבוא שבמהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו.
- 13 חיבור זה היה ידוע בתימן. ר' משה אלבלידה כתב עליו חיבור מיוחד הבא להסביר עניינים מוקשים שבו על דרך האליגוריה. כתב יד הספרייה הבריטית Or. 2746 (קטלוג מרגליות, עמ' 526, מס' 1101/XVII). והשווה: יהודה רצהבי, 'ספרות יהודי תימן (כיבליוגרפיה)', *קריית ספר*, כח (תשי"ג), עמ' 263, מס' 23–24.
- 14 פירוש רש"י. בכתב-יד תימן הקדומים מכונה פירוש רש"י 'מדרש הצרפתי'.
- 15 לר' טוביה בר' אליעזר בן המאה הי"א.
- 16 פירוש רד"ק לתורה.
- 17 על מדרש זה ומחברו ר' יעקב בן חננאל סיקלי, שחי במזרח במאה הי"ג–י"ד, ראה בערכו *באנציקלופדיה יודאיקה* (ירושלים 1971), כרך 14, עמ' 1530–1531.
- 18 *מדרש הגדול*.
- 19 *נור אלצ'לאם*. יצא לאור על-ידי הרב יוסף קאפח, *מאור האפלה*, ירושלים תשי"ז.
- 20 הוא ר' שלמה בן חוטר, בן המחצית הראשונה במאה הט"ו. פירושו על התורה עדיין לא נדפס. שני חיבורים שלו יצאו לאור על-ידי דוד בלומנטל; ראה הערה 6 בגוף המאמר לעיל. החיבור השני הוא *מאיה מסאלה וג'זאבהן*, יצא לאור: Leiden 1981.
- 21 בן המאה הט"ו. אף חיבורו עדיין לא נדפס. וראה עליו בנימין ריצ'לר, 'על מדרש הביאור ומחברו', *עלי ספר*, ב (תשל"ו), עמ' 91–96.
- 22 בן המחצית הראשונה במאה הט"ו. חיבורו הולך ונדפס על-יד מאיר חבצלת, *חלק בראשית*, ירושלים תשמ"א.
- 23 ראה יוסף קאפח, 'שלושה חיבורים פילוסופיים למחבר יהודי תימני', *ספונות*, טז (תש"ם), עמ' 83–189.

רבי דוד בן ישע הלוי

וכתאב אלחקאיק²⁴ וזולת אלו מפורסמים בתימן. ואל יעלה בדעתך כי מדרש זה הולך בדרך שהלכו אנשי הדרשות אלא המועט ממנו, אבל רובו תואם את ביאור המקראות בתורה, סיוע למתלמדים המתחילים כפי מה שביארנו. ואם הבאנו בו עניין שלא נתאמת בעינינו ולא החשבנו כצודק את אומרו מן החכמים הקדמונים הרי נאמר בו תיבת 'ויאמר'.

בסוף כתב־היד:

תם הספר המכונה הקיצור המעשיר	חיבור המורה דויד הלוי:
והשבח לאל יתעלה אמת שבחו	היוצר המיטיב לנאמניו ועבדיו:
יקצרו הלשונוות מלספר תהילתו	אין אלהים מבלעדיו המיוחד בייחודו:
השלמתי לחבר זה המדרש וכו'	

דע אתה המעיין בקובץ זה כי אני לא חיברתי וקיבצתי מן הספרים אלא בעמל וטורח ואל תקל בערך קיבוצו לאחר הפיזור הזה. ולעתים קרובות יש מבני האדם המקל בזה עד ש[תהא] נפשו משבשת דף של צחות ויתבלבל שכלו בצורת אותו הדף והוא בינו לבין בעליו²⁵ ואין צריך לומר בחיבור ספר שיילמד בקרב קבוצת חכמים ומלומדים. והגורם המחייב חיבור זה²⁶ הוא מה שאמרנו לך בראשית הספר. וכל מה שהבאנו בו מדברי רבנו זכרוננו לברכה הרי הוא ככתבו וכלשונו לבד ממעט, וכל מה שהבאנו בו מן המדרש או זולתו הרי הרוב בשינוי הצורה לבד ממעט. אבל חלק ממה שהעתקנו מדברי אבן ישעיה²⁷ יש בו ספק מה ויש לאמתו. ודע זאת²⁸. ורוב כוונתנו אימות דברי רבינו²⁹ כאשר מצינו סתירה בין דבריו ודברי אבן ישעיה.

ומטרתנו בחיבור זה הדרכת המתלמדים בדבר תמציתי מאומת, לא בקשת מוניטין כמו שיודע הבורא יתברך ויתעלה. וכל מי שיתברר לו בקובץ זה שאנו מאמתים דברים יוצאי דופן ובייחוד מן המדרשות האליגוריים הרי יאמין במה שנתברר לו וידון לכף זכות ולא יאומת דבר אלא לאחר עיון רציני, משום שלעתים קרובות עניינים נראים יוצאי דופן בעיני בני האדם ויישכחו. אמר הנביא משל בזה שגיאות מי יבין מנסתרות נקני. [...] אירעו לנו מקרים רבים בעת (כתיבת) החיבור הזה מקשי הזמן ויוקר ה[יבולים] ורוב הנסיעות ומהומת אשה וילדים ומשא ומתן עם בני אדם רבים, מה שגורם ל[בלבול] השכל ומאבד את המחשבה. וזו גם כן הסיבה לאיטיות בחיבור זה. ועתה כבר חנן האל יתעלה בהשלמה בעזרתו ויכולתו השלמה והשבח לקיים לעד העוזר אמן.

ברוך מי שסייעני להשלימו בריך הוא וברוך שמייה.

והיתה השלמת חיבור זה ביום השישי שמונה לכסליו שנת אמרו לאחיכם עמי ולאחותיכם רחמה [הושע ב:ג] ליצירה²⁹ וכו'.

24 ראה יוסף קאפח, 'כתב הגנה מתימן על השיטה האליגורית בפירוש המקרא', *קכץ על יד*, ה (תשי"א), עמ' לט-סג.

25 מחבר אותו דף.

26 *אלוג'יז אלמגני*.

27 נראה שההסתייגות בשל המגמה האליגוריסטית בפירושו של ר' ישעיה בן נתנאל.

28 הרמב"ם.

29 הרמ"ח ליצירה (דצמבר 1487).

עלי ספר

והיתה השלמת ספר זה, כוונתי העתקתו מספר קודם, היה זה יום שני (בשבוע) יום שניים ועשרים בחודש [...] שנת ומלאך פניו הושיעם באהבתו ובחמלתו הוא גאלם [ישעיהו סג: ט] לשטרות³⁰ וכו'.

ספרא קלא... מנסתרות נקיני. כי בן האדם בית השכחה ואין מי שיימלט מזאת, כמה תסלח לו על זאת והוא נספח לזאת. והרואה ידון לכף זכות... שלים ולא שלימו רחמי שמיא.

נספח ב: אלג'אמע (המאסף)

בעוד שחכמי ספרד וצפון אפריקה שקדו על מילונים עבריים ללשון המקרא, בין אם ביאוריהם בערבית ובין אם ביאוריהם בעברית, הנה עניינם של חכמי המזרח היה במילונים לספרות חז"ל. כבר מדורו של רב סעדיה גאון, במחצית הראשונה של המאה ה'י, ואפשר אף קודם לכן במאה ה'ט', החלה להתפתח ספרות של שרר אלפאט', ביאורי מלים קשות במשנה ובתלמוד. במאה ה'י' חיבר רב נתן בר יחיאל מרומי את הערוך, מילון לתלמוד ולמדרשים; ואלו במאה ה'י"ג חיבר ר' תנחום הירושלמי את אלמרשד אלכאפי, מילון המיועד בעיקר למשנה ולמשנה תורה להרמב"ם, ואף מרבה להסתמך על ביאוריו בפירוש המשנה¹.

מילונים אלו של חכמי ספרד, ובעיקר ספר השרשים של ר' יונה אבן ג'נאח, וכן המילונים של חכמי איטליה והמזרח, ובעיקר הערוך ואלמרשד אלכאפי, היו נפוצים ומקובלים מאוד בתימן. אף-על-פי כן, חכמי תימן לא משכו את ידם מעריכת מילונים. המילון הקדום ביותר הידוע לנו מתימן הוא אלמג'מוע אלעדני. אך לא הגיע לידינו וכל ידיעותינו עליו נסמכות על אזכורים שלו בחיבורו של ר' דוד בן ישע הלוי. כן השתמשו חכמי תימן במילונים ערביים שנתחברו על-ידי חכמים מוסלמים, ובעיקר מילון אלכאשגרי, שהועתק לאותיות עבריות בלשונו הערבית².

ר' דוד בן ישע התמסר לעבודה המילונאית בשני חיבורים לפחות: שרר אלפאט' מן אלחיבור, ואלג'אמע, שאף הוא מתייחס באופן ברור להרמב"ם, הן מבחינת המלים שהוא כולל כדי לבארן, שרובן הן מספר משנה תורה להרמב"ם, והן מבחינת ביאוריהן, שלעתים קרובות הם לקוחים מפירוש המשנה להרמב"ם. על מידת החשיבות הגדולה שייחס ר' דוד להבנת המלים קודם להבנת העניינים יכולים אנו ללמוד בבירור מדבריו בהקדמתו לאלוג'י אלמג'י שהובאה לעיל. שם אף גילה את יחס הערצתו להרמב"ם ולחיבוריו. עד היום לא נדפס מילון זה, אף שנשמרו ממנו כתבי-יד רבים, כפי שתעיד הרשימה המובאת להלן. על מגמתו של ר' דוד בן ישע במילונו יש ללמוד מהקדמתו לחיבור, שנביאה בזה בתרגומה העברי:

אחל לקבץ ביאורי מלים המבוארות על-ידי רבנו (= הרמב"ם) זכרוננו לברכה בשישה

1 על ספרות זו ראה המאמר, 'תרגומים ומילונים למשנה תורה להרמב"ם' (ראה הערה 9 לעיל, בגוף המאמר).

2 עותק מן החיבור מצוי בידי ידידי ד"ר יוסף ינון (פול פנטון) מאתברסיטת ליון שבצרפת. על מילון-תזאורות עבריי-ערבי ללשון המשנה מתימן, כ"י 4293 8 בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ראה: הדסה שי, 'מימד חדש למילונות העברית בימי הביניים', לשוננו, מד (תש"ס), עמ' 202-281; 'הגל', קטע של מילון-תזאורות עבריי-ערבי ללשון המשנה מן המאה ה'י"ד (או ה'י"ה) שמחברו אנונימי, תעודה, ג, מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 182-213.

סדרי משנה, וכמה מלים מן הערוך והן מועטות, ומלים שמצאתין במג'מוע (= קובץ) — ואין הן מסודרות באותיות אבג"ד — על החיבור (= משנה תורה להרמב"ם). וראיתי צורך לקבצן (את המלים) מסודרות על-פי אותיות אבג"ד, כדי שיקל על מי שנופלת לידו מלה, שיקחנה באות הקבועה לה ללא עמל רב. ודע כי אנו ערכנו את המלים על-פי כתיבתן ופשוטן, בין אם היו שמות מוחלטים או שמות פועל או פעלים, כלומר, שאנו לא החזרנו אותן אל שורשן. דוגמה לכך מלת מאבקין ביארנו אותה באות מים, אף ששורשה אבק וצריך היה לבארה באות אלף. וכך מלת משינקדו והדומה לה ביארנו אותה באות יוד, אף שהיא לקוחה מן נקוד וצריך היה לבארה באות נון. ואין המלה אלא ללא המים והשין המורכבות במלה זו ולא הדומה לה, משום שמוכן משינקדו מעת אשר ינקדו. ודע כי אם היו למלה ביאורים שוני משמעות, הרי אנו נביא את כולם ונציין את מקומותיהן. ואם תהיה בעלת מובן אחד נציין זאת. עשינו זאת להדרכה, ומאת האל ההצלחה והסיוע על האמת.

נמצאנו למדים, אפוא, שר' דוד חיבר מילון עברי-ערבי, שאינו מילון שורשים אלא מילון לצורות לשוניות, כולל נטיות של פעלים, מתוך כוונה לסייע ללומד, שאינו מבין מלה מסוימת במשנה או ב"ד החזקה להרמב"ם, למצוא בקלות את ביאורה. דבר זה תואם את מגמתו של ר' דוד ברוב חיבוריו, שמהם ניכרים רוחו וכוחו כמורה וכמחנך, כמי שבא להפיץ את ידיעת התורה. בייחוד החשיב את העבודה המילונאית, משום שעל-פי תפישתו החינוכית אין אפשרות להבין טקסט כלשהו אם אין מלותיו ברורות ללומד. להלן נביא רשימת כתיב-היד של החיבור, כפי שהוכנה על ידי ידידי מר אורי מלמד, מרצה בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים.

ירושלים

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

1. 1400 8
2. 3566 8
3. 4604 8 (כל כתיב-היד מאוסף אילת)
4. 2400 8
5. 4637 8

מכון בן-צבי

6. 1123 — קטלוג טובי
7. 3362 349
8. 3371 349א

מוסד הרב קוק

9. 236
10. 213

רבי דוד בן ישע הלוי

אוספים פרטיים

11–13. הרב יוסף קאפח

14. הרב עזרי גיאת'

15. הרב שלום גמליאל

חל-אביב

16. פרופ' יהודה רצהבי

ברלין

Or. Oct. 338 — קטלוג שטיינשניידר 153

לונדון

Or. 2594 — קטלוג מרגליות 982

ניו-יורק

בית המדרש לרבנים

Mic. 1017 .19

Mic. 2865 — קטלוג טנא, עמ' 1 .20

Mic. 2880 .21

Mic. 2881 .22

Mic. 2888 .23

Mic. 2892 .24

Mic. 2893 .25

סינסינאטי

היברו יוניון קולג'

26. 9א

איגרת ר' ישראל אשכנזי מירושלים לר' אברהם מפירושא

בהיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בסופם של ימי הביניים, היינו בסופה של התקופה הממלוכית וראשיתה של התקופה העות'מאנית, תופשות מקום מרכזי איגרותיהם של עולים זה מקרוב באו, ואף משל ותיקים יותר, אשר שיגרון מירושלים או מצפת לבני משפחותיהם, לידידים או לגבירים בתפוצות הגולה. באיגרות אלו מתארים הכותבים, מי בקיצור ומי בהרחבת יתר, מחוויותיהם או מהרהוריהם על עניינים שונים המתרחשים בארץ-ישראל בכלל ובירושלים או בצפת בפרט. משני מקומות אלה שרדו לידינו כתריסר וחצי איגרות מן המאות ה"ו והט"ז (להוציא כתבי שליחות ואיגרות שנושאים המרכזי הוא בקשת תמיכה כספית, ענייני גאולה או איגרות אישיות). איגרות אלו מהוות, אפוא, עדות ישירה להכרת החיים היהודיים ואף הכלליים בתחומי הכלכלה, החברה והרוח. בחלקן הגדול ראו את אור הדפוס יותר מפעם אחת במסגרות שונות¹. ברם, במרוצת השנים התגלו מקורות עבריים נוספים, ובכלל זה איגרות בלתי-ידועות, לצד מסמכים מוסלמיים, בעיקר מבית-הדין השרעי בירושלים, שנתגלו זה לא מכבר², או דבריהם של צליינים נוצריים שהועלו על הכתב³. יש מקום, אפוא, לבדיקה יסודית, כולל נוסח דווקני,

- 1 שלוש-עשרה איגרות כונסו על-ידי א' יערי, *איגרות ארץ ישראל*, רמת-גן 1971, עמ' 86–189 (להלן: יערי, *איגרות*). איגרת ראשי קהילת צפת לנגיד ר' יצחק שולאל, שנשלחה בין השנים רס"ד–רס"ט (1504–1509), מורכבת למעשה משלוש איגרות, ופורסמה על-ידי R. Gottheil & W.H. Worrell, *Fragments from the Cairo Genizah in the Freer Collection*, New York 1927, pp. 246–265. איגרת חזות קשה, שחיבר ר' משה אלשיך, מחשובי חכמי צפת במחצית השנייה של המאה ה"ו, בשנת שנ"ב (1592), פורסמה על-ידי מ' פכטר, *שלם*, א (תשל"ד), עמ' 157–193; איגרת בערבית, שנשלחה מירושלים למרוקו בעת שלטונו של השולטאן סולימאן בשנים 1520–1566, פורסמה עם תרגום עברי על-ידי י"מ טולידאנו, *HUCA*, 4 (1927), pp. 449–465.
- 2 ידיעות הנוגעות ליישוב היהודי בירושלים והעולות מבית-הדין השרעי, נתגלו ונידונו על-ידי א' כהן בחיבוריו: *יהודי ירושלים במאה השש עשרה*, ירושלים תשל"ו; *יהודים בשלטון האסלאם*, ירושלים תשמ"ב (להלן: כהן, *יהודים*). ידיעות העולות ממקורות תורכיים נדונו ונחקרו על ידי א' הר, ב' לואיס וא' כהן, ראה: U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552–1615*, Oxford 1960, pp. 163–173; A. Cohen & B. Lewis, *Population and Revenue in the Sixteenth Century*, Princeton 1978 (להלן: כהן-לואיס). כן פורסמו ידיעות במאמרים שונים המוקדשים לנושאים אלה על-ידי הנ"ל ואחרים, שאין זה המקום לפרטם.
- 3 דיון מסכם, כולל ציטוטים מדבריהם של הצליינים, כונסו בתרגום עברי על-ידי מ' איש שלום, *מסעי נוצרים לארץ ישראל*, תל-אביב תשכ"ו, וכן נידונו על-ידי נ' שור, 'היישוב היהודי בירושלים במאות ה"ו–י"ח על פי כרוניקות פראנציסקאניות וכתבי נוסעים קאטוליים ופרוטסטאנטיים', בתוך: *פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית*, בעריכת א' כהן, ירושלים תשל"ט, עמ' 343–434; וכן נזכרו בחיבורו הביבליוגרפי של הנ"ל, *Jerusalem in Pilgrims' Accounts. A Thematic Bibliography*, Jerusalem 1980. סוגיות שונות בעניין זה נידונו על-ידי חוקרים שונים ואין זה המקום לפרטם.

של אותן איגרות ובחינה מחודשת של המשמעויות ההיסטוריות העולות מהן, כדוגמת אותן איגרות שנידונו מחדש אך זה לאחרונה, כולל פרסום מחודש של נוסח הטקסט.⁴ במסגרת זו מקדישים אנו דיון יסודי למקור המקיף והחשוב ביותר לתולדותיה של הקהילה הירושלמית בשנים הראשונות לכיבוש העות'מאני (שראשיתו בסוף שנת 1516) – איגרתו של ר' ישראל אשכנזי, שאותה שיגר מירושלים לר' אברהם מפירושא. איגרת זו נשתמרה בידינו בהעתקה אחת בלבד שנעשתה על ידי ר' יהודה דבלאניש בעיר קשטילו (Citta di Castello) בחודש אב שנת רפ"ג (1523).⁵ עמה נעתקו על-ידי הנ"ל איגרות נוספות, שעניינן המשותף שמועות ובשורות הגאולה ועשרת השבטים, שהופצו ברחבי איטליה בראשית העשור השלישי של המאה הט"ז.⁶ צרור איגרות זה נדפס על-ידי א' נויבאואר במאמרו 'קבוצים על ענייני עשרת השבטים ובני משה', שראה אור לפני כמאה שנה.⁷ מאז נדפסה איגרת זו שלוש פעמים נוספות. על-פי קריאתו המחודשת של ד' קשטילי נדפסה איגרת זו פעמיים בשנים תרמ"ט ותר"פ,⁸ ולאחרונה פורסמה האיגרת על-פי קריאתו של נויבאואר על-ידי א' יערי.⁹

יש לציין שבנוסח כתב-היד, שנעתק כאמור על-ידי ר' יהודה דבלאניש, נפלו שיבושים אחדים. אפשר שהוא עצמו שיבש את הנוסח שהיה לפניו (אולי המקור), או שמא היתה לפניו כבר נוסחה משובשת. על שיבושיו של המעתיק הוסיפו מהדירי האיגרת נויבאואר וקשטילי שיבושים כהנה וכהנה.⁹

מבדיקה עולה שבכל אחד משני הנוסחים שבדפוס נפלו עשרות רבות של שגיאות מסוגים

- 4 איגרת ר' אליהו מפירארא משנת קצ"ה (1435), ובאמת אינה אלא איגרתו של ר' אליה מלה-מאסה משנת קצ"ח (1438), פורסמה מחדש על-ידי י' הקר, ר' אליה מלה-מאסה בירושלים, ציון, ג, ספר היובל (תשמ"ה), עמ' 241–263; שלוש איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורא מן השנים רמ"ח–ר"ן (צ"ל: רנ"ב) מתפרסמות מחדש על-ידי מ"ע הרטום וא' דוד, ר' עובדיה ירא מברטנורא ואיגרותיו מארץ ישראל, בתוך: יהודים באיטליה, מחקרים יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסטו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 24–108 (להלן: מהד' הרטום-דוד). איגרתו השנייה של ר' ישראל מפירושא, שבאמת אינה אלא איגרתו של ר' אברהם הלוי משנת ר"פ (1520), נדפסה מחדש על-ידי א' דוד, 'איגרת ירושלמית מראשית השלטון העות'מאני בארץ ישראל', בתוך: פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, בעריכת א' כהן, ירושלים תשל"ט, עמ' 39–60 (להלן: דוד, איגרת).
- 5 כ"י פירנצה – לורנציאנה, Plut II, 35, תצלומו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ס' 17672, דף א-30.
- *5 על הפצתן של אותן איגרות ברחבי איטליה מוצאים אנו עדות מעניינת באיגרת ששיגר 'דוד' לחותנו, המצויה בתוך אגרון עברי, כתב-היד הנ"ל, דף 13ב: 'כי זה המוביל היה לו דרך שמה קסולי לפי דבריו בחרתי לשלוח אליך הכתבים הללו העתקתים לשמן אני דוד חתן יצ"ו באו מארץ הצבי אשר כם תראה שמועות גדולות חדשות מקרוב באו'.
- 6 קבץ על יד, ד (תרמ"ח), עמ' 25–37 (להלן: נויבאואר, קבוצים). באסופה זו פורסמו שתי איגרות נוספות שנשלחו מארץ-ישראל לר' אברהם מפירושא: 'כתב אחר אשר שלח כמהר"ר ר' ישראל יצ"ו לכמהר"ר אברהם מפירושא הנ"ל'; השולח הוא ר' אברהם הלוי, כפי שנרמז כבר לעיל, הערה 4; ו'כתב אחר אשר שלח כמהר"ר רפאל טרבוט מירושלים לכמ"ר אברהם מפירושא הנ"ל'; איגרת זו נשלחה לא מירושלים אלא מצפת, כי שנראה עוד להלן, אצל נויבאואר, שם, עמ' 30–34.
- 7 ירושלים, בעריכת א"מ לונץ, ג (תרמ"ט); המעמר, בעריכת הנ"ל, ג (תר"פ), עמ' 183–196.
- 8 יערי, אגרות [לעיל, הערה 1], עמ' 167–177.
- 9 גם יערי, שהדפיס איגרת זו על-פי הנוסח של נויבאואר, הוסיף עוד שיבושים על שיבושיו.

איגרת ר' ישראל אשכנזי מירושלים

שונים, כגון: החלפת אות באות; לעתים חילופי מלה במלה כתוצאה מפיענוח לא נכון, המשבשים את המשמעות האמיתית; ולא זו בלבד, מצויות השמטות מלים; ועל כל אלה נוספת אי-סדירות בכתוב מלא וחסר שלא בהתאם לכתב-היד; התעלמות מסימני קיצור בסוף המלים, בכך שהשלמתם נעשתה ללא כל ציון מיוחד, והוא הדין לגבי פתיחת ראשי תבות ללא ציון מתאים; ובמקום אחד (במהדורת נויבאואר) מצינו שמשפט שלם שולב שלא במקומו¹⁰. והרי דוגמאות אחדות:

המקור	מהד' נויבאואר	מהד' קשטילי
ולקצות הארץ תביט (ש' 6)	הנה ראיתי בני עלייה (עמ' 25)	ולקצות הארץ הביט (עמ' 94)
הנה ראיתי בני עלמה [!] (ש' 8)	על במתי הנדיבות (שם)	ראיתי בני עליה (שם)
על במותי הנדיבות (ש' 8)	המהוללה (ש' 11)	על כמות הנדיבות (שם)
המהוללה (ש' 11)	הטו אלה (שם)	המהוללה (עמ' 95)
הטו אלי (ש' 18)	כוונתם (שם)	הטו לי (שם)
כוונתם (ש' 18)	בתוככי ירושלם (ש' 21)	טובכם (שם)
בתוככי ירושלם (ש' 21)	לא דבר גדול ולא דבר קטן (ש' 27)	בתושבי ירושלם (שם)
לא דבר גדול ולא דבר קטן (ש' 27)	לנרבת (ש' 28)	לא דבר גדול (שם)
לנרבת (ש' 28)	לפגמני (ש' 31)	לנרבת (עמ' 96)
לפגמני (ש' 31)	המתעבים (ש' 38)	פלגמני (שם)
המתעבים (ש' 38)	נקדש או נעריצן (ש' 41)	מערים (שם)
נקדש או נעריצן (ש' 41)	טרודים בעסקיהם (ש' 55)	נקדישן ונעריצן (שם)
טרודים בעסקיהם (ש' 55)	ונשתתף ע"כ מיכאל (ש' 61)	טהורים בעסקיהם (עמ' 97)
ונשתתף ע"כ מיכאל (ש' 61)	נתן [.] מן (ש' 68)	ונשתתף עם בני מיכאל (שם)
נתן [.] מן (ש' 68)	חבל דאבד' ולא משתכח' (ש' 71)	(שתי המלים נשמטו)
חבל דאבד' ולא משתכח' (ש' 71)	ובי' שביעי וביום שלשים	אבל מאבד' (עמ' 98)
ובי' שביעי וביום שלשים	(ש' 116-115)	
(ש' 116-115)	ביום ד' וביום ל' (עמ' 28)	
ביום ד' וביום ל' (עמ' 28)	בעקפין (ש' 129)	בנוקפין (עמ' 101)
בעקפין (ש' 129)	שמתקרבין האויבים ביר' (ש' 162)	שמתקבצים האויבים ביום (עמ' 103)
שמתקרבין האויבים ביר' (ש' 162)	נבואת הנחמני בן פנחס (ש' 186)	נבואת הנחמני בן מנחם (עמ' 30)
נבואת הנחמני בן פנחס (ש' 186)		

א. מחבר האיגרת

מן הכותרת שבראש האיגרת נראה שמחבר איגרתנו הוא 'כמהר"ר ר' ישראל מירושלם'. ידיעותינו על-אודותיו מומן היותו בירושלים אינן מרובות ואף אינן ברורות. חכם זה משך את תשומת לבם של חוקרים אחדים, שנחלקו בדבר זהותו האמיתית. באותה עת מוצאים אנו חכם ירושלמי בשם ר' ישראל, הנזכר בשני מקורות נוספים. ר' אברהם הלוי, באחת מאיגרותיו ששיגר מירושלים בשנת ר"פ, מזכיר שני חכמים אשכנזיים בירושלים. השני שבהם הוא ה'ארי שבחבורה החכם השלם מוהר"ר ישראל יצ"ו¹¹. ר' משה באסולה,

10 השווה נוסח האיגרת בשורות 82-83, למהדורת נויבאואר, עמ' 27, שורה 14 מלמעלה, והמשפט שהושמט שולב שלא במקומו על-ידי נויבאואר, שם, שורה 18. וכך גם אצל יערי, אגרות [לעיל, הערה 1], עמ' 171, שורה רביעית מהסוף, ושולב שם, עמ' 172, שורה שלישית מלמעלה.

11 ראה דוד, איגרת [לעיל, הערה 4], עמ' 56-57.

בספר מסעותיו משנת רפ"ב-רפ"ג, מזכיר אותו חכם ירושלמי פעמיים: 'כמה"ר ישראל ראש ישיבה לאשכנזים'¹². ובמקום אחר: 'הר"ר ישראל אשכנזי ומחלק המצוות בין האשכנזים'¹³. א' ריבלין¹⁴ וד' תמר¹⁵ ניסו להראות שמחבר איגרתו אינו זהה לר' ישראל הנזכר במקור הראשון, משום שהמעתיק ייחס אותה איגרת לר' ישראל כאיגרת נוספת שלו, כפי שמציין בראשה: 'טופס כתב אחר אשר שלח כמהר"ר ר' ישראל יצ"ו'. ואזי לא ייתכן שה'ארי שבחבורה... מוהר"ר ישראל הנזכר בה זהה למחבר איגרתנו. אולם משנתברר מעבר לכל ספק שמחבר אותה איגרת לא היה מחבר איגרתנו¹⁶ אלא ר' אברהם הלוי¹⁷, נראה שאין מקום יותר להנחה שבשלושת המקורות הללו מדובר ב'שני יוסף בן שמעון'. מה גם שמחבר איגרתנו מציין במפורש שהוא נמנה עם האשכנזים (שורה 118).

מסתבר שאותו חכם ירושלמי, בטרם 'הלך לארץ הצבי', שימש כ'מרכיץ תורה ברומה ובפירוש'¹⁸ ובמקומות אחרים באיטליה, ואף תפס מעמד רבני חשוב באיטליה, בעיקר בעיר רומא, בשני העשורים הראשונים של המאה ה'ט"ז¹⁹. באחדים מן הפסקים שלו ששרדו הוא חותם: 'ישראל בן הר"ר יחיאל ז"ל'²⁰. מסתבר שר' ישראל עלה לירושלים בשנת ר"פ (1520), שנת כתיבת איגרתו של ר' אברהם הלוי שהזכרונה כבר לעיל²¹, אשר בה מציין הכותב: 'עתה בזאת השנה באו ב' חכמים... וארי שבחבורה החכם השלם מוהר"ר ישראל יצ"ו'²². בירושלים שימש בתפקידי מפתח שונים בקהילה. הוא שימש כ'ראש ישיבה לאשכנזים' כעדותו של ר' משה באסולה שראינו לעיל, ועוד מוסיף לציין: 'ועמו כמה"ר פרץ שבא עתה מארץ אשכנז... ומתאספים שם ד' או ה' מסתערבים ור' יהודה מקורביל הוא ספרדי, ור' שלמה מקמרינו י"ב או י"ג בין כלם'. אף הוא עצמו מעיד על כך באיגרתו: 'דע שיש כאן ב' ישיבות הא' היא של כמהר"ר דוד שושן יצ"ו מתקבצין אליו

12 מסעות ארץ ישראל לר' משה באסולה, מהדורת י' בן צבי, ירושלים תרצ"ח (להלן: משה באסולה, מסעות), עמ' 62.

13 שם, עמ' 85.

14 א"ל פרומקין – א' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, א, ירושלים תרפ"ח, עמ' 95 הערה 1.

15 ד' תמר, 'הערות לשלוש אגרות של ארץ-ישראל מן המאה ה'ט"ז', ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, יח (תשי"ד), עמ' 48–51 (= מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תש"ל, עמ' 87–90).

16 על כך כבר עמדו י' פראוור, 'לבקורת אגרות ירושלמיות מן המאה ה'ט"ז וה'ט"ו, ירושלים (נדבון לחקך ירושלים ותולדותיה), א' (תש"ח), עמ' קמב–קמג (להלן: פראוור, אגרות ירושלמיות); מ"ד קאסטו, 'מי הוא דוד הראובני? תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 344–345 הערה 30; וכן א' דוד, 'לכירור זהותו של ר' ישראל אשכנזי מירושלים', ציון, לח (תשל"ג), עמ' 170–172 (להלן: דוד, ר' ישראל אשכנזי).

17 ראה דוד, איגרת [לעיל, הערה 4], עמ' 40–44.

18 ראה דוד, ר' ישראל אשכנזי [לעיל, הערה 16], עמ' 172.

19 כל הידיעות בעניין זה הובאו על-ידי דוד, שם, עמ' 172–173. וכן עוד בעניינו ראה: ר' בונפיל, 'קווים לדמותם החברתית והרוחנית של יהודי איזור וויניציאה בראשית המאה ה'ט"ז, ציון, מא (תש"ו), עמ' 72; י"ש פנקובר, 'מהדורת התנ"ך הראשונה שהוציא בומברג לאור וראשית בית דפוסר', קרית ספר, נח (תשמ"ג), עמ' 600–601 הערה 65.

20 דוד, שם.

21 ראה דוד, איגרת [לעיל, הערה 4], עמ' 44–45.

22 דוד, שם, עמ' 56–57.

ה' או ר' ולומדין עמו וגם אלי מתקבצין כמו עשרה ב"א' (שורות 69–70). מדבריהם של שני אישים אלה נמצאנו למדים שבירושלים באותה עת היו שתי ישיבות, המונהגות אחת על-ידי חכמים ספרדיים ואחת על-ידי שני חכמים אשכנזיים²³. ר' ישראל שימש בירושלים במשרת הדיינות, על כך מעיד הוא בעצמו באיגרתנו.

כי מה שכתבתי ששמו כסאי אצל הדיין אמת, היה לשם מקום חכם מופלג, והיה שמו כמהר"ר יהודה אלבטינו²⁴ זלה"ה והושיבו אותי במקומו (שורות 111–113)

יש לשער מדברי הכותב ששימש באותה עת במשרת הדיין הראשי בירושלים כיורשו של ר' יהודה אלבטיני²⁵. הדיין הראשי בירושלים היה מופקד על מכלול מערכת החיים הרוחניים והדתיים בקהילה, ותפקידו המרכזי היה ניהול המערכת המשפטית הפנים-קהילתית,

23 על אופן של הישיבות בירושלים באותה עת ותוכני הלימוד שבהן ראה א' דוד, 'קווים לדמות הישיבות ובתי המדרש בירושלים במאות הטי"ו והט"ז', *עיונים בחינוך*, 34 (תשמ"ב), עמ' 139–164; לעניינינו ראה שם, עמ' 143–144.

24 חכם ומקובל שמוצאו מפורטוגאל, נכדו של החכם ר' יוסף חיון מליסבון. ידועים מחיבוריו בהלכה, שהגדול בהם הוא פירוש למשנה תורה לרמב"ם בשם 'יסוד משנה תורה', הספון עדיין כמעט כולו בכ"י; כן ידוע חיבורו בקבלה בשם 'סלם עליה', שרק מקצתו נדפס עד כה. חיבוריו בקבלה נידונו על-ידי ג' שלום, 'המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי', *קריית ספר*, ב (תרפ"ה–ו), עמ' 138–141; הנ"ל, *כתבי יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים*, ירושלים תר"צ, עמ' 225–228; וכן הנ"ל, 'פרקים מס' סולם העליה לר' יהודה אלבטיני', *קריית ספר*, כב (תש"ה–ו), עמ' 161–171. וראה עוד במבואו של ג' שלום למהדורת הצילום של החיבור *משרא קטריין לר' אברהם הלוי*, בעריכת מ' בית-אריה, ירושלים תשל"ח, עמ' 15–16. מחיבורו 'יסוד משנה תורה' פורסמו קטעים על-ידי מ' בניהו, 'רבי יהודה בן רבי משה אלבטיני וספרו יסוד משנה תורה', *סיני*, לו (תשט"ו), עמ' רמ–רעד (= *קובץ הלם במזל*, ירושלים תשט"ו, עמ' ג–ז). וכן ההקדמה על-ידי הרב י"ל מימון בספרו *רבי משה בן מימון*, ירושלים תש"ך, עמ' צג–צז. ב'קונטרס חידושי דינים מרבני עיר קדשנו ירושלים... בזמן הגניד רבינו יצחק הכהן שולל', שנדפס בסוף *ספר חיים וחסד* לר' חיים מוספיא, ליוורנו תר"ד, סי' עב, מצוין: 'שלדעת מהר"י אלבטיני הנ"ל...הנה כמה"ר ישראל וכמה"ר יוסף תלמידיו וכו'. בניגוד למה שציינתי במאמרי, ר' ישראל אשכנזי [לעיל, הערה 16], עמ' 172, שמסתבר ש'כמה"ר ישראל' הנזכר שם הוא ר' ישראל מחבר איגרתנו, סבורני שאין הכרח בדבר, שהרי מחבר איגרתנו הגיע לירושלים כשפתו בסלו, לאחר ששימש ברכנות ודיינות במקומות שונים באיטליה, ועוד צריך עיון.

25 פראוור, אגרות ירושלמיות [לעיל, הערה 16], עמ' קמב, ותמר, במאמרו [לעיל, הערה 15], עמ' 51 (=מחקרים, עמ' 90), סבורים שאכן ר' ישראל ירש את משרתו. בניהו, שם, עמ' רמא סבור שלא בדין שאין הכרח להניח כך. על מעמדו הרוחני בירושלים מצויה בידינו עדות מעניינת של תלמידו ר' אליהו קפשאל, ההיסטוריון הנודע, שדבריו מובאים ב*שו"ת זקן אהרן* לר' אליהו הלוי: 'אבל בעו"ה אשלח הדין ביד יחיד הדור בירושלים ה"ה מהר"ר ישראל אשכנזי יצ"ו... וכעת מסתופף בארץ החיים בתוך ירושלים משכמו ומעלה גבוה מכל הלומדים אשר שם, ואפילו החכם הר"ר יעקב בירב מודה לו ומשבחו וישראל עושה חיל, *שו"ת זקן אהרן*, קושטנינה תצ"ד, סי' ג. ראה דוד, ר' ישראל אשכנזי [לעיל, הערה 16], עמ' 172. אגב, ר' ישראל המשיך לשמור על קשר עם תלמידו ר' אליהו קפשאל עוד בהיותו בירושלים, כפי שמעיד התלמיד בחיבורו *נעם וחובלים*, בקטע מחיבור זה שפורסם על-ידי צ' גרץ, *דברי ימי ישראל*, במהדורת שפ"ר, ווארשא תרס"ב, כך ו, ציון ו, עמ' 435: 'גם מרי בישראל גדול שמו מ' ישראל אשכנזי ז"ל כתב לי מירושלים תוב"ב'.

ואף פסיקה הלכתית, באמצעות בית-דין שהוא עמד בראשו²⁶. דומה שעל מעמדו החשוב במשרת הדיינות תצביע העובדה שבמעשה בית-דין שהוצא בירושלים ביום רביעי עשרים וששה ימים לחדש ניסן שנת הרפ"ה²⁷, ראשון החותמים הוא ר' ישראל בן הה"ר יחיאל ז"ל. אחריו חתמו: ר' אברהם הלוי המקובל הנודע, ור' יוסף קולון בן מה"ר פרץ²⁸. יש להניח שלא במקרה היה הוא ראשון החותמים, ואפשר שיש בכך כדי להעיד על מעמדו בבית-הדין שבירושלים באותה עת. ר' ישראל, כפי שהוא עצמו מספר, לקח חלק פעיל בהרבצת תורה בבית-הכנסת שבירושלים, שהיה כמסתבר בית-הכנסת היחיד, המשותף לכל העדות²⁹.

הרבה כבוד עשו לי, הן בלימודי, כי קריתי להם הרמב"ם בבית הכנסת חדש שלי, כי כל א' קורא חדש אחת וחוזר חלילה, הן בדרשות הרבה פעמים דרשתי הן בבית הכנסת, הן בבית הקברות (שורות 113–115).

26 מתוך עדויות מראשית התקופה העות'מאנית עולה שמשרת הדיינות היתה עוברת ברוטציה מאיש לאיש, וכל אחד כיהן כמשרה הבכירה שנה אחת בלבד, וכך כותב הרדב"ז באחת מתשובותיו, ווארשא תרמ"ב, ס' אלף פה: 'נחמדי ירושלים היו כאילו קיבלום עליהם, שהרי כל אחד דן שנה אחת וחוזרים חלילה', וכך גם מציין ר' משה באסולה בספר מסעותיו: 'כל חכם דין בירושלים שנה אחת' (שם, עמ' 63). על ההקשר ההיסטורי של נוהג זה בירושלים, ראה א' דוד, 'המשמעות ההיסטורית של ה"זקנים" בירושלים בדברי רבינו עובדיה מברטנורא', בתוך: *פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים*, ירושלים תשל"ט, עמ' 240–242. ממסמכים רבים המצויים בבית-הדין השרעי בירושלים אנו למדים לא מעט על נושאי משרות אלו; בין השאר, מינויים לתפקידים על-ידי הקהילה היה טעון אישורו של הקאדי הירושלמי, ראה כהן, יהודים [לעיל, הערה 2], עמ' 43, 45, 49–50.

27 העתק ממנו מצוי באוסף הגניזה שבקימברידג' T-S NS 323,28, ופורסם במאמרי, 'לתולדות בני משפחת שולאל במצרים וארץ ישראל בסוף התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית', *גלות אחר גולה, מחקרים... מוגשים לפרופסור חיים ביינארט*, ירושלים תשמ"ח, עמ' 389–390, 408–409.

28 היה נכדו של ר' יוסף קולון (מהרי"ק). עליו ראה א' דוד, 'לתולדות חכמים בירושלים במאה השש-עשרה', *שלם*, ה (תשמ"ז), עמ' 230–236.

29 כלשונו של ר' משה באסולה בספר מסעותיו [לעיל, הערה 12]: 'בית הכנסת אחד בלבד יש בירושלים....' (עמ' 60–61). בשנת רל"ה (סוף 1474) נהרס אותו בית-כנסת על-ידי קנאים מוסלמים, שטענו שהוא נבנה שלא כדין בניגוד לחוקה המוסלמית האוסרת על בניית בית-כנסת חדשים לצדם של הישנים. כעבור שנים אחדות הוא נבנה מחדש בפקודת השולטאן קאית ביי, משהוכררה חוקיות בנייתו על-פי מסמכים מתאימים. ראה ש"ד גויטיין, 'ספרו של אבן עובייה על הריסת בית-הכנסת היהודי בירושלים בשנת 1474', *ציון*, ג-יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 18–32; א' שטראוס, *תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים*, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 401–416; הנ"ל (אשתור), 'ירושלים בימי הביניים המאוחרים', *ירושלים (מחקרי ארץ ישראל)*, ב/ה (תשט"ו), עמ' קיב-קיג. בתקופת השלטון העות'מאני בשנות השלושים של המאה הט"ז, נעשו ניסיונות לצמצם את אחיזתם של היהודים במבנה זה לנשלם ממנו לחלוטין, ואכן, בשנת שמ"ח (1588) הופקע המבנה מידיהם של יהודי ירושלים, ראה א' כהן, יהודים [לעיל, הערה 2], עמ' 85–95; הנ"ל, *יהודי ירושלים במאה השש-עשרה*, ירושלים תשל"ו, עמ' 18–21, 63–64. ממקורות שונים מן המאות הט"ו והט"ז שרדו תיאורים ארכיטקטוניים של מבנה בית-הכנסת הזה ששוחזרו בימינו משרידיו. ראה: ד' טנאי, 'בית כנסת הרמב"ן', בתוך: *פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים*, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 286–301; ד' קאסוטו, 'לזיהוי בית כנסת הרמב"ן עפ"י תאור מבנהו בדורות', *ספר היוכל לדוד קוטלר*, ירושלים תשל"ו, עמ' 278–302. וכן ראה ר' יזרעאל, 'לתולדות בית כנסת הרמב"ן בירושלים', *ספר זאב וילנאי*, ערך א' שילר, ב, ירושלים 1987, עמ' 26–37.

כמדומה שר' ישראל נטל על שכמו גיוס תרומות וחלוקתם לנזקקים בירושלים; על כך למדים אנו מהקדמת האיגרת, שבה הוא מרחיב בדבריו בעניין זה שתרומות שהיו אמורות להגיע לירושלים לא הגיעו, ומדגיש בסוף הקדמתו:

ואם היו באים לידו, ח"ו שהיתי משנה מדעת הנותן, לא דבר גדול ולא דבר קטן, והמנהג שלנו כששולחים משאר מקומות, להודיע לנאמני ארץ מה ששייך להקדש עניים או לנדבת להיות נקי' פה [!] ומישראל (שורות 26–29).

במקום אחר באיגרת, בדבריו על אברהם רפאל [טרבוט]³⁰ (שורות 147–148), הוא מציין: 'ואמרו כי יש בידו ק' פרחי' לחלק לחכמים ולעניי ירושלם, אבל בכתבו לא ראיתי'. על משפחתו של ר' ישראל אין אנו יודעים כמעט דבר. באיגרתנו מזכיר הוא שלושה בנים: ברוך (שורות 61–69), שהיה 'בקי בטיב משא ומתן' והחזיק בירושלים חנות בשותפות עם מיכאל, אולם בשל ניסיונו של 'מושל הארץ למרוד בתוגר'³¹, וכתוצאה מכך 'הוצרכו לעשות הוצאות גדולות לשומרי העיר, ורוב ההוצאות משליכין על החנות' (שורות 64–65), נאלץ לסגור את חנותו כדרך שאר בעלי חנויות, ונשלח על-ידי אביו למצרים על-מנת שיעסוק שם בפרקמטיה. שני הבנים האחרים, שלמה ויצחק (שורות 119–122), היו עדיין בראשית דרכם בלימוד בישיבה בירושלים, ונראה שהיו צעירים מברוך, שכבר עמד ברשות עצמו. הכותב אף רומז לכך שהיו לו בנות (לא ברור כמה) שהיו עמו בירושלים (שורות 110–111).

ב. מקבל האיגרת

בכתורת האיגרת רשום שם מקבלה: 'כמ"ר אברהם מפירושא', כמסתבר רעו וידידו של כותב איגרתנו, שאף הוא ישב בפירושא בפרק זמן מחייו. זהות מקבל האיגרת עוררה עניין אצל החוקרים. פראוור³² מצביע על קושי מסוים בציון שמו. לדעתו שיבש המעתיק את שמו של מקבל האיגרת, אברהם במקום יצחק, שכן הכותב מציין בפסקה המתייחסת לשלושת בניו: 'בני יצחק יצ"ו אשר שמך נקרא עלי' (שורה 120). קאסוטו³³ איננו מקבל קביעה זו, לא רק משום שהמעתיק קרוב לוודאי הכיר את מקבל האיגרת, ולדעתו אפשר ליישב את הסתירה בכך שהשיבוש נפל דווקא בציון שמו של הבן יצחק במקום אברהם, או שמא יש לדרוש את המלים 'אשר שמך נקרא עלי', שהכוונה היא שאברהם היה סנדקו של הבן בברית המילה. דומה שהדין עם זה האחרון, אף כי ברור שמעתיק האיגרת ר' יהודה די בלאניש לא דייק בציון השמות בכתורות של לפחות שתיים מהן³⁴. קשה להניח

30 על זהותו של איש זה ראה להלן, בהערות לאיגרת.

31 רומז לפרשת ניסיון המרידה של נציב דמשק אל-גזאלי, שביקש למרוד בשולטאן סולימאן. המרידה דוכאה בראשית שנת 1521 ותוצאות ניסיון זה הורגשו אף בירושלים, ראה פראוור, אגרות ירושלמיות [לעיל, הערה 16], עמ' קמ-קמא.

32 פראוור, שם, עמ' קמא, אחריו החרה-החזיק ד' תמר במאמרו [לעיל, הערה 15], עמ' 51 (=מחקרים, עמ' 90).

33 קאסוטו במאמרו [לעיל, הערה 16], עמ' 345 הערה 31.

34 טעה בציון מחברה של האיגרת משנת ר"פ, שנשלחה על-ידי ר' אברהם הלוי, כפי שכבר צוין לעיל, הערות 16–17. וכן האיגרת ששיגר אברהם רפאל טרבוט לא שוגרה מירושלים, כלשון המעתיק, אלא מצפת. ועל כך כבר עמד פראוור, שם, עמ' קמג-קמד, וכן תמר, שם, עמ' 55 (=מחקרים, עמ' 94).

שהמעתיק ישבש בזו אחר זו את ציון שמו של מקבל האיגרות, שהרי ברור מעל לכל ספק שאיגרתו של ר' אברהם הלוי הנזכרת לעיל ואיגרתו של ר' ישראל נועדו לאיש אחד.³⁵

מאיגרתנו עולה בכירור חלקו של ר' אברהם מפירושא בתרומה ובגיוס כספים למען הקהילה היהודית בירושלים, וכך כותב ר' ישראל בדברי ההקדמה לאגרת:

כאשר הגדלת חסדך עלי אשר הרימות תרומת ה' בעין יפה, מנה אחת אפים לשלוח לי עשרה דוקאטי ווניציאני בידך הרחבה, וגם בעיניך הטובה ראית להגביר הנדבה הן מגבירה המעטירה מרת הגר מב"ת ומזוגתך המהוללת המשכלת מרת שרה מב"ת ומהמפואר... גיטך כמ"ר יואב יצ"ו ומהאחים... כמ"ר יצחק יצ"ו וכמ"ר רפאל יצ"ו ב"מ רבינו יעקב זלה"ה ממנטאלצינו³⁶ (שורות 9–13).

אותם כספים שגייס ר' אברהם מפירושא בעת כתיבת האיגרת טרם הגיעו ליעדם, כפי שמציין ר' ישראל במפורש:

גם כי לא הגיעו לידי אפי' א' מהם... כי ידעתי כי מצדכם לא חסר לעשות כל אופן השתדלות להגיעם לידי, אלא שנתגלגל הדבר לתת פקדונך ביד אחרי' ומרוב טרדתם לא שלחו אותם לוויניציאה³⁷ (שורות 13–17).

כספים אלה לא נועדו לצרכיו האישיים של הכותב, אלא לכלל הקהילה או לעדה האשכנזית³⁸, שעמה נמנה. וכך מציין:

ואם היו באים לידו ח"ו שהיתי משנה מדעת הנותן לא דבר גדול ולא דבר קטן, והמנהג שלנו כששולחים משאר מקומות להודיע לנאמני ארץ מה ששייך להקדש עניים או לנדבת להיות נקי פה [!] ומישראל (שורות 26–29).

פעילותו הפילאנתרופית של ר' אברהם זה למען ארץ-ישראל איננה מוצאת את ביטוייה באופן ישיר בשתי האיגרות האחרות שנשלחו אליו, ואשר יוזכרו להלן, אם כי בשתייהן מפרטים הכותבים בראשן את מצוקתן הכספית. ר' אברהם הלוי מירושלים מתאר את מצבה הכלכלי הקשה של העיר והקהילה היהודית בפרט, ואף מייחד דברים למצבו הרחוק:

35 ראה דוד, איגרת [לעיל, הערה 4], עמ' 43–44, בניגוד לדעותיהם של פראוור ותמר (ראה לעיל, הערה 32), הסבורים שאיגרות אלו נשלחו לשני אישים.

36 על שני האחים הנ"ל ראה להלן, הערה 53.

37 ויניציאה שימשה באותה עת, ואף מאוחר יותר, מרכז חשוב לאיסוף כספים למען ארץ-ישראל, שדרכו עברו הכספים מקהילות איטליה ומערב אירופה לארץ. ובעניין זה כותב ר' משה באסולה בספר מסעו [לעיל, הערה 12] על מקבלי הצדקה בירושלים: 'והרבה צדקה באה להם ממצרים ותוגרמה וממקומות אחרים והעניים אשכנזים אינם בזה הכלל, כי באה להם פרנסתם מוויניציאה' (עמ' 62). ולעניין זה ראה עוד ד' קארפי, פעולת ק"ק איטאליאני שבויניציאה למען ארץ ישראל בשנים של"ו–תצ"ג, תל אביב תשל"ט; א' דוד, 'שתי איגרות ארץ-ישראליות מן המאה השש-עשרה', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 331–332.

38 ראה דברי ר' משה באסולה בהערה קודמת.

ורב בעלי התורה מתפרנסים בדוחק ובפרט אני כי קדמוני ימי עוני והוצרכתי למכור הברית שבספרי במצור ובמצוק אשר הציק לי כל הזמן³⁹.

אף ר' אברהם רפאל טרבוט מצפת פונה אליו באיגרתו בתואר 'אב בחכמה אב בחסידות והנדיבות'. הוא מספר לו בקצרה כיצד נפל ברשתו של נוכל יהודי מתושבי הארץ והפקיד בידי הלה את הכספים שקיבץ באיטליה על-מנת להפיק רווחים במשותף, אך הפסיד גם את הקרן⁴⁰.

דומה כי רצון שניהם היה לעורר את מקבל האיגרות לשגר עבורם תרומה כספית. במקום אחר⁴¹ דנתי בדבר זיקתה הבוררה של איגרת ר' אברהם הלוי לאיגרת אחרת, היא איגרת בני הישיבות ששוגרה מירושלים בשנת רפ"א (1521)⁴² ושמוסחה היה ר' אברהם הלוי⁴³. נראה על-כן שאותה איגרת נשלחה אף היא לר' אברהם מפירושא. מכל מקום מדגיש הכותב: 'נתקבלה תשורתך באהבה רבה לרצון לך לפני אלקיך. נתחלקה לעניי עמנו ככל אשר גזרת'⁴⁴. בהמשכה מתואר המצב הכלכלי הקשה שפקד את הקהילה היהודית בירושלים סמוך לאחר הכיבוש העות'מאני; ומבקשים אפוא בני הישיבות:

גם אתם אחינו אנשי גאולתנו תהיה ימינכם פשוטה לעזרת ה' בגבורים וכל מי שידבנו לכו בגלילותיכם ישלח תשורתו ליד כבוד שלימתך ועל יד האדון יגיע לנו⁴⁵.

התיאור בשתי פסקאות אלו הולם יפה את מה שכותב ר' ישראל בהקדמתו לאיגרת, כפי שראינו לעיל, שאין ר' אברהם מפירושא רק תורם מכיסו, אלא אף מתרים ומגייס כספים מאחרים למען יהודים בארץ ישראל.

מן האגרות הנ"ל עולים צדדים נוספים באישיותו של ר' אברהם מפירושא. מסתבר שהוא גילה עניין מיוחד בתהליכים האפוקליפטיים ובשמועות על מציאותם של עשרת השבטים, שנפוצו בעשור השני והשלישי של המאה ה"ט". חלק ניכר מן האיגרות מוקדש לתיאורים השונים של תחושות משיחיות שרווחו בירושלים⁴⁶ ושעוררו את סקרנותו של אברהם מפירושא, בעקבות אווירה רווית מתח משיחי ששררה בקרב יהודי ירושלים ויהודי איטליה באותה עת⁴⁷. מסתבר שאברהם הלוי נתבקש על ידו לשלוח אליו את פירושו לנבואות

39 ראה דוד, איגרת [לעיל, הערה 4], עמ' 56–57.

40 ראה נויבאוואר, קבוצים [לעיל, הערה 6], עמ' 32.

41 דוד, איגרת [לעיל, הערה 4], עמ' 46–47.

42 נדפסה לאחרונה על ידי יערי, אגרות [לעיל, הערה 1], עמ' 162–166.

43 כך סבור ג' שלום במאמרו 'המקובל ר' אברהם וכו' [לעיל, הערה 24], עמ' 106; שלום – בית אריה, במבוא למאמר משרא קטרין [לעיל, הערה 24], עמ' 38, פראוור, אגרות ירושלמיות [לעיל, הערה 16], עמ' קנב, וכן דוד, שם.

44 יערי, אגרות [לעיל, הערה 1], עמ' 162.

45 יערי, שם, עמ' 164.

46 באיגרת ר' אברהם הלוי, ראה דוד, איגרת [לעיל, הערה 4], עמ' 59–60; איגרת בני הישיבות, אצל יערי, אגרות [לעיל, הערה 1], עמ' 164–165; באיגרת ר' אברהם רפאל טרבוט, אצל נויבאוואר, קבוצים [לעיל, הערה 6], עמ' 32–34; וכן באיגרתנו, שורות 149–191.

47 כבר נכתבו כמה מחקרים בנושא זה, ובראשם מחקריו של ג' שלום, שעניינם סוכם במבוא למאמר משרא קטרין בעריכת מ' בית אריה [לעיל, הערה 24]. וראה עוד: מ"א שולוואס, *דומא וירושלים*, ירושלים תש"ד,

הנער נחמן; אך הלה, שחשש שמא טקסט זה יגיע לידיהם של מי שאינם בני-ברית, העלולים לעשות בו שימוש שאינו ראוי, לא נאות למלא את משאלתו. כלשונו:

ויש בנבואות הללו עם פירושם ב"ב או י"ג ניירים, ולדעתי כי יש סכנה לשלחם אליכם, יען כי הוגר לנו כי רבים מאחינו בני עשו לומדים לשון העברים... ומי יכתוב שום דבר שם שמא יבואו לידם ח"ו... מכל מקום השכל מחייב להסתיר הדברים האלה מהם... מ"מ התאעקתי לשלוח אליכם אלה הקונטרס [!] מאגרת סוד הגאולה⁴⁸.

מכאן אתה למד שאיגרת סוד הגאולה נשלחה אליו לבקשתו, אולם את הפירוש לנבואות נחמן סירב ר' אברהם הלוי לשגר אליו, מן הנימוקים שהעלה. מכל מקום, מאוחר יותר נעתר ר' אברהם הלוי לשגר אליו פירוש הנבואות, בהשפעתו של ר' ישראל מפירושא, כפי שמציין זאת באיגרתנו:

והנה תקבל נבואת הנחמני בן פנחס ז"ל, והם ה' נבואות והפירוש שחבר חבירנו כמהר"ר אברהם לוי יצ"ו הוא שחבר משרי קטרין. ולא הבתך ולא הבתי שלח לך הספר, והוא נחשב בעיניו הרבה, אמנם בטל רצונו מפני רצוני ורצון כ"ת (שורות 186–188).

ג. זמנה של האיגרת

זמן כתיבתה של האיגרת אינו מצוין בה. ברור מכל מקום שהאיגרת נכתבה קודם לחודש אב שנת רפ"ג, מועד העתקת האיגרות שנשלחו אל אברהם מפירושא ואחרות על-ידי יהודה דבלאניש (כפי שכבר ראינו לעיל), ולא קודם לשנת רע"ז (1517), מועד כתיבת פירושו של ר' אברהם הלוי לנבואות הנער נחמן⁴⁹, הנזכר באיגרתנו. פראוור וקאסוטו ניסו לקבוע את זמנה של האיגרת בדיוק של חודש. לדעת הראשון, איגרתנו נכתבה בטבת שנת רפ"ב⁵⁰, ולדעת קאסוטו זמנה של האיגרת שנה מאוחר יותר, היינו, טבת שנת רפ"ג⁵¹. ועוד צריך עיון.

עמ' 41–88; ד' תמר, 'הציפייה באיטליה לשנת הגאולה של"ה', ספונות, ב (תשי"ח), עמ' סא–פח (= מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תש"ל, עמ' 11–38); ח"ה בן ששון, 'היהודים מול הריפורמציה', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך רביעי (תשל"ו), 'י' הקר, 'מכתב חדש על תסיסה משיחית בארץ ישראל ובגולה בראשית המאה הט"ו', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 355–360; דוד, איגרת, עמ' 39–60; I. Robinson, 'Messianic Prayer Vigils in Jerusalem in the Early Sixteenth Century', *JQR*, 72 (1981), pp. 32–42; idem, 'Two Letters of Abraham ben Eliezer Halevi', *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, ed. I. Twersky, II, Cambridge, Mass., 1984, pp. 403–422.

48 ראה דוד, איגרת [לעיל, הערה 4], עמ' 59.

49 ראה שלום — בית אריה, מבוא למאמר משרא קטרין [לעיל, הערה 24], עמ' 34. גדר זמן זה מצוין אצל יערי, אגרות [לעיל, הערה 1], עמ' 166.

50 'י פראוור, אגרות ירושלמיות [לעיל, הערה 16], עמ' קמ–קמא.

51 מ"ד קאסוטו, שם [לעיל, הערה 16], עמ' 341–345. ע' שוחט סבור שהדין עם פראוור; ראה דבריו, 'לפרשת דוד הראובני', עין, לה (תשל"ל), עמ' 98.

ד. תוכנה של האיגרת

מסתבר שאיגרת זו היתה מענה ישיר לסדרת שאלות ששאל אברהם מפירושא את הכותב מענייניה של הקהילה בירושלים. חלק מן השאלות מוצאות את ביטוין בדברי הכותב:

ועתה אבוא למלאות רצונך לכתוב לך בארוכה מנהגי יושבי חארץ (שורה 30).
ומאשר כתבת אלי אם אמצא פה אנשי חסידים ובעלי מעשה (שורה 77).
מה ששאל כ"ת אם ע"ה אם הוא צודק תחת ישמעאל ולא תחת גוי (שורה 127).

מסתבר ששאלה מרכזית נוספת נשאלה על-ידי אברהם מפירושא, ואולי היתה זו השאלה הראשונה – האם כספים שנשלחו על ידו דרך ויניציאה⁵² הגיעו אל הכותב, שבתוקף תפקידו בקהילה הירושלמית אמור היה לקבל כספי תרומות עבור הקהילה בירושלים (כפי שראינו לעיל). ר' ישראל משיב לו בראשית דבריו ומודיעו שאת התרומה בסך 'עשר דוקאטי וויניציאני', בתוספת תרומותיהם של 'מרת הגר', זוגתו 'שרה', גיסו 'כמ"ר יואב' ו'מהאחים... כמ"ר יצחק יצ"ו וכמ"ר רפאל יצ"ו ב"מ רבינו יעקב זלה"ה ממנטאלצינו'⁵³ לא הגיעו ליעדם:

גם כי לא הגיעו לידי אפי' א' מהם מ"ה בכל מאמצי כחי איחל למצא שעת הכושר להנאתכם ולטובתכם ולרום תפארתך בראש... כי ידעתי כי מצדכם לא חסר לעשות כל אופן השתדלות להגיעם לידי, אלא שנתגלגל הדבר לתת פקדונך ביד אחרי'.
ומרוב טרדתם לא שלחו אותם לוויניציאה, ידעתי א' ידעתי, תולה בדעת אחרים לית ליה ברירה (שורות 13–17).

מכל מקום, הכותב מבטיח נאמנה:

שפתי לא אכלה לקרא לה' בחזקה להיטיב לטובים ליראי ה' ולחושבי שמו, וכפי אפרוש לרום שמים נגד כותל מערבי, וכל אחד ואחד בשמו אזכיר... (שורות 18–20).

מנהג רווח בקרב יהודי ירושלים ומקומות אחרים בארץ-ישראל לברך ולהתפלל לשלומם של יחידים מבני הגולה, ובעיקר לשלומם של אלה המרימים תרומותיהם. בני חוצה לארץ החשיבו ביותר את תפילותיהם של בני ארץ-ישראל, ועל-כן היתה ניתנת הבטחה לנדיבים ולתומכים ביישוב היהודי בארץ-ישראל להתפלל לשלומם, כהכרת תודה לתרומותיהם או כעידוד והמרצה להוסיף ולתרום בעין יפה⁵⁴.

אולם, כפי שכבר הוזכר לעיל, עיקרה של איגרתנו נסב על עניין אחר, תיאור 'בארוכה מנהגי יושבי הארץ' בירושלים. המחבר עוד רומז שאיגרת אחרת, המכילה תיאור דומה, נשלחה אליו קודם-לכן עם 'הפלגריני... לוויניציאה' (שורה 31). מידע חשוב עולה מאיגרתנו על אורחות החיים של היהודים בירושלים. המחבר עומד

52 על מקומה של ויניציאה כמרכז לאיסוף כספים למען ארץ ישראל ראה לעיל, הערה 37.

53 היו אחיה של האלמנה רוסה ממנטאלצינו (Montalchino), הקשורה לפרשה שהסעירה את יהודי איטליה – פרשת השידוכין בינה לבין יצחק דנוטי. על פרשה זו ראה שו"ת ר' עזריאל דאינה, מהד' י' בוקסנבוים, א, תל-אביב תשל"ז, עמ' סח, 333–334. ואכן, שני אחים אלה ישבו בפירושא; על כך ראה מ"ד קאסוט, היהודים בפידנצי בחקופת הרניסאנס, ירושלים תשכ"ז, עמ' 192.

54 ראה א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 98–103.

על מיגוון רחב של נושאים מעניינים של יהודי העיר, בעיקר בתחום חיי הרוח, החברה והכלכלה⁵⁵, ודבריו מהווים אפוא נדבך חשוב להכרת פניה של הקהילה היהודית הירושלמית בעשור השלישי של המאה, לצדם של מקורות נוספים בני הזמן, התואמים ומשלימים זה את זה בצורה זו או אחרת, כגון צרור איגרותיו של ר' אברהם הלוי⁵⁶, איגרת ר' אברהם רפאל טרבוט וספר מסעו של ר' משה באסולה, ועל כך נעמוד בהרחבה עוד להלן.

1. המציאות הרוחנית

הכותב עומד על היבטים שונים בענייני הליכות ומנהגי בית-הכנסת היחיד שהיה בירושלים, ובכלל זה הבלטת מנהגים אחדים הנוגעים הן לנוסח התפלה והן למנהגי הקריאה (שורות 36–47) הנהוגים לפי מנהג הספרדים, שהיו באותה עת רוב מגיין ורוב בניין בקהילה היהודית בירושלים: 'עתה כשניתוספו הספרדים יצ"ו כמעט מבטלין כל הלשונות ברוב ועושים כרצונם' (שורות 39–40). הוא מדגיש את השוני שהיה קיים קודם-לכן, בזמנו של 'כמהר"ר עובדיה זלה"ה' מברטנורא, שאז היו המסתערים רוב בירושלים. עם זאת שררה הרמוניה בין קהל הספרדים לקהל המסתערים (שורות 99–100). ר' ישראל עוד מדגיש בקצרה את מעמדם המיוחד של החזנים בקהילה הירושלמית, שאין להם שכר רק יחיו על הנדבות' (שורה 34), ולא זו אף זו, הוא מייחד דברים לעניינים של הדרשות וההספרים שהיו נושאים בבית-הכנסת, ומורי הוראה שהיו מלמדים הלכה במקום זה בתורנות חודשית, שאף הכותב לקח בה חלק (שורות 112–116).

עוד עומד הוא על 'ענייני הישיבה והלימוד' בירושלים, ובהקשר לכך מזכיר שתי ישיבות שפעלו באותה עת בירושלים. הוא גם מונה את העומדים בראשן (שורות 69–71), שהוא עצמו נמנה עמם (כפי שכבר צוין לעיל). עם זאת, אין הוא נמנע מלבקר קשות את רמת הלימוד בירושלים בהשוואה לרמת הלימוד בפירושא: 'כי הלמוד שלמדנו בפירושא היתה יותר א' ביום ממה שלומדים כאן חדש, כי אין כאן תלמיד דנחית לעומקא דשמעתא ובפרט התוספות' (שורות 72–73). עוד מונה הוא שורה של חכמים ומלמדים שחיו ופעלו בירושלים בזמנו (שורות 77–86; 192–196), ובכללם מזכיר את 'אדוננו הנגיד... כמהר"ר יצחק יצ"ו כהן צדק' שולאל (שורות 78–79) ואת ר' יעקב בירב, שעזב את ירושלים עם ישיבתו וירד מצרימה בשל מצוקת רעב (שורות 73–75).

2. יחסי הגומלין בין יהודים למוסלמים

ר' ישראל מנסה לאפיין את יחסם של בני ישמעאל אל היהודים בירושלים. כבן מיעוטים, בלתי-מאמין בדת האסלאם, היה היהודי נתון למערכת חוקי הפליה שיסודם עוד מראשית האסלאם. לדבריו, יהודי היודע לשמור על כללי התנהגות הנגזרים מחוקי ההפליה, כולל המיסוי המיוחד, איננו מוגבל בזכויותיו; יש לו חופש תנועה מוחלט ויכול הוא לעסוק לפרנסתו בכל אשר יחפוץ (שורות 127–138).

בכל זאת ניכרת בדבריו כעין התרסה וביקורת על שלטונם של הישמעאלים בארץ-ישראל ובסביבתה בכלל. כלשונו: 'מה ששאל כ"ת אם ע"ה [על המאמר] אם הוא צודק תחת ישמעאל

55 דיון מפורט יותר על כך יובא בהערות לטקסט.

56 תיאור מקוצר של איגרותיו ראה שלום — בית אריה, מבוא למאמר משרא קטרין [לעיל, הערה 24].
עמ' 38–42; דוד, איגרת [לעיל, הערה 4]; ומאמרו השני של רובינסון הנ"ל (הערה 47).

ולא תחת גוי' (שורה 127), כלשון התלמוד (שבת יא ע"א): 'אמר רב תחת ישמעאל ולא תחת נכרי', היינו, עדיף שלטון ישמעאל על שלטון רומי. בשאלת האהדה לשלטון רומי-נוצרי (אדום) או ישמעאלי-מוסלמי התחבטו רבות חז"ל וחכמי ישראל בימי הביניים ואף מאוחר יותר⁵⁷. וזו בדיוק היתה ההתחבטות של ר' אברהם מפירושא בשאלה שהציג לר' ישראל: האם יחס השלטון המוסלמי-העות'מאני בירושלים, ואולי בארץ-ישראל בכלל, לאוכלוסייה היהודית נוח יותר מיחס השלטון הנוצרי ליהודים, כפי שהיה מוכר הן לשואל והן לר' ישראל בארץ מוצאם איטליה. בדברי תשובתו אין מחבר איגרתנו מכריע הכרעה של ממש בשאלה זו. בניגוד למצופה — לאור ההרגשה הנוחה שרווחה אצל היהודים בחסות שליטי העות'מאנים במאה ה"ז לאחר הפורענות האיומה שעברה על יהודי חצי-האי האיברי, ולאור יחסם הסובלני של שליטי האימפריה העות'מאנית כלפי יהודי חסותם, ובעיקר כלפי הגולים מחצי-האי האיברי שבאו בהמוניהם לארצות האימפריה העות'מאנית — הוא משיב ש'באלו הארצות אומ' שהוא בהפך', כלומר עדיף שלטון נוצרי על מוסלמי. אך הוא מוסיף בהמשך: 'ויש צדדין לכאן ולכאן'⁵⁸, כלומר, בעניין זה חלוקת הדעות בירושלים, ואולי גם במקומות אחרים באיזור. אפשר שפה הוא מבטא הרגשה אישית שלו, כאיש אשר אמנם בא מארץ נוצרית, שבה היחס אל היהודים לא היה בהכרח שלילי, ואולי אף היה חיובי בשל סיבות כלכליות, ועל-כן השיב מה שהשיב. לעומת זאת, אחרים בירושלים, שעמם נמנו לבטח כמה מגולי חצי-האי האיברי, חשבו אחרת, ומכאן תשובתו 'ויש צדדין לכאן ולכאן'. דומה שביטוי נוסף להרגשתו זו מצוי בדבריו המודגשים היטב בעניין האיסור המוחלט שהוטל בירושלים, כמו במקומות אחרים, על הליכה לערכאות של גויים, ובמה ייענש 'המגיס ללכת בערכאות' (שורות 48–53). ועוד הוא מוסיף ומצטט באופן בלתי-מדויק מדברי הרמב"ם באיגרת תימן: 'שאין אומה בעולם המבקש' להכניע ולהשפיל אומה ישראלית כמו הישמעאלים' (שורות 133–134). לאור דברינו אלה יקשה עלינו להבין מה מצא במקום אחר לאציין: 'וישמעאלים גומלי חסד הם' (שורות 57–58).

3. כלכלה

הכותב עומד בקצרה על משלח ידם של היהודים בירושלים: 'כלם טרודים בעסקיהם, אלו בסחורה ואלו במלאכתם' (שורות 55–56), ומזכיר שורה של אומנים המוצאים את פרנסתם בעיר. בהקשר זה הוא מדגיש שבנו ברוך, שישב אף הוא בירושלים, היה 'בקי בטיב משא ומתן', אך דרכו לא צלחה לו בזאת, ועל כן נשלח למצרים (שורות 61–68). מסתבר שבעת כתיבת האיגרת היה בירושלים מצב כלכלי קשה מנשוא. הורגש מחסור בהשגת מצרכי מזון בסיסיים, כגון בשר ודגים, ומקצת פירות ש'מביאים מרמשק והם בתכלית היוקר' (שורות 101–103). מחסור זה הביא לרעב בעיר. בדבריו על ר' יעקב בירב ותלמידיו מצוין שהלכו 'למצרים... יצאו מכאן להציל נפשם מרעב' (שורות 74–75) וכן בדבריו על 'אהרן... סגי ניהור' מציין ש'הלך עתה למצרים להחיות בני ביתו' (שורות 82–83).

57 ראה מאמרו החשוב של ד' ספטימוס, 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל, גלגולו של מאמר, ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 103–111.

58 ספטימוס לא נתן את דעתו לדברי ר' ישראל הנזכרים כאן.

4. משיחיות ואפוקליפטיקה

כפי שכבר צוין לעיל, באותה עת היתה בירושלים ובמקומות אחרים כמיהה עזה לגאולה, שמצאה את ביטוייה בחזיונות גאולה וחישובי קץ לצד התעניינות הולכת וגוברת בגורלם של עשרת השבטים, שבגילויים היה משום שמיעת פעמיה של הגאולה, שהרי שלב חשוב בתהליך הגאולה הוא כינוסם של נידחי ישראל אל אדמת הקודש. אברהם מפירושא, כפי שראינו לעיל, גילה התעניינות מרובה בשמועות השונות שהגיעו לאיטליה על סימני הגאולה שנמצאו בירושלים, וביקש על כך פרטים מר' ישראל. זה מספר לו על יהודי מסתורי, שזהותו אינה ברורה, שעמו הוא נפגש ו'עם אנשי' רבים מעירו', והוא 'כמעט כמו כושי' שהגיע לירושלים דרך מצרים מארצו 'בצד הנילוס' (אתיופיה), כפליט ששוחרר משביו במצרים, אחרי שנמלט מארצו אשר בה התנהלה 'מלחמה עם הנוצרים' (שורות 149–155). ר' ישראל מספר בהרחבה ממה ששמע מפי 'אדוננו הנגיד' ר' יצחק שולאל על 'יהודי... שהיתה לו לשון כושי לשון פסוק (מקרא) ולשון עברי' שהתאכסן בביתו, וכמסתבר היה זה כשלושים שנה קודם-לכן. אותו יהודי מתאר בקצרה (שורות 157–185), כשדמיון ומציאות משמשים בערבוביה, את קורות אחיו הפלאשים היושבים בחבש, הנלחמים באויביהם ה'פרישטי יואני' וכמהים לגאולה, וכיצד מנסים הם לעלות לירושלים. הוא מונה את תלאותיהם הקשות בדרך: 'באו עליהם שוללים ושבנו נשיהם וטפיהם ובזזו כל אשר להם ונמכרו לעבדי' ולשפחות' (שורות 180–181). במקום אחר רומז ר' ישראל על סימן גאולה נוסף שנראה בירושלים — סטיית כיוונו של חצי הסהר על אחד משני המסגדים שבהר הבית, שהתפרש באותה עת כפגיעה בקודשיהם של המוסלמים וסימן לבאות — לישמעאלים סימן לפורענות (שורות 88–90), ואילו היהודים ראו בכך סימן לגאולה, כפי שהדבר מוצא את ביטויו במקורות אחרים בני הזמן (כפי שנראה עוד להלן).

טופס הכתב אשר שלח כמהר"ר ר' ישראל מירושלם לכמ"ר אברהם מפירושא

[28א] יורה דעה יבין שמועה ראש הגבורים אשר מעולם אנשי [השם] המה הלא הוא אביר גביר המשביר בר אוריין ורחיל חטאין אדו' אשר בו אתפאר יתנך ה' למעלה לשם ולתפארת וירים קרנך בכבוד בהצלחות וישביע נפשך בצחצחות, ושובע שמחות בנעימות פניך נצח.

5 הגיע לידי כתב גלילת אצבעותיך היקרים וששתי כעל כל הון אשר אדו' רם ונשא ועם כל זה תביט אלי נכא רוח, ולקצות הארץ תביט בהשגחה פרטית לשים עיניך עלי. אין זה כי אם לב טוב המשוטט בכל היודע צערן של ת"ח, ואין הדור יתום אשר אתה שרוי בתוכו. הנה ראיתי בני עלמה, והמה מעטים הרוכבים על כמותי הנדיבות במאודם ובנפשם, כאשר הגדלת חסדך עלי אשר הרימות תרומת ה' בעין יפה, מנה אחת אפים לשלוח לי עשרה דוקאטי ווניציאני בידך הרחבה, וגם בעיניך הטובה ראית להגביר הנדבה הן מגבירה המעטירה מרת הגר מב"ת ומזוגתך המהוללת המשכלת מרת שרה מב"ת ומהמפואר אשר כל מעשיו לשם שמים, גיסך כמ"ר יואב יצ"ו, ומהאחים הנעימים ישרים תמימים חכמים מחוכמים כמ"ר יצחק יצ"ו וכמ"ר רפאל יצ"ו ב"מ רבינו יעקב זלה"ה ממנטאלצינו. גם כי לא הגיעו לידי אפי' א' מהם מ"ה בכל מאמצי כחי איחל למצא שעת הכושר להנאתכם ולטובתכם ולרום תפארתך בראש, ואברך לכולכם בעוד רוחי בקרבי, כי ידעתי כי מצדכם לא חסר לעשות כל אופן השתדלות להגיעם לידי, אלא שנתגלגל הדבר לתת פקדונך ביד אחרי', ומרוב טרדתם לא שלחו אותם לוויניציאה. ידעתי א' ידעתי, תולה ברעת אחרים לית ליה ברירה, ועונותי הטו אלי ומנעו את הטוב ממני. מ"ר בראותי כוונתם הרצויה להחזיק ידי, שפתי לא אכלה לקרא לה' בחזקה להטיב לטובים ליראי ה' ולחושבי שמו. וכפי אפרוש לרום שמים נגד כותל מערבי, וכל אחד ואחד בשמו אזכיר, וגם הנשים היקרות אשר נדבו רוחן להקריב בכורים בתוככי ירושלם יתברכו. ואם אשכחן תשכח ימיני, אם לא אעלה אחת לאחת על ראש תפילתי למי ששכן שמו בבית הזה, ישים ביניכם אהבה ואחוה ושל' וחפץ ה' בידכם יצליח כנפשכם, ויתן לכם זרע אנשים למודי ה' משרתי אלקינו יקראו. ויודע כל הנסתרות סהדי, כי בנשאי כפי אל דביר קדש, על הרוב אצוה את ברכתי עליך ועל ביתיך ואשאל מה' שיבנה לך בית נאמן, בבנים עוסקים בתורה ובמצות, דשנים ורעננים יהיו סביב לשולחנך בברכת ה', ולא תוסיף לדאבה עוד, רק תגל ותשמח בעה"ו. ואם היו באים לידו ח"ו שהייתי משנה מרעת הנותן, לא דבר גדול ולא דבר קטן, והמנהג שלנו כששולחים משאר מקומות, להודיע לנאמני ארץ מה ששייך להקדש עניים או לנדבת להיות נקי פה ומישראל, והם בעיניהם יחזו בכתב למען לא ישלחו בעולתה ידיהם.

8	הנה ראיתי בני עלמה: כך בכתה"י. צ"ל: בני עליה.
13	כמ"ר יצחק... וכמ"ר רפאל יצ"ו ב"מ יעקב זלה"ה ממנטאלצינו: עליהם ראה לעיל, הערה 53.
14	מ"ה: לא ידעתי משמעות ראשי תבות אלו.
18	מ"ר: כך בכתה"י, ולא ידעתי המשמעות.
24	דביר: אחריה המלה 'קש' כנראה מחוקה ואחריה 'קדש'.
26	ולא תוסיף דאבה עוד: מסתבר שר' אברהם פירושא היה כאבל על אחד מבני משפחתו.
26	ה"ו: בעזרת השם וישועתו.
29	נקי פה: כך בכתה"י. צ"ל: מה'.

- 30 ועתה אבוא למלאות רצונך, לכתוב לך בארוכה מנהגי יושבי הארץ, גם כי כבר כתבתי לך עם הפלגריני, ושלחתי אותם לויניציאה מ"ח, אוסיף ידי שנית להודיע בישראל נאמנה, כי באלו הארצות מחבבין המצוות הרבה. בראשונה בענייני התפלה, הם מתפללין בכוונה גדולה. והחזנים הם קבועים, ארבע מטיבי לכת יראי ה' בקיאים במלאכתם, ונתקבצו בכאן מכל המקומות לשרת בבית ה' בעיר הקדש, ואין להם שכר רק יחיו על הנדבות, מי שעולה לכ"ת, עושין לו מי שברך ונודר לעניים או לחזנים או לשיבה, וזה לעיתים, רחוקים. 35 והתפלה היא קרובה ללועזים כמנהג[גין]כם הטובים, ביו' שני ויו' ה' אומרים ועתה וגו' והוידוי וי"ג מדות, אלא שמרבים תחנונים. ובזמן ה"ה הישיש הטהור כמהר"ר עובדיה זלה"ה היתה קרובה מאד כמנהג המתעורבים שנוהגי' כדברי הרמב"ם, ופוסקים באיסור והיתר, הם בדינים בכל דבר כדברי הרמב"ם. אבל עתה כשניתוספו הספרדים יצ"ו כמעט מבטלין כל למלאות רצונך לכתוב לך בארוכה מנהגי יושבי הארץ: ראה דברינו לעיל במבוא.
- 30 פלגריני: Pellegrino, עולה רגל נוצרי.
- 31 מ"ח: כך בכתה"י. אולי צ"ל: מ"מ = מכל מקום?
- 31 והחזנים הם קבועים ארבע מטיבי לכת: בזמנו של ר' עובדיה מברטנורא היו רק שני חזנים קבועים, ראה איגרת רע"ב הראשונה משנת רמ"ח, מהר" הרטום-דוד [לעיל, הערה 4], עמ' 87, וכן באיגרתו של תלמידו האלמוני משנת רנ"ו, יערי, שם, עמ' 157.
- 34 ואין להם שכר רק יחיו על הנדבות: אכן, גם ממקור אחר מירושלים במאה ה"ט עולה שהחזנים בבית-הכנסת נפטרו מתשלום מס גולגלת, וכך מצינו בקובץ תקנות ירושלמיות מאותה עת: 'חרם שלא ליקח כסף גולגלתא, דהיינו כרגא דמלכא, מהחזן ב"ה הקבוע'. ראה א"ח פריימן, 'תקנות ירושלים', בתוך: ספר היוכל לכבוד כנציון דינבורג, ירושלים תש"ז, עמ' 209, סעיף ט.
- 36 והתפלה היא קרובה ללועזים: קרובה למנהג יהודי איטליה. על מנהג התפלה האיטלקי ראה ש"ד לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, עם הוספות מאת ד' גולדשמידט, תל-אביב תשכ"ו.
- 37-36 ביו' שני ויו' ה' אומרים... והוידוי וי"ג מדות: בנגוד למנהג שרווח בירושלים בזמנו של רע"ב, הכותב באיגרתו הראשונה: 'ואין עושין הפרש בין שני וחמישי לשאר ימי השבוע אלא בהוצאת ספר תורה בלבד'. השווה מהר" הרטום-דוד [לעיל, הערה 4], עמ' 87. וראה עוד מ' הרטום, 'למכתבי ר' עובדיה מברטנורא', יבנה, ג (תש"ב), עמ' 116.
- 36 ועתה וגו': זו היא תפלת 'עתה ה' אלקינו אשר הוצאת את עמך מארץ מצרים', בתוך תפלת תחנון כמנהג האשכנזים.
- 38-36 והתפלה... ובזמן ה"ה... כמהר"ר עובדיה זלה"ה היתה קרובה מאד כמנהג המתעורבים שנוהגים כדברי הרמב"ם: על סדר התפלה של הרמב"ם ונוסחו ראה ד' גולדשמידט, מחקרי תפלה ופיוט, ירושלים תשמ"מ, עמ' 187-216.
- 38 המתעורבים שנוהגי' כדברי הרמב"ם: הכוונה למסתעורבים. גם פוסקים בני עדת הספרדים בארץ-ישראל נהגו לפסוק על-פי הרמב"ם, אם כי לא בהכרח — יש שפסקו לפי הרי"ף, הגאונים ואחרים — וכך מציין המבי"ט באחת מתשובותיו, חלק א, סי' כח: 'והוריתי כהוראת הגאונים שהביא הרמב"ם ז"ל פכ"ב שכל שהן עושין מעין מלאכתם נוטלת אותם כמות שהן, כי כן מנהג העיר כאן וקצ[ת] מחכמי העיר אמרו שלא היה מנהג זה אלא בין המוסתעורבים תושבי הארץ לא בין הספרדים שבאים ממקומות שאין מנהגן כך. אלא כפי הוראת הרי"ף ז"ל'. ועוד הוא מוסיף: 'מנהג תושבי הארץ, וכל שכן שמנהגם הוא על פי דעת הרמב"ם ז"ל, וגם אנו נוהגים לפסוק כדברי הרמב"ם ז"ל'. על מנהגי הפסיקה בארץ-ישראל ראה: י"ז כהנא, 'הפולמוס סביב קביעת ההכרעה כרמב"ם', בתוך מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 47-71.
- 39 אבל עתה כשניתוספו הספרדים: על מעמדם של הספרדים בירושלים לאחר הכיבוש העות'מאני, שהם היוו בקהילה רוב מניין ורוב בניין, ראה א' דוד, 'קווים לדמותה של הקהילה האשכנזית בירושלים במאה ה"ט', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 333-334; הנ"ל, 'עלייתם של מגורשי ספרד לארץ ישראל והשפעתם על היישוב היהודי בירושלים', בתוך תרבות והיסטוריה, ערך י' דן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 147-170.

- 40 הלשונות רבות ועושים כרצונם. והחזונים [28] ג' מהם ספרדים ואחד מסתערב, וכל א' מהם אומ' כרצונו. זה אומ' קדושה כתר יתנו לך. וא' אומ' נקדש או נעריצך, וגם יש שנוי לקדושה עצמה, וכאלה רבות, הא' מאריך והא' מקצר. גם בעניין קריאת התורה, כשהיו מוציאים ג' או ב' ס"ת, בזמן כמהר"ר עובדיה ז"ל היו מוציאים א' אפי' לא קראו בו, כי אם ששה כמו בר"ח טבת או ר"ח אדר בשבת, היו מחזירין הס"ת למקומה והיו אומ' קדיש, וכן על השנית, וכן על הג'. אבל עתה מוציאים כלם ביחד, וכשהם שנים כגון י"ט קוראין ה', ואח' קדיש ואח"כ קורא למפטיר. ואם מוציאים ג' ס"ת קוראין ו', בראשונה בפרש' החדש ואומ' קדיש, ובשלישית קורא המפטיר.
- בכאן נזהרין מיינ נסך ומגבינה שלגוים ומשעטנו, ואין דנין בערכאות כלל, אלא מושיבין

40 והחזונים ג' מהם ספרדים ואחד מסתערב: אין נזכרים החזונים האשכנזים, משום שהם היו מיעוט בקהילה היהודית; כדרך שהם שמרו על ייחוד ומסורת משלהם, נראה שכך היה גם בעניין מנהגי התפילה ולחניה, ראה דוד, 'קווים לדמותה של הקהילה האשכנזית', עמ' 331–341; הנ"ל, 'עלייתם וכו'', עמ' 151–154.

41 קדושה כתר יתנו: פתיחת הקדושה 'כתר', כנוסח הספרדים, קדומה היא וכבר נזכרת בסידור רב עמרם גאון. ראה על כך I. Elbogen, *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Frankfurt a/M 1924, pp. 64–65; וכן כנוסח העברי, י"מ אלבוגן, *התפלה בישראל בהתפתחותה*. תל-אביב תשל"ב, עמ' 50.

41 נקדש או נעריצך: כמנהג האשכנזים. — 'נקדש' בשחרית ובמנחה, 'נעריצך' במוסף של שבת, ראה אלבוגן, שם. מכאן ראייה שהאשכנזים נהגו להתפלל בבית-כנסת זה, אף כי אינם נזכרים על-ידי ר' ישראל, ולא קבעו את תפילותיהם במקום אחר.

44–43 ובזמן כמהר"ר עובדיה ז"ל היו מוציאים א'... כמו בר"ח טבת או ר"ח אדר בשבת: כפי שמצוין בהמשך, מקובל שבמועדים אלה מוציאים שלושה ספרים, אולם בזמנו של ר' עובדיה לא היו מספיק ספרי תורה בבית הכנסת שבירושלים, כפי שהוא מספר באיגרתו הראשונה בקשר למעללי הזקנים: 'גברה יד הזקנים הרשעים האלה עד שמכרו כל הספרי תורה לערלים...' מהד' הרטום-דוד [לעיל, הערה 4], עמ' 75.

44 בר"ח טבת או ר"ח אדר בשבת: בראש חודש טבת שחל בשבת קוראים בשלושה ספרים פרשת השבוע, ראש חודש וחנוכה; בראש חודש אדר שחל בשבת קוראים פרשת השבוע, ראש חודש ושקלים.

48 בכאן נזהרין מיינ נסך: הכוונה ליין שנגעו בו נוצרים ומוסלמים, שדינו כדנין יין נסך, אף כי המוסלמים אינם בגדר עובדי עבודה זרה. ועל כך מצויה כידנו תשובה מפורשת שהשיב הרמב"ם על שאלה הקשורה ל'שתיית היין שדורכים הישמעאלים', והוא משיב: 'ביינם של אלו ש(יהיה) מותר בהנייה ותו לא, אבל (שיהא מותר) בשתייה לא נשמע זה משום בעל הוראה'. *תשובות הרמב"ם*, מהד' י' בלאו, ב, ירושלים תש"ך, סי' רסט, עמ' 1515–1516. ב'קונטרס חידושי דינים מרבני... ירושלים... בזמן הנגיד רבינו יצחק הכהן שולאל', שנדפס כנספח לספר *חיים וחסד* לר' חיים יצחק מוסאפאי, א, ליוורנו תר"ד, סי' סז: 'נכנס תוגר א' לבקש יין בבית אשה אחת והיו לה כלים מלאים גרעיני ענבי' שלמים, ומצד הכובד היה תירוש צף עליהם כפי הכדים והכנים התוגר ידו נגעו בתירוש והתרחי, שהרי עדין לא התחיל לימשך ולא שייכא הכא משיכה, ואפי' נגע בו ערל עציז' נעובר עבודה זרה], וכן התירוהו כמהר"ר פאייזש וכמהר"י בירב'. מכל מקום, אין מדובר פה במוצר המוגמר, ולכן התירוהו; אילו היה מדובר ביין ממש, נראה שהיה נאסר אף בנגיעת מוסלמים.

48 גבינה שלגוים: נאסרה משום בישולי עכר"ם.

48 ואין דנין בערכאות כלל: אכן, באותה עת נאסר בירושלים במפורש ללכת ולהתדיין בערכאות של גויים. בתקנות הירושלמיות שהיו חקוקות על לוח בבית-הכנסת הירושלמי נאמר: 'שלא יוכל שום אדם להביא חברו בערכאות שלהם אם לא יתרו בו ג' פעמים דלא ציית דינא'. ראה מסעות משה באסולה [לעיל, הערה 12], עמ' 83. וכן מצינו איסור זה בקובץ תקנות אחר מירושלים מאותה עת:

- הדיין, ודן להן, על פי דברי הרמב"ם אם הוא חכם. אבל על הרוכב אינו פותח ספר, ודן ע"פ הסברא, או עושה פשרה ואין מהרהרין אחריו לומ' מאי זה טופס דנתוני. ואחר דבריו לא ישנו, ואם יש לעיתים רחוקים פורה ראש ולענה, המגיס ללכת בערכאות, מיד כל ישראל כאחד חברים כנגד המשחית, ונותנין שוחד למושל הארץ להכות מכות מרדות במקלות כמנהג הארץ, ואח"כ מחרימין אותו עד שיתחרט ויפייס הקהל בממון.
- באלו הארצות אינם מזכירין ה' כלל, כי אם לצורך גדול, ואפי' יושבי הקרנות נוהרין מזה, ואין באלו הארצות לא שחוק ולא קלות ראש אלא כלם טרודים בעסקיהם, אלו בסחורה ואלו במלאכתם. באלו הארצות כל המלאכות לא יצלחו כי אם הצורך בכסף וזהב והאורג והרצען והמתקן מנעלים רואה סימן ברכה, כי הם מחזרין בכפרים ובעיירות. וישמעאלים גומלי חסד הם, נותנין להם לחם ודבש ופירות בחינם כל צרכם, ואינן מקפחין בשכרן. והרבה מירושלם שיוצאין לכפרים ואינם חוזרין לבתיהן כי אם לרגלים, ובחנוכה ובפורים. וגם יש בכאן הרבה חנויות מוכרין שמן ובורית ומיני מאכל, אבל א' מאלף לא יצלח.
- גם בני ברוך יצ"ו, הוא בקי בטיב משא ומתן ויודע הלשון ונשתתף ע"כ מיכאל יצ"ו, וכ"ר מיכאל הוציא כמו י"ז דוקאטי ויניציאני בחנות למחצית השכר ובני היה מתעסק בו, ובאותו הזמן התחיל מושל הארץ למרוד בתוגר יר"ה, וקבץ חיילות, באופן כי כל המדינה יחרם שכל דיין יקיים תנאים אלו: א' שלא ימסור שום יהודי לא"ה [לאומות העולם] עד שיתרה בו פעמיים [שלוש] בפני ז' טובי העיר; ראה פריימן, תקנות ירושלים [לעיל, בהערה לשורה 34], עמ' 208, סעיף ו. אולם מתעוררות בית-הדין השרעי בירושלים אנו למדים שבפני הקאדי הוכאו לעתים עניינים יהודיים פנימיים, ראה כהן, יהודים [לעיל, הערה 2], עמ' 123–139. נראה שנוהג זה היה קיים גם במצרים, השווה שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה [לעיל, הערה 29], ב, עמ' 255–258.
- לצורך גדול: הכוונה לתפילות וקריאה בתורה.
- צורף: על מקצוע הצורפות, שהיהודים בירושלים עסקו בו, נשתמרו ידיעות חשובות בארכיון בית-הדין השרעי; ראה כהן, יהודים [לעיל, הערה 2], עמ' 175–183, ובמאמרו, 'צורפים יהודים בירושלים בראשית התקופה העות'מאנית', *פעמים*, 11 (תשמ"ב), עמ' 46–50.
- אורג: במקורות מוסלמיים מבית-הדין השרעי אין ידיעות על יהודים העוסקים במלאכת האריגה, אלא במוצר המוגמר, כחייטים או סוחרי אריגים, ראה כהן, יהודים, עמ' 195–198.
- רצען והמתקן מנעלים: ממסמכי בית-הדין השרעי למדים אנו על יהודים ששימשו כסנדלרים וכרצענים. ראה כהן, שם, עמ' 174–175. בעלי מקצועות אלה (כולל צורפים ואורגים) בירושלים נזכרים גם במקורות אחרים: באיגרתו הראשונה של ר' עובדיה מברטנורא, מהד' הרטום-דוד [לעיל, הערה 4], עמ' 90; באיגרת תלמידו האלמוני, יערי, אגרות, עמ' 157; וכן באיגרתו של ר' שמואל בן יוסף פיג'ו, יערי, שם, עמ' 181.
- כי הם מחזרין בכפרים ובעיירות... וגם יש בכאן הרבה חנויות: ידיעות נוספות על סחר מקומי ובכפרים הסביבה, ראה אצל כהן, שם, עמ' 207–211, על הסחר היהודי המקומי בירושלים, ראה עוד במסעות משה באסולה [לעיל, הערה 12], עמ' 58–59; וכן בשו"ת הרא"ם, סי' מה.
- וישמעאלים גומלי חסד הם: ראה דברינו לעיל במבוא, סעיף ד, 2.
- שמן ובורית: היהודים בירושלים היו משולבים בסחר בשמן ובתעשיית הסבון ושיווקו, ועל כך ראה כהן, שם, עמ' 204–207.
- ע"כ: עם כבוד.
- ובאותו הזמן התחיל מושל הארץ למרוד בתוגר יר"ה: רומז פה למרדה של נציב דמשק אל-גזאלי שמרד מייד לאחר מות השולטאן סלים ב-22 לספטמבר 1520, עם עלותו לשלטון של סולימאן. המרד דוכא עליידי המצביא התורכי פרהאד פאשה בינואר 1521, אך תוצאות המרידה הורגשו עוד זמן-מה לאחר-מכן, ראה דיונו של פראוור, אגרות ירושלמיות [לעיל, הערה 16], עמ' קמ-קמא, וכן לעיל במבוא, הערה 31.

היתה בבלבול, והוצרכו לעשות הוצאות גדולות לשומרי העיר, ורוב ההוצאות משליכין על החנות. ועל הרוב היו החנויות סגורות באופן כי הפסידו ב' פרחי ויניציאני מן הקרן, וזה מיכאל הנז' הרחיב פיו לבלי חוק באופן שנתפרדה החבילה. ואני שלחתי בני למצרים למעטו עלי ההוצאה, לשם ימצא הרבה אנשים שקופצים עליו להעמידו בחנותם. וידוע לכ"ת כי מיום שבא לכאן נתן [.]מן.

מענייני הישיבה והלימוד, דע שיש כאן ב' ישיבות, הא' היא של כמהר"ר דוד שושן יצ"ו, מתקבצין אליו ה' או ו' ולומדין עמו, וגם אלי מתקבצין כמו עשרה ב"א, ובא אלינו חכם א' ושמו מהר"ר פרץ יצ"ו, אדם גדול בקי בתורה, חבל דאבדי' ולא משתכחי, כי הלימוד שלמדנו בפירושא היתה יותר א' ביום ממה שלומדים כאן חדש, כי אין כאן תלמיד דנחית לעומקא דשמעתא ובפרט התוספות, כי היה בכאן חכם גדול עוקר הרים ושמו כמהר"ר יעקב בירב יצ"ו, והלך למצרים, וכל התלמידים החשובים יצאו

65-64 והוצרכו לעשות הוצאות גדולות לשומרי העיר, ורוב ההוצאות משליכין על החנות: ושם יש בכך משום רמז למחלוקת שנתגלעה בין תלמידי החכמים ובעלי הבתים בירושלים, מי ישא בהוצאות החזקת השומרים בשכונה היהודית. בעניין זה דן באריכות הרדב"ז באחת מתשובותיו, מהדורת ווארשא תרמ"ב, ס' חשב: 'אודיעך דעתי על מחלוקת אשר נפל בירושלים בין הבעלי בתים ובין החכמים על ענין פריעת שומרי השכונה'. הרדב"ז פוסק שיש לשותף את תלמידי החכמים בהוצאות השמירה. דיון מסכם ומקיף בשאלת פטור תלמידי חכמים ממסים בארץ-ישראל במאה הט"ז, ראה י' הקר, 'אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 117-63.

66 נתפרדה החבילה: נפרדו שניהם בשל מריבות ומדינים, ששותפו של הכן 'הרחיב פיו לבלי חוק'.
68 [מן: האות הראשונה אינה ברורה, ושם כוונתו היתה לאות מ', היינו ממן, אם כי אינה נראית כמ'.

69 ב' ישיבות הא':... בהמשך: שתי אותיות לא-ברורות; כנראה נמחקו בשל טעות הכותב.
69 דע שיש כאן ב' ישיבות: על שתי הישיבות שבירושלים, שהאחת נוהלה על-ידי חכמים ספרדיים והאחת על-ידי חכמים אשכנזיים, מספר ר' משה באסולה בספר מסעותיו [לעיל, הערה 12], עמ' 62, ראה בענין זה א' דוד, 'קווים לדמות הישיבות ובתי המדרש בירושלים במאות הט"ו והט"ז', עיונים בחנוך, 34 (תשמ"ב), עמ' 139-164. מאוחר יותר כבר היו בירושלים שתי ישיבות אשכנזיות; על כך ראה א' דוד, 'לתולדות הקהילה האשכנזית בירושלים במאה הט"ו', בתוך: ותיקין, מחקרים בתולדות היישוב, ירושלים תשל"ה, עמ' 27-32.

70-69 כמהר"ר דוד שושן יצ"ו: עליו ראה דוד, ר' ישראל אשכנזי [לעיל, הערה 16], עמ' 171 הערה 10, וכן הנ"ל, המשמעות ההיסטורית [לעיל, הערה 26], עמ' 232.

70 מתקבצין כמו עשרה ב"א: מניינם של הלומדים בישיבה באותה עת היה כעשרה תלמידים, פעמים יותר ופעמים פחות. ראה משה באסולה, מסעות [לעיל, הערה 12], עמ' 62-63.

71 מהר"ר פרץ יצ"ו: נזכר בהקשר לישיבה האשכנזית בספר מסעותיו של ר' משה באסולה, עמ' 62. בעניינו ראה גם א' דוד, 'לתולדות חכמים בירושלים במאה השש-עשרה', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 231 הערה 9.

72 כי הלימוד שלמדנו בפירושא היתה יותר א' ביום ממה שלומדים כאן חדש: אין ספק שהכותב מגזים ביותר בדבריו על הלימוד בירושלים, הנופל בערכו מן הלימוד בעיר פירושא. משהו על תוכני הלימוד בירושלים שרד באיגרת בני הישיבות בשנת רפ"א, ראה יערי, אגרות [לעיל, הערה 1], עמ' 163. וראה עוד דוד, קווים לדמות הישיבות [לעיל, בהערה לשורה 69], עמ' 149-152.

74 כמהר"ר יעקב בירב: נראה שחכם זה עזב את ירושלים וירד למצרים עם תלמידיו לאחר המחצית הראשונה של שנת רע"ט (1519). ראה דוד, קווים לדמות הישיבות, עמ' 142-143. לאחר ששהה כמה שנים במצרים, התיישב בצפת בשנת רפ"ד ועמד שם בראש החכמים עד לפטירתו בשנת

- 75 מכאן להציל נפשם מרעב, כי בירושלם אין אדם מרויח פרוטה, וכמה פעמים [אמר] אלי ללכת לשיבתו למצרי' והבטחני גדולות, ולא אביתי לצאת מירושלם.
- ומאשר כתבת אלי אם נמצאו פה אנשי חסיד' ובעלי מעשה. דע כי היותר שלם בכל מעלה ומדה טובה הוא אדוננו הנגיד, הוא חכם גדול ועניו ועשיר, ותורתו אומנותו יומם ולילה לא ימוש מתוך האוהל, ושמו כמהר"ר יצחק יצ"ו כהן צדק שפל כרך. ובהיותו [29א] 80 במצרים חלק לחכמים א"י למאות ולאלפים. ואחריו חכם אחר, והוא סגי ניהור עוסק בתורה יומם ולילה, והוא עני, ויש לו תלמיד' הרבה, וכל א' וא' נותן לו ג' מרקיטי לשבוע, ושמו משה סגי ניהור ספרדי יצ"ו. ועו' יש חכם אחד נק' כמהר"ר אהרן יצ"ו, והוא סגי ניהור ג"כ, והלך עתה למצרים להחיות בני ביתו, ועו' יש בכאן יהודי כשר, ושמו הולך בכל המדינות והוא משביע לכל נערי' קטני' מירושלם פסוק ופוסקי', ושמו ר' יוסף מדרש יצ"ו. ומי שאין בידו לשלם לומד בחינם, והוא נאמן 85 שאין כמוהו. כל המעות ששולחי' לכאן לעניים, הכל בא לידו, והוא מחלק כרצונו, כי אדם כשר הוא, וכדאי לסמוך עליו אפי' שלא בשעת הדחק.
- מעניין הירח, דע כי אמת הדבר, קרנותיה היו נוטות לדרום, כנגד מקום שהם

- ש"א (1541). עליו ראה ח"ז דימיטובסקי, 'בית מדרשו של רבי יעקב בירב בצפת', ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' מא-קב. ידיעות נוספות על ישיבתו בירושלים ראה בקטע גניזה שפרסם ש' אסף, שהוא שטר עדות על הלוואה שניתנה בהסכמת הנגיד ר' יצחק שולאל מן הכספים 'של ישיבת ירושלים' שהיו בידיו של ר' יעקב בירב; ראה ש' אסף, 'לתולדות הנגידים האחרונים במצרים', ציון, ו (תש"א), עמ' 118 (= מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 196), וכן דוד, קווים לדמות הישיבות, עמ' 142-143. עזיבת ר' יעקב בירב את ירושלים קשורה לרעב ששרר בירושלים באותה עת, ראה דברינו במבוא.
- 79-78 אדוננו הנגיד... כמהר"ר יצחק יצ"ו כהן צדק: ר' יצחק שולאל — אחרון הנגידים במצרים, שזכר את מצרים עם הכיבוש העות'מאני בראשית שנת רע"ז. על מפעליו הפילאנתרופיים לטיפול חיי הרוח בעיקר בירושלים ראה: דוד, לתולדות בני משפחת שולאל [לעיל, הערה 27 במבוא], עמ' 377 ואילך.
- 82 מרקיטי: marchetti, מטבע איטלקי.
- 82 משה סגי ניהור: נזכר באיגרת ששיגר ר' יוסף בן פרץ קולון מירושלים אל ר' נסים, דיין בבית-דינו של הנגיד ר' יצחק שולאל בשנת רע"ב, ראה א' דוד, לתולדות חכמים [לעיל, בהערה לשורה 71], עמ' 233 הערה 26, ואולי אליו מרמז ר' משה באסולה בספר מסעותיו [לעיל, הערה 12]: 'גם יש אדם נכבד מלמד הלכה בביתו לנערים והוא סגי נהור' (עמ' 63). הלה נזכר גם להלן שורה 193.
- 83-82 כמהר"ר אהרן יצ"ו, והוא סגי ניהור: משפט זה הושמט על-ידי המהדיר הראשון של איגרת זו; על האיש לא מצאתי ידיעות נוספות. נזכר עוד להלן, שורה 193.
- 83 והלך עתה למצרים להחיות בני ביתו: כבר קודם לכן הזכיר אישים נוספים שירדו למצרים בגלל המצב הקשה בירושלים, ראה דבריו על בנו, שורה 66, על ר' יעקב בירב ותלמידיו, שורות 74-75.
- 85-83 יש בכאן יהודי כשר... ושמו ר' יוסף מדרש יצ"ו: עלי מספר גם ר' משה באסולה בספר מסעותיו: 'ויש' נכבד אחד, והוא מקרי דרדקי שמו יוסף מדרש' (עמ' 63).
- 85 פסוק ופוסקי': מקרא והלכה.
- 88 מעניין הירח... קרנותיה היו נוטות לדרום: השמועה על דבר סטיית כיוונו של חצי הסהר ('הירח') שעל אחד משני המסגדים בהר הבית עוררה הדים רבים. המוסלמים ראו בכך סימן לפורענות, ואילו היהודים ראו בכך סימן לגאולה. סיפור זה, שזכה להתעניינות מרובה בארץ ומחוצה לה בשל המשמעות המיוחדת שיוחסה לו כסימן לגאולה, מצוי במקורות עבריים נוספים בווריאציות שונות: ר' אברהם הלוי, באיגרתו משנת ר"פ, ראה דוד, איגרת [לעיל, הערה 4], עמ' 59-60.

90 משתחווין שהיא בצד דרום, ונתהפכה לצד אחר, והיטב חרה להם, ואמרו שהוא סימן רע להם.

מענין בית המקדש החרב, הוא כמו חצר גדול, כמו כפר קטן, ויש בו כמה בתים חרבות, ואילנות הרבה נמצאו בה, ודאי חדשים לבקרי' באו, אשר לא שערו אבותינו, ויש בו י"ב שערים, בכל שער מדליקין נרות. ובשער אחר עזרת נשים י"ב מעלות גבוה מהר הבית, ועזרת ישראל היתה גבוה מעזרת נשים ט"ו מעלות, ובכותל מזרח יש שער אחד שקוראין שער רחמים, ואמ' שהישמעאלים הרבה פעמי' בקשו לפותחו ולא עלה לידם, ובקשו לסותמו באבנים מכל וכל, ולא עלתה לידם. ועשו למטה בארץ בניין כדי לסתמו ולא בנו כי אם עד חציה, והוא סגור בשער של ברזל, הינו דלתות, ואין שום אדם נכנס מצד האסור, ובלאו הכי הישמעאלים אינם מניחים להתקרב. ואומ' בזמן שהיה המלך תוגר בכאן, היו יהודים עמו ונכנסו בתוכו וכולם מתו. וה' יאריך ימיך א'. והנה אודיעך שיש אהבה גדולה בין הכל, הן הספרדי' הן המתערבי', אין צוחה ברחובותינו.

100 מעניין המאכל, כל אדם הוא בצער, כי בירושלם לא נמצא בשר בכל יום כמו בארצנו, ולא דגים ולא פירות, כי אם תאנים וענבים, ושאר הפירות, תפוחים ואגסים, מביאים מדמשק, והם בתכלית היוקר.

ר' משה באסולה בספר מסעותיו [לעיל, הערה 12], עמ' 91; וכן דוד הראובני ביומנו; השווה ספור דוד הראובני, מהר' א"ז אשכולי, ירושלים ת"ש, עמ' 26; על עניין זה ראה קאסוטו, מי הוא דוד הראובני, תרכ"ז, לב (תשכ"ג), עמ' 350-351, וכן דוד, שם, 53-55.

91 מענין בית המקדש החרב: על הר הבית, חצר המקדש, צורת המבנים שבו וכו', ראה ז' וילנאי, ירושלים, העיר העתיקה, א, ירושלים תשל"א, עמ' 234-274.

92 ואילנות הרבה נמצאו בה: על העצים בהר הבית ראה וילנאי, שם עמ' 274. לעצים שגדלו בהר הבית ייחסו קדושה דתית באסלאם. אחד העצים — דקל, שלפי המסורת המוסלמית נטעו מוחמד — נגדע בסערת רוחות עזה, כנראה באותה עת שהוסט כיוונו של חצי הסהר. ראה התיאור באיגרת ר' אברהם הלוי, אצל דוד, איגרת [לעיל, הערה 4], עמ' 60.

93-92 ויש בו י"ב שערים: על שנים-עשר שערי בית המקדש ראה וילנאי, שם, עמ' 274-286.

95-94 שער רחמים: על שער הרחמים והמסורות השונות הכרוכות בו ראה וילנאי, שם, עמ' 204-211. הנ"ל, שם, עמ' 209 מביא בטעות את המסורת האגרית המובאת באיגרתנו בשמו של ר' משה באסולה.

100-99 שיש אהבה גדולה בין הכל, הן הספרדי' הן המתערבי': הרמוניה בין הקהילה הספרדית לזו המסתערבית, ואולי אף בין שאר העדות, יש בה כדי להצביע על מעמדם של הספרדים בקהילת ירושלים כעדה דומיננטית, שהשפיעה השפעה מכרעת על בני כל העדות בעיר פרט לאשכנזים (ראה לעיל, בהערות לשורות 39-40). וראה עוד בעניין זה מ' רוזן, 'מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ ישראל משלהי המאה ה"ט עד שלהי המאה ה"י', קתדרה, 17 (תשמ"א), עמ' 82.

101-102 כי בירושלם לא נמצא בשר בכל יום כמו בארצנו ולא דגים ולא פירות: נראה שגם מאוחר יותר, בעשור הרביעי של המאה ה"ט, הורגש מחסור במצרכי היסוד בירושלים. על כך מספר הרלב"ח באחת מתשובותיו משנת רצ"ב (1532): 'ועם היותי יושב בתוך כור הגלות... לרוב העניות והדלות נודדים ללחם איה ולא ימצא'. וכן בקונטרס הסמיכה שנתחבר על ידו בשנת רצ"ח (1538) מצינו: 'ומאכל יושבי ירושלם לא די שאינם מעדנים אלא שהו' מרורים ויגוני', ומי שזוכה להשיג כמה לקנות ראש במה דקה ובני מעיה, ואפילו מעז כשבתות וכחגים ובמועדים, הרי הוא בעיני עצמו כאילו יצא לחירות'.

102 ושאר הפירות, תפוחים ואגסים מביאים מדמשק: על קשרי המסחר בין ירושלים לדמשק במאה ה"ט וחלקם של יהודים בחסר בין שתי הערים נשתמרו ידיעות חשובות במסמכי בית-הדין השרעי בירושלים; ראה א' כהן, 'דמשק וירושלים', ספונות, יז (תשמ"ג), עמ' 97-104.

מענייני המלכושים, הם כמו המלכוש' שהיו לובשי' התוגרמים שהיו בפירושא אצל יואן פאולו. מלכוש אנשים ונשים כמעט שוים, והנשים הולכות בצניעות גדולה כל המלכוש' עד צוארם, ואינם מגלין אפי' אצבע מבשר, וכשיוצאות לחוץ הן מעוטפות כלן בסדין לבן ובגד שחור על פניה, והוא רק של משי ורואה ואינו נראה, ואפי' הבעל אינו מכיר באשתו, ומכסות כל גופן, אפי' אם היתה נראה אצבע קטנה היה גנאי גדול להם ומלעיגי' על מלכוש הנשי' שלנו, והדין עמהם. ומיד כשבאתי הנה, כל מלכוש' בתי הגדולה תקנתי כמנהג המדינה, ומכל מלכוש עשתה שתיים. ועדין בנותי הן אתי, ואל תאמן לקול הברה שמוציאין שנתתי אותן לאנשי', כי מה שכתבתי ששמו כסאי אצל הדיין אמת, היה לשם מקום חכם מופלג, והיה שמו כמהר"ר יהודה אלבטינו זלה"ה, והושיבו אותי במקומו תהלה למלך הכבוד. הרבה כבוד עשו לי, הן בלימודי, כי קריתי להם הרמב"ם בבית הכנסת חדש שלי, כי כל א' קורא חדש אחת וחוזר חלילה, הן בדרשות הרבה פעמים דרשתי הן בבית הכנסת, הן בבית הקברות, כי המנהג שלהם בפטירת חכם לדרוש בשעת קבורה ובי' שביעי ובי' שלשים ובכלות השנה. ובארכם ראיתי אור בעבור שהייתי בין הלועזי' בחדר הורתכם תאורנה עיני הן בדיבור הן בכתובה, עד שרבים אומ' לנפשי כי אני מבני איטליאה היקרים ואיניני אשכנזי.

[229] כבריאות כלנו תהא מבושר, בני ברוך יצ"ו הוא במצרי', בני שלמה י"ק מתחיל לעיין הלכה ולומד בישיבה, בני יצחק יצ"ו, אשר שמך נקרא עליו, הוא רואה סימן ברכה בלימודו, והוא יודע לתרגם כל פסוק על פה אפי' בפרש' ויחי יעקב. ומיד אחר הפסח

104 המלכוש' שהיו לובשי' התוגרמים: ממקורות ערביים מן התקופה הממלוכית עולה כי לא היה הברל בין בגדי היהודים ובגדי המוסלמים של אותו מעמד, חוץ מן הסימן שהיה מבדיל את 'אנשי החסות' מן המאמינים. על כך ראה ל"א מאיר, 'תלבושת היהודים בתקופת הממלוכים', ספר הזכרון לאשר גולק ושמואל קליין ז"ל, ירושלים תש"ב, עמ' 115-118. אין להניח שחל שינוי מבחינה זו בראשית התקופה העות'מאנית.

105-104 יואן פאולו: Gran Paulo, Baglioni, מצביא מפורסם שישב בפירושא באותה עת.

107 ובגד שחור על פניה: רעלה; כנראה הנשים היהודיות גם היו רעולות, ראה מאיר, שם, עמ' 117-118.

112 כמהר"ר יהודה אלבטינו זלה"ה: עליו ועל חיבוריו ראה מה שכתבתי לעיל במבוא, הערה 24. והושיבו אותי במקומו: כלומר, נתמניתי כדיין ראשי במקום 'כמהר"ר יהודה אלבטינו'.

113-114 כי קריתי להם הרמב"ם בבית הכנסת חדש שלי כי כל א' קורא חדש אחת וחוזר חלילה: תיאור דומה מוסר גם ר' משה באסולה, בספר מסעותיו [לעיל, הערה 12]: 'כל חכם קורא הרמב"ם חדש אחד בבית הכנסת אחר התפלה בבקר' (עמ' 63). ושמה יש במנהג זה, שבו היו מתחלפים הדרשנים בבית הכנסת מדי חודש בחודשו, מסימני הרוטציה בתפקידי מפתח בקהילה, כדרך שהדיינים היו מתחלפים אחת לשנה, ועל כך ראה דוד, קווים לדמות הישיבות [לעיל, בהערה לשורה 69], עמ' 151, ודברינו לעיל במבוא.

116 ובארכם ראיתי אור: כך בכתב-היד, בכתב חסר.

116 הלועזי': האיטלקים; כך כונו האיטלקים באותה עת.

120 הלכה: במשמעות פסק ברמב"ם. באיגרת ר' אליהו מלה-מאסה מירושלים משנת קצ"ח, מצינו מונח זה במשמעות 'תלמוד'. ראה ר' הקר, ר' אליהו מלה-מאסה בירושלים, ציון, ספר זיכרון, ג (תשמ"ה), עמ' 259.

120 בני יצחק יצ"ו אשר שמך נקרא עליו: ראה דברינו לעיל במבוא.

121 והוא יודע לתרגם כל פסוק על פה אפי' בפרש' ויחי יעקב: האם הכוונה לתרגום ארמי? צריך עיון!

121-122 ומיד אחר הפסח אני רוצה לחנכו בלמוד הגמרה: מכאן ניתן אולי להסיק שיצחק היה נער צעיר, שכן במקור אחר מאותה עת מצינו שירושלים החלו כבר בגיל רך ביותר ללמוד גמרא, ראה

- אני רוצה לחנכו בלמוד הגמרה, כי יש לו שכל ישר. וכלם כורעים ומשתחווים למכ"ת, ולכל בני ביתך, ובפרט לאמך היקרה המעטירה ולזוגתך הטהורה.
- בבדיקות ובכל איסור והיתר נוהגים כדברי הרמב"ם. מעניין שבת, הן נזהרין הרבה. אין עושין אש בשבת כלל. אפי' לחולין שיש בהם סכנה, וזהו חומרא של שטות. בעניין הטלטול בשבת יפה כח הטאליאני היקרים, מכל הלשונות שאין מטלטלין אפי' ע"י עירוב.
- מה ששאל כ"ת אם ע"ה, אם הוא צורך 'תחת' ישמעאל ולא תחת גוי', באלו הארצות אומ' שהוא בהפך, ויש צדין לכאן ולכאן. מי שמקבל עליו עול הגלות והכנעה, שלא ירים ידו ורגלו כנגד הישמעאלים אפי' אם בא עליך בעקיפין, ולא ידבר גבוה כלל, אפי' לקטני קטני, ויהיה כחרש לא ישמע, וכאלם לא יפתח פיו, כי אם דברי פייסוס, ולשחרו בקצת, אז טוב לו, כי כאשר רואה הישמעאל ההכנעה וההשפלה הוא מתפייס, ואפי' הוא מבקש ממון, מתפייס בדבר מועט, וזה ג"כ דבר שאינו מצוי, ואל יחשוב כ"ת שזהו דבר שנתחדש עתה. כי ראיתי כתבים ששלח הרמב"ם לספרד וכתב, שאין אומה בעולם המבקשי' להכניע ולהשפיל אומה ישראלית כמו הישמעאלים. וכשאדם מכניע עצמו, אז יוכל ללכת בכל דוד, לתולדות חכמים [לעיל, בהערה לשורה 71], עמ' 231–232 הערה 18; וכן א"פ קליינברגר, *המושבה הפרוג'ית של המהר"ל מפראג*, ירושלים תשכ"ב, עמ' 22–23.
- נוהגים כדברי הרמב"ם: ראה לעיל, שורות 38, 48.
- 125–126 בעניין הטלטול בשבת יפה כח הטאליאני: לא ידוע ממקור אחר על הקפדה יתירה בדיני עירובין אצל יהודי איטליה, 'ש'אין מטלטלין אפי' ע"י עירוב'.
- 126 לשונות: במשמעות עדות.
- 127 אם ע"ה אם הוא צורך תחת ישמעאל ולא תחת גוי: על המאמר בבבלי, שבת יא ע"א: 'זאמר רבא בר מחסאי אמר רב חמא בר גוריא אמר רב תחת ישמעאל ולא תחת נכרי...', ראה לעיל במבוא, סעיף ד, 2.
- 127–128 באלו הארצות אומ' שהוא בהפך: כלומר, בארצות המזרח טוענים ששלטון נוצרי עדיף על שלטון מוסלמי, ראה לעיל במבוא, שם.
- 128 מי שמקבל עליו עול הגלות והכנעה: יחס המוסלמים אל הלא-מוסלמים, ובכלל זה ליהודים, היה יחס של כבוד, כאשר בן המיעוט הלא-מוסלמי נוהג לפי חוקי ההפליה וההשפלה הנהוגים בארצות האסלאם מזה דורות. על חוקים אלו, שיסודם כברית עמר, ראה: E. Strauss, 'The Social Isolation of Ahl adh-Dhimma', *Études Orientales à la mémoire de Paul Hirschler*, Budapest 1950, pp. 73–94, ובספרו, תולדות היהודים במצרים וסוריה [לעיל, הערה 29], ב, עמ' 204–236. דיון כללי בעניין זה ראה גם: בת יאור, *הד"מים* – כני חסות, ירושלים 1986. יחס זה כלפי היהודים היה קיים גם בראשית התקופה העות'מאנית, אם כי אינו זוכה להערכה חיובית עלידי מחבר איגרתנו, בגלל השפלת היהודים הכרוכה בו. בידנו עדויות מעניינות על היחס הקורקטי של השליטים המרכזיים בקושטא אל יהודי ירושלים. כאשר הגיעה אליהם קובלנה מיהודי ירושלים על פגיעה במעמדם או בזכויותיהם, הם לא היססו להעמיד את השליטים המקומיים או הקאדים על חומרת העניין, ולעתים אף נקטו כנגדם אזהרות ענישה. על כך ראה א' כהן, *יהודי ירושלים במאה השש-עשרה*, ירושלים תשל"ו; הנ"ל, יהודים [לעיל, הערה 2], עמ' 80 ואילך, 150–152. יחס מעין זה מוצאים אנו גם אצל יהודי צפת, וכך כותב ר' דוד מן האדומים באיגרתו מצפת משנת רצ"ה (1535): 'פה אין גלות כמו בארצנו והתוגרמים מכבדים היהודים הנכבדים'; ראה יערי, אגרות [לעיל, הערה 1], עמ' 186–187. על תגובת השלטונות המרכזיים בקושטא כלפי מעשי עוולה שנעשו בצפת ראה א' הד, 'תעודות תורכיות על יהודי צפת במאה הטי', *ירושלים (מחקרי ארץ ישראל)*, ב/ה (תשט"ו), עמ' קלב–קלה.
- 133–134 כי ראיתי כתבים ששלח הרמב"ם לספרד וכתב שאין אומה בעולם המבקשי' להכניע ולהשפיל אומה ישראלית כמו הישמעאלים: למעשה מובאת פה ציטטה לא מדויקת מאיגרת תימן ששלח הרמב"ם, השווה מהד' א"ש הלקין, ניו-יורק תשי"ב, עמ' 95.

135 המקומות לסחורה, ולעשות חנות בשוק כמו ישמעאל, ואין פוצה פה ומצפץ, והולך עם המצנפת הירוקה בכל מקום שהוא רוצה, אפי' בדרכים אם ירצה, והוא מכובד בעיני כל, רק שהוא פורע מכס גדול. כי מכאן לדמשק, יש מכס ליהודים יותר מדוקא' ויניציאנו, וכן מכאן למצרים, והנוצרים אשר אינם מתושבי הארץ פורעים כפלי כפלי'.

מעניין דירתי: היא דירת עראי, ויש לי בית מושכר ב' שנים, בין חצר האשכנזי, ויש כמה בתי בתוכה, והוא של הקדש מזמן קדמון, ומשכירים הבתים והשכר להקדש, והבתים בתוכה כמו ניקי סלעי', כיפת כל כיפת הוא בית, בפירושא לא היה ריפת בקר. אמנם נמצאו בתי נאים בירושלם בזול, מי שמוציא ה' דוקא' לשנה ימצא בית נאה וחדרים הרבה וחצר. ר' יואב אביו של ר' שלמה יצ"ו הלך לעולמו בגליל העליון, ונקבר בין גדולי הארץ, והניח חיים לך ולכל ישראל. ובנו כמ"ר שלמה יצ"ו הוא בטרפול, תאמין, אם לא בדמשק, לא ירויה באלו הארצות דמי המים בקשירת הספרים. החכם כמהר"ר רפאל יצ"ו הוא

135 ולעשות חנות בשוק כמו ישמעאל: על שילובם של יהודים בירושלים בשוק המקומי כותב דברים מפורשים ר' משה באסולה בספר מסעותיו [לעיל, הערה 12]: 'זאף כי ירושלם חרבה ושוממה... יש לה ד' שוקים... ואחד של יהודים רובם מרציר"ה ובשמים' (עמ' 58–59).

136–135 והולך עם המצנפת הירוקה: הכוונה למצנפת בצבע צהוב שחויכו היהודים לחבוש על-פי חוקי ההפליה המוסלמית כלפי הבלתי-מאמינים, ראה שטראוס, תולדות היהודים וכו' [לעיל, הערה 29], ב, עמ' 210–214, 216–217. על כך ראה עדויות של צליינים נוצרים, שרכזו על ידי מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 280–310; נ' שור, היישוב היהודי בירושלים וכו' [לעיל, הערה 3], עמ' 357, 361, 364, 370. וכן כהן, יהודי ירושלים [לעיל, בהערה לשורה 128], עמ' 22, 47; הנ"ל, יהודים [לעיל, הערה 2], עמ' 151.

137 רק שהוא פורע מכס גדול: הכוונה למס הג'פר – מס הדרכים שכל הבלתי-מאמינים נצטוו לפרוע במעבר הדרכים על-מנת להבטיח את שלומם. מס זה נזכר במקורות עבריים נוספים: שו"ת הרדב"ז, סי' אלף קלו; שו"ת המבי"ט, חלק א, סי' קכג; שו"ת ר' יוסף בן משה מטראני, סי' ס. על מס זה ראה שטראוס, שם, עמ' 311; וראה עוד כהן-לואיס [לעיל, הערה 2], עמ' 72; כהן, יהודים [לעיל, הערה 2], עמ' 115, 118, 120, 150, 154, 156–157, 197, 202.

138 והנוצרים אשר אינם מתושבי הארץ פורעים כפלי כפלי': יש להניח שהיה תעריף מיוחד, גבוה יותר, לתיירים שבאו לבקר בארץ, ולא מן הנמנע שבאותו ערך גבו גם מיהודים שבאו לבקר בארץ, אף כי אין הוא מציין זאת מפורשות.

139 ויש לי בית מושכר ב' שנים בין חצר האשכנזי: מסתבר שר' ישראל התגורר בשכונה (ב'חצר') האשכנזית, שבתיה היו הקדש של העדה האשכנזית, כלשונו: 'והוא של הקדש מזמן קדמון ומשכירים הבתים והשכר להקדש'. וכך גם מצינו במקור קודם לו, בדברי ר' עובדיה מברטנורא באגירתו הראשונה משנת רמ"ח (1488): 'והחצר אשר בו בית הכנסת גדולה מאד ובתוכה בתי רבים, וכולם הקדש מאשכנזים ואשכנזיות אלמנות יגורו בר'; מהר"ה הרטום-דוד [לעיל, הערה 4], עמ' 85–86. בהמשך עוד מוסיף ר' עובדיה: 'וחצרות רבות היו בירושלם ברחוב היהודים, כולן של הקדש, וכולן מכרו הזקנים, ולא נשאר בהן אחת, רק הקדש האשכנזים לא יוכלו למכור כי חק לאשכנזים, וחלקם הוא ואין לעניים אחרים חלק בו; שם, עמ' 86. לעניין זה ראה דוד, קרים לדמותה של הקהילה וכו' [לעיל, בהערה לשורה 39], עמ' 332.

142 דוקא': דוקאטים.

143 בגליל העליון: נראה שהכוונה לצפת.

145 החכם כמהר"ר רפאל יצ"ו: בהמשך מצוין שנוסף לו השם אברהם. הוא זוהה על-ידי פראוור עם ר' אברהם רפאל טרבוט, ששיגר איגרת מצפת באותה עת. ראה מאמרו, אגרות ירושלמיות [לעיל, הערה 16], עמ' קמג–קמד. מסתבר שהוא היה בנו של ר' עזריאל טרבוט הזקן; על כך ראה יי גרין, 'משפחת טרבוט', מיני, עט (תשל"ו), עמ' קמט, קנח–קנט.

נשאר בגליל העליון עם אשתו, ושנה שמו ושמה בס"ת בקהל, ושמו אברהם ושם אשתו שרה. וכתב אלי כי רצונו לבוא לכאן לפסח, ואמרו כי יש בידו ק' פרחי' לחלק לחכמים ולעניי ירושלם, אבל בכתבו לא ראיתי.

ואחרון אחרון חביב, כי בשבוע שעברה בימי חנוכה היה אותו יהודי שהיה שבוי בים ונמכר מיד ליד, עד שנמכר באלכסנדריאה של מצרים, והיהודים נתנו שוחד גדול עד שפדאוהו, והוא כמעט כמו כושי. וספר לנו שבארצו יש כמה אלפים ורובבות מיהודים ויש להם מלך גדול שעושה בכל יום מלחמה עם הנוצרים הסמוכים אליו, והוא בצד נילוס, הנהר [30] נילוס של מצרים, זולת מלך אחר שיש בסינגלן שהוא רחוק מעדן מ' יום שיש תחתיו ישמעאלים ונוצרים. וזה ודאי, כי דברתי עם אנשי רבים מעירו, וכל אנשי ירושלם מעדיין על זה, שיש להם מ' משפחות. והיום דברתי עם אדוננו הנגיד יצ"ו מעניין עשרת השבטי ואמ', כי נתאכסן בביתו יהודי אחד שהיתה לו לשון כושי

149-150 יהודי שהיה שבוי בים ונמכר מיד ליד עד שנמכר באלכסנדריאה: נראה שהמדובר בפלאשי, כלשונו: 'כמעט כמו כושי' (שורה 151), שנלקח בשבי במערכה הצבאית שהתנהלה באתיופיה באותה עת כלשונו בהמשך, שורות 151-152. בעניין זה ראה קאסוטו, מי היה דוד הראובני? [לעיל, הערה 16], עמ' 346. ובעניינו ראה עוד להלן.

151 וספר לנו שבארצו יש כמה אלפים ורובבות מיהודים: נראה שהכוונה לפלאשים באתיופיה; שבויי חרב מקרבם, שנפלו בשביה ונפדו על-ידי יהודים במצרים, ואולי אף במקומות אחרים, סיפרו על קורותיהם של הפלאשים, מנהגיהם ואורח חייהם, שהיו שונים במידה רבה ממה שהיה מקובל במסורת ישראל. על כך נשתמרו בידנו עדויות שונות עוד מן המחצית הראשונה של המאה ה-17, שכונסו על ידי א"ז אשכנזי, 'יהודי חבש בספרות העברית', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 316-336, 411-435, וכן הנ"ל, ספר הפלשים, ירושלים תשל"ג, עמ' 162-171. הידיעות על-אודותם שלהבו את דמיונם האפוקליפטי של אישים שראו בהם צאצאי עשרת השבטים. גילום של אותם שבטים היה קשור בשמיעת פעמי הגואל, שהלכה וגברה מסוף המאה ה-17, ודאו בכך את ראשית הגאולה. הגדיל לעשות בעניין זה ר' אברהם הלוי בכמה מחיבוריו האפוקליפטיים, ובעיקר בשתיים מאגרותיו, האחת: איגרת משנת רפ"ה על הפלאשה ועל מרטין לוטר, שנידתה ופורסמה על-ידי ג' שלום, פרקים מתולדות ספרות הקבלה, קריית ספר, ז (תר"ץ), עמ' 161, 442-448, ובנוסף שלם יותר פורסמה ע"י רובינסון במאמרו השני [לעיל, הערה 47], עמ' 403-421. וראה עוד שלום — בית אריה, מכוא למאמר משרא קטרין [לעיל, הערה 24], עמ' 39-40. האיגרת השנייה משנת רפ"ה על עניין עשרת השבטים פורסמה בחלקה על-ידי נויבאוואר, קבוצים [לעיל, הערה 6], עמ' 24 ובשלמות על-ידי מ' בית אריה, קבץ על יד, ו (טז) תשכ"ו, עמ' 369-378.

153 סינגלן: Sangli במלואר שבהודו; על זיהוי מקום זה בהודו, שאכן מסתבר, ראה ע' שוחט, 'לפרשת דוד הראובני, ציון, לה (תש"ל), עמ' 98 הערה 11.

154-155 וכל אנשי ירושלם מעדיין על זה שיש להם מ' משפחות: מכאן ניתן להסיק שבאותה עת ישבו בירושלים ארבעים משפחות פלאשיות, וזו ידיעה מעניינת שאין לה אח ורע במקור אחר.

155-156 אדונינו הנגיד יצ"ו: הוא יצחק הכהן שולאל. ראה לעיל, הערה לשורה 79.

156 ואמ' כי נתאכסן בביתו יהודי: אותו יהודי 'שהיתה לו לשון כושי' לשון פסוק (מקרא) ולשון עברי' היה במסתבר פלאשי, שעובדת היותו אכסנאי בביתו של הנגיד נזכרת גם אצל ר' משה באסולה בספר מסעותיו [לעיל, הערה 12], עמ' 89: 'גם הנגיד יצ"ו ספר כי זה שלשים שנה נתאכסן בביתו א' שהיה משבט שמעון'. מכאן משמע שאותו יהודי ישב בביתו של הנגיד במצרים שלושים שנה קודם-לכן, בשנת רנ"ב (1492) לערך, עוד בטרם נתמנה לנגידות, קאסוטו, שלא ראה את דברי ר' משה באסולה, הסיק בטעות שיש לזהותו עם היהודי הנזכר לעיל (שורות 149-151); קאסוטו, מי היה דוד הראובני [לעיל, הערה 16], עמ' 345-346; ועל כך כבר העיר שוחט, לפרשת דוד הראובני [לעיל, בהערה לשורה 153], עמ' 97-98. על דבר זהותו של אותו יהודי הנזכר

- הן פסוק ולשון עברי, כי אמר כי בארצם אין ספר בכתב מתורה שבעל פה, ובכל דינהם אומ': אמ' יהושע מפי משה ומפי הגבורה, ושבארצו יש ד' שבטי', שבט שמעון ושבט יששכר ועז' שנים אינו זוכר מה הם. ושבט יששכר עוסקי' בתורה יומם ולילה. וכל שאר השבטי' יש מהם עוסקים בתורה ויש במלחמה, כי הם שבטי' שכנים לנוצרי', ויש הרבה מגדולים עדיים על הגבול, ובכל מגדל ומגדל מקובצים בתוכו בחורי ישראל הן היותר הגבורים הנמצאים. וכל זמן שמתקרבין האויבים ביו' עושין עשן במגדלים לסימן, ובלילה אש ומיד מתאספין כלם להלחם עמם. ואמ' כי בשעת הדחק שואלין ועונין להם מן השמים. הנשיא משבט יששכר מתעטף בטליתו והולך בקרן זוית בבית הכנסת [שבן] מתפללין, וכשהם עונין, מיד אש יורד מן השמים, ונראה לכל, ויורד על ראש הנשיא, אבל התשובה אינם שמעין, כי אם הנשיא בלבד.
- ופעם אחר הביאו הכושים יהודי מפורטיגאלו להם, ושאלו ממנו על אנשי הגולה ועל ירושלם ועל המקדש ואמ' להם, כי אנחנו בצרה גדולה והולכים מגוי אל גוי בשבי ובצרה והמקדש הוא חרב וירושלם שממה ביד זרים, מיד קרעו בגדיהם ובכו בכי גדול ימים רבים, והסכימו להתאסף לבוא לירושלם בחזקה, עד שהנשיא אמ' להם: המתינו עד שאשאל מה שירוני מן השמים, ושאל כדרכו, והשיבו לו מן השמים: עדיין לא הגיע זמן הישועה, ואל יצא איש ממקומו, אבל הישועה קרובה לבוא. ואז קפצו עשרה עשירים ונדרכו ללכת ממלכה אל ממלכה, ומגוי אל גוי עד שיגיעו לירושלם והלכו בספינות עם הכושי עד הארצות שכבש המלך מפורטיגאלו, והמלך מפורטיגאלו שלח אחריהם, וכאשר ספרו לו כבוד עשרם, וענייני תקפם וגבורתם שיש להם כח להלחם עם פרישטי' יואני', ושהם עונין מן השמי' היה מתבייש שעשה גרושים ולא רצה שישמע במלכות שעדיין יש תקנה ושארית לאומה ישראלית, מיד גזר שלא היו יוצאין ליבשה, והיו באין עליהם סוחרי המדינה עד שהרחיקום מן היישוב באי אחד, והניחם לשם כמה חדשים. אחר שלח אליהם לאמר: מה דעתכם? אמרו לו: דעתנו ללך לירושלם. אמ' להם: א"כ תכנסו בספינה שלי ואוליך אתכם לירושלם. וכשבאו בים, באו עליהם שוללים ושבו נשיהם וטפיהם, ובזזו כל אשר להם, ונמכרו לעבדי' ולשפחות, עד אחר זמן, בא אחד והיה מחזר למצוא אשתו ובניו, ונתאכסן בבית הנגיד יצ'ו. ואמ' לנו הנגיד: פעם אחד באו כלילה על הגג ד' גנבים, והיו מבוהלין הרבה. אמ' להם זה האכסנאי: מדוע פניכם זועפים? ספרו לו הדבר. מיד לקח חרב בידו וקפץ כארי הוא יחידי אחריהם עד שברחו על נפשם, ואמ' להם: אפי' עשרה בעיני כאחד, כי בכל יו' ויו' אנו הורגים מהם כמה וכמה כשבאים להלחם עמנו.

לעיל נחלקו הדעות. א"ז אשכולי קבע בהיסוס מה שיש לזהותו עם דוד הראובני, ספור דוד הראובני [לעיל, בהערה לשורה 88], עמ' נד-נו, וקאסוטו קבע זאת בוודאות, שם, עמ' 346. שוחט, כנגדם, מראה שזהותו של אותו יהודי איננה יכולה להיות זהה לדמותו המסתורית של דוד הראובני, ראה דבריו, שם, עמ' 97-104, וכבר קדם לו בהנחה זו י' בער בביקורת למהדורת ספור דוד הראובני, קרית ספר, יז (ת"ש), עמ' 304-306.

158-159 ושבארצו יש ד' שבטי' שבט שמעון ושבט יששכר: כך גם מסופר בדברי ר' משה באסולה, שם: 'ואמר כי יש במקומו ארבעה שבטים א' מהם שבט יששכר'.

159 ושבט יששכר עוסקי' בתורה: בדברי ר"מ באסולה: 'שבט יששכר עוסק בתורה'.

163-164 הנשיא משבט יששכר: אצל ר"מ באסולה: 'שבט יששכר... ומאותו השבט נשיא עליהם קורא להם ויענהו'.

175 פרישטי' יואני': הכוונה לחבשים בני ארץ הפרישטי יואני — חבש.

והנה תקבל נבואת הנחמני בן פנחס ז"ל, והם ה' נבואות והפירוש שחבר חבירו [30ב] כמהר"ר אברהם לוי יצ"ו, הוא שחבר משרי קטרין. ולאחבתך ולאחבתי שלח לך הספר, והוא נחשב בעיניו הרבה. אמנם בטל רצונו מפני רצוני, ורצון כ"ת, תמצא בו החדושים, ה"ה נבואות אשר הם ידועים לכל אנשי המדינה, אמנם הפירוש שחבר כמהר"ר אברהם לוי יצ"ו. ואתה תבין בו בשכלך הבהיר, להבין היתרות ולזרוק הקלפות. ואהובך כמ' משה מפולנייא יתענג בו ויעתיקו אם ירצה, כי כך התנית.

190 ופעם שנית אודיעך השלמים איתנו בראש המרומם שמו נודע, בשערים כמהר"ר יצחק יצ"ו, וכמהר"ר משה סגי ניהור יצ"ו, והנ' אהרן יצ"ו סגי ניהור, ומהר"ר דוד שושן יצ"ו, אבל הוא מתעסק ג"כ ברפואות, ומהר"ר אברהם לוי יצ"ו הנ', ומן האשכנזים כמהר"ר אלחנן יצ"ו זקן, אבל בנו ואחיו הם עשירים מארבעים אלף, ושולחים לו בכל שנה יותר מכדי צרכו. 195

186-187 והנה תקבל נבואת הנחמני בן פנחס... שחבר חבירו כמהר"ר אברהם לוי: הכוונה לנבואת נחמן. טקסט זה ומשמעותו אינם מחוורים, ואף מועד חיבורו אינו ידוע. מסתבר שכבר היה ידוע ברבע השלישי של המאה ה"ט. בעניינו ראה י' דן, 'לקטות למעשה נבואת הילד', שלם, א (תשל"ד), עמ' 229-234; צ' מלאכי, כנועם שית, לוד תשמ"ג, עמ' 187-203. פירוש לחיבור זה נתחבר על-ידי ר' אברהם הלוי הנ"ל, שכתב את חיבורו בירושלים בשנת רע"ז (1517). על חיבור אפוקליפטי זה ראה דיון מסכם אצל שלום – בית אריה, מבוא למאמר משרא קטרין [לעיל, הערה 24], עמ' 31-36.

187 משרי קטרין: על חיבורו האפוקליפטי משרא קטרין ראה שלום בית אריה, שם, עמ' 20-27. 187 ולאחבתך ולאחבתי שלח לך הספר: ר' אברהם הלוי, באיגרת ששיגר למקבל איגרת זו בשנת ר"פ, מצייין שאין הוא יכול להיענות לבקשתו לשגר אליו את פירושו לנבואות, משום חששו שחיבור זה יפול לידיהם של נוצרים יודעי עברית; ועל כך כבר עמדנו לעיל במבוא. מכל מקום, מאחר יותר, בהשפעתו של ר' ישראל מחבר אגרתנו, נאות ר' אברהם הלוי לשלוח איגרת זו, כלשונו: 'בטל רצונו מפני רצוני ורצון כ"ת' (שורה 188).

189 ה"ה נבואות אשר הם ידועים לכל אנשי המדינה: מסתבר שחיבור זה היה נפוץ ומוכר באותה עת. 190-191 משה מפולנייא: נראה שיש לזהותו עם ר' משה נסים מפולניין, בנקאי בפסארו ובפאנו, נזכר בשו"ת חכמי דורו, ראה שו"ת ר' עזריאל דאיינה, מהר"י בוקסנבוים, א-ב, תל-אביב תשל"ז-תשל"ט, עמ' ל, סח, ע-עא, ועוד (לפי מפתח); שו"ת מחנות באדם, מהר"י הנ"ל, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 468-469.

192 ופעם שנית אודיעך השלמים איתנו: בהמשך חזר הכותב ומוזכר בקצרה שורה של חכמים בירושלים, שאחידים מהם כבר הוזכרו קודם-לכן (לעיל, שורות 76 ואילך).

193 המרומם שמו נודע בשערים כמה ר"ד יצחק יצ"ו: הוא ר' יצחק שולאל הנגיד. משה סגי ניהור יצ"ו: נזכר לעיל, שורות 80-82. אהרן סגי ניהור: נזכר לעיל, שורות 82-83. מהר"ר דוד שושן יצ"ו: נזכר לעיל, שורה 69-70.

194-195 ומן האשכנזים כמהר"ר אלחנן יצ"ו זקן: עליו לא שרדו ידיעות כלשהן. אולם אפשר שאחד משני החכמים הנזכרים באיגרתו של אברהם הלוי משנת ר"פ: ש'בזאת השנה באו ... החכם השלם הישיש כמ' יוחנן נ"ר ... אצל דוד, איגרת [לעיל, הערה 4], עמ' 56, אינו אלא כמהר"ר אלחנן הנזכר באיגרת זו, אם כי בשני הטקסטים, שנעתקו על-ידי אותו סופר, ר' יהודה דבלאניש (כפי שראינו לעיל), הקריאה היא ברורה. אך אין זה מן הנמנע שבאחד משני המקומות שנה המעתיק, כפי שכבר הצבענו על כמה דוגמאות אחרות. השערה זו כבר העלו א' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, א, ירושלים תרפ"ח, עמ' 113, נכן פראוור, אגרות ירושלמיות [לעיל, הערה 16], עמ' קמג הערה 19.

עלי ספר

ועו' בא לכאן בזאת השנה חכם אחר, ושמו כמהר"ר פרץ יצ"ו. ועדיין לא זכיתי לעלות לקברי אבות לחברון, אבל בפסח או מיד לאחר, ב"ה נדרי לה' אשלם, ואם אשכחך תשכח ימיני, אם לא אעלך על ראש תפלתי, ובזה אפסיק ואדברה נא שלום.

196 ועו' בא לכאן בזאת השנה חכם אחר ושמו כמהר"ר פרץ יצ"ו: נזכר בספר מסעותיו של ר' משה באסולה [לעיל, הערה 12], עמ' 62, כ"ראש ישיבה לאשכנזים' לצדו של ר' ישראל מחבר איגרתנו.

196–197 לעלות לקברי אבות לחברון: מערת המכפלה.

שמואל אשכנזי

עוללות

א. תאריך שאינו תאריך
בקנתו של ר' אלעזר קילירי, איכה תפארת (22), כתוב לאמר: 'הרי אלף וחמש מאות גלה יסוד מכוני'. כך הנוסח במחזור רומא ובמחזור וורמייזא (משנת ה'ל"ב) ובמחזור כ"י אוכספורד (מיכאל 436. המאה הי"ד) ובקניות כ"י וטיקאן (מס' 312. המאה הי"ד) ובמחזור רומניא כ"י פריס (מס' 606. המאה הי"ד). נוסח אחר: 'הרי כמה שנים גלה יסוד מכוני' (וכן הרפ"ס גולדשמידט בקינות לחשעה כאב במהדורתו, דף מ"ד). והנה אם נפרש כוונת המקונן לשנים שחלפו מאז שנחרב הבית השני, נוכל לשער שבמקור היה: הרי חמש מאות (שנים) [שהיא בערך שנת לידת הקילירי, עי' תרכ"ג נד (תשמ"ה) עמ' 406], ורק כעבור אלף שנים שינו המעתיקים את המנין בהתאם לזמנם. אבל אם כן, היה סופר כ"י מחזור וורמייזא כותב: אלף ומאתים!
אולם ראה זה מצאתי בפירוש הרוקח על התורה, פרשת ראה (בני ברק תשמ"א, דף רי"א):

כשדים פרס מוקדון שעיר בגי' אלף ות"ק. זה שיסד הקילירי אלף ות"ק גלה יסוד מכוני. כמו האלפ"א בית"א [א - ת = 1495 + חמש האותיות הסופיות]. וכן השתין אלף ות"ק. כדאמ' בסוכה.

כוונתו לבבלי סוכה דף נג ע"ב, שם נאמר על דוד המלך שהעלה את התהום חמשה עשר אלף אמות והעמידו באלף אמות. ואולם אגדה זו מצויה גם במדרש שמואל (כו ב). ורמז לה רש"י בראש העמוד) ושם הנוסח: אלף וחמש מאות אמות חפר דוד. וכן נמצא מספר זה במקבילה שבתלמוד הירושלמי (סנהדרין י ב). ורמז לה רש"י בפירושו למכות יא.): חפר חמש עשר מאוון דאמין. ואף בזוהר (בלק קצח ע"ב) מצינו: 'דוד כרא בתהומא אלף וחמש מאה אמין'.

על כל פנים רואים אנו שהמספר אלף וחמש מאות בקנת הקילירי היה גם לפני מפרש זה, שלכל המאוחר חי בשנת אלף ומאתים לחרבן בית שני! והוא פירש את החרוז על-פי דרכו, שאין הכוונה לשנים אלא לאמות. אין ספק בדבר, שהוא הנוסח המקורי (ולא 'כמה שנים') ופירוש הרוקח הוא הפירוש הנכון.

ב. מהר"ם שאינו מהר"ם
כתב החיד"א בספרו כרכי יוסף א"ח, קי"ב ג: 'ראיתי למהר"ר שלמה נ' הרשב"ץ בתשובותיו סי' רנה וסי' שכט שכת' שמהר"ם מרוטנבורג לא היה אומר פ' ה' ימלוך וכו' ולא היה חותם בראו עינינו אבל כשהיה יורד לפני התיבה היה אומרן. ע"ש.

וזה לשון ספר *הדשכש שאלות ותשובות* (...אשר פעל ועשה... ר' שלמה בן... ר' שמעון בר צמח... היה גנוז וטמון כמו שלש מאות שנה בקירוב... נדפס בליוורנו... בשנת יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה [תק"ב]), סימן רנה (תונס). אל המשכיל ר' חיים בר יוסף ברבוט נ"ע [בירושלים]:

עוד כתבת, כי נהגו במזרח לומר ברכת השכיבנו בלא ברכה, ואין חותמין אלא כיראו עינינו. ואמרת, כי הגידו לך, שהחכם ר' יוסף (בן עקיני) נ"ע הנהיג כך במזרח. וכשהרצו הדברים אצל ר' אברהם בנו של הרמב"ם ז"ל קלסו על זה. תשובה. אחר שתלית הדבר באשלי רברבי, מי יכניס עצמו ראשו בין הרים גדולים מ"מ כיון ששאלת אענה אף אני חלקי כפי קוצר דעתי. ואומר שמטבע זה בחתימת ברכה נתקן... ונראה, שאם אמת הדבר הזה, שנמנעו מלברכה בשם, שהטעם אצלם הוא משום דאמרי' פסוקי ברוך י"י וחותרים ביראו עינינו, ואנן שתיים לאחריה תנן, ולא שלש. ובתוספות כתבו, כי ר' שמואל ממרוג' ז"ל בן בתו של רש"י ז"ל לא היה אומר פסוקי דברוך י"י ולא יראו עינינו כל עיקר. וכן העידו על הרבה גדולים שלא היו אומרים אותן כל עיקר...

ולאנשי מזרח יקשה, ערב שבת למה חותמין בה בברוך. כל השבוע אין חותמין ובליל שבת חותמין. אין לזה טעם. ואם אומרים אותה ג"כ בליל שבת בלא חתימת ברכה, א"כ לא מצינו ערב שבת שתיים לאחריה. ואם בלילי שבתות אומרים הפסוקים וחותרם אחריהן, יש בזה טעות משני פנים. האחד, שלא נתקנו אותן הפסוקים אלא במקום י"ח ברכות, ובלילי שבת ליכא י"ח ברכות. והאחר, שלא נתקנו אלא מפני המזיקין, ובלילי שבת הרי ברכה מעין שבע מפני המזיקין. ומ"מ אם באנו לתקן, טוב הוא לעשות כדברי ר' שמואל וחביריו ז"ל, שלא לומר כלל אותן הפסוקים ולא לחתום ביראו עינינו. ובשם א"ז הרמב"ן ז"ל כתבו, דאין אומרים אותם כלל. וכן כתבו בשם תלמידי הרא"ה ז"ל.

וכן כתבו בשם הר"ם מרוטנבורק, שלא היה אומרה כלל כשהיה מתפלל בינו לבין עצמו. אבל כשהיה יורד לפני התיבה היה אומרה, כדי שלא יהא מן המתמיהין.

סימן שכט (קוסטאנטינה. אל הוטיק תלמידנו ר' יוסף ב"ר אברהם זמרון נ"ע):

עוד שאלת, כי בקוסטאנטינה מברכין ברכת השכיבנו בלא חתימה... ואתה אמרת כי מתשובתי לירושלים עיר הקדש [סי' רנה הנ"ל] מצאת טעם נכון, ושהם נתלים באשלי רברבי ר' יוסף בן עקיני ז"ל ור' אברהם בנו של הרמב"ם ז"ל, ומאותם טעמים שכתבתי אני.

תשובה. אני אומר כדברך כן הוא ואיני צריך להאריך כי כבר הכל כתוב אצלך. אלא שמצאתי עוד אח"כ כי ר' מאיר מרוטנבורק ז"ל לא היה אומר אותם פסוקים של ה' ימלוך, ולא היה חותרם ביראו עינינו. אבל כשהיה יורד לפני התיבה היה אומר, כדי שלא יהא מן המתמיהין. מוסיף דבר זה בגליון תשובתי [סי' רנה הנ"ל].

ונראה שמקורו בכללנו יב: 'וכתב הרבי נתן ז"ל [בספר *מחכים* 123]: וראיתי כתוב מר"ם נ"ע בשם ר' אלעזר זקנו, שלא היה אומר (פסוקים דברוך ה' לעולם...) ואנו נהגנו אחריו לבלתי אומרם. אך כשאנו מתפללין בצבור נקיטין סוגיא דעלמא, שלא להיות מן המתמיהין' עכ"ל כלבו בשם ר' נתן. והעתקה משובשת היא! שכן נאמר בספר

המחכים: 'וראיתי כתוב מפי מו' אבי נ"ע בשם זקינו רבי' עזריאל, שלא היו אומרים... [כן בכ"י וינא. בכ"י המבורג הנוסח: וראיתי כתוב בשם זקינו רבינו עזריאל נ"ע, שלא היה אומר...]. ולנכון הועתק ב**ארחות חיים**, דין תפלת ערבית, סעיף ד: 'וכן נמי דעת הר' נתן ז"ל חז"ל "ראית מא"מ נ"ע בשם רבינו עזריאל זקינו, שלא היה אומרה..." עכ"ל **ארחות חיים**. והכוונה לאביו של ר' נתן – ר' יהודה – ולזקנו – רבינו עזריאל. בהעתקת הכלבו נשתבש מא"מ למר"ם ועזריאל הפך לאלעזר! ונגרר אחריה הרשב"ש אשר פענח את ר"ם = מהר"ם מרוטנבורק!

ר' יצחק זאב כהנא אשר זכה לסדר **תשובות פסקים ומנהגים** של רבי מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג מתוך ספרי דפוס וכתבי יד לפי סדר השלחן ערוך עם ביאורים ומקורות – העלים עיניו **מכרכי יוסף** בשם רשב"ש, אך ראה את הדברים ב**ארחות חיים** ובכלבו, וכיון שלא עיין בספר **המחכים** לא החכים ו'תיקן' לשון **ארחות חיים** (מא"מ) ע"פ כלבו (מר"מ). על יסוד שיבוש קל זה (ר במקום א) הכניס את הקטע לתוך פסקי מהר"ם ב"ר ברוך, א"ח סימן קפה (חלק א, ירושלים תשי"ז, דף ר"ב)!

[מכובדי העורך הסב תשומת לבי להערת ר' יעקב פריימן (במבואו לספר **מחכים**, דף [94] הערה ד), שהנוסח המשובש 'וראיתי כתוב מר"ם נ"ע' נמצא כבר בספר **מחכים** כ"י קויפמן בבודפסט (370). ונראה שלעיני הכלבו היה נוסח משובש כזה, בתוספת השבוש 'אלעזר' במקום 'עזריאל'. ועתה, בשעת ההגהה נזדמן לידי מאמרו המלא ענין של חוקר התפלות והברכות ר' נפתלי וידר הי"ו 'ברכת הפסוקים: ברוך יי לעולם אמן ואמן', סיני, עז (קיץ תשל"ה), עמ' כז–קלג, וראיתי שכבר קדמני חכם זה, ויותר ממה שכתבתי ראה הוא והאר"ך לברר את הענין מכל צדדיו. ובדין הוא שיקבל שכרו ויקרא שמו על הדבר. אף הוא ציין למאמרו ב**תרכ"ץ** לו (תשכ"ח), עמ' 250 הערה 162, שם עמד על שבוש דומה בספר **המחכים** שהיה לעיני הכלבו ורי"ז כהנא בהסתמכו עליו הכניסו לאוסף הפסוקים של מהר"ם מרוטנבורק!].

ג. 'שבעה נקיים'*

על רש"י: כתב מיכאל לוי פרומקין בסוף הקדמתו ל**פרדס הגדול** (ווארשא תר"ל): 'המחבר (רש"י)... כתב עליו... ר' שמשון מאסטרופאלי... בלקוטי שושנים שלו... חז"ל (כפי שרשום

* [ברשימת כתבי-יד של פירוש רש"י לתלמוד, (ראה עלי ספר ט"ו, תשמ"ח, עמ' 147, במבוא מאת ש"ז הבלין, עמ' ה, נזכרת אימרה זו, על-פי דברי פרומקין, וצוין כי במקור שהוא ציין שם, לקוטי שושנים מר' שמשון אוסטרופולר, אין האימרה הזו נמצאת. בעקבות הערה זו מסר ר"ש אשכנזי את הערתו זו. לידמותו של מיכאל לוי פרומקין – מיכאל לוי רודקינון – אלתר פרומקין – אלתר רודקינון – מ' ל' אלתר, מתרגם התלמוד הבבלי לאנגלית ומחבר סיפורי חסידים, ראה אצל א' דינרד, **מסע באירופה**, פרסבורג 1885, עמ' 162:]

שכל מעשה נבלה כצחוק הוא בעיניו, שהוא מחליף את אשתו ואת דתו, את שמו המזויף ואת תעודת מסעו המזויפת... ברוסיה נדון בעד מעשי תרמית וזיופי שטרות ובגרמניה ערך עתון עברי בשם "החזה" מטעם המיסיון.

איש זה שותף היה לחבורת האנטישמיים שביקשו ל'הוכיח' כביכול את נכונותה של עליית הדם נגד היהודים, באוסטריה בסוף המאה הי"ט, ראה על כך באריכות, י' ש' בלון, **זכרונות מימי חיי**, חלק א', תל אביב תש"ד [תרצ"ג], עמ' 121–133. העורך.]

בזכרוננו, כי איננו בידינו כעת לעיין בו) על כל טיפת דיו שכתב רש"י ז"ל צריך לישב שבעה נקיים בחכמה ודעת לבדוק עד מקום שידו מגעת'.

וכבר העיר ר' אריה יהודה לייב ליפשיץ (אבות עטרה לבנים, ווארשא תרפ"ז, דף ק, הערה רל): באמת שם לא נמצא זה. ליפשיץ כותב: ושגור בפי העם: 'על כל טיפה וטיפה דיו של רש"י צריך לישב שבעה נקיים'.

ולפניו כתב כן ר' אברהם ברלינר ('לתולדות פירושי רש"י', ספר דש"י, ירושלם תש"א, דף כט, הערה 44): 'בפולין נוצרה עוד אמרה אחת: "על כל טיפה וטיפה דיו של רש"י צריך לישב שבעה נקיים" – שכוונתה לומר, שיש צורך בחדירה עמוקה לפירושי של רש"י הקצרים לרוב'.

והנה מצאתי מקורו של פרומקין, והוא הקדמת ר' נח מינדס בר' אברהם ליפשיץ מוילנא (מחלתו של הגר"א) לספרו נפלאות חדשות ('בכל פרשה ופרשה פרחי שושנים... ומן הפרשות ולפנים... חדשים מן... ר' שמשון מאוסטראפאלי...'), הוראדנא תקנ"ז: 'כל מפרשי גפ"ת זה דרכם להחמיר על עצמם בפי' רש"י, על טפת דיו כחרדל יושבים עליו שבעה נקיים בחכמה ודעת עד מקום שידם מגעת...'

שבתי וראיתי כי שגורה מליצה זו בפיו, שכן הוא כותב בהסכמתו לתקון סופרים של ר' שלמה מדובנא מיום כ"ח ניסן תקמ"ז: 'שם הראה גודל שקידתו על התורה ועל העבודה, שהחמיר על עצמו לישב שבעה נקיים נקיי הדעת על טפת דיו של חרדל לאמר טפה זו מה תהא עליה' (קריה נאמנה לשמואל יוסף פין, ווילנא תר"ך, עמ' 170).

נראה ודאי שר' נח מינדס הושפע בזה מדברי ר' יהודה מוסקאטו שכתב מליצה זו על ר' יהודה הלוי. ראה להלן.

והנה שנתים לפני צאת הספר נפלאות חדשות בהוראדנא, נדפס בליוורנו ספר תורה אור והוא חומש... [עם] נחל קדומים (עם התיבות ואותיות נחל בגימטריא חיים יוסף דוד אזולאי)... תקנ"ה-תקנ"ז (חמשה כרכים). ובפרשת וירא סימן ד (בראשית יח ה) כותב חיד"א: 'ויש להעיר על רש"י, שמונה על טיפת דיו כחרדל ז' נקיים...', הרי לפנינו נוסח שונה: לא המעיין בפירוש רש"י צריך לישב שבעה נקיים, אלא רש"י עצמו בכתבו את פירושו דקדק בו ביותר ועל כל טיפת דיו ישב שבעה נקיים. וכן כותב הרי"ל הכהן מימון בספרו תולדות הגר"א, מהדורה שניה, ירושלם תשט"ו, דף נא: 'הגר"א נהג לאמור, שרש"י ישב על כל טיפת דיו שבעה נקיים, וכל מלה בפירושו אם לתורה ואם לתלמוד – היא מרגלית טובה'.

על רבי יהודה הלוי: כתב ר' יהודה מוסקאטו בהקדמה לספרו קול יהודה על הכוזרי:

מחבר הספר הזה היה רבי יהודה ב"ר שמואל הלוי... והזהר בדבריו, כי לשונו עט סופר מהיר בלתי שופך טפת דיו לאין צורך, עד שתאמר טפה זו מה תהא עליה, רק הוא מבחין בין טפה לטפה כיתרון בעל הלשון לבלתי היות מלה כפולה בלשונו אשר יתפש בה על דברים בטלים... זכרון לבני ישראל שיחמירו על עצמם שאפילו רואים בו טפת דיו כחרדל ישבו עליה שבעה נקיים בדעת צלולה נכונה ומיושבת, וכל היד המרבה לבדוק משובחת.

על הרמב"ן: כתב רח"ד שעוועל במבוא לפירוש הרמב"ן על התורה עמ' 11: 'נאמנים

עלינו דברי מהר"י בי רב, כי "נהגנו לישב על טיפת דיו של הרמב"ן שבעה נקיים" (בשם הגדולים בערכו) [בספרו רבנו משה בן נחמן, ירושלים תשכ"ז, לא חזר על כך!]. שם ליתא, אלא שמהריב"ל כתב (בתשובותיו סי' נו נז) דבספר המעיינים שבחבורה הו' מפקי זקוקין דנורא בחידושי הרמב"ן. ור"י קנפנטון בדרכי התלמוד הזהיר לדקדק מאוד בחי' הרמב"ן, כי כל דבריו במספר במשקל במדה ולא יש בו יתור אות אחת. וז"ל דרכי הגמרא (מנטובה שנג, דף י ע"ב): ובחידושי הרמב"ן צריך אתה לעיין דק היטב ולהשתדל ולהוציא ולצמצם כל לשונו, בענין שלא ישאר בו דבר מיותר אפילו אות אחת, כי כל דבריו הם במספר ובמשקל ובמדה... ובספרו חיים שאל (ח"ב סי' מב סעיף כו, למברג תרמ"ו, דף מ ע"ב) כותב חיד"א:

ומ"ש הרב כנסת הגדולה שם (בתשובותיו הנדפסות חדשות מעתה חלק ח"מ סי' קיח) שמקובל מרבו מהרימ"ט, שבקאשטיליא לא היו קורין אלא חידושי הרמב"ן וכו' ע"ש. גם מהריב"ל ח"ג סי' נו כתב דבספר הו' נפקי זקוקין דנורא בחידושי הרמב"ן. אך שם כתב מהריב"ל דהיו קורין בתוס' וגם בהרמב"ן ע"ש. ואני הדל יש בידי כ"י כללים בחידושי הרמב"ן הפלא ופלא לדקדק אותיותיו, והם מהרב מהר"ר משה דאגון תלמיד רבינו הגדול מהר"י אבוהב. זכר כלם לחיי עד.

ואחתום בדברי הגאון ר' ישראל ליפשיץ בתפארת ישראל למסכת אבות ג יג: מסורת סייג לתורה... הסייג והגדר בנוי ע"י המסורת שנמסר לנו בה אפילו כל מלא או חסר, וכל האותיות שבתורה מנויים לנו, ואפילו על כל טיפת דיו קטנה שבה, כנקודות שעל איזה מלות, אנחנו יושבים עליה ז' נקיים. וא"כ איך אפשר שהוסיף או גרע בה אדם שום דבר. עכ"ל. והשווה גם חידושי הרש"ש.

להערת ר"ש אשכנזי על רח"ד שעוועל, שייחס למהר"י בי רב, וכאילו בשמו של הרחיד"א בשם הגדולים, את האימרה 'נהגו לישב על טיפת דיו של הרמב"ן שבעה נקיים', ושאי' לייחוס זה יסוד, העיר עוד פרופ' ש"ז ליימן, כעת באוניברסיטת הארז, למה שנתפרסם בעיתון דאס אידישע ווארט, ניו-יורק, ניסן תשל"ז, עמ' 34. שם העתיקו ממאמרו של הרב ש' רפאל, במזדע, ב' ניסן תשל"ז, על האדמו"ר מגור בעל בית ישראל: לפי בקשתו הייתי מביא לו כל ספר חדש (בהלכה, בחסידות ובתולדות גדולי ישראל). בין השאר הבאתי לו פעם את פירוש הרמב"ן על התורה שיצא לאור בארה"ב. למחרת קרא לי הרבי והראה לי שכתוב שם בהקדמה ציטוט משם הגדולים משמו של מהר"י בי רב שנהגו לישב על טיפת דם של הרמב"ן שבעה נקיים, ואמר לי בדקתי בשם הגדולים, ואין שם דבר זה, וכמדומה לי שאין דבר כזה נמצא בשום מקום, על כל פנים ראוי לבדוק. פניתי להרב שעוועל שהפנה אותי לעורך המהדורה הנ"ל אברהם דרום, אבל גם א' דרום לא ידע להסביר כיצד נשתרבו 'ציטוט' זה לספר. לבסוף הוצא ציטוט זה מן המהדורות המאוחרות יותר של פירוש הרמב"ן [אננם במהדורה מאוחרת שראיתי לא הוצא ה'ציטוט' הזה!]

יצחק רון

הפניות וציונים לש"ס בהגהות מהרש"ל

במאמרנו 'מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל' עלי ספר, טו, עמ' 63–104, הצבענו על חשיבות זיהוי הטופס שלמד בו רש"ל לשם הבנת הגהותיו לתלמוד. שיחזור הש"ס שלמד בו רש"ל מסכת אחר מסכת, הניח תשתית ביבליוגרפית המאפשרת פרשנות נכונה להגהות רש"ל ומסייעת להבנת התהוות נוסח התלמוד בדפוסים שלפנינו. ואכן התעוררו תלמידי חכמים המתכוונים להוציא פירושים על ספר *חכמת שלמה* לאור המסקנות הנ"ל, כגון הרב א' סץ מירושלים העוסק בחיבור כזה על מסכת גטין, והרב י' קוק מבני ברק העוסק בחיבור כזה על מסכת נדה.

אחת הדרכים שהצענו לזיהוי מהדורות רש"ל התבססה על שינויי העימוד שמצאנו בין מהדורות התלמוד בדפוס בומברג. בדקנו באופן מקיף את הפניות רש"ל לש"ס הנלוות להגהותיו בספר *חכמת שלמה*, ומצאנו כי ציוני הדפים של רש"ל לש"ס מתאימים בדיוק למהדורת בומברג השניה (רפ"ו–רצ"א) שהיתה בשימוש בעוד שאינם הולמים תמיד מהדורות תלמוד אחרות. דוגמאות לכך הבאנו שם בעמ' 90–91. כאן נעמוד על נקודה נוספת שהתגלתה אגב בירור זה.

במהלך בדיקת מאות ההפניות והציונים של רש"ל לתלמוד התברר לנו כי דרך ההפניה של רש"ל לא רגילה ומיוחדת במינה: בהפניותיו מזכיר רש"ל תחילה את שם הפרק ואחר כך מציין את הרף, וזאת בלא איזכור שם המסכת. להלן דוגמאות אחדות מספר *חכמת שלמה*, קראקא ש"א:

י'כן משמע בתוספות דמקום שנהגו דף נד' (*ח"ש* לברכות נא ע"א)

'בפרק לולב הגזול דף לח' (*ח"ש* לביצה לח ע"ב)

'בערבי פסחים דף קה' (*ח"ש* לשבת ט ע"ב)

'עיי'ן בפרק אלו טרפות דף מו' (*ח"ש* לשבת נג ע"א)

'עיי'ן בפרק נגמר הדין בדף מח' (*ח"ש* לשבת נו ע"ב)

שיטת הפניה זו היא בעלת משמעות היסטורית. לפני עידן הדפוס נהגו הראשונים לציין מראי מקומות בש"ס לפי שמות פרקי התלמוד. בנושא זה הרחיב י' שפיגל במאמרו המאלף *עלי ספר*, יד, עמ' 29–53. לאחר הדפסת התלמוד בטל הצורך באזכור שמות הפרקים וההפניות נעשות לדפי ועמודי הדפוס של המסכתות כמו שאנו נוהגים. רש"ל הוא מן הראשונים ואולי ראשון פרשני התלמוד המציין מראי מקומות בש"ס על פי דפי הדפוס ועמודיו. כחכם שחי בדור המעבר בין התקופות אוחז רש"ל בחדש ואינו מניח את ידו מן הישן. מחד גיסא הוא מציין דפים, ומאידך הוא מקדים לפניהם תמיד את שם הפרק ולא את שם המסכת, וזאת מכח ההרגל הישן.

יוסף כהן

מהדורה ביקורתית של יסוד מורא לראב"ע

חלק ניכר מעבודתו המדעית של פרופסור ישראל לוי מוקדש למפעלו הספרותי של ר' אברהם אבן עזרא: המונוגרפיה *אברהם אבן עזרא – חייו ושירתו* (תל אביב תש"ל), שני כרכי *שירי הקודש של אברהם אבן עזרא* (ירושלים תשל"ו-תש"ם), מהדורה ביקורתית של *חי בן מקץ* (תל אביב תשמ"ג) ועתה – *ילקוט אברהם אבן עזרא*¹. אנתולוגיה זאת מחולקת לארבעה שערים – 'שירה': מבחר שירי קודש ושירי חול; 'פירוש על המקרא': מבחר מפירושי ראב"ע על ספרי התנ"ך; 'דברי הגות': ספר *יסוד מורא וסוד תורה* (בשלמות); 'דברי עיון ומחקר': ספר *צמות* (מבחר) וספר *האמור* וספר *השם* (בשלמותם). מאמרנו זה מוקדש אך ורק להערכת המהדורה הביקורתית המבוארת של *יסוד מורא וסוד תורה*, כאשר לטיב הההדרה והביאור.

על הפופולאריות הרבה של ספר ההגות שיצא מעטו של ראב"ע מעידה העובדה שהוא שרר בשלושים ושמונה כתבי-יד, נדפס באחד-עשר דפוסים, נתפרש פעמיים ואף תורגם לגרמנית². ספר חשוב זה ראוי וראוי למהדורה מדעית שתתקן את השיבושים הרבים שדבקו בו, ותגשר בינו ובין הקורא בן-זמננו בעזרת סימני פיסוק, ציוני מקורות, חילופי גירסאות והערות מבארות.

א. נוסח הפנים

בהקדמתו הקצרה (עמ' 313–314) אין המהדיר מסביר את שיטת הההדרה, והוא מסתפק בהצהרה זו: 'את הנוסח הביקורתי העמדתי על פי שלושה כתבי-יד ושלושה דפוסים'. שלושת כתבי-היד הם: 1. כ"י אוקספורד 1234 (להלן: אוק' 1); 2. כ"י אוקספורד 1235 (להלן: אוק' 2); 3. כ"י ואטיקן 419 (להלן: ואטיקן); ושלושת הדפוסים: 1. דפוס צילום של דפוס קושטנטינה ר"ץ/1529 (להלן: קושטא); 2. מהדורת 'בער, פראנקפורט ת"ר/1840 (להלן: בער); 3. דפוס צילום בתוך *כתבי ראב"ע*, ירושלים תש"ל, כרך ב (להלן: וקסמן). לנוכח שפע כתבי-היד אין צורך להסתייע בדפוסים, ובוודאי שלא במאוחרים שבהם. על כל פנים, הבדיקה ההשוואתית שערכתי מאשרת ששלושת הדפוסים הללו הם אכן הטובים ביותר מבין אחת-עשרה המהדורות שלהן זכה הספר. אי-אפשר לומר כן לגבי בחירת כתבי-היד. אין המהדיר משתף את הקורא בשיקוליו, על יסוד מה בחר דווקא בשלושה אלה מתוך 38 כתבי-היד ששרדו. לפני מספר שנים נערכה עלי-ידי הגברת שושנה לוי, במכון לתולדות חקר המקרא היהודי, אוניברסיטת בר-אילן, קולאציה ניסיונית, ובה הושווה הנוסח של שער א' ברוב כתבי-היד, על-מנת לברור מתוכם את המשובחים ביותר. שלושת כתבי-היד הנ"ל כלולים בקולאציה, אך אף לא אחד מהם נמצא בין שנים-עשר הראשונים. בקולאציה אחרת שערך כותב שורות אלו הושוו כל כתבי-היד הקריאים על-פי מידגם של ארבעים וחמשה משפטים בעייתיים מתוך הספר כולו; רק כ"י אוק' 1 דורג במספר 9, ושני האחרים – למטה מ-10.

המהדיר אינו מוטר שום מידע לגבי כתבי-היד שנבחרו כבסיס הפנים ולגבי דרך מסירתו – האקלקטית היא אם דיפלומאטית. ומאחר שהמהדורה חסרה גם מנגנון של חילופי גירסאות, אין בידי הקורא שום כלי לעמוד על הנתונים הטקסטואליים לאמתם, ולבדוק אחר הכרעותיו של המהדיר. השוואת נוסח הפנים של שני

1 *ילקוט אברהם אבן עזרא*, ליקט, ההדיר, הקדים מבואות ופירש ישראל לוי, הוצאת קרן ישראל מן בשייתוף קרן ספרות יצחק קיוב, תל-אביב תשמ"ה, 438 עמודים.

2 ראה סקירתו הביבליוגרפית של נפתלי בן-מנחם, 'יסוד מורא', בקוב. מאמריו: *עניני אבן עזרא*, ירושלים תשל"ח, עמ' 56–72.

שערים ראשונים בשלושת כתבי־היד המשמשים לו בסיס העלתה שלא זו בלבד שהנוסח הוא אקלקטי, אלא שיש בו אף תיקונים מסבירה שאין להם בסיס בעדי הנוסח, ושלא צוינו בתור שכאלה. כל מה שאמרנו עד כה דיו להוציא את המהדורה מגדר של מהדורה מדעית, אך אין בכך כדי לחרוץ משפט לגבי טיבה כמהדורה עממית. לשם כך בדקנו את מידת סבירותן הטקסטואלית והעניינית של רבות מהכרעות המהדיר.

תיקונים מסבירה

1. בשער א, פיסקה ו, נדפס: 'השותה מים שאולין' (פסחים קיא, ע"א). נוסח זה הוא תיקון של המהדיר, שכן גירסה זו אינה לא בדפוסים ולא בכה"י שהשתמש בהם. הנה הנוסח במקורות:

דפוס קושטא: שותה מים

דפוס בער: ושותה מים

דפוס וקסמן: ו [ה] שתה מים

כ"י וק' 1: והשותה מים מגולים

כ"י וק' 2: ושותה מים מגולים

כ"י ואטיקן: ושות' מים מגולים

משפט זה הוא אכן בעייתו מאוד הן מבחינה טקסטואלית והן מבחינה עניינית. נפתח בהבאת המימצא הטקסטואלי.

גירסת הדפוסים, 'השותה מים', אם נראה אותה כהיגד עצמאי, ללא קשר עם ההיגד הקודם 'הניעור בלילה', היא חסרת כל מובן. לעומת זאת, אם נראה אותה כהמשך להיגד הקודם אפשר שיש לה קשר עם אחד מן המקורות הבאים: א. 'לא ישתה אדם מים לא מן הנהרות ולא מן האגמים בלילה, ואם שתה דמו בראשו מפני הסכנה' (פסחים קיב ע"א). ב. 'לא ישתה אדם מים לא בלילי רביעיות ולא בלילי שבתות, ואם שתה דמו בראשו מפני סכנה' (שם).

גירסת כה"י, 'השותה מים מגולים', לא נמצאת בלשון זו, עד כמה שידוע לי, בשום מקור ממקורות חז"ל. אך העניין נידון במשנה תרומות (ח:ד): 'שלשה משקין אסורים משום גלוי: המים והיין והחלב; ושאר כל המשקין מותרים. כמה ישהו ויהיו אסורין? כדי שיצא הרחש ממקום קרוב וישתה'.

גירסת המהדיר, 'השותה מים שאולין', מצויה בלשון זו במקור הבא: 'אמר ריש לקיש: ארבעה דברים העושה אותן דמו בראשו ומתחייב בנפשו. אלו הן: הנפנה בין דקל לדקל, והעובר בין שני דלקים, והשותה מים שאולין, והעובר על מים שפוכין' (פסחים קיא ע"א).

מסבר שהמהדיר דחה את גירסת הדפוסים, משום שהיא מחייבת איחור מלאכותי של שתי ציטטות מדברי חז"ל; זאת גירסת כתבי־היד (המאושרת על־ידי עשרה כתבי־יד נוספים, מן האמינים ביותר!), משום שהניח שהראב"ע מצטט את דברי חז"ל כלשונם. ברם, תיקון זה מסבירה לא זו בלבד שהוא בעייתי מאוד מבחינה טקסטואלית; גם אינו סביר מבחינה עניינית. שכן, הראב"ע מביא את 'הניעור בלילה' ואת 'השותה מים שאולין/מגולים' כעניינים הצריכים 'ראיות ופירוש... מחכמת התולדות' (רוצה לומר: מחכמת הטבע). והנה ההסבר הניתן בגמרא ובמפרשים לאיסור שתיית מים בלילות ושתיית מים שאולין הוא מתחום האמונה בשדים ורוחות¹; ללילי רביעיות ושבתות ההסבר הוא אסטרולוגי, הסברים שאינם שייכים לחכמת הטבע. ואילו הסכנה שבמים מגולים היא בעליל רפואית, כפי שעולה מן השיעורים המצוינים במשנה הסמוכה: 'שעור המים המגולין — כדי שתכנס בהם המרה (ר"ל: הארס של הנחש, כפי שמסביר הרמב"ם על אתר), ר' יוסי אומר: בכלים כל שהן, ובקרקעות ארבעים סאה' (תרומות ח:ה).

ואולם כאן תעלה השאלה: אם המשנה קובעת באילו משקין מדובר ובאילו שיעורים, לאיזה הסבר מחכמת הטבע מתכוון הראב"ע? הראב"ע מתכוון, אם־כן, לומר שבמשנה מפורשת רק הסיבה לאיסור — סכנת הרעלה; ואילו תחומי הסכנה — אילו משקים מסוכנים, שיעור מדויק של המים שיש בו משום סכנה — אינם מפורשים, וקביעתם דורשת ידע בחכמת הטבע, המלמדת הכרת טבע החי החומרים. מכאן שיש להעדיף את הגירסה 'השותה מים מגולים', המתאשרת גם מכה"י, ולראותה כפרפראזה של הראב"ע למקור המשנאי בתרומות.

2. תיקון אחר, קטן לכאורה, אבל רב משמעות, נמצא בסוף שער א. הראב"ע מזכיר את ספר האמונות והרעות של רס"ג ומחוזה דעתו עליו בלשון זו:

3 עיין פירוש רש"י ורשב"ם על אתר; וע"ע רש"י לע"ז יב ע"ב, ד"ה שברירי.

יסוד מורא לראב"ע

1. גירסת המהדיר: 'ויש בו שערים' – אין שעור לדבריו.
  2. גירסת הדפוסים: 'ויש בו שערים שאין שעור לדבריו'.
  - גירסת כה"י: כ"י אוק' 1: 'ויש בו שערי צדק ויש דברים שאין שיעור לדבריו'.
  - כ"י אוק' 2: 'ויש בו שערי צדק ושערים שאין שיעור לדבריו'.
  - כ"י ואטיקן: 'ויש בו שערי צדק ויש שערי' אין שעור לדבריו.
- גירסה זו של כה"י באה גם בשמונה כ"י נוספים שנבדקו, פרט לכ"י ניר-יוק, ביהמ"ל 2313, הקרוב בגירסתו לדפוס קושטא וכ"י טורינו 34. והנה, בעוד שלפי גירסת הדפוסים מסתייג הראב"ע מחלק מהספר, הרי לפי גירסת כה"י באה בצדה של ההסתייגות הזאת הערכה חיובית ביותר לחלק האחר. לפי גירסת המהדיר, לא זו בלבד שהוא אימץ את הגירסה הפחות נהירה ופחות סבירה, אלא שהוא אף חידד את הניסוח השלילי על-ידי השמטת ש' הזיקה. בביאורו על אתר מעיר המהדיר על 'השלילה הרבה שבה מדבר אבן עזרא על דעות מסוימות שהביע הגאון בעניין המלאכים' (הערה 11). כרם, הביקורת החריפה של ראב"ע על השקפות רס"ג בעניין המלאכים ובסוגיות נוספות אינה יכולה בשום פנים לשמש בסיס להערכה כה שלילית של ספר האמונות והדעות.

אימוץ גירסאות מוטעות

כבר ציינו לעיל שהנוסח במהדורה זו הוא אקלקטי, והיות שכך המהדיר היה צריך להכריע בין גירסאות מתחלפות. בבדיקה שערכנו (שוב, למען הקיצור, רק בשני שערים ראשונים) מצאנו מספר הכרעות שבהן אומצה דווקא הגירסה המוטעת.

1. בשער א, פיסקה ו, מזכיר ראב"ע 'דברים רבים במקרא צריכים פירוש', רוצה לומר שאינם מובנים לאשורם ללא לימוד שיטתי של חכמות ומדעים. אחת הדוגמאות לכך הם 'הארבעה שרשים' (ר"ל: ארבעת היסודות אש, רוח, מים ועפר), המפורטים בהמשך:
  - א. גירסת הדפוסים וכ"י אוק' 2: 'שמים (=אש) וארץ (=עפר) ורוח (=אוויר) ועפר'.
  - ב. גירסת כה"י אוק' 1 ואטיקן: 'שמים וארץ ורוח ומים'.
- המהדיר בחר בגירסה הראשונה, אם כי בעיון קל אפשר להיווכח שהיא מוטעת, שכן 'ארץ' ר'עפר' הם היינו הך.

2. בשער א, פיסקה ט (בסוף), מונה ראב"ע בין החכמות החשובות למשכיל את 'חכמת המבטא' (=לוגיקה) ומוסיף:

לפי גירסת הדפוסים: 'לדעת הכללים שהם שומרי החומות'.

לפי גירסת כה"י: אוק' 1: 'לדעת הכללים שהם שמורים כחותם'.

אוק' 2: 'לדעת הכללים שהם שמורים'.

ואטיקן: 'לדעת הכללים שהם כחותם והם שמורים'.

המהדיר בחר משום מה בגירסת הדפוסים ודחה את גירסת כה"י, בלי לשאול את עצמו: מה עניין כללים לוגיים לשמירת חומות? כונת ראב"ע כאן שבעזרת חכמת הלויקה אפשר להגיע להבנת הכללים, רוצה לומר לסווג את התופעות לסוגים ולמינים שהם 'שמורים', כלומר יציבים ובלתי-מתחלפים כפרטים, ושעליהם ידבר בשער ב, פיסקה ב, כ'עומדים לעולם'. זוהי השקפה אריסטוטלית ידועה, המניחה קיום מתמיד רק למינים (כללים בלשון ראב"ע).

3. בשער ב, פיסקה ב, מזכיר ראב"ע את קושיית ר' מרינוס (ר' יונה אבן ג'נאח) על חז"ל המזהים את ארבעת העופות ראה, דאה, איה ודיה כעוף אחד⁶. נוסח הקושיה בא בגירסאות שונות: בדפוסים בער ווקסמן: 'אם איה היא דיה, מה טעם לספרה פעמים'. בגירסה זו בחר המהדיר.

4 בביטוי זה השתמש ראב"ע לעיל, פיסקה א, כלפי בעלי המסורה המגינים על נוסח המקרא, ושם הוא אכן מתאים.

5 השווה פירושו לקהלת א: ט: 'הכללים שהם שמורים כמין אדם ומין סוס... עומדים יעמדו וכו'.

6 בויקרא יא: יד נאמר: 'זאת הדאה ואת האיה למינה' ובדברים יד: יג נאמר: 'זההא ואת האיה, והדיה למינה'. חז"ל פתרו את בעיית השוני בשני המקורות על-ידי שזיהו את כולם כמין אחד: 'דאה וראה, דיה ואיה אחת היא' (חולין סג ע"ב, ע"ש).

עלי ספר

בדפוס קושטא: 'אם ראה היא דאה...'.
 בכה"י: אוק' 1 וואטיקן: 'אם דאה היא ראה...'.
 בכ"י אוק' 2: 'אם הדאה היא הראה...'.
 בעשרת כה"י הנוספים שנבדקו נמצאו הנוסחים הבאים:
 בחמישה כ"י: 'אם דאה היא ראה...' (זהה לנוסח כה"י אוק' 1 וואטיקן).
 בשני כ"י: 'אם ראה היא דאה...' (זהה לנוסח דפוס קושטא).
 בכ"י אחד: 'אם הראה היא הדאה...'.
 בשני כ"י: 'אם ראה היא דיה...'.

ברור שהרמיון בין הרי"ש והדל"ת הוא מקור החילופים בין 'ראה' ו'דאה', אבל בשום כ"י מאלה שנבדקו, כולל אלה שבשימוש של המהדיר, לא באה הגירסה שבחר. גירסה זו גם אינה סבירה, שכן הבעיה של ספירת פעמיים מתעוררת בעיקר רק לגבי 'ראה' ו'דיה', אך לא לגבי 'איה', שלא נספרה פעמיים! בדיקת קושיית ריב"ג במקור⁷ היתה מובילה לגירסה הנכונה, שהיא 'אם ראה היא דיה', כגירסת כ"י המבורג 113 וקימברידג' 1215.

4. בשער ב, פסקה ב, דן הראב"ע בכך שלעתים נוקט המקרא לשון כלל — 'זאת הצפור לא בתר' (בראשית טו:י) ובצדה לשון פרט — 'תר וגזול' (שם, פס' ט). כדוגמה נוספת משמשת לשון הכלל שבפסוק 'ונשמו במות ישחק' (עמוס ז:ט) ולשון הפרט: 'ובמקום אחר: 'ונשמו במות אדום''. כך הגירסה ב-11 כ"י שנבדקו. ברם, גירסה זו תמוהה, משום שהפסוק 'ונשמו במות אדום' אינו קיים בכלל במקרא. והנה, במהדורת בער תוקנה, כנראה, הגירסה מסבירה ונרשם הפסוק 'ונשמו במות און' (הושע י:ה). תיקון זה אומץ גם במהדורות וקסמן ובמהדורת לוין, מבלי לשים לב שאין זיקה של כלל ופרט בין הפסוק בעמוס ובין הפסוק בהושע. עיון בפירוש ראב"ע לפסוק בעמוס, מקום שם נאמר: 'במות ישחק — במות ישראל ואדום', יכול היה להעמיד את המהדיר על כך שהמחבר אכן התכוון (לפי הגירסה שברוב כה"י: 'ובמקום אחר') לפסוק שנרמז היה לו שהוא קיים. לפי זה בנה הראב"ע רעיון הגיוני על סמך מקור מדומה. ואילו לפי התיקון מתקבל רעיון לא-הגיוני, המבוסס על מקור קיים אך בלתי-מתאים. כל זאת אם אנו מעדיפים את הגירסה שברוב כה"י, המציינת את מקור הפסוק המדומה במונח 'ובמקום אחר'. אבל קיימת גירסה המצויה בכמה כ"י, כולל כ"י אוק' 1, שהיה לנגד עיני המהדיר, והיא לדעתי עדיפה על כולן. בכ"י אלה הגירסה היא: 'ונשמו במות ישחק, והוא במקום ונשמו במות אדום וישראל', גירסה הפותרת את בעיית המקור, והיא תואמת לחלוטין את העניין הנידון, ואף נסמכת על מקור מפירוש ראב"ע עצמו.

5. בשער ב, פסקה י, מביא ראב"ע שני מקרים שבהם אסורה אשה לבעלה. האחד — 'כל ימי נדת דותה', והשני — 'ימי שבתה בדמי טומאה לזכר ולנקבה'. כך הגירסה בכל כה"י ובדפוסים בער ווקסמן, ואילו המהדיר בחר משום מה בגירסת דפוס קושטא: 'ימי שבתה בדמי טהרה', הנוגדת בעליל את פשט הכתוב וגם את ההלכה⁸.

ציוני מקורות

לא ברקתי את ציוני המקורות ויש להניח שרובם ככולם נכונים. אבל בדרך אגב נתגלו שני ציוני מקורות מוטעים, כנראה מתוך שימוש מיכאני בקונקורדנציה.

1. בשער ב, פסקה ה, מציין ראב"ע מצוות כוללות, רוצה לומר מצוות שכל אחת כוללת מצוות רבות. בין אלו ציין 'ליראה את ה''. המקור שצוין לפסוק זה הוא: דברים יד:כג, מקור שאינו שייך לעניין הנידון. המקור הנוגע לעניין הוא: דברים י:יב או כח:נח.

2. שם, פסקה ו, מונה ראב"ע דוגמאות של מצוות שהיו לשעתן, כמו 'אגודת אזור' (שמות יב:כב), שאין

7 הנה הקושיה כלשונה: 'אם הדאה בדל"ת היא הדיה והראה בר"ש היא הדאה בדל"ת תהיה הראה בר"ש הדיה עצמה', ספר השרשים, ברלין תרנ"ו, ערך 'ראה', עמ' 463; וע"ע פירוש ראב"ע לפסוק בויקרא: 'הדאה שם כלל לשני מינים והם דאה (צ"ל: ראה) ודיה; וע"ע פירושו לדברים יד:יא: 'וכן דיה וראה תחת דאה' (כן צ"ל, ע"י ויזר שם).

8 ראה פירושו לויקרא יב:ד; וע"ע רמב"ם, הלכות אסורי ביאה יא:יא.

יסוד מורא לראב"ע

למנותן בין תרי"ג המצוות שלדורות. בין אלו הזכיר ראב"ע 'אל יצא איש ממקומו' (שם טז: כב) (ללקוט מן) וכן 'לא תותירו ממנו'. המקור שצוין לפסוק זה הוא: ויקרא כב: ל. אולם שם מדובר על זבח התודה, הנאכל ליום ולילה אחד, וכך גם ביאר המהדיר על אתר (הערה 3). וזו טעות חמורה, שכן לא יעלה על הדעת שזבח התודה הוא בגדר מצווה שעבר זמנה. מסתבר שהכוונה לפסוק 'איש אל יותר ממנו עד בקר' (שמות טז: יט), הנאמר אף הוא על המן ושראב"ע ציטט אותו שלא כלשונו על סמך הזיכרון.

שיבושים שמקורם ברשלנות

1. בשער ה, פיסקה ג, כתוב: 'אם לא — יעבור על מצות אדוני הכל', כך הגירסה בכל הדפוסים ובכל כה"י, וכך צריך להיות. במהדורה זו נדפס משום מה 'על מצות ה' הכל', נוסח מחוסר משמעות, שאינו אלא פרי טעות העתקה של המהדיר עצמו.
2. בתיאור הקצר של עדי הנוסח שבהקדמה (עמ' 313) מעיר המהדיר לגבי כ"י הוואטיקן: 'בסוף כתוב במקור הזה: "שמו תמיד בהחל גם כלות/ מרומם הוא על כל התהלות"'. לכאורה זהו בית בן שני טורים, אך תשומת לב לתוכן מביאה למסקנה שהדלת אינה דלת, מפני שהנושא שבו מדובר אינו ברור. בכדיקה שעשיתי בתצלום כתב-היד מצאתי שהקולופון אכן שונה, ושהדלת אינה אלא סוגר. וכך כתוב:

מהלל אקרא אלי ואודה/ שמו תמיד בהחל גם כלות
למען הרבה עצמה לאין חוק/ מרומם הוא על כל התהלות.

המהדיר לא טרח לפענח את השורות שמימין, המטושטשות מעט.

הבלטת המקורות המצוטטים

המהדיר כותב על זה: 'את פסוקי המקרא המשולבים בהרצאה הבאתי בהדגשה, יחד עם ציון מקורותיהם בכל מקרה ומקרה' (עמ' 313). ואכן, הצורה שבה הודגשו המקורות (באות שמנה) ראויה לשבח, באשר היא מקילה מאוד על ההבנה. אך דומה שהמשמעות נתרחה עד כדי ערכוביה בין מקור למליצה. ברור שיש הבדל בין כתוב המובא כאסמכתא וכראיה לבין כתוב המשמש כמליצה לשונית בעלמא. על האחרון ניתן, לכל היותר, להעיר: 'כלשון הפסוק' או 'ע"ש הפסוק', אבל בשום פנים אין להבליטו כמקור ממש, שכן יש בכך כדי להטעות. והנה במהדורה זו הודגשו גם מליצות וציון מקורן. דוגמה: 'כי מהתלמוד נדע כל המצות אשר יעשה אותם האדם וחי בהם' (ויקרא יח: ה), שער א, פיסקה ו; וכן 'יחכמת המדות, כי היא כמו סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה' (בראשית כח: יב), שם פיסקה ה. המהדיר לא היה עקבי בעניין זה, שכן מצינו מליצות אחרות שלא הובלטו ולא צוין מקורן: 'ויש שנגשש כעורים קיר' (כלשון הפסוק בישעיה נט: י), 'זה אומר בכה וזה אומר בכה' (כלשון הפסוק במלכים א, כב: כ).

סיכום

אין זו מהדורה מדעית, וחבל שהמהדיר נקט בלשון 'הנוסח הביקורתית', שיש בה כדי לעורר ציפיות מוטעות. יתר על-כן, נראה לנו שהיה מיטיב לעשות אילו הסתפק בשלושת הדפוסים, תוך ויתור על היומרה הביקורתית, ותחת להיזקק באורח לא שיטתי לכתב-היד היה משקיע את כל מעייניו בהעמדת מהדורה עממית אמינה ונהירה.

ב. הביאור

שירות גדול עשה המהדיר לקורא בטורחו לנקד את הטקסט בניקוד מלא ולפסוק בפיוט מודרני. הניקוד והפיוט הם ראשיתו של פירוש, ותועלתם מרובה. הוא היטיב לעשות גם בחלקו את שנים-עשר השערים לפיסקאות ענייניות, ואם כי ניתן לערער על תיחומן של כמה פיסקאות (למשל: בשער ד כולו לא מוספרו הפיסקאות; פיסקאות ו-ז בשער ז; פיסקאות ב-ג בשער י; ח-ט בשער יא), החלוקה בדרך כלל סבירה. חבל שלא

9 עמד על כך גם קרייצנץ (בתרגום הגרמני הנלווה למהדורת בער, פרנקפורט 1840), שכן הוא אינו מציין זאת ככתוב נוסף, אלא כהמשך ענייני של הפסוק בעניין המן (ראה עמ' 34).

ניתנו כותרות לשערים ולפיסקאות, ולכל הפחות אפשר היה לציין בהערות את נושא הפיסקה, דבר שהיה מעמיד את הקורא על שיטתו של המחבר ועל מבנה החיבור.

סגנונו של ראב"ע קשה להבנה ואף קשה לביאור. כפי שכותב פרופ' א' סימון במאמר הביקורת שלו על פירוש ראב"ע לתורה, מהדורת ויזר: 'כתיבתו (של ראב"ע) בכללותה – מעבר לסודות ולרמזים שנועדו מלכתחילה ל"משכילים" בלבד – רחוקה מלהיות בהירה ומובנת. הפרשן הבא לתווך בין הכתוב לבין הקורא, זקוק לכוח הבנה מכאן ולכשרון הסברה מכאן, אך הראב"ע לא זכה אלא לכתר הראשון. סגנונו מלוטש, שנון והדור (כיהא למשורר), אך תמציתי מדי ולעיתים בלתי מוכן ללא השלמות והבהרות¹⁰'. הדברים האלה יפה כוחם גם לגבי יסוד מורא.

הביקאות הרבה של פרופ' לוי במכלול יצירתו של ראב"ע תרמה רבות להארת דברי ראב"ע, אך אפשר שהיא גרמה גם לשאנונות מסוימת בעניינים שדרשו יתר בדיקה ויתר עיון. ואכן, בצדן של ההערות המאירות את הטקסט הסתום, יש גם לא מעט הערות בלתי-מספקות ואף כאלה המערפלות את העניין במקום להאירו. לביסוס משפטנו זה נביא מספר דוגמאות של ביאורים, שלפי הבנתנו לא כיוונו לאמת.

1. בשיר הפתיחה כותב ראב"ע: 'ידע לבב משכיל בוראו במעברו כי כל מכחש בו הוא באמת עדו'. המהדיר מבאר על דרך הפרפראזה: 'המכחש אלוהותו הוא בעצמו עדו', אך אינו מסביר כיצד המכחש בה' מעיד בה בשעה על מציאותו. תחת זאת הוא מוסיף: 'ואולי הוא כפירוש ראב"ע לתהלים ג:1: "אמרו מה נורא – כל אחד ממעשיך... וטעם יכחשו לך אויביך – שיעידו כי שקר וכחש הוא בידם"'. ברם, אין הנידון דומה לראיה, פשוט משום שלא ייתכן שראב"ע אינו מבחין בין 'כחש ב' לבין 'כחש ל'. שם מדובר על עדות מפורשת (האויבים יצהירו שעד כה כיחשו), ואילו כאן עדות מובלעת – המכחש עצמו, בעצם מציאותו, מעיד על מציאו. זהו אחד מן הענפים הרבים שהסתעפו מן 'המופת הקוסמולוגי' למציאות ה'.

2. הביאור משופע במקבילות מדברי ראב"ע במקומות אחרים. יש מקבילות בהירות דיין, אבל יש כאלו שהן עצמן זקוקות לביאור, והמבאר שהסתפק בהבאתן בלבד העמיס על המעיין קושי נוסף (ראה, למשל: שער א, פיסקה ו, הערה 7; פיסקה ט, הערה 6). לעיתים מערפל הביאור את העניין עליידי הבאת מקבילה שלמה, הכוללת גם עניין אחר, במקום להביא רק את הנחוץ. בשער א, פיסקה ג, אומר ראב"ע כי טוב הוא לדעת המקרא (ורצה לומר: ספר נביאים וכתובים), כי מצות רבות נלמד מדברי המקרא, כמצות 'לא תאכלו על הדם' (וי' יט:10) מדברי שאול'. בהערה 11 מצטט המהדיר את פירוש ראב"ע על הפסוק, הכולל טעם לסמיכות עניין זה לקודם לו. הנה הביאור כלשונו: 'ולא תאכלו וכו' – ולפניו מצוות איסור אכילת פרי עץ נטוע עד השנה החמישית' (וי' יט:10-11). ובפירושו לפסוק כו אומר ראב"ע: 'ידבק עם הכתוב למעלה, כי הזהיר על עץ נטוע שלא יאכלו מפרי עד השנה החמישית, גם כן כל בשר טהור לא יאכל עד שזדקק דמו על מזבח השם אם היה קרוב אל מקום הקדש; והעד הנאמן – דברי שאול, כי הארון היה עמו...'. הביאור המתבקש הוא כיצד מתפרש הציווי 'לא תאכלו על הדם' מדברי שאול בשמואל א, יד:1, וכל עניין הסמיכות לאיסור ערלה ומצוות נטע רבעי אינו עניין לכאן; הבאתו מיותרת ואף מבלבלת.

3. יש ביאורים המוסכים על נקודות צדדיות, ואילו העיקר לא נתבאר כלל. בשער א, פיסקה ו, מזכיר ראב"ע בין הדברים שאין להבינם ללא חכמות חיצוניות את האגדה על 'דבר הלבנה שהלשינה על החמה', ואומר שההסבר לאגדה זו הוא 'מחכמת המזלות'. בהערת הביאור מובאת האגדה במקור, בתוספת ההסבר הבא: 'מחכמת המזלות – מן האסטרונומיה, המסבירה את "נחיתות" הירח בכך שאין לו אור מעצמו אלא מן השמש'. אולם זה אינו הקושי בהבנת האגדה הזאת, אלא מהי כוונת האגדה ב'קטרוג' הלבנה על החמה ש'אי אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד'. הסברו לכך הוא יותר אסטרונומי מאשר אסטרונומי: בכל אמצע חודש הירח עומד מלא (כמלך) מול השמש, מצב הנחשב כמבט איבה – זהו ה'קטרוג'. לאחר-מכן הוא הולך ופוחת. בלשון האגדה: 'לכי ומעטי את עצמך'¹¹.

4. יש ביאורים הסותרים ממש את דברי ראב"ע. בשער ט, פיסקה ג, אומר ראב"ע: 'ומזבח הקטרת

10 קרית ספר, נא (תשל"ו), עמ' 646.

11 הוא כותב על כך בספר העכו, מהדורת שזח"ה, ליק 1884, דף ה ע"ב (דפוס צילום: כתיב ראב"ע, ב, ירושלים תשל"ו), וכן בשני המאורות (ברלין תר"ן): 'לעולם כל כוכב שהוא לנכח כוכב אחר שהוא במזל שביעי ממנו, לעולם הוא מקטרג ונלחם ועושה מריבה עמו' (עמ' ג).

יסוד מורא לראב"ע

נתון בין המנורה ובין השלחן מחוץ לפרכת והמזבח גבוה משניהם. המהדיר מבאר: 'גבה משניהם – מן השלחן שקומתו אמה וחצי (כ"ה: כ"ג) ומן המנורה שגובהה אמנם אינו ניתן בתורה אבל חכמים חישובוהו (עיין רש"י לשם' כה:לה). ברם, לפי החישוב של רש"י, המבוסס על הגמרא במנחות (כח ע"ב), גובה המנורה הוא שלוש אמות, כלומר, אמה יותר מן המזבח. דבר זה נוגד את דברי ראב"ע כאן! אין צריך לומר שההסבר הנדרש צריך לענות על השאלה: על מה בונה ראב"ע את הדעה, המתנגדת לדעת חז"ל, שהמזבח גבוה מהמנורה. לפי דעתי, הבסיס לדעתו זו הוא בהשקפתו הכללית על המשכן וכליו כמערכת סמלית של העולם. בתוך מערכת זו המנורה מסמלת את שבעת כוכבי הלכת, השולחן את י"ב המזלות ואילו מזבח הזהב את הגלגל העליון, על-כן סביר להניח שהוא צריך להיות גבוה יותר¹².

5. בין הדברים הטעונים פירוש ממדע האסטרונומיה הביא ראב"ע (שער א, פסקה ד) את המאמר התלמודי 'נולד קודם חצות' (ראש השנה כ ע"ב). המפרשים חלוקים בשאלה על איזה חצות מדובר, חצות היום או חצות הלילה. המבאר ביאר את המאמר על-פי פירוש רש"י, שלפיו הכוונה לחצות היום, בעוד שראב"ע אומר בפירושו בספר העבור (דף יא ע"א–ע"ב) שלדעתו הכוונה לחצות הלילה.

6. בשער ז, פסקה ד, נוגע ראב"ע בנושא הבחירה החופשית ומביא בין השאר את הפסוק 'מפי עליון לא תצא הרעות והטוב' (איכה ג:לח). משום מה העדיף המבאר להביא (הערה 4) קטע מדרשי (איכ"ר לפסוק) מתוך פירוש רש"י לפסוק זה (בשם ר' יוחנן במקום ר' אלעזר), הדין בשאלת שכר ועונש, ולא את פירושו ראב"ע, התואם ומאיר את דבריו כאן.

7. בביאור הביטוי 'חכמת תולדות השמים' (שער א, פסקה ה), משער המבאר: 'אולי הכוונה לדרך שבה נאצל הטבע הקוסמי מן הנפש הקוסמית'. מאחר שבמחשבת הראב"ע לא מצינו את רעיון ההאצלה, צריך לגרוס 'תולדות' בלשון יחיד (כגירסת כ"י ניריורק ביהמ"ל 2321 וחלק גדול מכה"י שנברקו), שמשמעו בפי ראב"ע טבע או חוקיות. לפי זה מדובר כאן באסטרונומיה. דוגמה נוספת לביאור שאינו מעוגן כראוי במחשבת ראב"ע הוא ההסבר התיאולוגי הניתן למונחים הפילוסופיים 'סיבה רחוקה וקרובה' (שער יב, פסקה ד). בעוד שמשמעם בפשיטות סיבה בלתי-ישירה וסיבה ישירה¹³, המהדיר מבאר: 'הסיבה – הראשונה, סיבת כל הסיבות, הבורא. רחוקה – שאין אפשרות באדם החי לדעתו ולהכירו. וקרובה – כי לית אתר פנוי מיניה' (רעיון לקוח מן הקבלה ורחוק ממחשבת ראב"ע).

8. בשער יא, פסקה יא, מונה ראב"ע את סגולות האותיות המרכיבות את שם הווייה. בין היתר נמנית הסגולה הבאה: 'יהשם היחיד כמספר השלושה אותיות'. המהדיר מבאר: 'השם היחיד – הערך המספרי של י-ה (=15). כמספר השלושה אותיות – כסכום כל רצף של שלושה מספרים במערכת 1–9 (א–ט) במאונך, במאוזן ובאלכסון, כשנסדרם במרובע הקסם...' (מובא גם רישום הריבוע). קשה לקבל פירוש רחוק זה, משום שהשם י-ה איננו 'שם יחיד' (הוא מופיע במקרא למעלה מעשרים פעם ונקרא כאן 'חצי השם') והמלה 'אותיות' אינה משמשת במקום המלה 'מספרים'. מוטב, אם-כן, לבאר שכוונתו ב'השם היחיד' לשם אהי-ה (שמות ג:10), שעליו הוא אומר בפירושו 'שאיננו במקרא רק במקום הזה' ואשר סכום אותיותיו הוא 21, כמו שלוש אותיות יה"ו¹⁴.

9. בשער יא, פסקה ה, כותב ראב"ע: 'ודע כי הארך קו בין שתי נקודות, והרחב שני קוים – והנה זה שטח. והנה הגוף – יש לו שש פאות; וככה הקוים בראשון'. המהדיר מסיק מדברי ראב"ע שהכוונה שאות אל"ף בנויה מששה קוים, וצייר אותה כך: כדי להבליט אות בת שישה קוים. וזה ציור שרירותי, שכן לא קיימת אל"ף כזו. אם חושבים את הקוץ של הו"ד שלמעלה, למה ייגרע חלקה של הו"ד שלמטה, ואזי יהיו בה שבעה קוים! והפירוש, לדעתי, כפי שביאר ר' מרדכי קומטיאנו על אתר: האל"ף בנויה משלושה קוים: יו"ד למעלה ('כדמות קו עגול', כך מתאר ראב"ע את הו"ד בשער זה) ויו"ד למטה וקו באמצע, שלושה קוים שהם שש פאות, כמו ששני קוים מהווים שטח שיש לו ארבע פאות¹⁵.

12 בפירושו הארוך לשמות ל:ב הוא כותב: 'המזבח גבוה על שולחן חצי אמה, אולי כן היה גבוה על המנורה והיה כנגד הכרובים שהם פורשים כנפים למעלה'. ובפירושו הקצר ל:י הוא כותב: 'המזבח הקטרת קדושתו לשם בעבור שהוא נכבד, ואין אחר הארון נכבד ממנו'.

13 השווה רמב"ם, *מורה נבוכים* ב:מח.

14 ועיין 'לוית חן', ביאורו של זלמן שטערן *ליסוד מורא*, פראג 1833, על אתר, הערה נד.

15 ופירושים דחוקים כאלה אינם מעטים. ראה שער ט, פסקה א, הערות 10, 11, 13.

10. בשער י', פיסקה ב, מביא ראב"ע בין הדוגמאות למצוות שילולי הקבלה היה לו טעם אחר, את ספירת העומר, ומנמק זאת כך: 'כי הם (החכמים) הפרישו בין "וספרתם לכם" (ויקרא כג: טו) ובין "וספרה לה" (שם טו: כג)'. על זה מעיר המהדיר: 'וספרתם לכם' — והמשכו: ממחרת השבת. וחז"ל אמרו שפירושו ממחרת יו"ט' (הערה 5). לפי ביאור זה התכוון ראב"ע בהשוואתו לא לכיטוי 'וספרתם לכם' אלא להמשכו — 'ממחרת השבת', שאין לו שום קשר עם 'וספרה לה'. בגלל טעות זו קשה היה לו להסביר את הקשר בין זה ובין 'וספרה לה' ונדחק להציע פתרון מעורפל (ע"ש המשך ההערה). טענתו של ראב"ע שמהכתוב 'וספרתם לכם' אי אפשר ללמוד את מצוות הספירה כפי שאנו סופרים, שכן מבחינה לשונית דין 'וספרתם לכם' כדין 'וספרה לה' — אותו לשון הוראה בשניהם וחז"ל הם שהפרישו בין 'וספרתם לכם', לחייב ספירה ממש מדי יום ביומו, ובין 'וספרה לה', הכתוב לגבי זה, שאינה חייבת אלא להקפיד שיעברו שבעה ימים. כיוצא בזה ההערות על ברכת המזון וקריאת שמע (שם הערה 2): ההסבר המתבקש הוא על יסוד מה מונה ראב"ע מצוות אלו כמצוות בלתי־מפורשות.

11. יש בספר קטעים בעייתיים, שקשה מאוד לפענחם, וכבר נתלבטו חכמים וחוקרים בביאורם. ואילו בביאור שלפנינו יש שנתפרשו קטעים אלו בצורה בטוחה ופסקנית, ויש שהמבאר עבר עליהם בשתיקה מבלי להעיר על הבעיה ועל הקושי לפותרה. למען הקיצור נביא כאן רק דוגמה אחת ונסתפק באזכור של האחרות. בסוף שער א כותב ראב"ע: 'ויש מהגאונים שחבר ספר וקראו ספר היחוד על דעת אנשי המחזק ומעטים הדברים הנכונים בו, כי פירש (ברוב כה"י: פ"י) חכם לעצמו כאומר לא ידענו, כי היודע אינו דעת ולא ידוע'. הסיפא תמוהה מאוד, ורייפמאן ניסה בשעתו לעשות בה תיקון, שלדעתי אינו מוצלח¹⁶. על־פי הגירסה שגסר המהדיר, 'פרוש' במקום 'פירש', והניקוד שניקד את המלה "ידענו" (קל, עבר, רבים), המשפט נעשה מעורפל עוד יותר. אף־על־פי כן, הוא מבאר זאת בלשון פסקנית ובוטחת: 'פירוש חכם לעצמו — הפירוש שהוא נותן מדעתו בלבד היא כהוראה שאינו יודע. כי היודע וכו' — כי אלוהים היודע־כול אינו מושא לידיעה של אדם ואינו ידוע' (הערה 5). לעניות דעתי, הביאור אינו מתקשר עם המבואר והוא נראה יותר דרשני מענייני. מי שמצוי בספרות הפילוסופית של התקופה יכול להבחין מייד, על־פי המונחים המוכרים, 'חכם לעצמו', 'יודע ודעת וידוע', שמדובר כאן בבעיית הידיעה של האל (ולא על אי־אפשרות הידיעה של האדם). השאלה: כיצד ה' הבלתי־משתנה יודע את הדברים המשתנים כל הזמן, בלי שיחול שינוי בידיעתו¹⁷? תשובת הראב"ע על כך נתונה בפירושו הארוך לשמות לד: ו: 'כי הוא (ה') לבדו יודע ודעת וידוע'¹⁸. מכל מקום, הקטע אינו קל וטעון בידור רציני. דוגמאות נוספות: שער ב, סוף פיסקה ח; שער ז, סוף פיסקה ו וריש פיסקה ז; סוף שער ז; שער יא, פיסקה יב; שער יב, פיסקה ג. על מאמר אחד בפיסקה זו כותב פרופ' י' דן: 'מאמר זה קשה הוא וכנראה נשתבש הרבה הנוסח שבידינו, ולעתים קשה לעמוד על כוונתו הראשונה של המחבר'¹⁹. בביאורו של המהדיר אין שום רמז לבעייתיות הזאת, והרי מקובל עלינו שגם הערת 'צריך עיון' יש לה ערך לימודי.

12. נסיים בשתי דוגמאות של ביאורים שטעוּתם ניכרת בבירור. (1) בשער ז, פיסקה יא, מונה ראב"ע בין 'מצוות הפה' (היינו, אלה שקיומן על־ידי דיבור) את 'וענית ואמרת' (דברים כ"ו: ה) האמור על מקרא ביכורים, ואילו המהדיר מבאר: 'בהבאת העומר' (הערה 1). (2) בשער ג, פיסקה א, כותב ראב"ע: 'כי הנפש כוחה בכבוד'. על זה מובא הביאור הבא: 'הנפש' — הנפש החיה המתאוה (שלמטה ממנה הנפש הצומחת ולמעלה ממנה הנפש החכמה) (הערה 9). וזו טעות, כפי שניתן ללמוד מן האמור ביסוד מורא עצמו: 'והנה הנפש היא הכח הצומח שהוא בכבוד, וכל חי צומח משתתף בכח הזה; וזאת הנפש גוף היא המתאוה לאכול' (שער ז, פיסקה ד).

חיסרון אחר, כללי יותר, הוא שהקטעים נתפרשו למרכיביהם, מבלי שיוער דבר על המגמה הכללית של הקטע, מגמה המקנה לקטע את כיוונו ומשמעותו. נביא לכך שתי דוגמאות: (1) בשער ב, פיסקה טו, מוסיף ראב"ע דוגמה לחוסר העקביות של מוני המצוות, והיא: מניית מצוות שבת כשתי מצוות: זכור ושומר. טענתו

16 ראה י' רייפמאן, *עיונים במשנת הראב"ע*, ערך נ' בן־מנחם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 98.

17 והשווה רמב"ם, הלכות יסודי התורה א'; *מורה נבוכים* ג:כ.

18 על הקטע הזה נערך ויכוח קשה בין שד"ל לאייכנבוים; ראה: ר' גולדברג, 'ויכוח בין שד"ל לאייכנבוים', *תרביץ*, לח (תשכ"ט), עמ' 175 ואילך.

19 עיין: י' דן, *תורת הסוד של חסידות אשכנז*, ירושלים תשכ"ח, עמ' 113.

יסוד מורא לראב"ע

היא: לא זו בלבד שמנו אותן כשתי מצוות, בשעה ששתי הלשונות אינן אלא מצווה אחת פרטית, הכלולה במצווה הכללית של איסור מלאכה, אלא שאם ראוי בכלל למנות פרטים של מצווה זו, הרי יש עוד: 'קידוש השבת, וקריאת השבת עונג, ועשות דרכים, ומצוא חפץ, ודבר דבר', בעוד שלאמיתו של דבר כל המצוות הללו כלולות במצווה כללית אחת — 'לא תעשה כל מלאכה'. כל כוונת פיסקה זו היא להוכיח את חוסר ההיגיון שבמנייה, והמבאר היה צריך להאיר את עיני הקורא בזאת. (2) כיוצא בכך אנו מוצאים בפיסקה הסמוכה (פיסקה טז). בפיסקה זו כותב ראב"ע: 'ובכלל (לפי גירסת הדפוסים ורוב כה"י) האזהרות, 'ומלתם את ערלת לבבכם" (דברים י: טז) — בכלל מצות עשה, 'וערפכם לא תקשו עוד' (שם) — בכלל לא תעשה. ושאלתי גדולי הדור מה פירושם, ותשובתם לדחות בקנה רצון כחקם עם תלמידיהם שאין להם לב לבחון בין האמת ובין השקר'. המהדיר בביאורו עשה כאן מלאכה קלה. הוא הביא שתי מובאות מפירוש ראב"ע לפסוק הנ"ל, ובכך יצא ידי חובת הביאור. אולם מטרת ראב"ע בפיסקה זו לא היתה לבאר את הפסוק, שכן זאת הוא עתיד לעשות בשער ז, פיסקה ח. הקטע הזה הוא פולמוסי, וכל מה שנאמר בו לצורך הפולמוס נאמר. אמנם, למרבה הצער, נפלה טעות במלה הראשונה ('ובכלל') ברוב כה"י ומהם לדפוסים, ששיבשה מעט את העניין. במספר כ"י, כולל אלה שבשימוש המהדיר, מצויה גירסה אחרת, המאירה את כיוון הקטע כולו — 'ובכל' במקום 'ובכלל'. אך גם מהקשר הדברים ניכר שדבריו מכוונים נגד 'בעלי האזהרות' שמנו בפסוק הנידון שתי מצוות: אחת עשה — 'ומלתם', ואחת לא תעשה — 'וערפכם לא תקשו'. שאלת ראב"ע את 'גדולי הדור' היא שאלה פולמוסית: מה יש לעשות ב'ומלתם', וממה יש להימנע מלעשות ב'וערפכם לא תקשו'? ותשובתם המתחמקת של המגינים על בעלי האזהרות — מוני המצוות — מעידה שהצדק איננו אצלם.

סיכומי של דבר: מהדורה עממית זאת של *יסוד מורא* טובה ללא ספק מכל קודמותיה, הן מבחינת הנוסח והן מבחינת הביאור, ובנוסף על כך היא גם נוחה מאוד לקריאה בזכות הניקוד, הפיסוק ויפי ההדפסה. אולם, לא זו בלבד שאפשר היה להעמיד נוסח יותר אמין, אלא שצריך היה להקפיד יותר על דיוק הביאורים ושלמותם.

ספר *יסוד מורא וסוד תורה* הוא, ככל הידוע, הספר האחרון שכתב ראב"ע, ומתקבל על הדעת שהוא נועד לסכם את דעותיו המקוריות בתחום של אמונות ודעות ולרכזן במשנה פחות או יותר סדורה. מכאן חשיבותו הרבה של הספר הקטן הזה, ומכאן גם הקושי הרב בפענוח סתומותיו ובחשיפת מהלך רעיונותיו. ניתן למנות את שפע ענייניו בראשי פרקים אלה: כיצד להיות אדם מושלם; השכלה כללית כחלק אינטגרלי של הדרישה לעבודת ה'; מיון (ולא מניין) המצוות בשיטה חדשה ובניגוד למקובל; טעמי המצוות בדרך מיוחדת ובניגוד למקובל; סוד שם הויה; חופש הבחירה; היחס האישי של האל לברואיו. תוכן עשיר זה אי־אפשר להאיר עליידי הערות ביאור בודדות, והוא מחייב ביאור הרבה יותר מפורט, שבראשו צריך לבוא מבוא כללי ובו יבורר מבנה הספר ומגמותיו לאור מחשבת הראב"ע כפי שהיא מוכרת מכתביו האחרים. אמור מעתה: ספר *יסוד מורא* עדיין מצפה לגאולתו במהדורה ביקורתית מבוארת שתחזיר אותו למרכז ההתעניינות של מחשבת ישראל, כראוי לו.

שער ברכת המזון
ויניציאה שס"ג
עותק ספרית ואלמדונה, לונדון

יצחק יודלוב

הגדות של פסח: ויניציאה שס"א, שס"ג–שס"ד

בחוברת י (תשמ"ב) של עלי ספר תאר מר טוביה פרשל שני עותקים של הגדה מהדורת ויניציאה שס"א ושני עותקים של הגדה מהדורת ויניציאה שס"ג, כולם מאוסף הסמינר בניר-יוק. תורף דבריו שם כי כל אחת משתי המהדורות הללו היא למעשה מהדורה כפולה: אחת לנוהגים כמנהג ספרד ואחת לנוהגים כמנהג אשכנז. להלן הערות אחדות בעניין זה.

א. ויניציאה, זאניטי, שס"א (רשימת יערי, מס' 29)

כבר לפני כארבעים שנה דן יצחק ריבקניד בקצרה בשני העותקים של מהדורת שס"א שבספריית הסמינר והצביע על ההבדלים שביניהם.¹ פרשל מרחיב את הדיבור, וניתן לסכם את דבריו כדלהלן: א. במהדורה הספרדית הנוסח הוא 'הא לחמא עניא', ברכת המזון נדפסה בשני דפים הנמצאים בגוף ההגדה, ובעמוד האחרון של שני הדפים של ברכת המזון נדפס קטע מפירושו של ר' משה אלשיך. ב. במהדורה האשכנזית נדפס 'כהא לחמא', בגוף ההגדה אין ברכת המזון, ונשמט הדף האחרון של ההגדה, שבו אמורים היו להיות רוב הפיוט 'כי לו נאה' והפיוט 'אדיר הוא' עם תרגומו 'אל מעכטיגר גאט'. בסוף ההגדה צורפו שני דפים ובהם ברכת המזון בנוסח אשכנז וגם 'אל מעכטיגר גאט'. הקטע של ר' משה אלשיך אינו נמצא, אף-על-פי שהוזכר בשער של ההגדה. כמרכן חסרים רוב הפיוט 'כי לו נאה' והפיוט 'אדיר הוא'.

לעני' לא כן הדבר. קיימת אמנם מהדורה כמנהג אשכנז, אך זו אינה אותה מהדורה שמתאר פרשל. בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נמצאים שני עותקים של מהדורה אשכנזית משנת שס"א.² בשניהם הנוסח הוא 'לחמא', ברכת המזון נמצאת בשני דפים מיוחדים בגוף ההגדה עם כותרת 'סדר ברכת המזון כמנהג ק"ק אשכנזים', ובסוף ברכת המזון מופיע אותו קטע מפירוש ר' משה אלשיך. נמצאנו למדים כי מהדורה הספרדית (שבסמינר) והמהדורה האשכנזית (שבירושלים) שוות זו לזו ואינן נבדלות אלא בנוסח ברכת המזון. ומכאן ההסבר לתופעה יוצאת-הדופן, שבהגדה כמנהג ספרד נדפס הפיוט האשכנזי 'אל מעכטיגר גאט' (אמנם פיוט זה מופיע לעתים בהגדות כמנהג איטאליאני).

יתר על-כן: בדיקת מבנה הקונטרסים בעותקים שבירושלים מעלה כי המדפיסים תכננו את ההדפסה כך שיוכלו להדפיס שתי נוסחאות של ברכת המזון בלי להיזקק לשינויים רבים בדפוס: כל הקונטרסים שבהגדה הם בני 4 דפים, חוץ מקונטרס ו, בו נדפסה ברכת המזון, שיש בו שני דפים בלבד. הרבר נעשה ככוונה, כדי שניתן יהיה לצרף לכל עותק את נוסח הברכה שהקונה חפץ בו מבלי שהמדפיסים ייאלצו להדפיס דפים כפולים. ובכן: העותק ה'ספרדי' שבסמינר והעותקים ה'אשכנזיים' שבירושלים הינם מקוריים, כפי שיצאו מייד המדפיס. לעומת זאת, העותק ה'אשכנזי' שבסמינר, כפי המתואר אצל פרשל, פגום לדעתי, ומצבו הנוכחי אינו כפי שהיה בעת שיצא לשוק: הדף האחרון נחלש והדפים שצורפו בסוף ההגדה, ובהם ברכת המזון

1 ט' פרשל, 'הגדות ויניציאה שס"א ושס"ג', עלי ספר, י (תשמ"ב), עמ' 156.

2 י' ריבקניד, 'דקדוקיספרים', ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, נירק חשי', חלק עברי, עמ' תכה מס' 32. תמהני שמאמר זה נעלם מעיניו הבוחנות של פרשל. ה'ירושם' המסתורי המוזכר על-ידו הוא מן הסתם ריבקניד עצמו.

3 אחד מהם, באוסף מהלמן, נרשם בקטלוג גני ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 77–78 מס' 370. שם הפניה לריבקניד.

ו'אל מעכטיגר גאט', שייכים כנראה למהדורה אחרת. והראיה, שגם לאחר צירופם של שני הדפים האחרונים ההגדה עדיין אינה שלמה וחסר בה טקסט חשוב, כאמור לעיל. אני גם משער שבעותק זה קיים דילוג במספור הקונטרסים, ואחרי קונטרס ה מופיע קונטרס ז. קונטרס ו, שבו אמורה היתה להיות ברכת המזון בצורתו המקורית של העותק, חסר שם כנראה.

אשר לנוסח, 'הא לחמא' או 'כהא לחמא' – מסופקני אם החילופין הללו תלויים במנהגי הספרדים או האשכנזים דווקא. בחילופי הגירסאות שהובאו בהגדה שלמה, צוינו חמישה מקורות לגירסה החריגה 'כהא לחמא': שלושה מקורות אשכנזיים (הגדת פראג רפ"ו ושני כתב-יד) ושני מקורות לא-אשכנזיים: כ"י תימני של נוסח הרמב"ם וכ"י מהגניזה. כנגד זה, משתיקתם של המהדירים ניתן להבין כי במקורות אשכנזיים אחרים הנוסח הוא 'הא לחמא'.

ב. ויניציאה, די גארה, שס"ג-שס"ד (רשימת יערי, מס' 30)

לדעת פרשל קיימות שתי מהדורות משנת שס"ג, שונות זו מזו מבחינה טיפוגרפית. מבחינת הטקסט השני העיקרי הוא כי באחת מהן נדפסה ברכת המזון בסוף ההגדה, בנוסח ספרד⁴, ובשנייה נדפסה ברכת המזון בגוף ההגדה, בנוסח אשכנז.

תחילה אעיר כי בעניינה של ההגדה ויניציאה שס"ג, שנרשמה על-ידי יערי, קיימת אי-בהירות. העניין הוא שהעותק הנמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, שאותו ראה יערי, חסר בסופו (נמצאים בו רק הקונטרסים א-ד, 16 דף). יערי מוסר מפיו של ישעיה זנה כי תאריך ההדפסה של מהדורה זו, שאיננו נקוב בשער, נמצא בשער של ברכת המזון שנדפסה עם אותה הגדה. לאמיתו של דבר, ידיעה זו אינה מתאימה כלל לעותק הנדון. זאת מן הטעם הפשוט שבעותק ירושלים נמצא נוסח ברכת המזון בגוף הספר ואין כל צורך לצרף אליו 'סדר ברכת המזון'. ברכת המזון לא נדפסה בעותק ירושלים בדפים מיוחדים, כמו במהדורות שס"א, אלא בשולי העמודים של הדפים [14], א – [17], א (הדף השלישי הרביעי של קונטרס ד והעמוד הראשון של קונטרס ה).

ברור, אפוא, כי זנה ויערי עוסקים בשתי מהדורות שונות. ואכן קיימות שתי מהדורות בגודל 8° שנרפסו בוויניציאה, שתייהן אצל די גארה, ואשר בשערן לא מופיע תאריך ההדפסה. שתי המהדורות הללו, זו הנמצאת בירושלים – שאותה רשם יערי – חזו שזנה התכוון אליה, הן הן, כנראה, אותן שתי המהדורות שבסמינר המתוארות על-ידי פרשל. עותקים שלמים של המהדורות הללו נמצאים באוספו של מר יעקב לונצר (ספריית ואלמדרונה) בלונדון: עותק אחד שבו נדפס סדר ברכת המזון בסוף ההגדה, עם שער מיוחד, ועותק אחד שבו נדפס סדר הברכה בגוף הספר, בשולי העמודים⁵. אשר להגדה הראשונה, זו שברכת המזון היא בסופה, יש לציין כי גם בעותק לונצר, כמו בעותק הסמינר, 'סדר ברכת המזון' כאן הוא כמנהג ספרד. לעומת זאת, בעותק השני, שבו נדפסה ברכת המזון בגוף ההגדה, נוסח ברכת המזון הוא כמנהג אשכנז.

עדיין יש לשאול: אימתי נרפסו שתי ההגדות הללו? לענ"ד אין לקבל את דבריו של פרשל, הקובע כי מדובר בשתי הדפסות של מהדורת שס"ג, ואף-על-פי שרק בהגדה שבסופה נדפסה ברכת המזון מופיע תאריך, נראה לו לפרשל כי שתייהן נרפסו בשנת שס"ג. אולם נראה כי אלו הן שתי מהדורות שונות לחלוטין, ואין ביניהם כל קשר, שכן הבדלים בין שתי המהדורות נמצאים בכל דף ודף. אין טעם לפרט את השינויים, כי הדבר עולה כבר מתיאורו של פרשל, אף-על-פי שהוא מציין רק חלק קטן מההבדלים שבין שתי המהדורות⁶. אציין רק כי במהדורה ה'אשכנזית', דהיינו זו שבה נדפסה ברכת המזון בגוף ההגדה, נוספו פה ושם ציורים שלא

4 מ"מ כשר וש' אשכנזי, *הגדה שלמה*, ירושלים תשט"ו, עמ' ה, וראה להלן הערה 7.

5 את נוסח השער של 'סדר ברכת המזון' זה רשם ריבקינד, שם, עמ' תכו.

6 בעותק לונצר כרך אחד הבעלים הקודמים את 'סדר ברכת המזון' בגוף ההגדה, אך סימני הקונטרסים ושומרי-הדף מלמדים שאין שם מקומו, אלא בסוף הספר.

7 יצוין כי בשתי המהדורות הנוסח הוא 'כהא לחמא', למרות שאחת 'אשכנזית' ואחת 'ספרדית'. למעשה רק בהגדת שס"א (דפוס ואינטי) הנוסח הוא 'הא'. בהגדות שנרפסו אצל די גארה (מהדורות שני"ט ושתי המהדורות הנוכחיות) הנוסח הוא 'כהא'.

הגדות של פסח בונציה

היו במהדורות הקודמות של הגדה זו – יתר הציורים חוזרים בכל המהדורות – ובאמת אין לציורים הללו כל שייכות לטקסט של ההגדה (בכל המהדורות האחרות הציורים כולם קשורים, באופן זה או אחר, לנדפס בגוף ההגדה). במהדורה ה'ספרדית' 22 דפים בלתי־ממוספרים (א-ה', [2]): 20 דפים של גוף ההגדה ושני הדפים האחרונים של 'סדר ברכת המזון' עם התאריך שס"ג. במהדורה ה'אשכנזית' 20 דפים בלבד, גם הם בלתי־ממוספרים (א-ה'). בשתי המהדורות נדפסו מעבר לשער סימני הסדר בספרדית, בידיש ובאיטלקית⁸, ומן הסתם נדפסה כל מהדורה עם נוסח ברכת המזון המתאים לכל אחת מהעדות הללו, כלומר, כל אחת משתי ההגדות נדפסה הן בנוסח אשכנז והן בנוסח ספרד, ואולי אף נדפסו עותקים עם ברכת המזון בנוסח איטאליאני. זאת, אף שבינתיים בעותקים הידועים לנו (עותקי הסמינר, עותקי לונצר ועותקי ירושלים) בכולם המהדורה בת 22 דפים מכילה את ברכת המזון כמנהג ספרד והמהדורה בת 20 דפים מכילה את ברכת המזון כמנהג אשכנז. על כל פנים, ברור כי המהדורה בת 20 דפים אינה קשורה כלל עם המהדורה בת 22 דפים.

ועדיין נשאלת השאלה: אימתי נדפסה המהדורה בת 20 דפים, שאין בה תאריך, זו שיערי (מס' 30) חשב בטעות שהיא המהדורה שצורפה לה ברכת המזון עם תאריך? ייתכן כי היא זהה למהדורה משנת שס"ד, שאותה רשם יערי (מס' 31) על-פי רשימת בית המסחר שוואגר את פרנקל.

נמצא עתה כי מהדורות ההגדה שנדפסו בוויניציאה בפורמאט בינוני (8°) על-ידי שלמה חיים חבר טוב ובנו אברהם, בשנים שנ"ט, שס"א, שס"ג (שס"ד?), הותאמו למנהגי העדות השונות שהתגוררו באיטליה רק באמצעות נוסח ברכת המזון ורשימת סימני הסדר. טקסט ההגדה עצמו נדפס בנוסח אחיד. לעומת זאת, במהדורות ההגדה בפורמאט גדול (2°) שהדפיס ישראל הזפירני משנת שס"ט ואילך, הטקסט כולו הותאם למנהגים השונים.

8 פרשל מזכיר 'שני טיפוגרפי בסימני הסדר בלשון ספרד'. התיאור אינו מדויק, ולמעשה כך הוא הדבר: במהדורה ה'ספרדית' נדפסו שלושת הטורים של הסימנים בסדר הבא, מימין לשמאל: בספרדית, יידיש, איטלקית. במהדורה ה'אשכנזית' הסדר הוא: איטלקית, יידיש, ספרדית.

וְיִנְיָא שְׁמִי' (2) דף 111
 עותק בית המספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים

וְיִנְיָא שְׁמִי' (2) דף 111
 עותק בית המספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים

וְיִנְיָא שְׁמִי' (2) דף 111
 עותק בית המספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים

וְיִנְיָא שְׁמִי' (2) דף 111
 עותק בית המספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים

שפוד חסדך על הנזים אשר
לא ידעך ועל סמלכות
אשר כשכך לא קראו:
עליהם זעמך וחרון אפך
שפוד ישינם: חרדון באף
ותשמדן סמחת שפדין:
לא לנו לא לנפי לשכך תן
פכור על חסדך ועל אסמך:
לכר לא פרח דגנים איה נא
ארהסנא להנו כשכמם כל אשר
תפז עשרה יאדם: עצמיהם כסוף וזהב
ידברו ענש להסנא והאנאנא
להסנא יושעו איה להם ולא

הגדה וניציאה שס"ג, דף 15
עומק ספרית האלמודה, לונדון

שפוד חסדך על הנזים אשר
לא ידעך ועל סמלכות
אשר כשכך לא קראו:
עליהם זעמך וחרון אפך
שפוד ישינם: חרדון באף
ותשמדן סמחת שפדין:
לא לנו לא לנפי לשכך תן
פכור על חסדך ועל אסמך:
לכר לא פרח דגנים איה נא
ארהסנא להנו כשכמם כל אשר
תפז עשרה יאדם: עצמיהם כסוף וזהב
ידברו ענש להסנא והאנאנא
להסנא יושעו איה להם ולא

הגדה וניציאה שס"ד (?) דף 15
עומק בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים

מאת רבנו הנשר הגדול בששים, נקי וטהור כאלישע בעל כנפים, הרב הדומה
למלאך ה' צבאות, ברכבות ישראל היה לסופת ואות, רבן של כל בני הגולה,
איש אלהים קדוש מאד נעלה, וכו' בקש"ת רבינו יהונתן אייבשיץ וצוק"ל
אבדק"ק פראג, סימן, נ"ק אה"ו. בעל ס' כרתי ופלתי, אורים ותמים. יטרות דבש.
מיכה **תוכחה מגולה** מאהבה מסותרת.

אמר המחבר חנוך כאשר שפ"א כתיב ראשית דבר יראת אלקים, ופ"א
כתיב סוף דבר הכל נשמע את האלקים ירא ונו', ע"כ עשיתי פשר דבר
והעמרתי קונטרס זה באמצע שהמקרא תוכחה זו יהי' נדרש לפניו ולאחריו,
וזו הכלית בריאת אדם מן העפר, וחיו מה שחיבור אדם גדול בישראל
ולפי רוב הענוה דהיה ב' העלים שמו מלרשום בספר, ע"כ זכות המחבר
זה יעמוד לנו ולבנינו וב"ב ובריתו אל תופר: אמן.
"כל הזכויות שמורות" לתוצאות חידוש

P. 6. B. 279 Brklyn. N. Y. 11219.

אנא סקרי דרדקי, רעדו עלי כסה הרשתקות, לא יחננו השב רוחי ובלעי חקי, ואין
בקוצר ימיון צדקי, אוכל מעד נכולי להחיותי. לראות ננעי הדור ולהכין בסדקי,
לגדור גדרים ולהחיות ברקי, לגדור אומר על אי נקי, שיעזוב דרכו ויעמוד בחריקו. מן
ישיב לי הרף ירך ושביקו, כאן ניהו מר יניקו, לאו מר קשישי ועחוקו, עדיון לא הגיע
לשלוח חרב מנחתיקו, דומה יננס לגבי ענקי, הרחק שלא חכוה בדליקו, נצח הלאה
ואל תרביקו, לבלום פיר רעיו וחשקו, ובהנה היאנות רבות לסלקו, למנוע ססרו
ולהשתקו, אסנס אעיו מני וארברה ויורח לי כחק חקי, בשם אלהא די ברא שמיא
ואיקי, ומשאני בכל טדקי, בו במקום ישיב חילול השם לא אומר לגדול מסני המי
נא כך השקיני והניקי, אלא החליש כמנוי יאמר גבור אני לזרוק מכה ולברוק ברקי,
להוכיח לכל אי סומו על מני ולהפיץ משנאי אל ולהכות כאגרוף רשע בוקי וסבוקה
וסכולקי, ולא אשלח איש חובי מיד חרב מבהיקי, ארדוף אחריו ואשיגנו ואעמוד על
סדקי, ואומר אל קורה דבין ענין וקוסם בבין שנין ואקטף רגליו ספקי ססקי, ואחש
אחריו בקדקדקי, להשיב בסיוו בראשו ודחיל ידו ושתלם בהעניקי, לטתרו ולכבו
ואצטנו בוקקי, כי כיום שגכיה רצועת כררות של עניות גברה אנרוסה של הניסה
והגדולים אשר בידם שבט מוצלים להקטיר דתה קל חילו כובשים סניהם בקרקק, ואין
אחר מהם רואה חובה לעצמי להצדיק את חבירו, יה יאמר מוטב שהיו שוננים ואל
יהיו מוירים, ע"כ לא אאריך בשני לזהות הברית וספר חסידים, ולא אפשר ראשית
חכמה וספר חרידים, ובאלה טענות שונות טעמים נכבדים, אשר אין בהם כפי להשיב
נפשי, ע"כ אסרתי להעלות ככתב ולהביא כדפוס רושם ככתב אמת באר היטב כפירש
ישים שכל קצת מנגיני הדור לסי השנתי המעוטה, כי ראיתי הדור פרוץ סרובה על
העוסר ומצאתי בקעה פרוצה יצריכה גדר, ואברה להחבא חדר בחדר, ולא יודע קטנות
קרכי על מני חוצה כי לשפירתי אהיה לבנו ותוכחתי לא תהיה סרוצה, וכל מי שיכנס
בדרכי דומי ושסעה, ילך דשאול אל הסורה ורב הנוצה, ויורה על האמת ויחקן סעשיו
בנהיצה, כי כל אחר סורע אברהם סובל עול הסדהבה במהבכ ודיצה, ואין יעשה
שקר כנפשו לעבור בסויר מה שיורה לו אוהבו אשר קבל עליו להורות הדרך לפניו
כרת משה וישראל, מן על ידי יתגלגל זכות שיקנאו בו גדולי הדור לדרוך אחר סדקוש
כסוני לעשות כמעשי להצדיק את הבריות ומני ומינייהו יתחיל עולמה, ברך הוא

וברוך סספי לעולם ולעולמי עולמים אמן:

יש לאדם כח לאסור שלי, ואני אומר לכל אדם להדפיס ספר זה הן
במדינה או הן במדינה אחרת בלי רשותי או הבאים מכוחנו. והשומע
ישכון בסח ותבוא עליו ברכת טוב.

המר"ל

צילום כ

שניאור זלמן ליימן

'ספר תוכחה מגולה להגה"ק ר' יונתן זצלה"ה' (תעלולי צילום והרכבות בדויות)

לאחרונה (בשנת תשמ"ח) יצא לאור בברוקלין ניו יורק, בכרך אחד, אוסף ספרים ומאמרים, כולם צילומי דפוס של מהדורות קודמות. הכרך מוקדש רובו ככולו לספר תהילים, ומכיל בין השאר תהילים באותיות גדולות, וספר אבך, שהוא פירוש לספר תהילים לר' אהרן מאיר פריעדלענדר, דפוס צילום מונקאטש תרנ"ג. המהדיר, ר' חיים שאלגא' – שמו מופיע לראשונה באמצע הכרך, לאחר דף השער של ספר אבך – מודיע בדף השער של הכרך כולו (ראה צילום 1) שהאוסף כולל *מגילת ספר*² להגאון יעב"ץ וספר *תוכחה מגולה* מהגה"ק ר' יונתן זצלה"ה. הדברים תמוהים, שהרי ספר בשם *תוכחה מגולה*, מיוחס לר' יהונתן אייבשיץ לא היה ולא נברא וממילא לא נדפס מעולם. ואם כן, צילום דפוס מנא לן? עיין למשל, ברשימת חיבורי ר' יהונתן אייבשיץ של ר' ל' צינץ, *גדולת יהונתן*, ח"ב, פיעטרקוב תרצ"ד, עמ' 176–169, דוק שם ולא תשכח ספר, כתב־יד או מאמר בשם *תוכחה מגולה*. ועוד, בכית עקד ספרים של ח"ד פרידברג, אין זכר לספר בשם זה, לשום מחבר שהוא. עוד יש לתמוה, הרי בדף הפתיחה של ספר *תוכחה מגולה*, כפי שנדפס מחדש (ראה צילום 2), יש לכאורה סתירה מיניה וביה. בראש העמוד רשום: 'מאת... רבינו יהונתן אייבשיץ... תוכחה מגולה, משמע שר' יהונתן הוא המחבר של ספר *תוכחה מגולה*, וכמו שהבין המהדיר, ואילו בסעיף שלאחריו נאמר במפורש: 'וזהו מה שחיבור [כך!] אדם גדול בישראל ולפי רוב הענוה דהיה ביה העלים שמו מלרשום בספר ע"כ וזות המחבר זה יעמוד לנו ולבנינו וב"ב ובריתו אל תופר אמן', משמע מכאן שמחבר הספר העלים את שמו והוא איפוא בלתי ידוע!

לפתרון החידה הזו, יש לשים לב שדפי *תוכחה מגולה* אינם צילום של ספר בפני עצמו, והלא נדפסו הדפים הללו במיספור־דף של המקור ממנו צולמו, והם העמודים: יד–כ = 28–39, נמצא שדפים אלו היו חלק מספר אחר. רמז למקור ממנו צולמו דפים אלו מצוי בדף הפתיחה של ספר *תוכחה מגולה* (ראה צילום 2), שם נאמר בין השאר: 'אמר המחבר חנוך', והנני הולך רכיל ומגלה סוד שהמהדיר לקח את ספר *תוכחה מגולה* מתוך ספר *שירי מצות* לר' יהונתן אייבשיץ, פאדגורוצ אצל קרקא, חש"ד [בין 1902 ל־1908]³, ושם הוא נמצא במספרי

1 ביתר דיוק: ר' חיים בן טריינדל שאלגא. לפנים מבדואפסט וכעת מתושבי ברוקלין, וחסיד מחסידי פאפא. זה כמה שנים שהוא מזכה את הרבים בהוצאת ספרים מצולמים מדפוסים ישנים. ביניהם יש לציין: ספר *דברי יוסף על התורה* לר' יוסף טשאבע (צילום דפוס לעמבערג תרנ"ג), וכן ספר *דברי יוסף להג"ל על הגדה של פסח* (צילום דפוס פאדגורוצ תרס"א), ספר *שמן ששון על התורה לבעל מגן אברהם* (צילום דפוס קרקא תרנ"ה). כן הביא לדפוס בהוצאה חדשה ספר *צדה לדרך* לר' משה נוסבויס, ברוקלין תשמ"ד.

2 המהדיר קיצר במקום שהיה לו להאריך. הוא לא גילה מהיכן לקח את נוסח *מגילת ספר* שהדפיס בצילום. נוסח זה צולם מספר *נחלת יעקב* לר' יעקב מליסא, ברעסלויא תרט"ט, ח"א, לט ע"ב ואילך (ומהדיר *נחלת יעקב* לקחו, כפי שהוא מודיע במפורש, *מהמאסף*, כסליו תק"ע, עט–צז). ועוד, מהדיר דגן עשה את מלאכתו לחצאין, שהרי הוא צילם את רובו ולא כולו של נוסח *מגילת ספר* שהיה לפניו, בלא להודיע על כך. ועוד שלישית, היה על המהדיר להזכיר שנוסח מלא ונאמן של *מגילת ספר* הופיע כבר פעמיים קודם לכן: בהוצאת ד' כהנא, וארשא תרנ"ז, ובהוצאת א' ביק, ירושלים תשל"ט.

3 צינץ, *גדולת יהונתן* ח"ב, עמ' 175, ורשם שנת תרס"ח, ואילו פרידברג, *כית עקד ספרים*, ח"ד, עמ' 1133, ורשם שנת תרס"ב.

העמ' שצוינו לעיל (יד-כ, 28–39, ראה צילום 3). מכל ההוצאות של הספר *שיירי מצות* לר' יהונתן אייבשיץ, רק להוצאה זו צורף ספר *תוכחת מגולה*⁴. המהדיר שלנו, ר' חיים שאלגא, דרש כנראה סמוכים, וייחס בטעות את ספר *תוכחת מגולה* למחברו של הספר *שיירי מצות*, דבר שלא עלה על לב שום מדפיס ויודע ספר עד לימינו. חבל שהמהדיר לא עיין בדברי ההקדמה של המו"לים של הספר *שיירי מצות*, הוצאת פאדגורוצ, שם נאמר:

ועשינו סמוכים לאורייתא יען ראינו לאחד קדוש מדבר בקונטרס קטן הנקרא *תוכחת מגולה* באהבה מסותרת, הביאו הגאון המפורסם בעל שר' *חינוך בית יהודה* בספר *ראשית כבורים*, והספר הזה איננו בנמצא כי זה שתי מאות שנים עברו מעת הדפסתו, גלל כן אמרנו לזכות את הרבים בדברים הקדושים החוצבים להבת אש, להיות לאחדים בידם.

ואכן הדרשה 'תוכחה מגולה' נדפסה לראשונה בספר *ראשית כבורים* לר' העניך אב"ד שנייטוך, פרנקפורט דמיין תס"ח, כו ע"א – כט ע"ב, עיין שם שר' חנוך העניך לא ידע או שלא רצה לגלות את שמו של מחבר הדרשה. מתוכן הדרשה, וממקומה בספר *ראשית חכמה* (שם נסדרו בסדר כרונולוגי דרשותיו של אביו זקנו, של אביו ושל), מתברר שמחברה היה תלמיד חכם שהסתובב בערי אשכנז במחצית השנייה של המאה הי"ז. אין זה הולם את ר' יהונתן אייבשיץ, שאפילו בסוף תקופה זו עדיין לא הגיע לשנת הבר-מצוה שלו⁵. שמו של מחבר דרשת 'תוכחה מגולה' נשאר נעלם.

נשאר לנו לפתור את השאלות שעלו מתוך הלשון בדף הפתיחה של הספר *תוכחה מגולה*, מהורות שאלגא, שבו נאמר: 'מאת... רבינו יהונתן אייבשיץ... תוכחה מגולה', משם משמע שאכן ר' יהונתן אייבשיץ חיבר את הדרשה. ובאמת הוא פלא, מעולם לא ראינו דף שער הפותח במלה 'מאת' והמסיים בשמו של הספר. והנה המעיין בדף המקביל בספר *שיירי מצות*, הוצאת פאדגורוצ, שממנו צולם דף הפתיחה של ספר *תוכחה מגולה* (מהדורת שאלגא) יראה בעליל שלא היו דברים מעולם, כלומר כל הקטע הפותח ב'זאת' והמסיים ב'יערות דכש' אינו מופיע במקור שממנו צולם (ראה צילום 4)! אין קטע זה אלא המצאת המהדיר, שנהפך לשדכן, ועשה כאן שידוך בין דפי שער שאין להן שייכות זה לזה. המהדיר לקח קטע מתוך דף השער של הספר *גבורת יהונתן* (לר' יהונתן אייבשיץ), וארשא תר"ס⁶ (ראה צילום 5) ושילב אותו במקום פנוי בראש העמוד הראשון של המאמר *תוכחה מגולה*, כפי שמצא אותו בספר *שיירי מצות*, הוצאת פאדגורוצ. ודאי עשה כן כדי להראות שאכן ר' יהונתן אייבשיץ הוא הוא מחברה של הדרשה 'תוכחה מגולה', כפי שהאמין בתמימותו. כך נוצר בהכל פה 'ספר *תוכחה מגולה* להגה"ק ר' יונתן וצלה"ה', אשר לפני כן לא היה ולא נברא.

4 עיין נפתלי בן מנחם, *חוברת לדוגמה*, ירושלים תשכ"ד, עמ' 23–24.
5 ר' יהונתן אייבשיץ התפרסם לראשונה בפרג בשנות ת"ע–תע"א. עיין ספר *יש מנחילך* לר' פנחס קאטצנאלניברג, ירושלים תשמ"ו, עמ' רמ"א.

6 מאמצע הדף, ארבע שורות שלימות המתחילות ב'מאת' והמסיימות ב'יערות דכש'.

7 שוב יצא בצילום דפוס, ניו יורק תשכ"ה. יש להעיר שזה מקרוב יצאה סידרה שלימה של ספרי *רבינו יהונתן אייבשיץ*, ירושלים תשמ"ו, ט' כרכים, כולם צילומי דפוס. הכוונה לספרי דרוש, הלכה וחיידושי תורה (למעט פירושי הארוכים של ר' יהונתן על השולחן ערוך, גנון כרמי ופולחן, אורים ותומים ועוד, ספרו הפולמוסי *לוחות העדות* וספרו *הקבלי שם עולם*). והנה שכחו המו"לים להדפיס מחדש בסידרה זו את הספר *גבורת יהונתן*, אף על פי שרצו הספר *חסדי יהונתן* (שההדירו המהדיר של *גבורת יהונתן* הנ"ל), נכלל בסידרה זו.

גבורת יהונתן

ס פ ר
כ ו י ז

שמונה עשר חלקים. פרשנים ארוכים ועמוקים. על ידי
סוגיות שבטיים ופוסקים. ושלשה דרושים מיוחדים. על הגדה
ואגדה ופזמים. מדגש מהוקים ומשן נמרדים:

סאת רבנו הנשי הגדול בשכסם, נקי ומסור כאלשע בעל כנסים, ודב הדומה
לסאתו ד' צמח, ברבנות ישראל היה לשפת ואות, רבן של כל בני הגולה,
איש אלוהים קדוש סאת נעלה, ונר בקסית רבנו יחזקאל אייבשיין זקוקל
אברוקק סאת, סייג, נקל אהלי בעל ס כרה ופלחי, אורס חסנים, יערת רבס.
ועוד. ופרות יין עליו.

איש נסמא בברוק פנקס יין נישן, ולא שופס יין הארץ ברפס עד חוס
שנמלול ליד בשרית, ובעקיע כשרד אורס הננו ברעיקה וברמה ובסוד שפר
עם קמק המעות, הגדלות וחודושי ס' סאתי המעוקק המנה והמסור המבשר
לשעת ישראל יחודה וירושלים.

עקב דוים ועידע נאדריש'אא תפיקל לובדאג'ן. בלאא סודי ודב הנאון
והדוק. סאת הדוד בקיש סיה יחואל סובל של'סאא האבד'ק שעפס.
במבט'ס חו לשנים, סבס סיעק, סאת לעק, סיוס דוים, הנעות למהר ור' איישיין נ'ל.

הוצאת ה'ים וברכה

עו יארק, שנת תשכ"ה

צילום ה

תהלים

באותיות גדולות

עם פירוש
ספר
אברד

עם ספר

סגולת ספר
מדיעב'אין זעל'ה'יה

וספר

תוכחה סגולה

מדיעב'אין ר' יונתן זעל'ה'יה

צילום א

אביגדור אריאלי

על הפירוש המיוחס לרשב"א למסכת מנחות

הפירוש למנחות המיוחס לרשב"א, נדפס לראשונה בוארשא תרכ"א, מכתב"ד 'אשר היה בכתובים כחמש מאות ושמונים שנה ת"י [תחת יד] רבני חכמי ירושלים ת"ו דור אחר דור, ומסורה בידם שהוא לרשב"א ז"ל (לשון הסכמת 'חכמי הדור רבני קהל ספרדים אשר בירושלים ת"ר' – במהדורת וארשא שם).

אולם, כבר עמדו חכמים על כך שהפירוש אינו משל הרשב"א, ראה המזכיר, ה (תרכ"ב), עמ' 60, רנ"ר רבינוביץ בדקדוקי סופרים, לברכות, תרכ"ב עמ' 80, שסבר שהם תוספות ר"ד, ר' אלחנן וסרמן, בידיעות נכבדות, שבראש ספרו קובץ הערות למסכת יבמות, פיעטרקוב תרצ"ב, בשם בעל החפץ חיים, שמהסגנון נראה שהוא תוספות ר"ד, וכן מסר שמועה בשם ר' יהושע מקוטנא, שהמחבר הוא ר' שלמה ב"ר אברהם מן ההר, רבו של רבינו יונה, וכן כתב הר"א בורשטיין, אגלי טל, פיעטרקוב תרס"ה, עמ' 114.

לאחרונה סיכם את כל הידיעות בנושא זה ידידי ר"י ליפשיץ במבואו לליקוטי תוספות שאנן על מסכת סנהדרין, ירושלים תשל"ד, עמ' 34–37. שם עמד על כך ש"ה' אין פיענחו לשון המודה (כמו שפירשוהו המייחסים פירוש זה לר"ד, שרגיל בביטוי זה), אלא פירושו לשון הקונטרס, והפירוש כולו קרוב לחוגם של חכמי איזורא.

והנה אחר העיון מצאתי שפירוש זה דומה באופן מפתיע לפירוש רבינו פרץ ב"ר יצחק הכהן מברצלונה, חברו של הר"ן ורבו של הריב"ש, למסכת נזיר, מהדורת רמ"י בלוי, ניו יורק תשל"ב (על פי כתב יד ששון 1033). דמיון זה, הוא בראש ובראשונה בחותם. בפירושו לנזיר פותח המחבר כל דיון שלו בדברי הראשונים במלים תפ"ך, שפיענחם בלוי, שם, לנכון: תוספות פרץ כהן. והנה גם בפירוש למנחות מופיעות מלים אלו במספר מקומות (ז' ע"א ד"ה מה הנך, יט ע"ב ד"ה חאת, נד ע"א ד"ה וכן), ובכתב יד של פירוש זה (בית מדרש לרבנים בניו יורק 712, וצילומם במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים, ס' 39351) מתחיל הקטע שבדף ו ע"ב ד"ה אי קמיצת גם כן במלה תפ"ך (בגדפס 'תיקונו' במקום זה להיות 'ה"פ'). ונראה שגם בפירוש למנחות הופיעו מלים אלו בראש כל קטע, אולם המעתיקים שלא הבינו פירושן של מלים אלו השמיטום כבדוגמה דלעיל (אף במקומות שנותרו בנדפס מלים אלו הוקפו בסוגרים לאות מחיקה).

נוסף לכך שווים שני הפירושים במבנה – בדרך הבאת הציטוטים מן הראשונים בתוספת ביאור, בסגנון – בביטויים 'וקשיא', 'ויש להקשות' שבהם פותח המחבר את דיונו בדברי הראשונים, או בחידושי מלים שאופייניים למחבר זה בלבד, כגון 'ראויות', 'חיליות' (ראה הקדמת בלוי שם, ובפירוש למנחות ט ע"ב ד"ה וא"ת איך נימא, מא ע"א ד"ה ומ"מ יש ליישב ועוד).

חשוב גם אופיו של הפירוש שמייוחד הוא כדיוניו בפשט לעומקו. כמו בנידון כן במנחות יש בו פירושים מפתיעים ומאירי עינים ודווקא בנושאים 'פשוטים' לכאורה שלא עסקו בהם המפרשים.

שחיבר רבינו פרץ פירוש למסכת מנחות, מסתבר, לפי מה שהעיד עלי כן זמנו ר' יצחק די לאטיש בשערי ציון, פרמישלא תרמ"ה, עמ' מז: 'באר כל התלמוד בביאור טוב ונכבד וכתב הרבה מאד אולם עדיין לא יצא טבעם בעולם'.

למען האמת יש להוסיף שהפירוש למנחות שונה מהפירוש לנזיר בכך שאינו מרבה להביא פירושים אחרים מלבד 'לשון הקונטרס', ובמקומות מוצטים 'לשון תוספות'. לעומת זאת בפירוש לנזיר מובאים בקביעות שלשה פירושים שונים: 'לשון הקונטרס' (מקביל לתוספות הרא"ש בשיטה מקובצת לנזיר), 'לשון תוספות', ופרישת אבא מארי ז"ל' (הקרובה לתוספות שלנו על נזיר). אולם ברור שהדבר נובע ממינוט המפרשים שיש ושהיו לפניו למסכת מנחות. יתכן גם שאת פירושו למנחות חיבר בתקופה אחרת בחייו. את פירושו לנזיר חיבר

בילדותו ועבר עליו שנית בזקנותו כפי שיוצא מדף ז ע"א:

סליקא שמעתתא דבעיא צילותא ואחזוקי ידא, כי האי דבר פדא [כצ"ל ולא כפי שנדפס שם בשיבוש]
ברוך העוזר יתברך שם יוצרי העוזרי שעשה עמי רוב חסדים ופירשתי הפרק הזה עד כאן בימי
ילדותי בהיותי בן כ"ב שנה והעתקתיו לעת זקנתי, וברוך העושה עמי להפליא.

אם כנים הרברים, יש לנו מתוך פירוש זה ידיעות על פירושים נוספים של ר' פרץ הכהן (מלבד המוזכרים
בפירוש לנויר, ראה ההקדמה שם עמ' יא): למסכת בבא קמא — בדף נט ע"א ד"ה וי"ל דבלאו ק"ו:
'ומ"מ בב"ק פירשתי דרך אחרת כיוצא בזה'; ולמסכת זבחים — בדף נה ע"ב ד"ה וי"ל דאי לא: 'ובפ'
איזהו מקומן הארכנו שם הרבה'. ועיין בשו"ת הריב"ש סי' שעה, שמשם נראה שפירש גם את מסכת
יבמות.

לבסוף עלי להדגיש שהדברים כאן הם על סמך עיון שטחי. בדיקה מעמיקה ושיטתית של השוואת
הפירושים עצמם אלו לאלו, ושל המובאות מהם אצל מחברים אחרים, עשויה לגלות עובדות נוספות, אולם
מעיון זה נראה שדי בו כדי להראות שמחברו של הפירוש למנחות המיוחס לרשב"א הוא רבינו פרץ ב"ר
יצחק הכהן מברצלונה.

שלמה זלמן הבלין

ממגילה לקודקס

בעקבות מאמרו של פרופ' מנחם הרן
(ראה סקירת הספרים להלן עמ' 160–161)

יחד עם בירור ענייניהם של ה'פינקס', ה'קודקס' ושאר אמצעי הכתיבה, חשוב עד לאחת גם העיון בתהליך המעבר מכתיבה על מגילות לכתיבה על ספרים עשויים דפים דפים, שהיו קרויים בעולמה של אירופה 'קודקס' ובעולם המזרח 'מצחאף'. ממנו אף תוצאות פרשניות חשובות לענין תולדות כתבי-היד של ספרי התורה שבעל-פה. בזמן מן הזמנים אמרו 'עת לעשות לה' הפרו תורתך' (גיטין ס ע"א ותמורה יד ע"ב ולפי פירוש הפסוק מסיפיה לרישיה, כמו שאמר רבא, ברכות סג ע"א), התירו את הכתיבה וזו חדלה להיות תורה שבעל-פה בלבד ונעשתה גם לתורה שבכתב. אמנם ידיעותינו על ענין זה ועל התהליך בכללו מועטות ביותר. משום כך חשובה מאד כל ידיעה נוספת, וכל הבהרה והבנה לפרט מן הפרטים שנמסרו לנו.

לענין הופעת המונח הזה 'מצחאף', יש לציין להלכה הכתובה בספר *הלכות גדולות*, ובסידור *רב סעדיה גאון*, כדיני כתיבת מגילת אסתר, שמיועדת לקריאה בציבור. ב*הלכות גדולות*, מהדורת ר"ע הילדסהיימר החדשה, ח"א, ירושלים תשל"ב, עמ' 404: 'ואי כתיבה כמצחף [טעות דפוס, וצ"ל: כמצחף] לא נפיק ידיה חובתיה, ולא ספר הוא'. ובמהדורת רא"ש טרייב, ורשה תרל"ה (ע"פ מהדורת ונציה ש"ח): 'ואי כתיבה (במצחף) [במצחף ח"פה] לא נפיק דכתיב "ונכתב בספר" ומצחף לאו ספר הוא'. למהדיר לא היתה מלה זו מובנת, ועל כן פירש אותה בנוטריקון: במצ' = במצה, חף = חפה, היינו עור מעובד בחלקו בדרך מסוימת! ב*הלכות פטוקות*, מהדורת ששון, ירושלים תש"י, הקטע הזה חסר, אבל ב*הלכות דאן* מהדורת שלאסבערג, ורס"י 1886, עמ' 11: ומגילה כתיבה במצחף אין אדם יוצא ידי חובתו שכתב "ונכתב בספר" ומצחף אינו ספר'. וכן רס"ג, *בסידור רב סעדיה גאון*, ירושלים ת"ש, עמ' רנו, פוסל מגילה שהיא מצחף.

ועיין במאמרו של נ"מ סרנה, 'לבעית סידורם של ספרי המקרא', *שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום*, א (תשל"ו) עמ' 197–203, שציין למקורות על המיצחאף אצל היהודים, ועל אימוצה של צורה זו על ידי הנוצרים לכל צרכיהם. ואפשר להוסיף כי גם אצל המוסלמים נתקבלה צורה זו של ספר, לכל הצרכים. ואין פלא בדבר כי האיסלם נולד לתוך התקופה בה שימש המצחף כצורה העיקרית של ספר.

אין מטרת ההערה לרדן בענייני הצורות הללו, ואף לא בבירור תהליך המעבר, זמנו ועניינו, המבוקש הוא העיון בפרט אחד, מאלף במיוחד. כי בעזרת הבנת המעבר הזה וענייניו, נוכל לבאר היטב קטע מפורסם בספרו של הרמב"ם *משנה תורה* (נתעוררתי למחשבה זו בעקבות שיחה עם פרופ' מלאכי בית אריה. אמנם במאמרו 'דרך עשייתו של כתב-היד העברי' בקובץ Sign and Witness, N.Y. 1988 (ראה עליו להלן) לא הזכיר ענין זה). ידועה למדי בעית קביעת ראשית הכתיבה של ספרי המשנה והתלמוד. בכלל שאלה זו, ניסו לקבוע את זמנם של כתבי-היד העתיקים ביותר שידועים לנו כיום מספרי המשנה והתלמוד. והנה לא רק ידיעות על כתבי-יד ממש, אלא גם איזורים של ספרי משנה ותלמוד כתובים אין למצוא בדרך כלל, מוקדם יותר מן מחצית המאה השמינית למנינם (ראה לאחרונה מה שכתב על ענין זה דוד רוטנל, *משנה עבודה זרה*, דיסרטציה, ירושלים תשמ"א, עמ' 96–106).

הידיעה שמוסרת על קיום ספר תלמוד כתוב בזמן המוקדם ביותר, היא לכאורה בדברי הרמב"ם, *משנה תורה*, הלכות מלוה ולוה פט"ו ה"ב (ע"פ דפוס רומי רל"ה בערך):

יש נוסחאות מן התלמוד שכתוב בהן שהאומר לחבירו אל תפרעני אלא בעדים ואמ' לו פרעתין בפני פלני ופלני והלכו להם למדינת הים אינו נאמן טעות סופרים הוא ולפיכך טעו המורים על פי אותן הספרים (רווח במקור!) וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות ומצאתי בהן

שהוא נאמן והגיע לידי במצרים מקצת תלמוד ישן כתוב על הגוילים כמו שהיו כותבין קודם לזמן הזה בקרוב ה' מא' שנה ושתי נוסחא' מצאתי מן הגוילים בהלכה זו ובשניהם כתוב ואם אמר פרעתי בפני פלני ופלני והלכו להן למדינ' הים נאמן ומפני טעות זו שארע למקצת הספרי' הורו מקצת גאונים שאם אמר לו אל תפרעני אלא בפני פלני ופלני (רווח במקור!) ופרעו בפני אחרי' שאינו נאמן אע"פ שהבי' עדים שפרעו בפניהן וגם זו טעות גדולה והדין האמת שאם באו עדים שפרעו בפניהן נפטר ואין כאן מקום חשש (רווח במקור!) גם ההוראה הזאת על פי ספריהן שכתבו בהן באותו שאמ' לחברו פרעני בפני עדי' וטעות ספרי' הוא ומצאתי בגוילים כתוב אול פרעיה ביניה לבין דיליה (רווח במקור!) אע"פ שהספרים מוגהין כמו שבארנו כך יראה מדין התלמוד ועוד דברים של דעת הן וכי מה היה לו לעשות...

כמה ביבליוגרפים (מהם פירסט, ראה רוזנטל שם), 'הבינו' שיש בקטע זה עדות שראה הרמב"ם כתב"ד של תלמוד, שנכתב חמש מאות שנה קודם זמן כתיבת חיבור זה, והיינו 680 למנינם (חיבור משנה תורה נסתים בערך בשנת 1180 למנינם), וחשבו שבוה נמצאה עדות על כתב-היד הקדום ביותר שידוע לנו מן התלמוד, וזו אינה צריכה לפנינו, כמוכח. גם לפי פשוטן של דברים לא נאמר כאן כלל שהקטע היה בן חמש מאות שנה, ולא שכתוב בו שהוא בן חמש מאות שנה, אלא כתוב 'כמו שהיו כותבין קודם לזמן הזה בקרוב ה' מא' שנה'. אמנם, יש לשאול, מנין ידע הרמב"ם לקבוע כי הקטעים שבידו הם 'כמו שהיו כותבין קודם לזמן הזה בקרוב ה' מא' שנה', כלום הכיר בכך על ידי חכמת הפליאוגרפיה, היינו על-פי צורת הכתב, וידע כל כתב לאיזו תקופה הוא שייך ומשום כך סבר שגם הקטעים שבידו הם מאותו זמן, מפני דמיונם לצורת הכתיבה העתיקה? או שמא הכיר בכתב-יד שמן המאה השביעית הם, על פי קולופונים, ועל ידי השוואתם לקטעים שבידו קבע מה שקבע? או שמא ערך בדיקות כימיות על החומר שעליו נכתב הקטע הזה, ונתברר לו הזמן בקירוב? אין אלו 'דברים של דעת' כלשונו של הרמב"ם כאן.

נראה שאין דרך אחרת מאשר לראות את המפתח במלת 'גוילים', שהקפיד הרמב"ם להשתמש בה דווקא, ובניגוד למלת 'ספרים' שהוא משתמש בה לציין את ספרי התלמוד שבימיו וכימי הגאונים. עלינו לעיין איפוא בפירושה של מלה זו ומשמעותה.

אין אנו צריכים לחקור באטימולוגיה של מלה זו, שהרי לענייננו, החשוב הוא מה היה בדעת הרמב"ם בשימושה של מלה זו. בתלמוד (בבא בתרא ג ע"א) פירשו 'גויל אבני דלא משפיין', היינו אבנים בלתי מעובדות דיין, שלא כאבני גזית, ויש שביארו את 'גויל' בספרים באותה משמעות (תוספות שכתב עט ע"ב ד"ה קלף: '...אלמלא שאינו מתוקן קרוי גויל', ולעזוב בעמ"ד ע' גויל, צוין אצל קוהוט, ערוך השלם ע' גויל השני, וראה בכרך הוספות לערוך השלם, בעריכת קרויס, ע' גויל השני, שצויין לקריא ZATW כ"ט 256, וליאסטרוב שדעתם כן, ומשמע שכן דעת דלמן ובן יהודה, אם כי הוסיף 'לא נתברר מקורו'). אף הרמב"ם כך פירש מונח זה (ולא ציינו לזה):

כאשר לוקחין העור בשלמותו ומעבדין אותו עיבוד שלם, ר"ל מליח וקמח ועפיץ, אז ייקרא גויל. וגויל הוא שם הדבר אשר לא הושווה ואשר לא הוסר ממנו דבר בשביל ליישרו ולהשוותו, ולכן קורין אבני דלא משפיין גויל ואבני דמשפיין גזית. ואם לוקחים העור וחולקין אותו... (תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, סי' קנג)

היוצא מהאמור, והוא הדין גם בקלף ובדוכוסוטוס (לפעמים קורא הרמב"ם לקלף גויל ראה שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סי' קלט), שאחר העיבוד, אפשר לכתוב על הנ"ל רק מצידם האחד (ראה שם ושם, ועוד שם סי' רפט). נמצא שאם קטעי התלמוד שמצא הרמב"ם 'כתוב על הגוילים', היו, מן ההכרח שנכתבו בדמות מגילות, שנכתבות מצידן האחד בלבד. מכאן למד איפוא הרמב"ם שהגוילים היו 'כמו שהיו כותבין קודם לזמן הזה בקרוב ה' מא' שנה', מפני שידוע היה לרמב"ם שזהו הזמן המשוער ('בקירוב') למעבר שמן שיטת כתיבת הספרים על המגילות לשיטת הכתיבה על ספרים עשויים דפים דפים, וזהו איפוא עמוד חזק לסמך עליו מסקנה זו. וכמוכח שאין חשיבות לענין זה מתי באמת היה מעבר זה, כל שכן שאין אנו יודעים בדיוק זמנו של המעבר הזה.

סקירת ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

ביבליוגרפיה, חקר הספר וכתבי עת:

Christie's Amsterdam. Fine Judaica, Amsterdam May 1988. 125+[8] pp., 137 Illus.

במכירה זו הוצעו 165 פריטים של חוברות וספרים מודפסים, ובין שאר ה-375 פריטים של חפצי אמנות, פולקלור ותשמישי קדושה יש גם קצת כתבי-יד.

Sotheby's Judaica. Books, Manuscripts and Works of Art. Jerusalem May 1988. 133+[11] pp., 240 Illus.

בקטלוג זה מוצעים הפריטים של תמונות ותשמישי קדושה במס' 1-225, וביתר עד למס' 356 ספרים, כתבי-יד ותעודות.

יודאיקה, ירושלים (תערוכה ומכירה פומבית: ספרים עבריים עתיקים, תעודות היסטוריות, אמנות יהודית מודפסת וכתבי יד נדירים), אגודת חובבי יודאיקה, אייר תשמ"ח. [280] עמ'. 346 לוחות. במכירה זו הוצעו 771 פריטים כולם ספרים וכתבי-יד. הקטלוג הוא דו-לשוני, ותיאוריו בעברית ובאנגלית. מיוחד הוא אוסף של ספרים שנתגלה מספרייתו של הרופא הידוע ד"ר אהרן מזיין, מן הדמויות הבולטות בירושלים העברית המתחדשת, שהיו בה כ-5000 ספרים וכתבי יד, מהם יש לציין את *הקאנון*, מאת אבו עלי חוסיין בן עבדאללה אבן סינא, שנדפס בנפולי בשנת רנ"ב (מס' 344), וכתבי-יד *עוז הבריאנות* מאת משה בן יצחק בן יקאר, שנכתב בשנת שי"ז (מס' 345). חבור נוסף בכתבי-יד בענייני רפואה, שמחברו היה כנראה רופאו של השולטאן התורכי סלים, הוא כנראה מן המאה הט"ז (מס' 348), ולפי השערת ד"ר מויא מחברו הוא הרופא הידוע ממקורבי השולטאן ר' משה המון (1490-1565). קובץ חיבורים רפואיים מהרמב"ם, שנעתק כנראה בידי ר' יצחק לאמפרונטי, מחבר האנציקלופדיה המפורסמת *פחד יצחק* (מס' 349) נכתב בשנת תנ"ט/1699.

הפריט החשוב ביותר והיקר ביותר – *תהלים עם פירוש הרד"ק*, [בלוניה] רל"ז/1477, הוצא מן המכירה, והוחזר בידי המשטרה, על-פי תלונת ספרית האקדמיה בבודאפשט, שחושדת כי טופס זה נגנב ממנה. כדאי להזכיר את התופעה הביבליוגרפית החריגה, שבפירסום גליון על-יד הסקוטלאנדי יארד בלונדון, ובו פירוט של כמה ספרים יהודיים עתיקים ונדירים, תיאורם וצילומים מהם. ספרים אלו נגנבו מספריות גדולות באירופה, ומאחר והם עשויים להיות מוצעים למכירות פומביות או באופן פרטי, נתבקש הציבור להודיע לסניף הקרוב של הסקוטלאנדי יארד, כל ידיעה שעשויה לעזור בהשבת הספרים לבעליהם. מסתבר שמכת הגניבות פגעה באופן ניכר בזמן האחרון בספריות ובאספנים. לצערנו תופעה זו היא הסיבה המכרעת לרצונם של אספנים פרטיים, להצניע ולהסתיר פרטים אודות אוצרותיהם, וחבל.

יודאיקה ירושלים (תצוגה ומכירה פומבית: ספרים עבריים עתיקים, תעודות היסטוריות וכתבי יד נדירים, תמונות, כלים ואמנות יהודיות). אגודת חובבי יודאיקה, ירושלים חשון תשמ"ט. יעוץ ביבליוגרפי: יצחק יודלוב.

847 פריטים, ומהם 628 ספרים ועוד 69 תעודות ודפים בודדים. ראוי לציין מיוחד ספר *הלכות גדולות*, בדפוס מאוחר וזולקווא תקצ"א, עם הערות מכתב ידו של הגאון ר' דוד לוריא (מס' 353). יורשה לנו לפקפק באוטנטיות של התמונה (מס' 807) המיוחסת כתמונת ר' יעקב ב"ר צבי המכונה יעב"ץ, שלא היתה ידועה, והיא נראית מטיפוס התמונות שמצרפים כיום לספרי סיפורי צדיקים לילדים.

מלאכי בית-אריה, *אסופות כתבים עבריים מימי הביניים*, א: כתב מזרחי וכתב תימני. בהשתתפות עדנה אנגל ועדה ירדני. הוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ח. 14+[1]+308+[1]+VIII עמ'. כך ראשון מפרי עבודתו של מפעל הפאליאוגרפיה שמטעם האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, מפעל שעוסק בכינוס כל כתבי-היד המתוארכים מימי הביניים ובחקירתם. כפי שמודיע העורך בפתח דבר, יש כמה

תורפות בכרך ראשון זה, ואם נעמיד על עיקרן אלו הן התורפות שאנו עדים להן בכל תחומי המחקר ביצירה היהודית. היינו חסרן בשלימות החיבורים מחמת היעדר מקורות ועדויות מספיקות והוא עומק המושג ומחמת חדלון כח המתארים והוא קוצר המשיג. עם כל זה ועל אף הקשים האובייקטיביים והאחרים בידינו לראשונה כלי עזר מבוסס ובטוח לזיהוי טיפוסי כתיבות ואומדן זמנם של כתבייד בלתי-מתוארכים על סמך השוואה לכתבייד שזמנם נקוב בהם.

עד צתה ניזונים היינו מ'מומחיותם' וטביעת עינם של חוקרים, ואין צריך לומר, עד כמה מן ההשערה בעלמא, השערת הלב או השערת החפץ היו בכל אלה. דוגמה בולטת למצב המעורער והמפוקפק של זיהוי תקופתם זמנם של כתבייד הוא המקרה של תעודה מס' XLVII שבספרם של הפרופסורים ריצ'רד גוטהייל וויליאם ווארל: *Fragments from the Cairo Geniza in the Freer Collection* ed. by Richard Gottheil and William H. Worrell. University of Michigan Studies Humanistic Series, Vol. XIII בספר זה פורסמו חמישים פרגמנטים מן הגניזה הקהירית עם מבוא, הערות ותרגום אנגלי.

את זמנה של התעודה הנ"ל (עמ' 228–234) קבעו המהדירים לשנת 1067 למנין הכללי, על יסוד פירוש פסקה בגופה של התעודה, וכמוכן שלפי דעתם כל הפרטים בתעודה, סוג הכתב, הסגנון, השמות והענין, מתאימים לזמן זה.

כנגד זה הראה פרופ' ש' אסף בביקורתו על ספר זה 'תעודות חדשות לתולדות היהודים בא"י ומצרים', *צינן ספר שני* (תרפ"ז), עמ' 116–117, שאין זו אלא תעודה מן השנים ר"פ–רצ"ה/1520–1535, הפרש של ארבע מאות וחמישים שנה. אין ספק שצדק הר"ש אסף לחלוטין, מפני שהענין והתוכן מוכיחים! הרי שמן הבחינה הפאליאוגרפית ארבע מאות וחמישים שנה ביני וביניכם מה היא, אך אין מי שיוכל לדון עם מי שתקף ממנו, ואי אפשר להתוכח עם התוכן! מפני הענין הרב שבוה מן הראוי להביא את לשונם ולשון הר"ש אסף:

מס' XLVII [עמ' 228–234]. המו"ל קובעים את זמנו של המכתב בשנת 460 להגירה 1067 לספה"נ (ד"א תתכ"ז). נבדוק נא איפוא את היסוד להחלטתם ולשם זה נעתיק את התחלת המכתב: 'השר והטפסר נשא ומאד נעלה לשם ולתהלה אדוני כמהרנב' [צ"ל: כמה"ר נר"ו. המו"ל פירשו: נב' – נכתב בצדד (!), הרב ששמו נכתב בצדו של המכתב, ואולם חפשי בצדי צדדין ולא מצאתיו. גם אין לזה כל הגיון שאחד יכתוב: לכבוד פלוני בן פלוני ששמו נכתב מן הצד]. אחרי הקורה [צ"ל הקידה. המו"ל פירשו: הקורה – קורת רוח]. מרחוק זאת להודיע לאדון כתבתי באדוכה לאדון כתב עם אלעאמירי מתסאפיר הרבאצה שהלכה בחברת החכם כהר' יעקב בירב יצ' פי ת' עושרין רגב סת'... ותרגמו המו"ל את השורה האחרונה in the: [from here] The mutasaffir of the Caravan which went company of the wise, the honored Rabbi Jacob Son of Rabbi Is[aac] on the twenty third of Rajab, 360 [A.H.]. פירשו איפוא סת'–ת"ס, ת"ס למנין הישמעאלים, ואת "יעקב בירב יצ'" פירשו: יעקב בן יצחק. ואולם בצלום אני קורא ברור: יעקב בירב יצ"ו [=ישמרהו צורו וגואלו], וכן במכתב זה עצמו להלן [עמ' 232 שורה 5–6] כתוב: "שלא רצה האדון להעביר שום חשבון ממה שעשה חכם בירב יצ'", ותרגמו: what the Gentleman did not wish to send over any reckoning of what Hakham, the son of Rabbi Isaac had done, ואף כאן כתוב ככת"י: יצ"ו ולא יצ'. שכחו כנראה המו"לים את מציאותו של החכם המפורסם ר' יעקב בירב שחי בשנות רל"ד–ש"ו (1474–1546), וישב בקהיר לפני עלותו לא"י וגם אחרי עזבו אותה לרגלי המחלוקת שנתעוררה ע"ד הסמיכה שרצה לחדש. ר"י בירב עסק במסחר, כידיד מספרי השו"ת של אותו זמן (עי' למשל שו"ת המבי"ט סי' ט"ו; שו"ת רלב"ח סי' צ"ב) ובמכתב זה אנו מוצאים ידיעות ע"ד עניני כספים שהיו לו עם ר' שלמה אסכנדראני, מקבל המכתב הזה ואחד מבני המשפחה אסכנדראני שמלאה תפקיד גדול במצרים במאה הטי"ז והי"ז (עי' עוד להלן). בסופו של המכתב (עמ' 334 ש' 1) נזכר החכם ר' אברהם פינטו, ור' אברהם זה נזכר גם בשו"ת המבי"ט ח"ג סי' רי"ג: "הראו לי צוואת הר' אברהם פינטו ז"ל שהיה מצוה לבניו שהיו במצרים שישלחו לאלמנתו בכל שנה י"ב פרחים". ומכאן נראה שר"א התישב בצפת בסוף ימיו ושם נפטר. הצוה נכתבה באר"י שלי"ה. אף הסגנון והכתב של המכתב שלפנינו מוכיחים ברור שיש לנו עסק עם תעודה מן המאה הטי"ז ובשום אופן לא משנת 1067. אגב אעיר שהמכתב נכתב ביום ד' ז' תמוז ובשנת 1067 חל ר"ח תמוז ביום א'. מכל האמור נראה שיש לקבוע זמנו בשנות ר"פ–רצ"ה בערך. ז.א. לאחר ארבע מאות וחמישים שנה, לא פחות...

בספר שלפנינו הוצגו צילומים לדוגמה מ-154 כתבי-יד מתוארכים ומבחר תעודות מן הגניזה שנושאים על פניהם תאריך בטוח. בנוסף לכך, כדי להקל על המעיין את ההתבוננות המסודרת ניתן מול כל עמוד מצולם לוח אלפביתי מאותיות כתב-יד זה, מעשה ידיהן של גרפיקאיות. דבר זה מהווה מעין מפתח מורפולוגי, המסייע לאתר צורות דומות של אותיות וקליטת פרטים קטנים על-ידי השוואה בדרך של פירוק הכתיבה לאותיותיה.

על עבודה מקצועית מעולה ומדוקדקת ממין זה, מסתבר שאפשר רק לשאול שאלות, מפני שבדואי נתנו המחברים את דעתם לכך אלא שהחליטו מה שהחליטו ולא הסבירו את שיקוליהם ואת נימוקיהם לשיטה שאחזו בה. לא הוכרח למשל בפירוש, שהלוח האלפביתי מיוסד לא רק על העמוד שתצלמו מוצג כאן כנגדו, אלא ודאי שהסתייעו גם בשאר עמודי כתב-היד. לעתים הקורא שמשווה את שלמראה עיניו, את הצילום עם הלוח שכנגדו, לא תמיד ימצא בו בעמוד דוגמה לאותיות מן הלוח. כגון, בלוח מס' 115 הודגמו שתי 'ס', הראשונה מצויה בשורה 8 במלה 'פסולה', ואילו השנייה אינה מופיעה בעמ' זה. בדומה לזה גם במס' 40, לגבי האותיות: 'פ' ו'צ'. כיוצא בזה לעתים חסרות אותיות בלוח האלפביתי, וכביכול לא נמצאו כאלו באותו כתב יד, בעוד שבצילומים אחרים אפשר למצוא כאלו, וראה להלן. טעם הדבר ככל הנראה, משום שהמחברים הסתמכו על צילומים משוכחים בלבד, ולא חפצו להסתייע בצילומים שבאו בדפוס. ועדיין יש להטיל ספק בצידקת החלטה זו. אפשר שמן הראוי היה לתת גם את האותיות ממין זה, תוך ציון טיב המקור. מריבוי האותיות שבלוח האלפביתי משמע שהשיטה היא להציג את כל סוגי האותיות המצויות בכתב-היד הנידון, אך לא בכל מקום מצאתי דוגמות של כל סוגי האותיות, אפילו בעמ' שתצלמו מוצג כאן, זה מול זה (אין צריך לומר, שלא בדקתי באורח שיטתי בכל מקום, והמציין להלן הוא מתוך עלעול ועיון מסורגים).

בלוח מס' 1, ה'כתר' שנכתב בידי משה בן אשר (?), והמצוי בקהיר, ה'צ' שמופיעה בטור 1 שורה 11 במלה: 'צבאות' אינה מיוצגת בלוח האלפביתי. הוא הדין שם, בשורה 5 מלמטה, במלה: 'מצרים'; ה'צ' שבש' 1 מלמטה במלה: 'מצלות', בטור ב בשורה 9 במלה: 'צבאות', שם בש' 5 באותה מלה. כן הוא גם באות 'ץ' בטור 1 ש' 9 במלה: 'הארץ'. באות זו יש בעיות הלכה רבות בדקדוק צורת כתיבתה, ויש חשיבות רבה בתיאור מדויק ומדוקדק של אות זו בכל צורותיה המצויות (ראה מ"ש במאמר 'ספר תורה שכתב הר"ן לעצמו', עלי ספר י"ב (תשמ"ו) עמ' 13–19).

בלוח מס' 3, מלנינגרד משנת 916, אפשר לראותה בכתב יד זה, בתצלום שנדרס במאמרו של משה שפיצר 'האות המרוכזת בהתפתחותה', אות היא לעולם, האגודה לאמנות יהודית, ירושלים תשמ"א, עמ' 31, שורה 4 במלה: 'הכרז' ושם בשורה 6 במלה: 'חזאל'. וכן בחוברת מראה מקרא, הוצאת משרד החינוך והתרבות, ירושלים תשל"ן, עמ' 19 בטור הימני ש' 1 מלמטה, במלה: 'זרעך'.

בלוח מס' 5, מלנינגרד נכתב בידי שלמה בן בריעא הלוי בשנת 929. ה'צ' שבתצלום כאן בטור 1 שורה 11 במלה: 'צוה' אינה מיוצגת, וכן אלו שבטור 2 ש' 10 במלה: 'קצף', ובטור 3 ש' 9 במלה: 'מקצפים'. לא מובן מדוע חסרה אות 'ג' בלוח האלפביתי שבמס' 35, הקטע הידוע בספריה הלאומית בירושלים משנת 1106/7, והרי היא מצויה בתצלום שניתן שם, בעמ' הימני ש' 3 מלמטה, במלה: 'פגריכם', וכן מופיעה אות זו בעמ' השמאלי בקצה הימני העליון.

כללו של דבר, לפנינו בסיס מוצק ואיתן שממנו פנה וממנו יתד לכל אשר ייעשה בפאליאוגרפיה מכאן ואילך. אם יורשה לנו גם לבקש דבר, כדאי היה לתת קצת פרטים אודות הסופרים והמעתיקים, במידה שזהותם ידועה, ואודות כתבי היד, וציון ספרות לדיונים ולמחקרים שעסקו בכתב-יד אלו.

A Sign and a Witness (2,000 Years of Hebrew Books and Illuminated Manuscripts), Edited with an Introduction by: Leonard S. Gold. The New York Public Library and Oxford University Press, New York and Oxford 1988. XIII+[1]+223+[1] pp.

בקובץ זה שולבו יחדיו קטלוג לתערוכה הנהדרת 'אות ועדות' (2000 שנות ספרים עבריים בכתב-יד ובדפוס) שעורכת הספריה העירונית של ניו יורק, עם מאמרים בתחומים המגוונים של הביבליוגרפיה העברית. המאמרים שנכתבו בידי טובי הביבליוגרפים בימינו, מיועדים לקורא המשכיל, ומטרתם להקנות למעיין מושג רחב ויסודי על-פי מיטב ידיעותינו כעת אודות תולדותיו של הספר העברי בכתב יד ובדפוס, צורותיו וגלגוליו.

שילוב זה יוצר מעין הדרכה והסברה טובה למבקרים בתערוכה, להעמיק ולשמר בקרבם את החוויות של ביקור בתערוכה נאה זו. מקום זה שבו מתקיימת התערוכה הוא בימינו המרכזי שבמרכזו של עולם, לב המטרופולין של עולמנו, ונקל לשער לאיזה ציבור עצום יגיע דבר הספר העברי מצדו הנזהר והנאה ביותר. משתתפים בקובץ: פתיחה מאת ורטאן גריגוריאן נשיא הספריה העירונית בניו יורק; מבוא מאת ליאונרד ס' גולד, מנהל היחידה היהודית שבספריה העירונית של ניו יורק, עורך הקובץ והתערוכה (מן שלמי התודה בתחילת הקובץ, לכמאה אישים, מסתבר שבמשך ארבע שנות ההכנה הרשקו מאמצים ואמצעים גדולים); פרנק מור קרוס: מגילות ים המלח – אור על פני נוסח המקרא ותחתיתו; מלאכי בית-אריה: דרך עשייתו של כתב היד העברי; אוולין מ' כהן: העיטורים בכתבי-יד העבריים בימי-הביניים; מנחם שמלצר: כתבי היד העבריים כמקורות היסטוריים וספרותיים; יוסף גוטמן: עיצובם של האוספים הגדולים; מרדכי גלצר: הדפוס העברי הקדום; משה ג' רונפלד: התפתחות הדפוס העברי במאות ה'ט"ז וה'י"ז; דוד ב' רודמן: הספר העברי בעולם הנוצרי; מיכאל ו' גרינברג: המולות והתפתחות הספרות העברית המודרנית; ליילה אברין: אמנות הספר העברי במאה העשרים; רוברט סינגרמן: בין התרבות המערבית והמסורת היהודית – התרגומים מן העברית ואליה; חיים פוטוק: 'טכסט ומיקס' – הרפתקאות קדומות בארבעת המימדים; שרון ליברמן מינץ: ביבליוגרפיה נבחרת של הספר העברי. מכל אלה מאמרו של פוטוק חורג מן התחום, ומן המיתודה. אין בו אלא השתכחות חוויות של קורא. מאמר זה מזכיר מה שמספרים על שנים מתלמידי רבי ירוחם המשגיח הידוע של ישיבת מיר בליטא שנפגשו. שאל האחד את חברו מה מעשיך, והלה משיב ב"ה אני משמש בישיבה ואומר לתלמידי מתורת רבינו. חזר חברו ושאל התייחס בחורף, אבל בקיץ שאז ר' ירוחם לא היה אומר שיחות מה אתה עושה? השיב הלה, במקרה כזה 'נעמט מען א מדרש און מחאפט התפעלות'!...' (נוטלים קטע במדרש ומתפעלים, היינו עושים מהתוכן חוויות...).

יש לציין כי התערוכה הזו מבוססת לא רק על אוצרותיה של הספריה העירונית בניו יורק כי אם גם על פריטים שהושאלו לצורך התערוכה ממקורות אחרים, וכגון קטע מהמגילות הגנוזות, שהושאל ממוזיאון ישראל, וכתבי יד וספרים שהושאלו מבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מכון בן צבי, ספריית שוקן ועוד מעשרים ושלושה אוספים ציבוריים ופרטיים בעולם כולו, ומהגדולים שבהם. בסך הכל מוצגים בתערוכה 185 ספרים וכתבי-יד, מן המיטב ומן העידית.

A Visual Testimony: Judaica from the Vatican Library. By: Philip Hiatt. Contributors: L.E. Boyle, M.A. Singer, J. Gutmann, P.E. Miller. Center for the Fine Arts, Miami Florida, and the Union of American Hebrew Congregations, New York, 1987. 104 pp. 59 illus.

בקטלוג מהודר זה מתוארים 56 כתבי-יד, מבחר מן למעלה מ-800 כתבי-יד עבריים השמורים בגנוי הוואטיקן. כתבי-יד אלו, מהחשובים ומהמפורסמים ביותר שבאוסף זה, נבחרו לתערוכה נודדת ברחבי ארצות הברית. התיאורים הם מינימאליים, והדגש הונח על הסברים אלמנטאריים על המחברים ועל הגדרת החיבורים כשלעצמם. ראוי לציין מאמרו המקיף של ליאונרד ביל, פרפקט ספריית הוואטיקן, שסוקר את תולדות האוספים שמרכיבים את הספריה הזאת, מראשיתה במחצית המאה ה'ט"ו. בלא ספק ניתן להבחין הפעם בנימה אפולוגטית לאורך סקירה זו, במגמה לגולל מראש שלטונות הכנסייה את ההאשמות בתוצאות של שנאת היהודים, המושמעות גם בתחום זה. ניכר שחשוב לאנשי הכנסייה לעשות מאמצים כדי להבהיר, שאוצרות הספריה הושגו בדרך הומאנית נורמאלית ולא כתוצאה של רדיפת היהודים, החרמת רכושם והתנכלות לספריהם. מידת ההצלחה של הבהרות אלו אינה מעלה ואינה מורידה לפי ששנאת עולם של הכנסייה ליהודים בעבר ובהווה, וה'מצוה' שהיתה מוחזקת בידם לרדוף את היהודים, הן מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה. במקום הסברים אפולוגטיים מוטב היה אם היו אנשי הכנסייה מוכיחים את רצונם הטוב במעשים.

ראשיתה של ספריה זו בשנת 1450, בימיו של האפיפיור ניקולאס החמישי, שקבע שלשה חדרים, ובהם אוסף של כתבי יד ביוונית ובלטינית לשימושם הכללי של המלומדים. מזה למד בויל שאין יסוד לקיומם של אוצרות יהודיים עתיקים, כלי המקדש למשל, שכל מבקר שם שואל עליהם, בגנויים אלו. בכל זאת אפשר לשאול אם אכן בספריה זו שמורים כל אוצרות הוואטיקן, אפשר שיש אוצרות נוספים במסגרת הוואטיקן ושאנם מצויים בספריה זו דווקא.

אם כי יש להניח שחיבורים יהודיים היו בספריה עוד לפני מועד הרשימה הראשונה של ספרים שם משנת 1484 (חמישים ספרים מזרחיים, בערבית, קופטית, ארמנית ואתיופית, תוארו בקטלוג הראשון של ספריה

ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

זו על ידי פיובי ויגלי, (1500–1513), לראשונה נזכרים 277 כתבי יד עבריים, שנה או שנתיים לפני 1527. הראשון בעובדי ספריה זו שידע עברית, היה כרבים אחריו, כמוכן משומד יהודי, פאביו ראנוסי ממנטובה, ששמו לפניו היה אליסיו די רוסי. הוא היה הממונה הראשון, בתור מלומד לספרים עבריים, תפקיד שהיה נהוג בספריה זו עד קרוב לימינו. שימשו בתפקיד זה עוד המשומד אליהו בן מנחם מגולה, שהפך לגיובאני פולו אריסטאצ'יו (1546–1600); המשומד יוסף צרפתי שהיה לאנדרה דל מונטה (1566); המשומד קרלו פדריקו בורוניאו שהיה הממונה בשנים 1633–1646 וערך שם קטלוג; והמשומד יהודה יונה מצפת שהפך לגיובאני באטיסטה יונה (1650–1678) שהיה מורה לעברית של ברטולוצי ששימש לפניו בתפקיד זה.

במיוחד טורח בריל לסקור את תולדות האוסף המכונה 'הפלטינה', אוסף שמוצאו מהידלברג. צבאותיו של מקסימיליאן מבאוואריה כבשו את היידלברג הפרוטסטנטית ב-1623, והספריה הפלטינית הגדולה שהיתה שם (ששים עגלות) ניתנה (!) על ידי מקסימיליאן הכובש לאפיפיור. ספריה זו נוסדה בידי פלטינ אלקטור לדורוג השלישי בשנת 1413, היינו 27 שנים לאחר ייסוד האוניברסיטה שם. בסך הכל כללה ספריה זו 8000 ספרים, דהיינו כתבי יד ומפות, ובכללם 261 כתבי יד עבריים. נאמר, כך כותב בויל, ובלא לציין מי אמר ומנין לו, כי בין הספרים הללו יש כתבי יד שנשדדו או נרכשו מהיהודים בשעת גירושם משם בשנת 1391. זה אינו נראה לו, מפני שלדבריו ברשומות (?) כתוב שהאוניברסיטה מכרה אחר כך את כל הספרים שהשיגה ממקורות יהודיים. יתר על כן, הוא טוען, כי החלק העברי של הפלטינה יכול להיראות כאליו נאסף במאה ה-17, ושאינו לו יחס ישר עם הקהילה היהודית בהידלברג. 175 מהם באו מהאוסף של משפחת הבנקאים לבית פוגר מאריגשבורג (חלקם באו מכרתים מאוספו של ר' אליהו דילמדיג) ונרכשו לאחר 1584. השאלה היא לגבי 73 כתבי יד הנותנים. יש להוסיף כי בפרט זה הדברים, פרט לציון הסתמי 'הושגו' מקהילות יהודיות שונות, נשארים סתומים לגמרי!

אוסף נוסף, שעקבותיו ברורים לגמרי הוא אוסף אורבינאטי, שבא לואטיקן מהעיר אורבינו בשנת 1657, וכולל 59 כתבי יד עבריים. ביניהם מצוי כתב יד בולט ומרשים ביותר. יתכן שזהו כתב היד העברי הגדול ביותר במידיו, בתבניתו ובהידורו הרב. זהו כתב יד אורבינאטי מס' 1, מקרא עם תרגום, מסורה ופירוש רש"י בן 979 דפי קלף שנכתב בשנת 1295. לגבי אוסף זה כבר טרח צונץ לברר את סימני מוצאו, עד לר' מנחם ב"ר אהרן מולטירה, והשלימו אחריו אחרים עד לסיכום אצל נ' אלוני, 'רשימות ספרים עתיקות באטיקאן', ארשת, ד (תשכ"ו), עמ' 213–233. אף בסקירה שלפנינו נאמר שמחציתם היתה שייכת 'פעם אחת או אחרת' למנחם בן אהרן מולטירה, והוא מן הגניבות האישיות של פדריקו הדוכס מאורבינו מולטירה בשנת 1472.

האשליה של גופים מסוימים שהשקיעו מאמצים וממון רב, לאפשר את קיומה של תערוכה נודדת זו, לראות בכך סימנים לקירוב בין יהודים ונוצרים נראית כמקסם-שוא במקרה הטוב, אם לא כתרמית פשוטה. מי חכם ויבן זאת, שרצונו של הואטיקן להחזיק באוצרות יהודיים, יהווה אות שכאלו יש לו ענין ביהדות. לכל היותר אפשר להיזכר באותה בדיחה ידועה, על משא ומתן בינלאומי שבו מבטיחה ברית המועצות לרומניה, שתסכים לקבל ממנה את הפחם, וכתמורה לכך תהא ברית המועצות מוכנה לקחת מהם גם את הנפט!

מפתח השאלות והתשובות של חכמי ספרד וצפת אפריקה, בעריכת: מנחם אלון וברכיהו ליפשיץ. המפתח המשפטי, כך א. הרצאת המכון לחקר המשפט העברי והוצאת מגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו. [2]+[1]+254+6] עמ'.

הנ"ל, כך ב. כנ"ל, ירושלים תשמ"ו. [6]+356=(610–255)+[1]+[2] עמ'.

עשרים שנים יותר חלפו בין הופעת הכרך לדוגמה למפתח של שאלות ותשובות לתשובות הרא"ש (תשכ"ה), שבו היו כלולים עדיין כל שלושת חלקי המפתח הזה כאחד: המפתח המשפטי, מפתח המקורות והמפתח ההיסטורי. עם התקדמות העבודה, הביירוים והמחקרים שנעשו הוברר שיש להפריד בין הדברים. בשנת תשל"ג פרסם המכון לחקר המשפט העברי כרך לדוגמה של מפתח היסטורי לשו"ת הריטב"א ולשו"ת זכרון יהודה. בשנת תשמ"א הופיעו החלק הראשון של מפתח המקורות והחלק הראשון של המפתח ההיסטורי.

מבחינות רבות, הזמן הרב שעבר בעשייה זו היטיב עם העבודה עצמה, וגרם לשכללה יותר ויותר, אם כי אולי לא הגיעה לסוף שכלולה. רבות הן הבעיות שעומדות בפני מפעל מסוג זה ובהיקף כזה, שאם כי בשלב הנוכחי הוא מקיף את ספרות השו"ת של הראשונים בספרד ובצפת אפריקה. המטרה היתה

בסופו של דבר להקיף את ספרות השו"ת כולה, לאזוריה ולזמניה השונים. בעיות של מהדורות ספר השו"ת, של נוסח התשובות, של קביעת צורת המפתח, קביעת הנושאים ומידת פירוטם ומינם, המבנה הפנימי והמינוח, הטיפול בחומר שאינו משפטי, הפניות הרדיות ומיפתוח המפתח וכל כיוצא באלו. חלקן הגדול נחלקן ונתברר תוך כדי העבודה, וצורתה הנוכחית היא פרי ההחלטות שנתקבלו לגבי הדרך והשיטה, וכפי שהדברים מוצעים במבואות המפורטים לכרכים הנ"ל.

פרט לעורך ולסגנון נטלו חלק במלאכה הזו עשרים ושלושה ויותר חוקרים במסגרת המכון, וקשה להניח שלא נותרה השפעה מריבוי הדעות שאין בני אדם שרים בהם, על אף מנגנון הביקורת החוזרת והעריכה שנועדו ליישר ולהביא את כלל העבודה לאחידות ככל האפשר.

נקודה מעניינת עד מאוד היא ההשוואה שבין המפתח שלפנינו, על חלקיו השונים, לבין פרויקט השו"ת הממוחשב שבאוניברסיטת בר-אילן, פרויקט שהורו ולידתו היתה במסגרת המכון הזה לחקר המשפט העברי, וצמח מתוך מבנה ומטרתיו. אגב, עובדה זו קבעה בהרבה את צורתו ומבנהו של פרויקט השו"ת הנ"ל, שפניו היו מיועדים לצרכי המשפט העברי והעוסקים בו. רק לאחרונה החל הפרויקט להשתחרר מקונצפציה זו, והועלו בו גם חלקים ניכרים מספרות היסוד היהודית, כגון: התנ"ך, המשנה עם פירוש ר' עובדיה מברטנורא, התלמוד עם פירושיו, וספר משנה תורה להרמב"ם עם השגות הראב"ד. מלבד שאלת הקונצפציה היסודית, נעשתה העבודה בפרויקט המחשב, ברובה הגדול על ידי אנשי מחשב עם הפנים למימדים הפשוטים והעממיים של השימוש בספרות הנידונה, ובעיקר השימוש הפרקטי והמעשי לצורך אנשי משפט ולפעמים אנשי הלכה שזקוקים לדברים הלכה למעשה. לצרכי המחקר המדעי בתחומים השונים של מדעי היהדות ולצרכי המחקר התורני, כגון הכנות למהדורות טובות ומדעיות, בדיקות ובירורים ביקורתיים, סטאטיסטיים, לשוניים או היסטוריים, לא ניתנה תשומת לב מספקת. תוצאות הגישה הורגשו ומורגשים, בכרית הספרים, בבירור המהדורות, הצדדים הביבליוגרפיים והביוגרפיים, בקביעת נוסח הטכסטים, בסימון ובסימול האובייקטיביים לקראת צרכים ודרישות שונות בעתיד ועוד כיוצא באלו.

מעבר לשאלות המעשיות של מהירות, של דיוק, של הבנה, של נוחיות השימוש בפירות העבודה, של המצאת המפתח לידי של כל אחד ואחד בדמות ספר, מה שאין כן בפרויקט-מחשב, שהכל קשורים למרכז אחד ותלויים בו ועוד כיוצא בהנה, מעבר לכל אלו מאלף מאוד לבחון, כעת הלכה למעשה, את כוחו של המחשב לעומת כוח המפתח הידני שמונח לפנינו. חבל, שאין המסגרת הנוכחית כאן מאפשרת פריסת הדיון, ואפשר רק לרמז לרעיונות, לתוצאות ולמסקנות. פשיטא שבשטחים מעשיים גדול כוחו של המחשב, ואין ספק שבערכים התלויים במלים ובמושגים מוגדרים, כגון: 'מטבע' ('איסר', 'דינר', 'דירה', 'זהוב', וכו') עד 'לשקל' (עמ' 209), 'מידות ומשקלות' ('אוקיה', 'איפה', 'אמה' וכו', עמ' 211), רב יותר כוחו של המחשב וגדול האיומן בו לשלימות הממצאים ולהוכחה גם לגבי מה שאין בחומר. אגב, יש להשלים בערך 'מטבע' (עמ' 209) ערך משנה 'איסר' ערכו — את *תשכ"ז*, ג, לו, וכן שם, שם בהשוואה לפונדיון גם: *תשכ"ז*, ג, לו. ועוד שם לערך 'דירה', משקלו יש להשלים: *תשכ"ז*, ג, לו.

גם בערכים קרובים, שכוללים בתוכם הגדרות במלים או במשפטים, יש עדיפות למחשב, וכגון 'כללי פסיקה', 'חיובים מן הדין', 'ענת דברין לשיעורין' וכו'. ליכללי פסיקה אי נתינת הדבר לשיעורין, יש להוסיף *דיכש* קצב, *רשכא* ז קנט, *תשכ"ז* ד/ג לה. ובינקאר רשע' יש להוסיף *רשכ"א* א תרלג, *תשל*; *רשכ"א* ד רסח. *תשכ"ז* א קלב (הציון *תשכ"ז* א קל כנ' טעות וצ"ל כנ"ל). 'חיובים שלא מן הדין' בהעברת יורש מירשתו צ"ל: *ראש* פד"א. ובינקאר חוטא' יש להוסיף *די מגאש* קפו, *רשכא* ד רסב. בינקאר עברין' יש להוסיף *רשכא* א, קמד; ד, יז, ה, קלא; ז, שפא, ובירשע ערום' להוסיף *ראש* פד"ב.

מצד שני, חשיבות רבה למיונים ולהגדרות המפורטות שבמפתח שלפנינו, שיש בהם סיוע של ממש לחיפוש שאלות מורכבות, שאלות של מחשבה ושל הגיון, ולא דברים מיכאניים מוגדרים. זו אחת הבעיות הקשות שבשימושי המחשב, בנוסף לבעיה של חומר לא רלבנטי שמכביד על המעיין. הקושי שבאי הגדרה מדויקת, גורם לחסר בתשובות שמתקבלות, ובמיוחד שאין אחידות קבועה במינוחים המשמשים בהלכה ובמשפט העברי.

עכשיו, לאחר שאף העוסקים במיפתוח ידני יכולים להסתייע במאגרים האצורים במחשב, נראה שהפרויקט החשוב שיש לעשותו, הוא הכנת מפתח הגדרות, ומגדיר מונחים מפורט, על דרך מה שנעשה במפתח שלפנינו, הגדרת נושאים ראשיים ונושאי משנה עד כמה שאפשר לפרט, כדי להקל על מבצעי החיפושים במאגרים הממוחשבים.

ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

שרה צפתמן, *הסיפורת בידיש (מראשיתה עד 'שכחי' הבעש"ט 1814–1504, ביבליוגרפיה מוערת)*, הוצאת האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ה. [2]+201+5] עמ'.

ביבליוגרפיה זו, מסוג הביבליוגרפיות המקצועיות היא, לפי החלוקה והמינוח שהציע י' תא-שמע, 'המצוי והרצוי' בביבליוגרפיה העברית, *יד לקורא*, טו (תשל"ו) עמ' 67–82, והיא נסיון ראשון מסוגו לרשום בצורה מדויקת מפורטת ומלאה ככל האפשר את כלל הסיפורת בידיש שהגיעה לידינו בכתבי-יד ובדפוס, מראשיתה בשנת 1504 ועד להופעת ספר *שכחי' הבעש"ט* בשנת 1814. חיבור זה הוכן במקביל לעבודת המחברת על עבודת הד"ר שלה, ודרך הכנה זו מלמדת ומעידה על הפאראדוקס שאנו רגילים לציין, שכלל שהביבליוגרף מקצועי יותר, וככל שהוא מתייחד למקצוע זה בלבד, עבודתו טובה פחות. זאת מפני שהביבליוגרפיה המעולה והמשוכחת ביותר היא דווקא זו שנעשית בידי החוקר בתחום מקצועו המדעי שהוא עובד בו ומתוכו. אי אפשר לו לאדם שיהא ביבליוגרף טוב אם יעמוד על פתחי הספרים ושעריהם ולא יכנס פנימה, ועבודתו לא תהא חכמה ולא מלאכה. ההשפעות הן דרסטריות, החוקר מרגיש היטב בחשיבותה של הביבליוגרפיה שהוא צריך לה, והביבליוגרפיה ניונית מפירות החקירה והעיון של איש המקצוע.

בחיבור זה נרשמו י"ד כתבי-יד ו-195 ספרי דפוס נדירים, סוג של ספרות שבדרך הטבע אינו משתמר, בתיאור מלא יסודי ומקיף. יש לשבח את תשומת הלב שניתנה לשיכולים חשובים ומעילים שברשימות ספרים, כגון ציון מקום הימצאם של הספרים בספריות השונות, פרט חשוב מפני נדירותם של הספרים הללו; ציון לספרות מחקר ולדיונים בספרים הרשומים לפי הענין ומפתחות מפורטים.

מקורות הטור והכית יוסף, חושן משפט, חלק א (סימנים א–צ). בעריכת: אליאב שוחטמן. הוצאת המכון לחקר המשפט העברי, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו. יח+299+3] עמ'.

מקומו, ערכו וחשיבותו של ספר *כית יוסף* למרן רבי יוסף קארו, הם מהראשונים במעלה, במערכת הספרות התלמודית והרבנית, ובפסיקת ההלכה, והם מהמפורסמות שאינן צריכות ראייה. אם כי מגמתו של החיבור הזה, לציין ולברר את הדעות השונות בהלכה, בכל דין ודין שבספר *השו"ס*, מכל מקום מקורות רבים המובאים בו חסרים ציונים מדויקים ומראי מקומות מפורטים. מובן לפיכך הצורך החשוב להוסיף ציונים מדויקים ולהשלים ציוני מקורות שחסרים בו. רשימה של שלושים ושנים חיבורים מונה מהריק"א בהקדמה ל*כית יוסף*, אך אין רשימה זו מלאה, מצויים בו מקורות רבים נוספים, וציין שוחטמן לעוד שבעה עשר חיבורים שהובאו ב*כית יוסף*. לכל אלו ניתן ציון והפניה מדויקת.

חיבור זה בא לעולם מיזמתי של ד"ר אריה קימלמן, שאף עזר, תרם ותמך בו וכעובדים שהשתתפו בחיבורו. יש לשער שבמהלך העבודה הזו השתמשו העובדים בו בחיבורים קודמים שנתחברו אף הם למטרה זו, כגון *נכס הגדולה* לרבי חיים בנבנישתי וכיצא בו, וחבל שלא דנו בסוג חיבורים זה, בהשיגים שהשיגו ובהשלמות שנדרשו. יש לצפות ולקוות שבסיומה של המלאכה, נוכל לקבל סיכומים אודות כלל המקורות והחיבורים שהשתמש בהם מהריק"א, ואודות ספרייתו של המהריק"א. בנקודה זו ראוי יהיה להבחין בין חיבורים שהיו ברשותו בדפוס או בכתב יד, ובין מובאות שלמד עליהם מחיבורים אחרים, וכל כיו"ב.

כית מקרא, שנה שלושים ושנים, ג (ק). עורך: בן ציון לוריא. הוצאת החברה היהודית העולמית לתנ"ך, [ירושלים] ניסן סיון תשמ"ו. 96 (197–292) עמ'.

משתתפים: ב"צ לוריא, ז' פלק, א' רופא, ד' רפל, צ' צמרין, מ' נאור, י' הוכרמן, נ' קלאוס, י' מזור, י' זיידמן, מ' ז' סולה, ע' אבינרי, י' אבישור.

הג"ל, שנה שלושים ושלש, ג (קיד). עורך: בן ציון לוריא. הוצאת החברה היהודית העולמית לתנ"ך, [ירושלים] ניסן–סיון תשמ"ח. 96 (309–404) עמ'.

משתתפים: ב"צ לוריא, מ"ר ליהמן, בלהה הלפרין, מ' נאור, שרה בן-ראובן, י' בזק, י' הוכרמן, י' בקן, א' שפי, ש' אברמסון, ש' בכר, א' בלומנטל, נ' אררט, צ' צמרין.

הג"ל, שנה שלושים ושלש, ד (קטו). עורך: בן ציון לוריא, הוצאת החברה היהודית העולמית לתנ"ך, [ירושלים] תמוז–אלול תשמ"ח. 96 עמ' (405–500).

משתתפים: ב"צ לוריא, ש' שניצר, א' רופא, י' הוכרמן, י' רצהבי, ר' לוי, י' קרפמן.

הנ"ל, שנה שלוש ורבע, א (קטז). עורך: בן ציון לוריא. הוצאת החברה היהודית העולמית לתנ"ך, (ירושלים) תשרי-כסלו תשמ"ט. 96 עמ'.

משתתפים: י' הוכרמן, ב"צ לוריא, א' אהוביה, י' בוק, י' פריינד, א' ברטל, ח' גלעד, איריס ניב, ר' לוי, מ' צפור. בחוברת זו רשימה ביבליוגרפית מפירוטו של ד"ר צמח צמירין (עמ' 81-96).

הנ"ל, שנה שלוש ורבע, ב (קצו). עורך: בן ציון לוריא. הוצאת החברה היהודית העולמית לתנ"ך, (ירושלים) טבת-אדר תשמ"ט. 96 (97-192) עמ'.

משתתפים: ב"צ לוריא, ח"י חמיאל, י' אבישור, ב' שרביט, מ' בר-מגן, נ' אררט, ש' מרגלית, ש' ויסבליט.

תנ"ך, רבעון למדעי היהדות, שנה נז חוברת ב. עורכים: משה אידל, יוסף יהלום ודוד רזנטל. הוצאת ספרים ע"ש מגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים טבת-אדר תשמ"ח. 163 [עמודים: 151-313+V+4] עמ'. משתתפים: מ' הרן, מ' כהנא, ז' הררי, ע' יסיף, חנה כשר, ד' רודמן, מ' בית-אריה, י' בלאו, מ' מישור. לציון מיוחד ראוי מאמרו של מנחם הרן 'הקודקס, הפינקס ולוחיות הירי' (151-164), נושא שעדיין, כמדומה, לא נכתב עליו מאומה בלשונו. החידוש בדבריו הוא הגדרות ברורות והבחנות בין חומרי הכתיבה הללו. מתברר שבעוד שבמימצא הארכיאולוגי קשה להצביע על ההבדל המוחשי שבין פינקס [נהמנח לצורה שנהגה בתרבות היוונית] לקודקס [מנח לצורה ששימשה בתרבות הרומית], משום שחומרים אורגניים נדונו לכליה ואילו בשרידים, עד כמה שנשמרו, עשה הבלאי את שלו כדי להעלים את ההבדל שבין השניים, רגם עזרתן של התמונות בעניין זה מוגבלת היא למדי, הרי שבספרות התלמודית מובלעים כמה רמזים העשויים ללמד, שאמנם נתפס הפינקס בצורה שונה משל הקודקס.

ה'פינקס' שהיה עשוי בדומה ל'קודקס' מלוחות עץ, היה שונה ממנו בכך שבו חוברו

הלוחות לא מצדם האחד, אלא משני צידיהם ובוה אחר זה. זאת אומרת, שכל לוח היו לו צירי-חיבור משני הצדדים, מכאן ומכאן, והיה מאוחז בשני לוחות שכנים, מלפנים ומאחור (פרט ללוח ראשון וללוח אחרון, שהיה להם שכן אחד בלבד). בפינקס לא נפרטו אפוא הלוחות לשני צדדים מתוך ציר אחד, כפי שהיה בקודקס, אלא חוברו זה לזה כעין צלעות של קונצרטניה. כשנסגר הפינקס הונחו הלוחות זה על זה, וכשנפתח – היו הלוחות יוצרים משטח שהוא גדול מן הלוח הבודד. צורה זו מעולם לא יכלה להתפתח לצורת הספר שבידינו.

סוג נוסף של לוחות כתיבה היה שונה מן הפינקס והקודקס גם יחד. היו אלו לוחיות עץ דקות ומוחלקות, שנעשה בהן חריץ באמצען על מנת לקפל אותן לשתיים, והמשטח הפנימי שנסגר בין חצאי הלוחית היה משמש לכתיבה בדיו. מסתבר שסוג זה היה יפה לשימוש חרפעי. מסוג זה הוא אחד ממכתבי בר כוכבא 'שמעון בר כוסבה הנסי על ישראל' [אגב, דומני שהצורה 'בר כוכבא' היא יצירה מודרנית מאוחרת, ואין לה יסוד במקורות!], והיא היחידה מסוגה במימצא הארכיאולוגי של ארץ-ישראל. כתריסר לוחיות מסוג זה נמצאו בפזור, בחלקים שונים של האימפריה הרומית, קצתן לפני שנתגלה מכתבו של בר כוכבא ומקצתן לאחר מכן. הפתע גדולה נפלה לאחרונה בווינדולאנדה (Vindolanda), מצב-גבול רומי ליד חומת אדריאנוס בבריטניה, שבשלוש עונות של חפירה (1973-1975), נגלה בו ריכוז של למעלה ממאתיים שברים של לוחות עץ, מהם כמאה עם שרידי כתיבה, ורוב הנשארים היו שייכים כנראה גם כן למכתבים או שנועדו לכתיבה.

יש לתמוה קצת שלא הועלו לדיון בענין זה טיבו וצורתו של 'גט מקושר', שכמשנה בבא בתרא פ"י מ"א, ירושלמי שם וג'טין פ"ח מ"א, ובבלי קט ע"ב וכפירושים שם לזה בראשונים, ראה כמה שצוין במאמרו של י' פישער, 'גט מקושר', תחכמוני, ספר ב (תרע"א, עמ' 53-57). ובהשוואות שעשה לפירושים שנתגלו בחפירות שבמזרח, שמאשרות פירוש אחד מן הפירושים. וראה גם אנציקלופדיה תלמודית, ערך גט מקושר, ובתיאורו של י' דין החיפוש אחר בר כוכבא, תל אביב 1971, עמ' 229, שהובא על ידי ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח, תשל"ג, ג'טין עמ' 898-900. לכאורה יוצאת משם, לפי סוג מן הסוגים של 'גט מקושר' (ולאמיתו של דבר היו כמה סוגים של שטרות מקושרים, תוספתא כפשוטה שם עמ' 899), קירבה רבה לצורת ה'פינקס' לפי הכירור הזה, ומתברר איפוא שאף בחומרי כתיבה רכים (כעור וכיר"ב) נהגו בדרך דומה, והוחלפו גם כאן חומרי העץ בדפים של עורות.

עוד ראוי היה לדון בהקשר זה, במנהג הקרום שידוע כבר מימי הגאונים (ראה אוצר הגאונים מגילה,

חלק התשובות, סי' פג-פה, לרף יט ע"ב, עמ' 25) ונוהגים בו עד היום (ראה שו"ע או"ח סי' תר"צ סעיף יז ובמצויין שם). אם ליגט מקושר דמיון מה לפינקס, הדוגמא הזו קרובה ביותר. מפליא להוכיח עד כמה מנהג שנשתמר עד ימינו משקף באחד מדיוק את הצורה העתיקה והקדומה כל כך של ה'איגרת', ומתברר כי בניגוד לספר שכתוב במגילה ונקרא בגלילה, הרי שה'איגרת' דומה דווקא לפינקס. האופי המיוחד של ה'איגרת' שדומה לפינקס יוצא באופן ברור מן הפרטים ההלכתיים. שכן אם נכתבה מגילה ב'קודקס' הוא ה'מצחאף', אינה כשירה לקריאה בציבור, בעוד שהמנהג להחזיק את מגילת אסתר באופן מיוחד, בא להבדיל בינה לבין 'ספר'.

בדיני כתיבת מגילת אסתר, שמיועדת לקריאה בציבור, בהלכות גדולות, מהדורת ר"ע הילדסהיימר החדשה, ח"א, ירושלים תשל"ב, עמ' 404: 'ואי כתיבה כמצחף [טעות דפוס, וצ"ל: כמצחף] לא נפיק ידיה חובתיה, ולא ספר הוא'. ובמהדורת רא"ש טרייב, ורשה תרל"ה (ע"פ מהדורת ונציה ש"ח): 'ואי כתיבה (במצחף) [במצחף חיפה] לא נפיק דכתיב "ונכתב בספר" ומצחף לאו ספר הוא'. למהדיר לא היתה מלה זו מובנת, ועל כן פירש אותה בנוטריקון: במצ"במצח, חף=חיפה, היינו עור מעובר בחלקו בדרך מסוימת! בהלכות פטוקות, מהדורת ששון, ירושלים תשי"י, הקטע הזה חסר, אבל בהלכות ראו מהדורת שלאסברג, ורסיי 1886, עמ' 11: ומגילה כתיבה במצחף אין אדם יוצא ידי חובתו שכתב [אסתר ט: לב] "ונכתב בספר" ומצחף אינו ספר'. וכן רס"ג, סידור רב סעדיה גאון, ירושלים ת"ש, עמ' רנו, פוסל מגילה שהיא מצחף.

ועיין במאמרו של ג"מ סרנה, 'לבעית סידורם של ספרי המקרא', שנתון למקרא ולקר המזרח הקדום, א (תשל"ו), בעריכת ח"י גרינפילד ומ' ויינפלד, עמ' 197-203, שציין למקורות על המיצחאף אצל היהודים, ועל אימוצה של צורה זו על ידי הנוצרים. ואפשר להוסיף כי גם אצל המוסלמים נתקבלה צורה זו של ספר, לכל צרכיהם. ואין פלא בדבר כי האיסלם נולד לתוך התקופה בה שימש המצחף כצורה העיקרית של ספר.

לעומת זאת, על פי הנאמר בתלמוד הבבלי:

ואמר רבי חלבו אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: מגילה נקראת ספר ונקראת אגרת, נקראת ספר — שאם תפדה בחוטי פשתן פסולה, ונקראת אגרת — שאם הטיל בה שלשה חוטי גידין כשרה (מגילה יט ע"א)

נהגו, על כל פנים בשיבת פומבדיתא כ'מנהגא דחזינן קורא ופושט כאגרת... כדברי רב האי גאון (מובא בפירושו רבינו חננאל, מגילה ה ע"א, רי"ף מגילה סימן אלף סז לרף ד ע"ב, רי"ף גיאת, ח"ב עמ' קט, ערוך ערך מגל, ערוך השלם כרך ה עמ' 75, העיטור, הלכות מגילה, מהדורת רמ"י דף קיד ע"א, ראב"י, ח"ב סי' תקסא עמ' 281, מחזור ויטרי, סי' רמז עמ' 213, המנהיג, הלכות מגילה, מהדורת י' רפאל, עמ' רלח, וכן פסקו הרמב"ם הלכות מגילה פ"ב הי"ב, ובשו"ע או"ח הלכות מגילה סי' תר"צ סעיף יז ובכל המצויין שם). אף לדעות שהקורא 'כורך וקורא' בו כספר תורה (ראה במה שצויין בהערות למהדורת המנהיג של רפאל שם), משמע שבימים קדומים כבר היה קיים גם הנוהג הזה להחזיק באיגרת בדרך שונה מאשר בספר, וכן היה שונה דרך הקריאה בה. וראה עוד במנהיג, ב'תשובה לחכמי אראגון', נספחים, מהדורת רפאל, עמ' תשל: 'אבל לא לפשטה כאגרת שלא תהא יוצאה בדבר זה מכלל ספר לגמרי, ומידי דהוי אשרטוט שהיא צריכה כאמיתה של תורה וכדלעיל...', ודעתו כמובן כדעת הפוסקים שאין לפושטה כאגרת.

מנהג זה מתקיים בפועל עד היום, ואפשר לראות בבית הכנסת את הקורא בציבור, שפושט את המגילה כולה, וכופלה, לפי התפריס, יריעה על גבי יריעה בצורה מסורגת, עד שנמצאת כולה נראית בדיק כתיאור שתיאור הן את ה'פינקס' היווני הינו, בעלת צלעות קונצרטניה.

מעתה יש לומר שדרך ההתפתחות, כך היתה, מן המגילה לאגרת, שהיא עדיין מגילה אך ניתנת לקיפול, כך שתהא דומה לפינקס, שהיה עשוי מלוחות של חומרים שונים אך גם מעור. מכאן לצורת הקודקס שדומה ואינו דומה לפינקס. דומה לפינקס המקופל, אך אי אפשר לפושטו. מצד שני, ניתן לכתוב בו משני צידי הדף.

המעץ, כתב-עת תורני, כרך כח גליון ג. עורך: יונה עמנואל. הוצאת מוסד יצחק ברייער, ירושלים ניסן תשמ"ח. 84 עמ'.

משתתפים: א' כי-טוב, ז' ויטמן, י' ברום, י' נכון, א"ס אברהם, ד' מצגר, מ' ברויאר. מעניין הקונטרס 'כבשי דרחמנא' (על הימים ה' באייר וכ"ח באייר), מפרי עטו של הרב הסופר המנוח ר' אליהו כ"טוב (הובא לדפוס על-ידי חב"א [חנך בן ארזה?]), המורכב משני מאמרים שנכתבו כחלק מספר *התודעה*. האחד הוכן כחומר למורים של החינוך העצמאי לפי הזמנת הרב זלמן סורוצקין שעמד בראשו. לאחר שעיין בו פסלו הר"ז סורוצקין 'לא מפני שהוא לא נכון, אלא זו אמת שעשויה להרגיז גם את הימין וגם את השמאל'. כשכתב הר"א כ"טוב את ספר *התודעה*, ביקש להכלילו בו ונועץ עם גדולי הוראה, וכולם פרט לאחד (הרב ש"א שליט"א שהסכים עמו בכל) אמרו: 'חדל לך מלנגוע בדבר זה כי אתה מאבד את עולמך גם בשמאל וגם בימין...' ומסיים הר"א כ"טוב: 'אך אני שמעתי לדעת רבים, שלא לשם שמים. לשם ביוזעם בלבד...'. נוסח שני נוצר כשבא לתרגם את ספרו *התודעה* לאנגלית. גברה הדרישה לומר דברים בענין זה, ואז עשה מעשה ושיחזר מחדש פרק זה (כי לא זכר שנוסח ראשון עודנו קיים) שאחר הנ"ל עבר עוד בקורת 'של עשרות אנשים בעלי דעה (כלי מנופול על 'דעת תורה', אמנם) והשקפה, בארץ וביותר בארה"ב' וכך נכנס לספר בנוסחו האנגלי, בשנת תשכ"ח.

הנ"ל, כך כח גליון ד. עורך: יונה עמנואל, הוצאת מוסד יצחק ברייער. ירושלים תמוז תשמ"ח. 96 עמ'. משתתפים: א' כרמל, י' ברום, י' לוי, ק' כהנא, ז' ויטמן, א"י גרינפילד, א"ס אברהם, ש' לוונטהל, י' נכון. יש לציין את מאמרו של פרופ' גרינפילד, פרופ' לפיסיקה באוניברסיטת בראייל, המברר את ההתאמה בין מידות חז"ל למידות היווניות והאיטלקיות, דבר שנלאו החכמים מלכונו כהלכה. מאמר זה שיש בו חשיבות הלכתית-מדעית רבה, הוא נדבך נוסף בשיטתו לפתור את הסתירה שנתגלתה במידות הנפח והשטח (היינו המדידות לפי הביצה ולפי האגודל) שהעמיד עליה הגאון בעל *הנודע ביהודה* (וראה ש"ז הבלין, 'ספר-תורה שכתב לעצמו רבינו נסים מגירונדי', *עלי ספר* יב [ראשית שנת] תשמ"ו, עמ' 28-34), וכלשון הרב ישראל יעקב פישר בהסכמתו: 'ולקשיית הנו"ב אשר אין התאמה בין הבצעים שלנו לשיעורי האצבע נצטרך למצוא תירוצים אחרים', וראה על 'תירוצים אחרים' *עלי ספר*, שם.

הנ"ל, כך כח גליון א. עורך: יונה עמנואל, הוצאת מוסד יצחק ברייער. ירושלים תשרי תשמ"ט. 92 עמ'. משתתפים: הרב ש"ר הירש, מ' ברויאר, י' עמנואל, מ' צוריאלי, ר' אויערבך, מ' קטן, צ' וינברגר, י' שביב.

הנ"ל, כך כח גליון ב. עורך: יונה עמנואל, הוצאת מוסד יצחק ברייער. ירושלים טבת תשמ"ט, 72 עמ'. משתתפים: מ' ברויאר, הרב ש"ר הירש, י' עמנואל, י' לוי, י' ברום, א' כרמל, נ' הלוי.

צפונות, (רבעון תורני: כמה לצפונות גנוי קדם, מאמרים ומחקרים תורניים, חקר היצירה תורנית ותולדות ישראל), שנה א' גליון א'. עורכים: הרב מא"ז קינסטליכער והרב יצחק ישעיה ווייס. הוצאת צפונות, בני ברק תשרי תשמ"ט. צו עמ'.

משתתפים: א"י חבצלת, ש"א שטרן, י"מ פלס, י"י ווייס, ב"ש המבורגר, רבי א' בינג, רבי מ' שיק, רבי א"ח דייטש, רבי י"י הלברשטם, רבי ש"ש רובין-הלברשטם, ש' בן-משה, ד' דבליצקי, נ' פורת, א"מ אלברט, ד"צ הילמן, מא"ז קינסטליכער.

כתבי-עת תורני חדש זה מיועד ככל הנראה בעיקר לפירסום חומר חדש שהיה גנוז וצפון עד כה, ולמאמרים על דרך המחקר התורני. מסתבר שהכוונה היא למחקרים של נושאים תורניים ואולי גם לבעלי אופי מחקרי. פירסומים חדשים שיש בחוכרת זו: 'תשובות רבינו עזריאל ב"ר יחיאל' (א"י חבצלת), 'סדר חינוך הילדים לרבינו אפרים מבוא ומספר האסופות' (ש"א שטרן), 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג ומהר"ז בינגא' (י"מ פלס), 'ענין הנדר לרבינו חיים בעל צורו הכסף' (י"י ווייס). וכן נדפסו בה מחידושיהם של מהר"א בינג, מהר"ם שיק ומהר"א ח דייטש.

הבעיה העיקרית במחקרים בדרך התורנית, היא לא כל כך בתכני המחקרים בגישותיהם ובשיטותיהם, שהיא ה'אמת האובייקטיבית והמדעית' היא כנראה פיקציה במדה רבה, וממילא יש לשפוט ולהעריך כל דיון וכל עיון על-פי העובדות, ההוכחות והניתוח. וכבר הראה דבר זה אל נכון פרופ' ב' קורצווייל בסידרת מאמריו הביקורתיים והפולמוסיים כנגד פרופ' ג' שלום ותלמידיו (נכללו בספרו *מאבק על ערכי היהדות*, תשל"ל). הבעיה העיקרית היא לענ"ד, בנטיה הנושנה שבתחום חידושי תורה יש לה אולי מקום ואף הצדקה מסויימת, להתעלם מהצגה מסודרת של כל מה שכבר נעשה ונאמר בענין הנידון קודם לכן. אמת שישנה בעיה

ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

בהזכרת שמותיהם וספריהם של מי שאין ראוי להזכירם, אך אותם ש'מימיהם' אנו שותים ואת שמותיהם אין אנו מזכירים, לא זו בלבד שאינם נזכרים אפילו בלשון 'אחרים' או 'יש מי שאומר' וכיוצא בזה, אלא שמעלימים שיש בכלל מי שעסק בענין, ומה בעצם מועתק מעבודותיהם של אחרים, ומה חידוש יש ב'מחקר' זה.

דברים אלו נוגעים בעיקר למאמר על הגהות מיימוניות (צמ' מט-נט), שהוא מלא בידיעות חשובות ובכירויות חשובים, אך לא נזכר בו אפילו ברמז שכבר טרחו בענין זה וכתבו בכירורו כמה וכמה 'חוקרים' (כגון וועליש, א"א אורבך, הקדמה לצילום הרמב"ם בדפוס קושטא רס"ט ועוד) שללא ספק ראה אותם מחבר מאמר זה, ואין לדעת מהי תרומתו של הכותב יתר על מה שכבר נתברר. בדומה לזה קצת גם במאמר 'לשונות המאירי שנכתבו לתשובת המינים' (סה-עב) שיש בו בירור מקיף ומעמיק בכל הלשונות שיש בחיבורי המאירי בענין היחס לגויים, ומסקנת המחבר שכל אלו דברי הבל, שנועדו רק לתשובת המינים, מפחדם ומיראתם. אמנם, מעטים יכינו מן הרמז שבהערה בשולי צמ' סח מי הם 'חוקרי' 'חכמת ישראל' שטפלו שקר על רבינו המאירי... ומה אמרו, והאם לא היו בהם גם כן מי שפירשו זאת בדרכו של המחבר שהם 'לתשובת המינים'? כנגד דעתו של יעקב כץ, שהוא בעל דעת ה'סובלנות' יצאו ישראל תא שמע, וא"א אורבך (ראה הלכה וקבלה, 307-310). האחרון בין השאר הזכיר כבר גם את הראיה מדברי הבית יוסף, שפירש בדעת הטור שכתב מה שכתב בחו"מ סי' רס"ו (בדפוס ורשא שצילומי נפוצים היום הושמטו דברים אלו) לענין 'אבידת עובדי עבודה זרה מותרת' מפני תשובת המינים:

ומילתא דפשיטא שכל הגוים שוים בזה בין עובדי ע"ז בין שאינם עובדים דהא לא אחיך ניהו, ורבינו [הטור] שכתב עובדי ע"ז לאו דוקא ואפשר דמשום שבארץ אדום היו המינים מבאשים את ירחם של ישראל בעיני המלכים מדין זה וכיוצא בו וחכמי ישראל היו משיבים דלא נאמרו דברים הללו אלא בגוים שבזמן חכמי התלמוד שהיו עובדים הצלמים ולא מודים בבוא עולם ולהם קראו עובדי ע"ז אבל הגוים שבזמן הזה שמודים בבוא עולם אינם בכלל עובדי ע"ז לענין דין זה וכיוצא בו, ועוד י"ל דנקט האי לישנא לכלול ישראל שהוא עובד ע"ז שאבדתו מותרת כמו של גוי.

הג"ל, (רבעון תורני), שנה א' גליון ב'. עורכים: הרב מא"ז קינסטליכער והרב י"י ווייס. הוצאת צפונות, בני-ברק טבת תשמ"ט. ק"א+1 עמ'.

משתתפים: ש"א שטרן, מ"מ גערליך, א"י חבצלת, י"י ווייס, י' סלמון, רבי ישעי' באסאן, רבי משה דוד וואלי, רבי בצלאל שטרן, ש' הלוי וחנוך, ב"ש שניאורסאהן, ב"צ שאול, ח' שטערן, ד"צ הילמן, מא"ז קינסטליכער, י' בויס, רבי חיים ברלין, י"מ פלס, מ"א שטיגל, ש"י שפיצר, ד' דבליצקי, מ' וונדר, י' מונדשיין. דברים חדשים בחוברת הם 'פסקים חדשים מספר "אבן הראשה" לראב"ן' (ש"א שטרן), 'תשובות חדשות בעניני רבית' (מ"מ גערליך), 'הלכות חלה לרבינו יצחק מדורא בעל ה"שערי דורא' (א"י חבצלת).

הג"ל, (רבעון תורני), שנה א' גליון ג'. עורכים: הרב מא"ז קינסטליכער והרב י"י ווייס. הוצאת צפונות בני ברק, קיב עמ' 12 פקסימיליות.

משתתפים: א' אייזנבך, י' יודלוב, ש"א שטרן, ר"י אבוהב, מ' עמאר, ר"מ חסיד, ר"י עמדין, ר"ש לוריא, ריא"פ סופר, ר"ש הכהן, ר"י ווייס, ר"י רייכמן, ד"צ הילמן, י' קלינמן, י"ד אילן, י' בויס, ר"ח סאלאווייצקי, ש' פישר, ד' מצגר, ג' חסידה, א"מ גלאצר, צ"י לעהרער, י"מ פלס, מא"ז קינסטליכער, י' מונדשיין ועוד.

לגבי מאמרו של ר"ש פישר ראה להלן בסמוך בסקירה לפירוש לספר שופטים לר"א שושנה.

מודה, ירחון תורני לדברי הלכה ומחשבה ובטאון לבעיות היהדות ולמתרחש בעולמה של תורה, עורך: הרב יוסף בוקסבוים, שנה ט"ז, גליון ז-ח (קפז-קפח), שבט תשמ"ט. הוצאת 'מוריה'. קיב עמ'.

משתתפים: ש"א שטרן, ש' שפיצר, י"ד אילן, ד' שוורץ, ר"י אייבשיץ, ר"ב איגר, ר"ש קאצינלוביגן, ר"א ספקטור, ר"י רבינוביץ, ר"נ אייזנבוך, ר"י ווייס, ר"מ גיפטר, ר"מ סולובייצקי, ש"מ דיסקין, נ' פרידלנדר, ר"ב פחז, ח' ליברמן.

מן הדברים החדשים בחוברת זו, קטעים מפירושו של רבינו שמואל החסיד על תורת כהנים (כ"י מינכן 59), שמפרסם ר"ד אילן, במסגרת ההכנות להוצאת פירוש זה יחד עם פירושיהם של הראב"ד ושל ר' חיים חביא, על ידי מכון אופק שבארה"ב בעריכת ר"א שושנה, וסיפור מעשה 'הסגת גבול המלרים ב'חגוניות

הלוואה" בעיר פירארה, שמפרסם ר"ד שוורץ על פי כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (617⁰) וכ"י מנטובה (מס' 88 וצילומם במכון לתצלומי כתבי יד שם, מס' 874), וכן קטעים חדשים של גדולי האחרונים, כפי הפירוט דלעיל. יש לציין עוד את דיונו של ר' חיים ליברמן בצוואת החתם סופר, ובפסיקה המפורסמת 'ובספרי רמ"ד אל תשלחו יד', במגמה לקיים נוסח זה, אולם לאחרונה נתבררו הדברים בידי ד"ר מאיר הילדסהיימר (בהרצאה), שגילה את גוף הצוואה ותצלומה, ואכן מתברר שהנכון הוא, על אף כל ההכחות והסיפורים, 'בספרי חמד אל תשלחו יד'!

הג"ל, ירחון תורני, עורך: הרב יוסף בוקסבוים, שנה ט"ז, גליון ט-י (קפט-קצ), ניסן תשמ"ט. הרצאת מוריה. קמר עמ'.

משתתפים: י' בוקסבוים, ש' חסידה, ש"א שטרן, ח"ש שאנן, ר"י אייבשיץ, רב"ו באסקוויץ, ר"ש קלוגר, א"ש רבינוביץ, ראז"ס כהנא-שפירא, ר"ד אופנהיים, ר"י ווייס, ר"מ אהרנברג, ר"ש קפלן, ראי"א מישקובסקי, ר"ש טנא, ר"מ פיינשטיין, ר"ש ווהר, רמ"ש שפירא, ב"צ רבינוביץ, צ' דרבקין, י' הקר, י' סורוצקין, מ"ד גנק, ר"י לויןשטיין, י' זילברשטיין, וא' בנדיקט.

פירסום ראשון הוא 'פסקי רבנו יחיאל מפריז בהלכות הפסח', בידי רח"ש שאנן, מתוך כ"י קמברידג' 3127. מעניין הביורר הנוסף בדין כוס חמישי בליל הפסח, של ר"א בנדיקט, שכבר הוכיח לפני שנים אחדות (מזירה, סיון תשמ"ה), את זיופה של הגדת המהר"ל, שהופיעה בורשא תרס"ה על ידי הר"י רונברג, וכביכול מכתב יד ישן נושן שמצא בספריה הקיסרית במיץ (?), שנכתב על ידי חתנו מהר"י כ"ץ. הענין עצמו כבר נודע משכבר, וכבר הרגיש בו בזמנו עורך ההגדה שלמה, הרב שמואל אשכנזי, אם כי בגוף הספר שם לא נאמר דבר. ענין ה'ספריה הקיסרית במיץ' שהניבה כמה וכמה 'כתבי יד ישנים נושנים' (אף סיפורי שרלוק הולמס, בתירגום לעברית!), שנפלו לידי של ר"י רונברג, נתברר לאחרונה על ידי הרש"ז ליימן (בהרצאה), ובקירוב יפרסם הדברים. מסתבר שכל זה אינו ידוע למי שגילה עכשיו מחדש ענינה של הגדה זו (ראה להלן בסמוך בקירה על הפירוש לספר שופטים לר"א שושנה)!

מחקרי ירושלים בספרות עברית, י-יא (תשמ"ז-תשמ"ח), אסופת מאמרים לזכר דן פגיס. שני חלקים, הוצאת האוניברסיטה העברית (אקדמון ומגנס), ירושלים תשמ"ח. [7]+391(375-765)+[10]+[8]+356 עמ'. משתתפים בח"א (שירתו ומחקריו): א' אפלפלד, דבורה ברגמן, מ' הוס, א' רטנהויז, מ' מגד, תמר יעקבי, ש' זנדבנק, רות קרטון-בלום, יהודית בראל, א' הירשפלד, ורשימה ביבליוגרפית של כתבי ד' פגיס. משתתפים בח"א (מחקרים בספרות החדשה): א' בנד, חמוטל ברייזוס, מ' ברינקר, ד' ויינפלד, ש' ורסס, ח' חבר, מלכה מגנצא-שקר, ט' ריבנר, י' שוורץ, ג' שקד. משתתפים בח"ב (מחקרים בספרות הקדומה ובספרות ימיהיניים): י' אלכרים, שולמית אליצור, טובה בארי, דבורה ברגמן, אביבה דורון, רינה דרורי, מ' הוס, א' חזן, גלית חזן-רוקס, י' יהלום, מאשה יצחקי, י' לוי, פ' מגדל, ורדה פרבה, ע' פליישר, ר' צור, טובה רזן, י' רצהבי.

La Rassegna Mensile di Israel, Vol. 52 No. 2-3. Editor: Guido Fulini, Unione delle Comunità Israelitiche, Roma 1986. [7] + 212 + [11]

La Rassegna Mensile di Israel, Vol. 53 No. 1-2. Editor: Guido Fulini, Unione delle Comunità Israelitiche, Roma 1987. LIX + [1] + 132 + [4]

La Rassegna Mensile di Israel, Vol. 54 No. 1-2. Editor: Guido Fulini, Unione delle Comunità Israelitiche, Roma 1988. 518 pp.

מהדורות ביקורתיות, אסופות ומחקרים

נביאים, ספר שופטים, עם פירוש דרך בינה, מאת אברהם שושנה, הוצאת מכון אופק, קליבלנד-ירושלים תשמ"ח. [8]+שח+[4] עמ'.

חידוש כפול בפירוש זה, חידוש בתחום פרשנות המקרא, שכן זהו פירוש שמתכוון לענות לדרישותיו של הלומד התורני, ועל כן נידונו בו עניינים הלכתיים, וכולט המאמץ לשלב את פרשנות המקרא לעצמה ולפשוטה עם מסורת התורה שבעל פה, וחידוש באהלי תורה ובעולם התורה, 'בפרט בזמננו', כלשונו של הר"מ גיפטר, ראש ישיבת טלו במכתב ברכה והסכמה, דהיינו שכני תורה יעמיקו לדורש ולחקור בנ"ך ובמפרשיהם.

ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

יש לציין כי אכן הפירושים הם על דרך ההעמקה בפשט הכתובים ובירור דעות המפרשים יחד עם דרך העיון הלמדני בכללים ובפרטים, ותוך שימוש בתוצאות החקירות בלשון ובדברי ימי קדם והליכותיהם. יש הישג נכבד וחשוב בדרך משולבת, שמניבה פירות משובחים, וסיוע, הן לפשט והן להבנה המקיפה והכוללת של הפרשיות הנידונות בו. ונקודה קטנה להמחשת הקשיים שבשילוב כזה, הנה נידונו כאן בין יתר המפרשים גם פירושי ר' יוסף אבן כספי (ראה למשל א ח; א כג), והשווה לזה את הדברים שנכתבו לאחרונה, ע"י ר"ש פישר, *צפונות*, ג (תשמ"ט), עמ' סט, בצורת פסק נחרץ בלא לטרוח להביא ראיות ובלא מו"מ כדרכה של תורה, על מחברים וחיבורים, ובתוך הדברים כתב:

בזמן האחרון... והדפוס ביניהם כרך אחד מפירושי יוסף אבן כספי, והוא ספר מתועב מלא מינות וליצנות של ניבול פה על האבות הקדושים ועל מרע"ה, ולעג נסתר על התורה. (והאברבנאל בפירושו על המורה מקללו ומגדו את פירושו על המורה המלא דברי מינות, אם כי בפירושו על התורה מצטטו). ואיסור גדול להחזיקו בין ספרי הקדש. ולשומעים ינעם ועליהם תבא ברכת טוב.

ענין זה לפסול בשירות ספרים שלמדו בהם גדולים וקדמונים כר' מנחם די לונזאנו והרחיד"א ואחרים (מלבד מה שיש טענות שנתברר כי אינן טענות כל עיקר, וראה *אוצר הגדולים* לר"ג הכהן, בערכו), דומה לפרשת הספר *פרושי התורה לר' יהודה החסיד*, שיצא לאור ע"י ר' ש' לנגה, ירושלים תשל"ה, והרעש שהיה בענינו, עד שהבטיח המו"ל לכמה רבנים גדולי תורה, לגנוז את מהדורתו הראשונה ולהוציא מהדורה חדשה בהשמטת הקטעים שעוררו את ההתנגדות. אמנם, הר"מ פיינשטיין, בכרך האחרון של שו"ת *אגרות משה*, דן עם הרש"י אויערבך בדיון של ספר זה וסבור, שלא כדעת הרש"י אויערבך, שהספר נפסל לגמרי, ואין להוציאו לאור ולהחזיקו אפילו לאחר השמטת הקטעים הללו. ועוד הוסיף שם כלפי מה שאמרו לו שר' מנחם הצינוי בספרו *הצינוי*, מביא מהחיבור הנ"ל, ומהם אף מן הקטעים הנ"ל, שראשית כל אינו יודע מיהו מחבר זה ומהו ספר זה, ואם אכן נכונים הדברים כי אז יש לגנוז גם את ספר *הצינוי*! וראה עוד מ"ש הרב שלום הכהן וייס (רב דקה"י אוהל וביהמ"ד בית שלמה בברוקלין), *צפוני הצינוי*, ניר-יוק תשמ"ה, בהקדמה: ומעתה תבין שמ"ש הגאון הגדול ר"מ פיינשטיין שליט"א באגרות משה (י"ד ג' סימן קי"ד) ולבש קנאה לאסר איסור על ס' הצינוי משום איזה קושי' בהעתקת דברי ר"י החסיד אינו כן ולהלן [עמ' י"ב ואילך] יבוארו דבריו בהמשך דברינו לתוך דבריו הקדושים ואדרכה מחוייבים אנחנו למשכין נפשין על רב גדול וקדוש אשר הקדמונים נתיגעו להבין דה"ק... השאלה שיש לשאול היא מה היא דינם של החיבורים והמחברים גדולי העולם, שנמצאו בהם דברים שעוררו בעבר מחלוקות והתנגדויות, עד להשמעת טענות דומות כנגדם. מי שלמד בהם יודע שאותן דעות שהיו שנויות במחלוקת, לא נפלו בחריפות מאלו שכנגדם יוצא הקצף לעת הזאת, ואף על פי כן אין לך אדם שיטיל כיום ספק בקדושתם ובערכם של ספרי רס"ג, ר"ש בן חפני, הרמב"ם, הרשב"ם, הראב"ע, הרד"ק, ר' אברהם אבולעפיה, הרלב"ג, הרמח"ל ורבים אחרים (בזמנם יצא דינם של חלק מהם לשריפה ולהכחדה, ואף קיים דין זה בהם!).

חוספתא, נויקין (בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא, על-פי כתב יד וינה עם שינויי נוסחאות מכתב יד ערפורט, כתב יד שוקן ודפוס ויניציאה רפ"א). מהדיר: שאול ליברמן. הוצאת בית המדרש לרבנים שבאמריקה, ניוארק תשמ"ח. [8]+171+3] עמ'. 4 פקסימיליות.

שלא כחלקים הקדומים (ורעים מועד ונשים), אין חלק זה מופיע בידי המהדיר הר"ש ליברמן וז"ל כי אם בידי תלמידיו ועוזריו שסיימו את מלאכת ההוצאה של חלק זה, שהיה כבר מוכן לדפוס בחורף תשמ"א. במחציתה השנייה של שנת תשמ"ב נמסר חלק זה לדפוס, ואז נסגר בית הדפוס של מוריס דזייקובס בפלדלפיה, שם נדפסו החלקים הקדומים, והעבירו את ההדפסה לירושלים (דפוס צור אות). 'בחורף שנת תשמ"ג, ערב צאתו של הגר"ש ליברמן לביקורו האחרון בחו"ל מסר לידי את השלמת החיבור כולו, על כל מרכיביו פירוש ארוך פירוש קצר וכו'... ביום ט' בניסן תשמ"ג כשעמדתי בהמתנה לנחיתת המטוס, אשר עם נחיתתו שמענו את השמועה המרה, שגברו אראלים על המצוקים ונתבקש הגר"ש ליברמן לישיבה של מעלה' (רש"י פרידמן, שהביא חלק זה לדפוס והוציאו לאור).

בשנת תרצ"ח סיים הר"ש ליברמן את מבואו ל*תוספות ראשונים*, ח"ב, במלים:

ותפילה אחת בפינו שזוכה לראות אותה בהוצאה מתוקנת ונכונה כפי שיצאה משיבת התנאים [היינו המשנים, שוני הברייתות שבישיבות הגאונים].

במאמר מקיף ומאלף עד מאוד, 'המורה', בפרוסידינגס (האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות), תשכ"ג, עמ' א-ע, סקר פרופ' הרא"ש רחנטל ותיאר את דרכו של הר"ש ליברמן, שיטתו וחיבוריו, ובהביאו את הדברים דלעיל (עמ' ט) כתב: 'זכה מהר"ש ליברמן, ותפילונו נענתה. מן השמים סייעו בידו, שיוציא הוא עצמו את התוספתא כמעט באותו נוסח עצמו שקראו רמב"ם. נוסח שהוא הקרוב ביותר – מבין כל אלה הטופסים השלמים (המכילים את כל התוספתא או רובה) שמצויים בידינו כיום – לזה שהשנו והציעו המשנים בישיבות גאוני בבל'.

אופייני לרמת הדיוק והטיפול הקפדני, הוא ריבוי העבודה והעוסקים בה, גם לאחר שנחשב החיבור לגמור ומושלם ומוכן לדפוס. עם כל זה, מסתבר שאין דיוקו של חלק זה הן בגוף התוספתא והן בביאור הארוך, דומה לחלקים שעניו של המחבר והמהדיר היתה פקוחה עליהם. אף אין כל דברי מבוא מאת המחבר או הקדמה לחלק זה (פרט לתיאור הקצר של הבאתו לדפוס כנ"ל), וחבל, מפני שחסרים פרטים, ולו טכניים להקל על הקורא והלומד. כגון, אי אפשר למצוא תיאור והסבר מכ"י שוקן, הם כתב היד הזה כולו. אף צוינו שינויי נוסחאות ממנו. לא צויין שארבעת הצילומים שניתנים בראש מכ"י שוקן, הם כתב היד הזה כולו. אף צוינו הקצר, בביאור הארוך לבבא קמא, עמ' 61, לראשיתו של כ"ש זה, לוקה בחסר, שכן יש ממנו לא רק מעמ' 61 שורה 49 (סוף ב"ק) עד לעמ' 68 שורה 24 (ב"מ פ"ב הי"ג), אלא שני עמודים נוספים המכילים מעמ' 84 שורה 39 (ב"מ פ"ד הי"ד) ועד לעמ' 92 שורה 67 (שם סוף פ"ה), ושם לא צויין כלום בביאור הארוך. כמו כן אין כל הערה לטיבו של כ"י זה ומקומו במסורת הנוסח (ממקום אחד ניתן ללמוד שיש לו השמטות שוות לשל כ"י צרפורט, ומאחר וזו השמטה של דילוג הדומות, הרי שאחד מהם תלוי בחבירו, ויש לבדוק). צוקרמנדל (ראה מהדורות התוספתא שלו עמ' 345) כבר השתמש בשעתו בקטע זה, אך תיאורו לפעמים אינו מדויק, וכנראה שחתיתת הבעלים שם אינה משנת תק"ל כדבריו אלא תקי"ח (או תקי"א). מפני שלא הספיק המחבר להוסיף דברי מבוא לחלק זה, חסרים איפוא בכרך זה, הדברים שהיה מבהיר בכל חלק:

לבסוף אני חוזר על מה שכתבתי בסדרים הקודמים. בהוצאה זו חשבתי בראשונה על בני תורה המצוים אצל ספרות הרבנית, ולפיכך בחרתי בסימניות שהם רגילים בהן, בסימניות המקובלות בספרות הרבנית כדי לסמן בהם חסרונות והוספות...

אין זה מקרה בעלמא שנתן דעתו ליבני תורה, מפני שעם כל גדולתו בתחומי המדע והמחקר, בלשונות בני שם חם ויפת, דרכי הביקורת ודברי הימים, עדיין נשאר נטוע בשתי רגליו בבית המדרש הישן. רמז לדבר, ריבוי הפעמים במאמרו המקיף הנ"ל של הרא"ש רחנטל, שהוזכר צד זה, כגון: 'אל דרך חקירתו הפילולוגית-היסטורית זוקק הוא למדנות מופלגת משל בית המדרש הישן...' (המורה, עמ' ג), 'חכם תלמודי גדול בבקיאות ובחריפות...' (שם עמ' ד), 'סגנונו הלמדני המובהק' (שם), 'כדרכם של גדולי הרבנים והמפרשים' (שם, עמ' ו), 'צירוף נדיר של למדנות מובהקת לפי סגנון ביה"מ הישן עם מחקר פילולוגי-היסטורי מאומן וצרוף' (שם עמ' ז), 'ובלמדנות מעמיקה' (שם עמ' יב), 'רק מי ששולט בדרך התלמודית הישנה כמוהו' (שם עמ' יד). ולבסוף אותה הכרזה נחרצת (שכבר נמצאו מבין מלקי השוליים של המחקר, שנטפלו לו בגין זה, כביכול שבקיה למדענותיה!):

כלומר, שמוסף על כל הכלים והשיטה המדעיים, בשלמותם ובשיכלולם האחרון, כשהם בדוקים על פי סוף הכרות המחקר ככל שרק אפשר, שמוסף על כך לא יהיה בסופו של דבר שום מבוא אל התלמוד אלא בתלמודיות ממש.

ולהשלמת הסקירה, כמה תיקונים קלים למערכת שינויי הנוסחאות:

עמ' 8 שורה 58: שניהן טעונית, ובשנו"ס: שניהם (י) טעונית | ב ח' (והושלם ע"פ א ד). בגוף הפנים חסר סימן התוספת [ ], ויש שינוי בד"ה (לימא): שניהן/שניהם.
עמ' 22 שורה 26: מקול הכרייא חייב, באחריו, בשנו"ס: מקול — לאחריו | ב ח' (והושלם ע"פ א ד). ובפנים לא טומן בסוגרים מרובעות: [ ].

עמ' 68 שורה 25-26: מצא בין פצים לפצים מן האגף ולחוץ שלו, מן האגף ולפנים של בעל הבית. בשנו"ס: מצא — בעל הבית | כ"ה א ד (ד האגף). ב ח'. ובפנים לא סומנה התוספת.

ר' שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק ט (סדר נזיקין: בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא), הוצאת

בית המדרש לרבנים שבאמריקה, נויארק תשמ"ח. כך א: בבא קמא בבא מציעא, ח+171+3] עמ' + 4 פקסימיליות. כך ב: בבא בתרא, י+326+2] עמ'.

זכה הר"ש ליברמן מה שלא זכה הר"ן אפשטיין. כבר העיר בזמנו פרופ' ר"י קוטשר, כי העובדה שעד כה לא נכתבה סקירה וביקורת על עבודתו של הר"ן אפשטיין אינה תעודת כבוד למקצוע (ראה להלן סקירה על י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד). על הר"ש ליברמן וחיבוריו, שיטתו ודרכו, כתב בהרחבה ובאורח מעמיק ומקיף פרופ' ר' אליעזר שמשון רוזנטל, במאמרו 'המורה', *פוזיטיביזם* (האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות), תשכ"ג, החלק העברי עמ' א-ע.

אי אפשר לנו כאן אפילו לצטט מהדברים הנ"ל המאלפים עד מאוד, אך נעמוד על ענין אחד שהיינו מעורבים בו, וכמדומה שזו אחת הנקודות החשובות ביותר בעיסוק המדעי-ביקורתי, והדברים מתפרשים מעצמם. וכך כתב שם הרא"ש רוזנטל, בעמ' 10:

ועד היכן הדברים מגיעים, על כך מעמידנו מהר"ש ליברמן — חרץ מצינוני בירוש' כפשוטו שם, ור' גם הדוגמות קרית ספר ש' י"ב עמ' 57-58, ושם ש' י"ד עמ' 326 וא"י, ור' גם למשל, תס"ר ח"ב עמ' 150 וא"י (לש' 16, ד"ה והיום שם שני טבי) — במיוחד בחשולם תוספתא, עמ' 16 וא"י.

ולמשל שם עמ' 17: "במאירי עירובין ס"ב א' (88 ע"א): וממה שאמרו בתוספתא [!] המשכיר ביתו לעכו"ם אינו אוסר עליו אדעתא דאסר עליה לא אוגר ליה וכו' ואעפ"י שתלמוד המערב שהזכרנו נראה שכל שנכנס ברשות אוסר יש לסמוך על התוספתא שהלכה כדברי המיקל בעירוב וכו'. וכן שם פ"ה ב' (127 ע"א) ד"ה המשנה: ... כבר ביארנו בשם התוספתא וכו'. ואמנם "תוספתא" זו לא נמצאה, ואף לא הוזכרה בדברי שאר הראשונים. אבל רבינו המאירי, ממשך מהר"ש ליברמן, "גילה לנו את מקורו וכתב שגדולי קאטלונאי התירוה מן התוספתא הנ"ל. ודבר זה נמצא בשו"ת המיוחסות ס"י ר"כ, וכ"ה שם: בתו' אמרו משם ר"י [!] ... ומזה אנו רואים שראיית הרשב"א אינה מן התוספתא אלא מן התוספות (עירובין ע"ב א' ד"ה ומודין, ומביאם המאירי בעצמו במקומם שם, 103 ע"ב ד"ה בתוספות)... ודברי המאירי — שעשה מן "התוספות" של רשב"א "תוספתא", שיש לסמוך עליה נגד [!] "תלמוד המערב" ("משום הלכה כדברי המיקל בעירוב"), בעוד שרשב"א כתב זה דווקא לענין הבריות החלוקות שבירוש' (עירובין פ"ו ה"ב כ"ג ב': "אית תני...אית תני תני", ור' ירוש' כפשוטו עמ' 306 וא"י, תוס' כפשוטה ח"ג עמ' 406 וא"י — "צ"ע לפי"ז) (כלשון כבוד של מהר"ש ליברמן כגון אלה).

מאחר ונולד לנו הספק אם אכן זו "לשון כבוד", או שמא זו זהירות מחויבת, שלא לחרוץ משפט בטרם יש וודאות גמורה, חזרנו לעיין בענין זה, ואת אשר עליה בידנו העליתי בכתב (במכתב לפרופ' רא"ש רוזנטל, מוצש"ק י"ד בשבט תשכ"ט):

שלו' וישע רב, בשעתו העירונו על מ"ש הר"ש ליברמן ב"תשלום תוספתא" (והו"ד ב"המורה") אודות דברי המאירי לעירובין (בהב"ח ה' ר"מ הרש"ל עמ' רמב), שהביא שם תוספתא על משכיר בית לנכרי שאין הנכרי אוסר עליו. וכתב הרש"ל ש"תוספתא" זו שאינה בתוספתא שלפנינו היא "תוספות בשם ר"י" (עירובין ע"ב א' ד"ה ומודין) שעליהם נתבסס הרשב"א בשו"ת המיוחסות לרמב"ן ס"י רכ, והיינו ש"גדולי קאטלונאיה" של המאירי. הם הרשב"א, ודברי המאירי לפ"ז צ"ע.

העירונו על כך, שכן כ"י חי' המאירי לעירובין (אייזנשטיין) המובא בהערות הר"מ הרש"ל שם, יוצא ברור ש"גדולי קאטלונאיה" שמדובר בהם הכוונה לרמב"ן ו"על פי מעשה שהיה" הכוונה לאותו מעשה שמסופר עליו בכ"י הנ"ל. ועוד, ש"תוספתא" זו הובאה כבר כנ' ע"י הרמב"ן, שהסתמך עליה להחרי, והוא הביאה מן הר' משה הכהן מלונל. נמצא אפוא, שאין "תוספתא" זו תוספות בשם ר"י (מלבד כל השאר, לא נראה שהרמ"ך יביא מתוספות בשם ר"י!).

לאחר עיון נוסף, נתברר:

א. דברי ר' משה הכהן מלונל, הם הדברים שבהשגות הרמ"ך על הרמב"ם שפירסם אטלס (1963), HUCA), ושם הובאה "תוספתא" זו, על ההסבר דאדעתא דאסר עליה לא אוגר ליה, והבאה זו הובאה כהשגה על הרמב"ם שלא הביאה בספרו.

ב. דברים אלו נובעים מדברי הגאונים. שכן כל הלכה זו כולה על הסברה, ישנה (אמנם לא כ"תוספתא") כ"הלכתא" בתש"ג הגאונים, אסף, תרפ"ט, עמ' 158; תמים דעים, עו; ובס' העתים עמ' 136, ועוד (ר' אוצה"ג עירובין לדף סט; אגב, יש טפסים של אוצה"ג שחסר בהם הציון לתג"א!). מסתבר שהרמ"ך לקח את דבריו (על ההסבר: דאדעתא דהכי וכו') מס' העתים (ור' גם להלן). ושמה קרה משהו במעבר מן "רובפסקא הכי" או מן "הלכתא" להיות ל"תוספתא" (יש לשים לב גם לחסרון שיש בס' העתים שבידינו בדיוק לפני קטע זה).

ג. בדברי הרמ"ך שב-HUCA כתוב: "השוכר" וצ"ל: "המשכיר", שיבוש זה (אפשר גם שאין זה שיבוש וכמדומה שזו לשונם של חכמי אשכנז) גם בתמים דעים שם (ותוקן שם בידי המהדיר), הרי לפנינו חוליא נוספת המקשרת בין המקורות.

נמצא מכל האמור, שלכך הבעיה של "תוספתא" שאינה תוספתא, ואשר בזה אפשר לפ"ש להעלות השערות בלבד, הרי כמה שנוגע לשאר, ניתן לנו להתחקות אחר גילגוליה של הלכה זו מן "ואיתשיל גאון אחרינא" (העתים) וההלכה שבפראגמנט שנתפרסם בתשובות הגאונים, אסף, דרך תמים דעים, השגות הרמ"ך (ושמה לקח הוא דווקא מן ספר העתים, והשיבוש המשותף שהערנו עליו לעיל, אפשר שאינו אלא עדות שכן היה במקורו של הכותב בתמים דעים, שהוא המקור המשותף לרמ"ך ולתמים דעים), ממנו לרמב"ן, וממנו לחכמי פרובינציא (ר' משולם ב"ר משה ור' שלמה ב"ר משה שבמאירי כ"ה), עד למאירי שמונה לפנינו. כדאי להעיר עוד בדרך אגב, כי דברי הרשב"א הנ"ל מצויים גם בחידושי הרשב"א לעירובין, בריטב"א, בספר הכלבו, בארחות חיים, במגיד משנה (עירובין פ"ב) בשם הרשב"א. דברי התו' הובאו גם בהגהות מיימוניות (עירובין פ"ד ה"ז) ובאור זרוע (ראה בעלי התוספות עמ' 474).

בברכה שלמה זלמן הבלין

פרופ' רחנטל, שחשש מפני הפירסום, ביקש שנמסור הדברים לפרופ' ליברמן, והוא כחכמתו יעשה. ואמנם בהוצאה החדשה שהופיעה בסמוך, מן התוספתא מהדורת צוקרמנדל, ירושלים תשל" (על-ידי הוצאת במברגר את וואהרמן) צורף קונטרסו של פרופ' הר"ש ליברמן *תשלום תוספתא* במהדורה שניה (הופיע גם בנפרד), ובדרך התיקונים שם, העיר ככל הנ"ל (מפי פרופ' רחנטל!), אולם רק עד לדברי הרמ"ך (...!). ושוב חזר הר"ש ליברמן וכתב על כך בראש המבוא לתוספתא כפשוטה, חלק ח (סוטה-קידושין), ניו-יורק תשל"ג, עמ' י"ג, בזה הלשון:

זכה אדם והוא נכשל בדברי תורה כדי שיעמוד עליהן ועל דכותהון. בספרי על התוספתא נזהרתי מלהסיק בוודאות מוחלטת בין ביחס לנוסחאות ובין ביחס לפירושים שלפנינו טעות וודאית, ואע"פ כן עדיין לא יצאתי ידי חובתי. ב"תשלום תוספתא" (ירושלים תרח"ץ), עמ' 17 הבאתי את דברי המאירי בעירובין ס"א ב' שכתב: ומה שאמרו בתוספתא המשכיר ביתו לעכו"ם אינו אוסר עליו, אדעתא דאסר עליה לא אוגר ליה וכו'. ולהלן שם פ"ה ב' ד"ה המשנה, הוא חוזר ואומר: ומכל מקום במשכיר לעכו"ם כבר ביארנו בשם התוספתא שאף בלא תפיסת יד אינו אוסר. תוספתא זו אינה לפנינו בשום מקום, ולא עוד אלא שיש לתמוה שבענין רגיל שנוגע הלכה למעשה, ושדנו בו הרבה מן הראשונים, לא נזכרה תוספתא זו בראשונים שלפנינו בדפוסים אלא אצל המאירי בלבד. משום כך הסקתי שם: אבל רבינו המאירי גילה לנו את מקורו וכתב שגדולי קאטאלונייה (=הרשב"א) התירוה מן התוספתא הנ"ל. ועצם הענין נמצא בשו"ת הרשב"א (המיוחדות לרמב"ן) סי' ר"כ: בתו' אמרו משם ר"י שכל מי שנותן לדור לאחד בביתו וכו', אינם אוסרי' עליו לפי שאין משאילים להם בית בבתייהם שיאסרו עליו וכו'. והרשב"א מביא מכאן ראייה שאף גוי אינו אוסר בכגון דא מהאי טעמא. וראיית הרשב"א אינה מן התוספתא אלא מן התוספות [1]: עירובין ע"ב א', ד"ה ומודין, ומביאן המאירי בעצמו במקומן שם, ד"ה בתוספות. וכו'. וסיימתי שם: ידברנו רבינו המאירי צ"ע לפ"ז. אמנם הסיום מיעץ לעיין בדבר, אבל אין כאן אלא לשון של כבוד, וע"פ כל חוקי הבקורת המדעית עלינו לחשוך שתוספות בתוספתא נתחלף לו לרבינו. [2]: בכל שו"ת הרשב"א בדפוסים, ולדברי ידידי הרח"ז דימיטובסקי גם בכ"י (ובידו כתריסר כ"י שונים של שו"ת הרשב"א) לא הביא הרשב"א תוספתא זו, אלא את דברי התוספות הנ"ל, ועיין להלן הערה 4.

ברם כחצי יובל שנה אח"כ (ירושלים תשכ"ב) הופיעה הוצאה חדשה של המאירי, ובעמ' רמ"ב שם מעתיק המו"ל פסקה ארוכה מחידושי המאירי בכ"י [3]: והעיר לי על כך ידידי הרא"ש רחנטל

ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

שדנה בעניין זה בשם כמה מגדולי הראשונים, ומסיים: "שתחילה הביא ראיה בשם החכם ר' משה הכהן מלונלי ז"ל מתוספתא שהביא בספרו המשכיר [4]: והוא אומר שם בתוך דבריו שאף הרשב"א בתשובה סייעו לסמוך על התוספתא ועיין לעיל הערה 2]. וכו', והוא מוסיף שחפשו התוספתא בכל הבריות ולא מצאוהו". וב"תשלו"ם תוספתא" הוצאה שנייה (ירושלים תש"ל), עמ' 63, העירוני על כל הגיל, והוספתי: "ואמנם בהשגות הרמ"ך על הר"מ פ"ב מה' עירובין ט"ז, הוצ' ר"ש אטלס, עמ' ח', כתב: תימא אמאי לא מיייתי האי דאמרינן בתוספתא השוכר בית לגוי אינו אוסר עליו, דאמרינן אדעתא דאסר ליה לא אוגר ליה וכו'. ונראה שתוספתא זו ברייתא של גאונים היא, עיין מ"ש לעיל עמ' 53, מספרים 88–90".

מרב שמחה שעלה בידנו להציל את הרב המאירי מחשד של טעות שהיתה נראית כמעט וודאית, לא עיינתי בתשובה"ג בעניין, אבל בהיותו בירושלים העיר לי הרב ר' אריה מונק [נתחלף לו שם זה בשם כותב השורות הללו, ולכשזכור 'תיקן', בהוצאתו המסיימת כיום העיון שנערך באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים לכבוד הגיעו לגבורות, ט' בסיון תשל"ח] שכ"ה באמת תשה"ג [5]: אורה"ג עירובין, עמ' 57 ס' ק"מ]. המשכיר בית לנכרי בחצרו אינו אוסר עליו וכו', ובא מעשה לפני גאונים ראשונים ואמרו דכי אוגרי, אדעתא דאסר רש[נותא] עליה לא אוגרי ליה. ומכאן שאין חוקי הבקורת מכריעים בהחלט ובודאות גמורה. ועיין גם להלן, עמ' 988, דוגמא אחרת מעין זו [שם: "...ע"פ חוקי הבקורת המקובלת הוא סימן מובהק לדרש מאוחר שכל אחד מייחס אותו למקור. והנה נתגלה שמדרש זה כבר רמז בס' פליאתה למרקה שהוא מתקופת האמוראים. עיי"ש. ומכאן שהסימנים המובהקים של הבקורת אינם יכולים לשמש וודאי גמור].

ומכיון דאתינן לדון בענין ה'ביקורת' וחוקיה, שמכללם שיטת 'הפרדת המקורות', מן הראוי לחזור שוב על דבריו הידועים:

כיוצא בו אין להפריז בשיטת הפרדת המקורות כדי לתרץ וליישב בה את כל ההדורים והעקלים, השיטה היא נכונה אבל היא איננה קמע ולחש להבריה בו את כל הספיקות והקושיים. דרכי המדע אינן אלא כלי אומנות בידי אומן. כשהכלים הללו נופלים לידי הדיוטות הרי בכלים יכולים לקלקל ולחבל הרבה יותר מאשר בידים ריקות. ואין אנו כמזהירים אלא כמזכירים אף לעצמינו. (תוספתא כפשוטה, ח"ג, מבוא עמ' ט"ז).

את הרקע לדברים אלו, היינו כלפי מה הדברים אמורים, ביאר רוזנטל, שם, עמ' לה:

דברים שנונים וקולעים אלה יש בהם משום וידוי מתודי חשוב. מהר"ן אפשטיין ז"ל התמסר בשעתו בכל לבו, וללא הסתייגות לניתוחיה של ביקורת המקורות של המשנה. לא במקרה עוסקים שני הסעיפים הראשונים של ספרו הגדול, מבוא לנוסח המשנה — "חילופי-נוסחאות וחילופי-לשונות" (עמ' 1–7), "רבי ומשנתו" (עמ' 7–18) — כל כולם בביקורת זו. כאן הוגדרו — אולי לראשונה בתולדות המחקר התלמודי — כמה עיקרים פילולוגיים בלשון ברורה ובניסוח חד. ואף נתבצעו בהם, ועל פי העיקרים האלה, כמה ניתוחים מזהירים, שוודאי יישארו כנכסי צאן ברזל של המחקר התלמודי. הנה אותה אבחנה בין "חילופי נוסחאות" (Varianten) השייכים לתחומה של מסורת הנוסח, ובין "חילופי לשונות" (Versionen) שהן סימניהן המובהקים של העריכות השונות — הבחנה זו למשל נעשתה בצורה זו או אחרת, עיקר גדול ופורה אף במשנתו של מהר"ש ליברמן...

הדברים שהקדים בצעירותו כפתיחה לשיעוריו במס' כלים (מבואות לסה"ת עמ' 459), מעידים על התלהבות ממש, בה נתפס לניתוחיה של הביקורת הגבוהה: "ביקורת המקורות של המשנה קרקע בתולה היא עדיין, אף אחר ההתחלות הקטנות. וכאן (=אעפ"י שכאן) אנו עומדים על קרקע סמוך ובטוח. כאן יש לנו משניות מקבילות של בני הדור הסמוך (תוספתא ומדרשי הלכה), וכאן יש לנו פירושים וקבלות של אישים הקרובים בזמן (האמוראים, וביחוד הדורות הראשונים של האמוראים). וכך אנו יכולים לברר לפעמים קרובות בלי כל ספק [!] ממשת מ' מהתנאים לקחה הלכה פלונית. שני התלמודים התחילו ביקורת המקורות, הניחו את אבן פינתה, אבל רק אבנים אחדות נוספו אחרי אבני היסוד והפנה האלה. נתחיל..."

מאחר ולא זכינו, לדברי מבוא והקדמה של המחבר לחלק זה של חיבורו, חסרה איפוא גם אותה פיסקה שהיה מקפיד לחזור עליה בפתחי התוספתא כפשוטה ונסיים בציטוטה:

והנני גומר במה שסיימתי את המבוא לח"ג ולח"ו: הרוב המכריע של הפירושים המצויים בספר זה מיוסד לא על נוסחאות חדשות ולא על ההגהות, אלא על היסוד שקבעו רבותינו הראשונים והאחרונים, והיינו נסיון להבין את העניין מתוך יגיעה בספר עצמו ומתוך שאר ספרי חז"ל. יהי רצון שיודע האמת שחותמו אמת יגלה לנו את האמת.

חלקים אלו הם האחרונים שנשארו מסודרים לדפוס מידי המחבר, וחבל שלהמשך סדר נזיקין, וסדרי קדשים וטהרות, עלינו להסתפק בתוספת ראשונים בלבד. כנגד זה אנו מצפים בתקוה להופעת הערותיו והגהותיו שנמצאו כתובים על גליונות התלמוד הירושלמי שלמד בו, ואשר הפרופ' שמא פרידמן וד"ר משה עסיס שוקדים עליהם.

ולבסוף הערה קלה כמות שהיא, דרך העברה, ושיש לחזור ולהדגיש כי אינה עומדת בשום יחס וערך לשפעת החידושים והדיונים שבחיבור גדול זה, אך בכ"ז ראינו לציין אותה מתוך ידיעתנו עד כמה היה המחבר שש ושמח בכל מה שיש בו ממלחמתה של תורה ובירור האמת. בתוספתא כפשוטה למסכת בבא מציעא, פ"ג עמ' 77 (עמ' 180):

ואף הגירסא תגר שלפנינו קשה, והיכן מצינו שתגר רמאי הוא, ושיערתי בנדרים שם בדרך שמא ואולי שלפנינו צ"ל: לחגר (במקום: לתגר) ואף חגר מעין חרג הוא, עיין מש"ש, וכולם אימתנים הם ומפחדים לסרב להם.

ויש לשאול מה פשר "שני שמות נרדפים והוא חגר והוא חרג, פקיד המלכות, שברשותו להחרים סחורה בשעת החרגה..." (נדרים) כלום בהלכה משחיתים מלים נרדפות ללא משמעות. ובאמת כאן, נוסף: 'שניהם בעלי תפקידים דומים הם... חגר מעין חרג הוא'.

אך כ"ז דוחק גדול, ואכן כפי שיוצא ממשנת ב"מ פ"ד מ"א שצוינה אכן תגר חשוד לרמות וכפי' הפרישה ופשוטות לשון הרמב"ם הטור השו"ע והנ"כ. הרי דבר זה מבואר במקרא מלא: 'כנען בידו מאזני מרמה...' (הושע יח) וכך נתפרש מקרא זה בתלמוד בבלי פסחים נ ע"א ובבא בתרא עה ע"א, וכן בתרגום שם ובמפרשי הנ"ך (רש"י, רד"ק ומצודות). אמנם בקונטרס נציגה למקרא של מגדלוקרן, הכניסו כערך במדור שמות אנשים!

ספרא דבי רב (והוא ספר תורת כהנים, ע"פ כת"י רומי — אסימני מס' 66, ושנויי נוסחאות משאר כת"י, ודפוסים ראשונים והבאות, בצירוף מסורת הספרא ופירושים), ב, ההדיר וערך: אליעזר אריה פינקלשטיין, הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק תשמ"ג. 4+220+8] עמ'.

כנ"ל, ג, ההדיר וערך: אליעזר אריה פינקלשטיין, הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק תשמ"ג. 303+3] עמ'.

כרך ב מכיל את טכסט הספרא על-פי כתב-יד רומי (אסימני) מס' 66, של ברייתא דרבי ישמעאל, ופרשת ויקרא: דיבורא דנדבה ודיבורא דחובה. כרך ג מכיל את מדור שנויי הנוסחאות משאר המקורות (ששה כתב-יד ועוד מקורות משניים רבים, ממדרשים ומראשונים — כששים במספר). הופעתו של חיבור זה נתעכבה זמן רב (מלבד כארבעים שנים שיגע המהדיר בעבודתו), ולבסוף נתברר כי בית הדפוס שבו נדפס החיבור (Smith-Edwards-Dunlap Co.) אין באפשרותו להמשיך בסידור המבוא (שמיועד להיות כרך א) והביאור הארוך (שמיועד להיות כרך ד), אפילו לא על תו"כ פרשת ויקרא. משום כך הופיעו הכרכים ב ו-ג בלבד, וחבל. הגישה במהדורה זו שונה לגמרי משיטת המהדיר במהדורות הספרי לדברים שהוציא בברלין בשנת ת"ש. אף על פי שנתבקרה מלכתחילה על ידי הרי"ן אפשטיין (במרכיב, ח, תרצ"ז, עמ' 375-392) והר"ש ליברמן (בקריית ספר, יד, תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 323-336), דחאם המהדיר ברמו:

אודות השיטה שהחזקתי בנוסח הספרי כבר נשאו ונתנו חכמים וחוקרים אחדים, שלפי דעתם אין נכון לשנות נוסח הרגיל, והוא נוסח דפוס ראשון, מפני גרסת הכת"י, ומכל שכן שאין להגיה בפנים נגד כל הגרסות המקובלות, אף במקום שיש ראיות חזקות לכך. אי אפשר לי להסכים ולהיות תמים דעה אתם מפני ששטחם מתגברת בהחלט לנסיגות העריכה של כל הספרות הקלסית. אין השעה כשרה [ברלין מנחם אב תרצ"ט!]: להכנס בפרטים, ולנמק דברי בהוכחות וראיות, אולם עוד אשוב אי"ה לשאת ולתת בענין זה במבוא הכללי.

שנים לאחר מכן, במבוא למסכתות אבות ואבות דרבי נתן, ניו-יורק תשי"א, הקדמה [עמ' ב] ועמ' קצו,

עדיין החזיק פינקלשטיין בדעתו הנ"ל, שנשענה על 'נסיונות העריכה של כל הספרות הקלסית', על אף טענותיהם החותכות של אפשטיין וליברמן בהוכיחם את ההבדל הגדול שבין ספרות חז"ל לבין הספרות הקלסית, עיי"ש. לא מובן מדוע לא הזכיר את שני מאמריו (במקום 'מבוא', ויש לדון הרבה בשיטה, בראיות ובמסקנות ששם) על מהדורת הספרי לדברים שלו שפירסם ב*פרוטסידינגס של האקדמיה היהודית למדעי היהדות באמריקה*: *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 3, 1931-1932, pp. 3-43; *ibid.*, 4, 1933, pp. 43-51. וכבר חזר בו והסכים עמם המהדיר בפתח ההדפסה החדשה של הספרי לדברים, ניריורק תשכ"ט ('עוד הייתי רוצה לתקן את הטעויות שנפלו בהעתקת השנויים; וגם את הנוסח במקום שהעזתי פני להגיה את נוסח הפנים נגד כל הנוסחאות המקובלות, וכן לא יעשה, ילדות היתה ב... ברם עלי להזהיר את הלומד שישנן טעויות בשנויי הנוסח...').

פסיקתא דרב כהנא (על פי כתב יד אוקספורד, ושנויי נוסחאות מכל כתבי היד ושרידי הגניזה עם פירוש ומבוא), א, ההדיר וערך: דוב מנדלבוים, הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ניוארק תשמ"ז. ל+[2]+331+[1]+IV עמ'. 8 פקסימיליות.

כנ"ל, ב, ההדיר וערך: דוב מנדלבוים, הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ניוארק תשמ"ז. ה+[1]+227+(333-559)+[1]+XXIV עמ'.

מהדורה שניה של מדרש זה בלבושו המדעי-ביקורתי. מהדורה ראשונה נדפסה בתשכ"ב. במהדורה שלפניו שהיא צילומה של הראשונה נוספו רשימת מקבילות בספרי חז"ל ולוח השוואה למהדורות בובר. כן ראוי לציון ההערה שכפתח הכרך השני, שלאור ההוכחות הנוספות שנתגלו ושמוזקות את שיחזורו של צונץ לענין סדר הפסיקתא, לא יטעה מי שיהפוך את סדר הכרכים ויקדים את הכרך השני ובזה יחזיר את המדרש הזה לסדורו הקדמון, מהדרשה לראש השנה ואילך. מעניינות גם ההערות שבהקדמה האנגלית למהדורה השניה, לגבי התרגום האנגלי של מדרש זה (Braude-Kapstein, Jewish Publication Society) ויחשו למהדורות מנדלבוים.

רבו משה בן מיימון, *איגרות הרמב"ם* (מהדורה מדויקת של האיגרות העבריות והערביות... על פי כל כתבי היד... עם תרגומים, מבואות, הערות ומקבילות), ההדיר, תירגם, פירש וערך: יצחק שילת, כרך ב, הוצאת מעליות, ירושלים תשמ"ח. [4]+287 (תלג-תשי"ט)+[5] עמ', 8 פקסימיליות.

על כרך א ראה עלי ספר טו (תשמ"ח), עמ' 155-157, וכמעשהו בראשון מעשהו בשני. מהדורה מעולה, נאה ומאירת עינים. הביירוים, הפירושים, וההערות יש בהם כדי לחבב את המהדורה הזו על לומדיה. בכרך ב נכללו עשר איגרות מן השנים ד'תתקנ"ג-ד'תתקס"ט, ושבע איגרות מזמנים שונים, ובכך מגיע הסך הכולל של האיגרות, הגדולות עם הקטנות לסך מד. נוספו להן שני נספחים, א: איגרות מסופקות (שמונה), ונספח ב: איגרות מזוייפות, בדויות ומיוחסות בטעות. בנספח האחרון, בניגוד לאחרים, לא הובאו האיגרות בשלימותן, אלא דיון קצר בענייניהן. לבסוף דברי תשובה להר"י קאפח, לענין מקורו של נוסח התפילה של הרמב"ם. לדעת ר"י קאפח, שמשום מה משועבדת היא בכל מקרה להעדפת ולעליונות כל מה שבא מתימן, למד הרמב"ם וקיבל את נוסח התפילה שלו מפי יהודי תימן! יפה מוכיח הר"י שילת את חולשת הטענות הללו, ושאין לאמיתו של דבר כל סיבה, להוציא מיד השכל הפשוט וההבנה הפשוטה והישרה והכמעט מוכרחת, שנוסח התפילה של הרמב"ם הוא נוסח התפילה שהיה בספרד של ימיו ושלפניו (וקרוב לרוב לנוסח שבסידורי הרס"ג ורע"ג ולסידור רב שלמה בן נתן מסג'למסה) וממנו קיבלו יהודי תימן (וכמובן שהמסורת שבידם שהם מגלות ראשונה, בבית ראשון, אינה מכריעה בזה).

החידוש החשוב בכרך זה, הוא בירור ענינה, נוסחה ושלימותה של איגרת הרמב"ם לר' שמואל ׳ן תיבון בענייני תירגום המורה, איגרת שלא נדפסה בשלימותה עד עתה. בספר *הזכרון להרב ׳ן נסים*, ב (תשמ"ב), עמ' רנט, פירסמה הר"י שילת לראשונה, אלא שלאחר מכן נדעו לו כתבי יד נוספים, ולפניו איפוא מהדורה בתרא. ניתוח ענינה של איגרת זו, שיחזור חלקיה ופירושה, שהושקעו בהם עמל וכשרון רב, משכנעים מאד. בכרך זה בא גם חלק מתוך תשובותיו של הרמב"ם לחכמי לונלי, החלק שהוא בגור ההגדרה של 'איגרת' ולא של 'תשובה' הלכתית. לגבי הפולמוס האחרון בענין זה, כתב הר"י קאפח דברים מתמיהים ומזורים, וביקש להוציא מחזקתן את תשובות הרמב"ם לחכמי לונלי, תשובות שידועות היו לראשונים ולאחרונים שדנו בהן הרבה, וידועות היו אף לרבינו אברהם בן הרמב"ם. ראה 'שאלות חכמי לונלי ותשובות

הרמב"ם — כלום מקוריות הן? 'ספר הזכרון להרב' נסים, ב (תשמ"ב), עמ' רלה ואילך. גם כזה יפה כתב ויפה הוכיח הר"י שילת במאמרו שם, עמ' רנג. דברי תשובה של ר"י קאפח רק מגדילים את מדורת התימה. לאחר שהוא אנוס להודות שהכירו חכמי הראשונים, בפירכאנס ובשאר מדינות את התשובות הללו, ושהיו ידועות גם לכן הרמב"ם, בא בטענה שאכן השאלות אמיתיות, אלא שנפלו ליד מאן דהוא (...?) בקהיר, שלא מסרן לתועותן, ולא עוד אלא שהשיב עליהן בעצמו כביכול הוא הוא הרמב"ם. והדברים כמובן רחוקים מאד מן השכל ומוקצים מן הדעת.

גם על ערכו וחשיבותו של כתב היד המעולה ששרד ממשנה תורה, (הספרים מרע אהבה), כ"י אוקספורד 577 (הונטינגטון 80), שנושא עליו את חתימת הרמב"ם לאישור כי 'הוגה מספרי אני משה' מיימון, יצא הר"י קאפח לערער (ואין כ"י זה עדיף מכל כ"י עתיק אחר' לשונו בהקדמה לנוסח התפילה של הרמב"ם, סוף ספר אהבה, במהדורה שלו עמ' תש"ח, כלום רק משום שאין הוא כתביד תימני? ואם מפני שגיאות אחדות שנפלו בו, האם בכתבי היד התימניים אין שגיאות כלל?!). לפי שעה כל החכמים שעסקו בכתב יד מתפעלים מדיוק נוסחאותיו, ודעת כולם מסכמת לראות בו עדיפות רבה הרבה יתר על כל שאר כתבי היד, וכן נקט בצדק הר"י שילת, ראה בספר שלפנינו, א, עמ' יח. לעומת זה, הוצאת מ' חיימסאהן, ספר המדע, ניירורק תרצ"ו, ספר אהבה, שם תש"ט, על-פי כ"י זה כביכול, הוציאה שם רע לכתב היד הזה, מלבד הזיוף והתרמית שבמהדורה כזו שמתיימרת להעתיק את נוסח הספרים מרע אהבה מכתב יד זה. כבר הערתי על כך בשעתו, שנוסח התיירגום האנגלי, לא נעשה כלל מן הטכסט שממולו, אלא מן ההוצאות הנפוצות של הרמב"ם (דפוסי ורשא-וילנא), ו'גם הנוסח העברי אינו בדיוק לפי כה"י! ובספר אהבה, דומה שכלל לא התייחסו לכה"י ואינו אלא נוסח דפוסי ורשא-וילנא' (דעות, [ביקורת ההוצאה המדעית של ספר המדע, מוסד הרב קוק תשכ"ד], גליון לג, תשכ"ו, עמ' 200, ומבוא לדפוס-צילום של משנה תורה לרמב"ם מדפוס'ן שאלתיאל, [ספרד לפני רנ"ב], ירושלים תשל"ג, הע' 28).

והנה הופיע עתה משנה תורה לרמב"ם, שרידים של דפים בלתי ידועים ממהדורות של דפוסי ספרד מלפני הגירוש שנמצאו בגניזת קאהיר ובכריכות ספרים וכן טופס יחיד בעולם מהלכות שחיטה עם צילומים, יוצא לאור עם מבוא ועם שינוי נוסחאות מהדפוסי הראשונים על-ידי אלעזר הורביץ, ניירורק תשמ"ה [תשמ"ח], ובמבוא, שם עמ' 32 כתב:

משנה תורה. שהוגה מספר הרמב"ם ובחתימתו (מ). השויתי למהדורה הנדפסת של חיימסאהן, ולא השתמשתי בכתביד אוקספורד (חוץ ממקום אחד, ראה להלן) וזה מתוך גודי להשתמש בטקסטים נדפסים בלבד [1]. וכבר העיר הרש"ז הבלין ש"גם הנוסח העברי אינו בדיוק לפי כה"י! ובספר אהבה, דומה שכלל לא התייחסו לכה"י ואינו אלא נוסח דפוסי ורשא-וילנא". אין אני חושב שצדקו דבריו לענין ספר אהבה, אבל גם דעתי היא שהמקומות שלפנינו בהם שוה הנוסח שבמהדורות חיימסאהן לנוסח דפוסי ראקד [רומי, שונצינו, קושטא, ורשא-וילנא] — במקום שהם חולקים על נוסחאות ספרד — טעונים בדיקה על-פי כתביד אוקספורד.

גישה זו קשה מיסודה. אם גדר גדר לעצמו שלא להשתמש בכתביד עצמם אלא בטקסטים נדפסים, ועל-כן לא עיין כלל בכתביד אוקספורד, הכיזד הוא יכול לדעת אם הדברים צודקים אם לא? יתר על כן, מסתבר שבטרים כתבתי מה שכתבתי, בדקתי והשויתי, אלא שכתבתי 'רומה', מכיין שלא בדקתי את כל ספר אהבה, אות באות, אך החלק שבדקתי בוודאי יעיד על הכל. ועוד, זו גם דעתו של הרב ד"ש שמידל, היחם והמכוון העיקרי במהדורות הרמב"ם של ר' שבת פונקל, וכך גם דעתו של הרב רבינובין, שהוציא לאור את נוסח כ"י זה מספר אהבה, עם פירוש יד פשוטה, ירושלים, כפי שכתב בשולי הקדמתו, וכן אמר לי בשיחה בעל-פה, שמסקנת עיונו שאין ממש במהדורת חיימסאהן. לבסוף, הערה קלה לענין תמונת הגיאוגרפיה היהודית של הרמב"ם. ענין זה עדיין צריך חקירה, ואין צריך לומר שתאוריו והערכותיו על קהילות ישראל בתפוצות השונות ורמתן מבחינה רוחנית ומבחינה תרבותית מעוררים ענין רב, וכמובן שאין כאן המקום לכך. באיגרת לרבי פנחס הדיין באלכסנדריה (עמ' תלו) כותב הרמב"ם בתוך דבריו לענין טבילת בעל קרי:

...והלא אין הדבר אלא מנהג בשנער ובמערכ בלבד, אבל בכל ערי רומי וצרפת וכל בני פרוכינציאה אנשי עריכם (ומכאן שהיה ר' פנחס מחכמי פרוכינציאה! ורחוק לפרש זאת כעולה גם על רומי וצרפת) מעולם לא נהגו במנהג זה.

ובהע' לשורה 26 פירש המהדיר (על שנער ובמערב): ספר המוסלמית וצפון-מערב-אפריקה. והדברים תמוהים, שהרי פשוט הוא כבר מן המקרא ש'שנער' כינוי הוא לבל. והשווה עוד שם באגרת לעדת לונל (עמ' תקנט):

ואתם, אלופי ומיודעי, הרי אני מודיע לכם שלא נשאר בזמן הזה הקשה אנשים להרים דגל משה ולדקדק בדברי רבינא ורב אשי, אלא אתם וכל הערים אשר סביבותיכם, שידעתי שאתם קובעים מדרשות תמיד, ושאתם בעלי חכמה ובינה. אבל בכל המקומות האלה אבדה תורה מבנים, ורוב המדינות הגדולות מתות ומעוטן גוססות וכמו שלושה ארבעה מקומות חולין. בארץ ישראל ובכל סוריא מדינה אחת, והיינו ארם צובה היא אחלב, ויש בה מקצת חכמים עוסקים בתורה, אבל אינם ממיתין עצמן באהל, ובכל הגולה ובכל שנער שנים שלושה גרגרים, ובכל ערי תימן וערי הערבים כלן עוסקים מעט בתלמוד אבל אינן מכירין אלא דרוש וקבל שכר, לפי שבקצוות הן... אבל היהודים שבהודו אינן יודעין את התורה שבכתב, ואין להם מן הדת אלא שהן שובתין ונימולים לשמונה. ובערי העלגים שהן בדת ישמעאל, קורין התורה שבכתב כפשוטה. וערי המערב, בעוונותנו, כבר נודע את אשר נגזר עליהן ולא נשארה לנו עזרה אלא אתם, אחינו אנשי גאולתנו, חזקו ונתחזקו בעד עמנו...

אף כאן פירש המהדיר (בהע' 37, על 'הגולה'): = בבל, ועל 'שנער' לא פירש כלום. אפשר שהתכוון לביטוי שיש בתלמוד לגולה' כציון למקום בבבל (ראה ר"ה כב ע"כ וראה סנהדרין יז ע"כ), אך מה עם 'שנער'? צריך לומר ש'גולה' מציינת רק את פומבדיתא. במקומות אחרים משתמש הרמב"ם בכינוי הזה 'שנער', ובלא ספק כוונתו לבלל (אם כי צריך לעיין, מדוע מקומות יש שהוא משתמש במלה 'בבל', ואולי לבלל של ימי התלמוד והגאונים הוא קורא בבל, ואילו לבלל של ימי הרי הוא קורא 'שנער'?). וכגון: 'בשנער ובסוריא ובמצרים' (הל' תפילה ונשיאת כפים פ"ב הט"ז), 'מנהג פשוט בשנער ובספרד שאין בעל קרי מתפלל עד...' (שם פ"ד ה"ד), 'כל ישראל בספרד ובמערב בשנער ובארץ הצבי להדליק עששיות...' (שם פ"א ה"ה), 'וכבר נהגו בשנער ובספרד ובכל המערב' (הל' חמץ ומצה פ"ה ה"ג), 'וכבר נהגו כל ישראל בשנער ובארץ הצבי ובספרד ובערי המערב...' (שם שם ה"ז) ועוד כיוצא באלו.

לענין 'העלגים', שמוכרי כאן הרמב"ם, 'בערי העלגים שהן בדת ישמעאל', כתב המהדיר (עמ' תקנט הע' 45): 'צ"ב לאיזה מקום הכוונה (לל' 'העלגים' – הש' לעיל תקלא, 12). שם בעמ' תקלא, זו אגרת לר' שמואל ׳ן תיבון ובה שמח הרמב"ם ותמה, שמח למצוא בן חכם ׳ותמהתי היאך יהיה טבע בן שנולד בין העלגים כן, ויודף אחר החכמות ויהיה מהיר כלשון ערבי...'. ועיין בס' מגן אבות לרשב"ץ, ליוורנו תקמ"ה, נה ע"א וע"ב: ׳והיהודים השוכנים בארץ העלגים נוהרים מזה מאד...׳.

לדעת גרץ הכוונה לטורקים ולטטרים, ואין נראה, ראה ש' קרויס, Jewish Studies in Memory of Georg A. Kohut, N.Y. 1935, p. 405. סגל, יסודי הפוניטיקה העברית, עמ' 141 מפרש 'העלגים': 'הלועזים, כלומר מדברי לשונות רומיות', וראה על כל זה ח' ילון, 'שבילי המבטאים', קונטרסים ב (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 73 הע' 11, וצ"ע.

ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי ה' (כיתאב כפאיייה אלעאברדין), מתרגם ומהדיר: נסים דנה. הוצאת אוניברסיטת בר אילן, תל-אביב תשמ"ט. 346 עמ', 3 פאקסימיליות.

ספר זה יוצא לאור בשני לשונות, זה לעומת זה, במקור הערבי ובתרגום עברי של ד"ר נסים דנה, מנהל האגף לעדות דתיות במשרד לענייני דתות ומרצה במחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן. בשלימותו היה זה ספר גדול בן עשרה כרכים שהכילו, לפי ההערכה ממה שנשאר, כ-2500 עמ' ויותר. מכל זה נשתמרו וידועים לנו כיום שני חלקים בלבד: החלק השני של החלק הרביעי שפירסם ש' רונזבלט, בלטימוד 1938 (כרך המבוא קדם ויצא בניו יורק 1927), על פי כתב-יד הבודליאנה באוקספורד (מס' 1275-1276), והספר שלפנינו שהוא החלק השני מן החלק השני ובו ארבעה עשר פרקים, שעיקר עניינם בדיני התפילה והמסתעף מכך, ברכות, תפילין, מזוזה, ציצית, מילה, נדרים, שבועות וחייב אמירת האמת ושלילת השקר. המבנה השלם של החיבור הזה אינו ברור עדיין, והתיאורים השונים (בנעט, כהן, גויטיין ואחרים) אינם יוצאים מגדר השערות ושיחזור.

אין צריך לומר, שיש בספר זה ענין וחשיבות רבים, וביותר מפני אופיו המיוחד של המחבר ושל החיבור,

ובראש ובראשונה בתחום ההלכה כמו בתחומי הפרישות החסידות והקדושה, ועל רקע הויכוחים, הקשרים וההשפעות המורכבות לכאן ולכאן של מנהגי ימינו וסביבתו הקרובים והרחוקים.

לדרך ההדרת הספר הזה יש להעיר, כי ההתייחסות (במבוא ובהערות שאינן מרובות), היא בעיקר לתיאור החיצוני של נושאי החיבור על רקע סביבתו, וקצת לענין דקדוק הלשון הערבי-יהודי, וחבל שלא ניתנה הדעת גם לבחינותיו ההלכתיות, והתלמודיות, שטוף סוף עדיין הן העיקר, הן אצל המחבר והן בחיבורו. ההערות הבודדות לגבי יחס דבריו אל התלמוד פשטניות מאד, ואינן יכולות לעמוד.

הציונים ומראי המקומות לתלמוד ולספרות הרבנית לוקים בחסר רב, כגון בעמ' 141, 143, 147, 149, 157, 171, 174, 190, 189, 192, 247, 277, 279, 292, 319. כשהראב"ם מזכיר 'כפי שתמצא דבר זה מקוצר בהלכות רבינו יצחק זצ"ל...', אין טעם כמובן לציין לספר *הפדס*, מבית מדרשו של רש"י (עמ' 198), וכן בהמשך שם: 'דיוק נכון זה נמסר על-ידי רבינו יצחק ז"ל בשם רבינו האיי גאון ז"ל וכתב אותו ב"הלכות", אמר: וכתב רבינו האיי גאון ז"ל דמסגנא דרבנן... אין טעם לציין לחיבור הלכה אשכנזי. הכוונה היא לספר *ההלכות* של הרי"ף, וישנו במקומו לברכות טו ע"ב (ואגב צ"ל: דמנהגא, במקום: דמסגנא). כיוצא בזה עוד שם (עמ' 247): 'וכך מתברר מפירושו רבינו יצחק בעל ההלכות ז"ל על התלמוד שהתפרסם בלשונו בענין זה', ועל זה נכתב בהע' 4 שם: 'לא מצאתי הלכה זו בכה"י שלנו, אך עיין: *פדס*, סוף עמ' שיט'. יש להתפלא קצת, כלום אין במקומותינו אדם שאפשר היה לשאלו מיהו 'רבינו יצחק בעל ההלכות', 'שהתפרסם בלשונו בענין זה'?! הדברים נמצאים במקומם, ברי"ף, ברכות פ"ט, סי' ריח לרף נג ע"ב! אגב, קטע זה, כמו קטעים נוספים בכרך זה (בעמ' 192, 195) נעתקו והובאו מתוך הספר שלפנינו, בחידושים של הראב"ם על הרמב"ם, שנדפסו בראש ספר *מעשה רקה*, ונציה תק"ב, ונדפסו שוב משם, בקובץ *חשובות רמב"ם*, ליפסיא תרי"ט, דפים נא ע"ב — נב ע"א. פסק ההלכה של רבינו האיי גאון זצ"ל, בעמ' 277 שהמהדיר 'לא עלה בידי לאתר מקום הלכה זו', מובא ב*שו"ת הרמב"ם*, מהדורת בלאו, סי' שלב, ובתורתן של ראשונים, ח"ב סי' מו, והקטע הזה עצמו מובא ב*שו"ת מהר"ם אלאשקאר*, סי' יח, ככל הרשום באוצר הגאונים, שבת, סי' תיב.

בין החידושים החשובים שלפנינו יש לציין להסברו של הראב"ם, לגבי ענין שהתלבטו בו, והוא מדוע מכנה הרמב"ם בכתביו את הרי"ף 'מיגאש כ"רבתי', כאשר לפי סדרי הזמנים לא יתכן שלמד לפניו. והנה כתב הראב"ם (עמ' 177–178): 'ואבא מארי זצ"ל, למרות היותו נמנה עליהם קורא להם בחיבורו הגדול 'רבתי', משום שאביו ז"ל [רבינו מיימון] שהוא רבו הנו תלמידו של רבינו יוסף ז"ל...'. ולבסוף, יש לתקן קריאה וממילא גם תרגום, מוטעים, בעמ' 157:

ולדלך חרמוא מספד קומי עלי כל אחד ואבאחוא דלך למן יחאצר אלמלוך לאנה לם יקצד אלתשבה. ובתרגום:
ועל-כן אסרו מספד לאומי על כל אחד, אך החירו זאת למי שעומד לפני המלכים מפני שאינו מתכוון להידמות.

ויש לתמוה מדוע זה 'אסרו מספד לאומי' ועוד על כל אחד, ומדוע זה החירו זאת למי שעומד לפני מלכים? אך באמת אין צורך ביריעת הלשון הערבית כדי להבין כי יש לקרוא כאן: 'ולדלך חרמוא מספד קומי...', והוא כמובן הדין המפורסם, בבא קמא פג ע"א וסוטה מט ע"ב על 'המספר קומי הרי זה מדרכי האמורי', וההמשך הוא על פי מעילה יז ע"א על ר' ראובן בן איצטורבלי שסיפר קומי והלך וישב עמהם וכו'. מכאן שאי אפשר לעסוק בנושא או בספר תלמודי או רבני ללא בדיקה ועריכה של איש תלמודי, כל שכן וקל וחומר לפי ערך המחבר הגדול וחיבורו שחשיבותם מרובים.

רבינו פרחיה ב"ר נסים, *פירוש על מסכת שבת*, מהדירים: אברהם שושנה וברוך חיים הירשפלד. הוצאת מכון אופק, ירושלים-קליבלנד תשמ"ח. [8]+כז+[3]+339+[7] עמ'.
ספר ספר וגורלו. יש ספרים שגנוזים היו מאות בשנים, וכאשר הגיעה שעתם להיגלות, הרי הם מופיעים בבת אחת כמה וכמה פעמים, ולעתים בלא שיודע האחד על מעשה רעהו. בשנה זו עצמה, כשנמסר ספר זה שלפנינו לדפוס, נודע למהדירים כי חיבור זה, על פי כ"י זה עצמו — כ"י אוקספורד 438, נדפס על ידי ר"מ הכהן בלוי בתוך *שיטת הקדמונים* למסכת שבת באותה שנה. עם גמר סידורו של הספר שלפנינו בדפוס יצא לאור בני-יורק הספר *שרידים מפיושי הראשונים על התלמוד והרי"ף למסכת שבת* (ראה עליו להלן), ובו 'פירוש

ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

קדמון על הרי"ף למסכת שבת אוטוגרף, ולדעת המהדיר ר"א ליברמן, הוא 'פירוש האמיתי' של ר' פרחיה דידן למסכת שבת.

אם כי היחס בין נוסח כ"י אוקספורד לבין נוסח קטעי הגניזה, לא נתברר עדיין במוחלט, שאף על פי שניכר הדבר שהוא אותו חיבור, לא נתפרשה סיבת השינויים שביניהם בעריכה, בלשון, בחסר וביתר. מכל מקום יש לייחס חשיבות להצעת המצאת בקולופון כ"י אוקספורד ולעדוהו:

סליקא מסכתא דשבת שליקט' פירושה ממה שפיר' ר' פרחיה ז"ל וכתב ברכות בר רב שלום הכהן ס"ט, בחודש אלול בכ' יום בו שנת אתרי"ו לשטרות [1305] נשלם בו כיום.

הידעה היחידה בעבר אודות ר' פרחיה באה לנו מפי ר' מסעוד חי רקח בספרו *מעשה רקח*, ונציה תק"ב, שחיבר ר' פרחיה פירוש למסכת שבת בשנת ה' אלפים ז' [1247]. בשנים האחרונות נוספו כמה וכמה דברים אודותיו. מתברר שהיה מחכמי מצרים ודר כנראה באלכסנדריה. היה מקורב וכלל הנראה גם קשור בקשרי חיתון עם משפחת הרמב"ם. לפי גילוייו של ש"ד גויטיין (ר' חננאל הדיין הגדול ב"ר שמואל הנדיב מחתנו של הרמב"ם, *תרכ"ק*, נ, תשמ"א, עמ' 371-394, ובצירוף מאמרו של י' ינון פנטון, 'עוד על ר' חננאל ב"ר שמואל גדול החסידים', *שם*, נה, תשמ"ו, עמ' 97) היה ר' פרחיה חתנו של ר' חננאל זה, והיינו שהיה גיסו של ר' אברהם בן הרמב"ם שאף הוא היה חתנו של ר' חננאל זה.

מהדורה זו מופיעה עם מבוא, מקורות וביאורים, הערות ומפתחות, יחד עם ציונים רבים לספרים ולפירושים הנוגעים לענייני החיבור הזה. ניכרת נטיה לבידוריים למדניים בגופי הדברים שבחיבור זה ובדעות החכמים והפוסקים המאוחרים, המקבילים או השונים בתוכני הדברים.

מן הראוי להזכיר עוד, כי זה לא מכבר, הוכנה במסגרת עבודה לקראת התואר ד"ר באוניברסיטת תל אביב, בידי שלום קליין, מהדורה חלקית גם לפירוש רבנו חננאל ב"ר שמואל למסכת עירובין (ד' פרקים ראשונים). אגב, הוא שיער שם ש'תלמיד מבין הרבה, עוסק בתורה לשמה ביום ובלילה שמו אלעזר ז"ל ולת' [ולתחיה] בר פרחיה ס"ט, והיה ותיק ביותר ומדקדק במעשיו ובחכמתו, ומת בקוצר שנים בעון הדור...' (בעליו של כתב היד המפורסם של הספרים מרע ואהבה *משנה תורה*, שבאוקספורד מס' 577 (הונטינגטון 80), שנושא עליו את חתימת הרמב"ם לאישור שהוגה מספרו), הוא בנו של ר' פרחיה ב"ר נסים. הדברים מתקבלים על הדעת (יש שסוברים שכתובת זו על גבי כתב היד הנ"ל נכתבה בידי הרמב"ם עצמו וצ"ב).

שרידים מפירושי הראשונים (על התלמוד והרי"ף) למסכת שבת, מהדיר: אברהם כהנא ליברמן. ניריורק תשמ"ח. [2]-קנח+ [16] עמ' 4 פקסימיליות.

חיבור זה מיוסד על קטעים שנמצאו בגניזה קהיר הידועה, ובו מתפרסמים שרידיהם של כמה חיבורים: מפירושי של ר' ישמעאל בן חכמן לרי"ף, פירוש קדמון לרי"ף מסכת שבת, אוטוגרף [פירוש אמיתי לר' פרחיה ב"ר נסים], פירוש בלתי נודע על הרי"ף, פירוש לא נודע למסכת שבת, ודף משלים את *חוספות הרא"ש* למסכת שבת.

בדף בודד ששייך אף הוא לחיבור זה של ר' פרחיה נשמר תאריך, א'תקס"א לשטרות שהיא שנת 1250 למנין הכללי, והיינו כשלוש שנים לאחר התאריך שעליו העיד ר' מסעוד חי רקח (כך! ולא הר"א בן הרמב"ם כפי שנכתב כאן בעמ' מח) בספרו *מעשה רקח*, בראש הספר, ה' אלפים ז', כתאריך חיבורו של הפירוש הזה.

בפירושו ר' ישמעאל בן חכמן, שפירושו למסכת עירובין ידוע ונדפס (ע"י רמ"י שטיינברג, בני ברק תשל"ד), ושאת פירושו למסכת בבא בתרא זיהה ר"א הורוביץ בפירוש *קדמון לבבא בתרא* שהו"ל ר"מ הרשלי, ירושלים תשל"א, נזכר לרוב הרמב"ם בכינוי מיוחד קצת: הר"מ במזיל. ליברמן המעיר על כך (עמ' כד הע' 10) מוסיף שהיחידים שמשתמשים בביטוי זה הם הטור וכן ר' יוסף בן יצחק נבי"ה בן אלופלא מתרגם *פירוש המשנה* של הרמב"ם לסדר מועד (כדפוס וילנא), ואין זה מדויק, בכינוי זה משתמשים רבים מהראשונים חכמי ספרד כהרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א, הר"ן, הרא"ש, הריב"ש, מהרלב"ח, מהרשד"ם, מרן הר"י קארו, ר' בצלאל אשכנזי, מהריט"ץ, ר"מ הלוי ובנו ר"א הלוי (מחכמי מצרים) ועוד.

ר' דוד קונפורטי, *קודא הדורות*, פיעטרקוב 1895, עמ' 19, אף תלה בכך הסבר מדוע זכה ספרו של הרמב"ם להצלחה מפני המזל כפי שרומז כינויו, מה שאין כן הראב"ד שאף הוא 'חיבר ספר גדול כמו ספר הרמב"ם מדיני', ושמו קא גרם, הר"א אבד, שיאבד הספר הזה מתוך הקהל, וכמובן שאין זו אלא אנדה נאה, מפני שלפי כל מה שנראה מכתבי הראב"ד ומן החכמים שאחריו לא חיבר הראב"ד ספר הלכה כולל

ומקיף, וכפי שכבר כתב הר"ש אברמסון, במאמרו 'ספרי הלכות של הראב"ד', *תרכ"ז*, לו, תשכ"ז, עמ' 158-180.

ונראה לתת טעם לשימוש לשון זה שהוא בא מן המובן שיש לשם 'מיימון' בלשון ערבי, ופירושו 'מזל', ועל כן רמזו בזה ש'בן מיימון' הוא 'במזל'!

ר' שלמה (בן אברהם) ן' אדרת – הרשב"א, *ספרי הרשב"א*, חידושי הש"ס, פירושי האגדות, התשובות, הפסקים... פירושי התורה, סתרי תורה, אגרות (על פי כתבי היד והדפוסים הראשונים והשלמות מספרי הראשונים, מראי מקומות והערות ענייניות), צוות חכמי תורה בעריכת: מנחם מענדיל גערליץ. א: ברכות וסדר זרעים, הוצאת אורייתא, ירושלים תשמ"ו. 20+כד+קסו+עד+צט+1+כג+1+מו+לה+1+כז+1+כז (= 535) 53 פקסימיליות. (527) עמ'.

הנ"ל, צוות חכמי תורה בעריכת: מנחם מענדיל גערליץ. ב: שבת, עירובין וספר עבודת הקודש (חלק עירובין). 10+יא+1+רכא+1+מדר+רג+1+לה+1+11+רגו+יא+1+לב (= 848) עמ' 14 פקסימיליות.

תכנית מפעל זה ותוצאותיו נעשו בתנופה רבה, להקיף את כל חיבורי הרשב"א, לפרקם מסידורם המקורי ולסדרם כולם כאחד על סדר התלמוד. דבר זה כשלעצמו כבר יש בו חשיבות רבה עבור הלומדים והמעניינים בתורתו של הרשב"א. בנוסף לכך ויחד עם זה, הושקעה במפעל הזה עבודה רבה של בירור נוסח החיבורים השונים מתוך כתבי יד ידועים וחיפוש אחר כתבי יד נוספים, שהעלה כמה וכמה מהם שלא נודעו עד עתה, ובירור ענייני ופרשני בהערות וצינונים. לנוכח היקפו הגדול של מפעל זה, כבר בכרכי הראשונים, אי אפשר במסגרת המצומצמת כאן אפילו לתאר ולסקור את מרכיביו השונים, ואת ההישגים החשובים שהושגו בגילוי כתבי יד, איתורם, מיפתוחם ועריכתם. עשרים ושלשה תלמידי חכמים נזכרו בשער הספר כמשתתפים, מבקרים, עורכים ומסייעים בעשייתו לתחומיו השונים. יש לציין גם את ההידור החיצוני הנאה של מעשה הדפוס וההוצאה לאור.

בכרך הראשון נדפסו מחדש, בנוסף למבוא הארוך, ולשתים עשרה הסכמות של רבני זמננו ואדמור"ם בימינו, הסכמות החכמים בכל ההוצאות הישנות של ספרי הרשב"א (כד עמ'), ותגלית שנמצאה בכתב יד מונטיפיורי 485 (שכבר הודיע עליה צונץ כפי שצויין כאן) וריגשה ביותר את המו"ל: 'תפילת הרשב"א'. יש בה רמזי קבלה, וכפי שהזכיר תפילה זו תלמידו ר' שם טוב גאון, בכדי *הארז ומגדל חנואל* (כ"י פריס 840): 'וגם מורי הרשב"א ז"ל חבר תפלה מיוחדת לעצמו באשר רמז בתוכה ראשי הפרקים על הנכון'. אך הביאור הקבלי הארוך שנדפס כאן נראה מוגזם למדי וחסר קשר לדברים שבפנים. במבוא ארוך הכתוב בשפת מליצות רמות ונשגבות, ניתן סיכום הידיעות מחיבורי ההיסטוריונים והחוקרים הזוכים לגידופים מפעם לפעם, לתקופת הרשב"א ולתולדות היהודים בספרד בכלל. השימוש במקורות ובמחקרים היה קצת סלקטיבי, ומכאן כמה זריות שנשתרבו בדבריהם. אי אפשר למשל לדבר על 'כיבוש המדינה [הכוונה לעיראק] על ידי הערבים [!] בשנת ד' אלפים תע"א [= 711 למנין העמים] הביא רוחה בחיי יהודי בבל...' (עמ' 57), ולאחר מכן, סמוך לזה לומר: 'תיאור חי מסדר הלימוד בישיבות אלו מובא מפי בן אותו דור רבי נתן הבבלי', והלא בהע' 3 כתב בעצמו שבשנת ד' אלפים תש"י (950), חזר ר"ג הבבלי מא"י לאפריקה, הפרש של כמאתיים וחמישים שנה!?

בתיאור התפתחות המרכזים השונים (עמ' 60) נאמר: 'בקירואן שבטוניס... עד הרי"ף שעבר אחר כך לספרד עקב הפרעות שהתחוללו בפרובינציה הסמוכה', ואינו מובן כמה קשורה פרובינציה לענין. כמו כן בעמ' שאחרי (61) נאמר: 'אך מרכזי התורה המשיכו להתנהל... באיטליה על-ידי רבי יעקב גאון ותלמידו רבי מצליח הדיין...' ובהע' 28 על ר' יעקב: 'בנו של רבי נטוראי גאון, שימש כראש ישיבת סורא במשך שלש עשרה שנה ד' אלפים תרע"א-פ"ד, הוא ובנו ר' יעקב היו גאוני סורא האחרונים לפני רבי סעדיה גאון, בימיו של הנשיא רבי דוד בן זכאי'. ובהע' 29 על ר' מצליח: 'זקנו של הרמב"ם ותלמידו של האי גאון ראה בהע' הבאה'. כל הפרטים הללו חסרי פשר ובלתי נכונים. באנציקלופדיה *לחכמי התלמוד והגאונים*, בעריכת ד"ר מ' מרגליות, בערך ר' יעקב בר רב (כך: חכמי בבל קרויים 'רב' ולא 'רבי') נטוראי, נאמר: '...הוא ובנו ר' יום טוב היו גאוני סורא האחרונים לפני רב סעדיה גאון'. ר' מצליח אינו יכול להיות בה בעת תלמיד לר' יעקב זה (911-924) וגם תלמיד לרב האי גאון שהיה כמאה שנים לאחר מכן (נפטר 1038). וכמובן שאין קשר בין ר' יעקב לאיטליה ולא לר' מצליח עם הרמב"ם. עיקרו של הספר הוא תורתו של הרשב"א, ונעשתה בזה מלאכה גדולה וחשובה מאוד, הן בקביעת נוסח מדויק של חידושי הרשב"א, והן בבירור דבריו, בציונים ובמראי מקומות, ולעתים בדיונים הלכתיים

ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

החורגים במקצת מן הנחרץ לביאור דברי הרשב"א עצמו. כמו כן נעשתה מלאכה חשובה בליקוט תשובות הרשב"א השייכות לכל מסכת ומסכת וסידורן במקומן, ואף אלו בבירור נוסחאותיהן וכתבי היד המרובים שיש בהם תשובות רשב"א. ביור זה העלה אף כמה וכמה תשובות חדשות שלא נדפסו עד כה. עשרים ושבע מאלו פורסמו בשני כרכים אלו. בכרך א נוספו *פסקי חלה* להרשב"א, ובכרך השני *עבודת הקודש*, החלק למסכת עירובין. מעין ככל הנעשה במהדורה זו, במלאכה המרובה, בעוסקים הרבים, ובהידור הרב, ניתן לשער את גודל ההוצאה וההשקעה במפעל גדול זה, ועם כל הרצון לקוות להמשך מפעל כה מועיל ומאיר עינים, אי אפשר להתעלם מן השמורה הרווחת שאין בכוח המולי"ם להמשיך בתנופה הזו, ואולי בכל זאת תימצא הדרך להמשך המבוקש.

ר' שלמה מחעלמא, *שלחן ערוך* (לחלק אבן העזר), חלק א. הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ח. ערכו: ר"ש ארנפלד, ר"א למברגר, ר"צ מאיר ור"מ פייג. 16+רפ"ח עמ'. 1 פקסימיליה. המחבר, שמפורסם על שם ספרו הלמדני והמפולפל *מרכבת המשנה* על הרמב"ם (ובו הקדמה ידועה שבה חיבור הסוגים השונים של החברה היהודית בימיו ובסביבתו), חיבר בין יתר חיבוריו גם עשרה ספרים 'עשרה שולחנות' בשם כולל *שלחן ערוך* על ארבעת חלקי *השלחן ערוך* של מרן הר"י קארו והרמ"א. מאלו נדפס עד היום רק החלק *שלחן עצי שטים* להלכות שבת ויו"ט, ברלין תרכ"ב, וכל השאר נעלמו, עד שנתגלה החלק שלפנינו, *שלחן ערוך* וחלק נוסף *שלחן תמיד* שעתידי אף הוא לראות אור בהוצאה זו – מכון ירושלים.

כתב-היד של ספר זה היה ברשותו של יהודי קשיש בשם ר' אפרים פישל איצקאוויטש מחוסט שחי בסוף ימיו בירושלים. ר' אפרים פישל שרכש אותו מנכדו של הרב ר' אשר קליינמאן, בפרעמישלא, ביקש להוציא לאור חלק זה בין שנת תר"ג לשנת תר"ס. לצורך זה אסף הסכמות רבות (24 במספר) מגדולי הרבנים והאדמו"רים בגליציה ובהונגריה, ונדפסו בהוצאה שלפנינו. הרב חיים יהודה ליב אויערבך רכש כתב-יד זה מר' אפרים פישל, ופירסם ממנו שלשה סימנים מהל' קידושין, בתוך ספרו *חכם לב*, ירושלים תרפ"ז. בנו הגרש"ז אויערבך שליט"א מסר את כה"י למכון ירושלים להוציאו לאור. בספר סידר המחבר חמצית קצרה של ההלכות ב*שלחן ערוך* ובנושאי כליו, ובתוספת דינים העולים מדברי הפוסקים וביאורים וחיידושים משלו. ביותר סמך על הכית *שמואל*, וכאשר השווה הרחי"ל אויערבך לכית *שמואל* תמה שלא מצא בו הרבה מובאות ממנו עד שאנה' לידיו את הכית *שמואל* במהדורא קמא (זה שלפנינו הוא איפוא מהדורה בתרא), ושם נמצאו הדברים. וראה מ"ש ר"י בוקסבוים, *כית שמואל* מהדורא קמא, *מודיע* יד (תשמ"ה) גליון א-ב.

לספר זה מתקשר עניינו של הרב ר' אשר הנ"ל כאמור לעיל, שמידו בא כתב היד ונתגלגל לידו המוציאים לאור. פרט לזה נקשר שמו של ר' אשר, בר' שלמה מחעלמא ובספר אחר שלו הנוכר לעיל *שלחן עצי שטים*, על ידי ספרו *מעדני אשר* (לכוב תקצ"ז). ר' אשר היה 'אב"ד ומו"צ דק"ק מאלאדעצנא וק"ק ויידו יע"א באאד"מו ה"ה הרב הג' מהר"ר אברהם זצל"הה אשר הי' אב"ד ומו"צ בכמה קהלות חשובות ובסוף ימיו נתקבל למ"מ בק"ק מינסק יע"א בע"ה ספר עמוד הימיני ומשם נסע עם אמי מורתי הצנועה הרבנית מרת שפרינצא זצל"הה לאה"ק תובכ"א (בשער הספר).

אגב, מכאן יש ללמוד שר' אברהם עלה בסופו של דבר לארץ ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 68, הגר"א שאף הוא נמנה עמהם. א' מורגנשטרן, *משיחות ויישוב ארץ ישראל*, ירושלים תשמ"ה, עמ' 68, מציין את המקורות על שאיפתו של ר' אברהם לעלות לארץ, ועל פעולותיו למען זאת (מתוך הקדמת *עמוד הימיני*, מינסק תקע"א, והסכמות שלשה ממנהיגי העלייה הזו, ר' חיים מוולוז'ין, ר' אבא פאסוועלר ור' שאול ב"ר יוסף), ויש להוסיף עדות זו משער הס' *מעדני אשר*, על עלייתו בפועל (מן האנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ-ישראל, של יעקב גליס, נפקד שמו).

ס' זה *מעדני אשר* כולל כל הלכות שבת וי"ט וחז"מ אשר לקטתי ואספתי בחמלת ה' עלי מחיבור פוסקים קדמונים ואחרונים והרבה יגיעות יגעתי עד שעשיתי כולם אגודה א' תלכדו ועשיתי עטי עט סופר מקצר והצגתי רק תוכן הכוונ' הנאותה (בשער), ונדפס מחדש בשינוי השם (ועוד שינויים אחרים): *מעדני שבת*, ירושלים תשל"ח, ע"י חכמי כולל ומכון פני שבת.

י' תאשור, בביקורתו, על ההוצאה החדשה של ס' זה, *מודיע*, ז (תשל"ח), חוברת פג-פד, עמ' עט, העלה כנגד המחבר הזה האשמות קשות, בהעתיקו מה שכתב עליו הרנ"ר רבינובך, בעל *דקדוקי סופרים בהמגיד*, תרל"ז, הוספה לגליון 6, זה לשונו:

...והזיפן ר' אשר אב"ד מדאבערמיל חיבר ס' מעדני אשר על הלכות שריו"ט ואין ממנו אפי' אות אחת כי העתיק את ס' שלחן עצי שטים להגאון בעל מרכבת המשנה גם את ההקדמה ושבושי הדפוס שנפלו בו.

כן ציין למה שכתוב עליו בכית עקד ספרים: 'שם בכליו דברי הספר שלחן עצי שטים ככתבם וכלשונם', ואת מה שכתוב בכתבי פנחס טורברג ש'גנוב הוא [ס' מעדני אשר] אות באות מהספר שלחן עצי שטים. את דבריו סיים:

להוכיח את הדברים הוא למותר, כי כל קטע וקטע בספר הינם ההוכחה הברורה ביותר. ואולם דבר אחד אציין... והוא, כי בהקדמה לספר "חכם לב" לג"ר חיים יהודה ליב ארערכך זצ"ל, חידושים על ח"א מספר שלחן עצי שטים שעל שולחן ערוך אה"ע, ירושלים תרפ"ז, ... נאמר: "הכתי" העתיק הזה היחידי בעולם המיוחס לרבינו הגאון הגדול בעל המחבר "מרכבת המשנה" זצ"ל, נמסר לי לצמיתות מאת הרבני הישיש ר' אפרים פישל איצקוויץ נ"י מק"ק חוסט וכעת פה עיה"ק. ומסר לי גם את כל הכתבים מאת הרבנים הגאונים והאדמו"רים הצדיקים המפורסמים, ובין אלה דמסהדי ביקר סהדותא על אמיתת עצם הכתבי"ד שעיניו ראו עוד את כת"י זה בידי הרב הגאון המנוח בעל מעדני אשר ז"ל בק"ק דאברמיל שהרא"פ איצקוויץ נ"י קנה מאת נכד המנוח ז"ל הנ"ל עכ"ל. הרי שהדברים ברורים, והסיפור פשוט, כתיבי רבי שלמה מחעלמא הגיעו לר' אשר הנ"ל, וספר זה רצה לקנותו בשינוי השם ובשינוי רשות, והדפיסו על שמו. הארכתי בדברים, מפני שתי סיבות. האחת, להחזיר אבידה לבעליה, תורתו של אותו גאון עולם בעל "מרכבת המשנה" חייבת להישאר בנחלתו ולהיקרא על שמו. והסיבה השנית, להתריע ולמחות על ספרים היוצאים לאור בלי בדיקה וחקירה.

כלא ספק צודקת מאד התביעה הזו, שלא להוציא לאור ספרים בלי בדיקה וחקירה, אלא שבדברים שהובאו לעיל, לא נסתיימה החקירה והבדיקה. העיון והבדיקה בגוף הספר מעדני אשר, אינם מאשרים את המסקנות שצוינו לעיל בדברי "תאשור, שיש בהם הגומה רבה. אין לתמוה כל כך על "תאשור שהרי נתלה באילן גדול, אלא שתגול מדורת התימה על רנ"ר רבינוביץ בעל דקדוקי סופרים, שאדם גדול היה, ומה ראה להטות האשמות בחריפות כזו. על כל פנים למראה הספר אין למצוא להן הצדקה, ושמא דברים נסתרים אחרים יש בענין זה.

סמיכות הפרשיות שציין לה "תאשור, לעובדה שבידי ר' אשר זה היו כתבי"ד (!) של מהר"ש מחעלמא בעל מרכבת המשנה, אינה מוסיפה כלום, שהרי אנו דנים בספר שלחן עצי שטים, שנדפס כשבעים שנה לפני כן, בברלין תקכ"ב, ואין לזה כמובן ענין עם כתבים אחרים מבעל מרכבת המשנה שהיו בידו, מעבר לעובדה שחיבב את תורתו.

הדברים הללו מוגזמים ביותר, הגאון (כך מכנהו הרחי"ל ארערכך בחכם לב) ר' אשר, שהיה רב נכבד בקהילות חשובות, לא רצה לקנותו בשינוי השם ובשינוי רשות והדפיסו על שמו, כלומר הוא לא נטל ספר של אחרים והדפיסו על שמו, ואף לא היה זייפן. הוא חיבר ספר של ליקוטי הלכות בקצרה לצורך הצבור הרחב, ולא דווקא לתלמידי חכמים ורבנים, ספר שמועד היה מלכתחילה להיות חלק מסידור תפילה שיכלול את ההלכות הנצרכות בלשון פשוטה ויחד עם זה שיהיו בו מסקנות ותמצית מחידושי ההלכות של האחרונים עד לימיו. ואכן סידור התפילה קדם (נוכח בהקדמה ובהסכמת הגר"י אורינושטיין רבה של לבוב), והדפיס ממנו י"ט גליונות, ומחוסר כסף נתעכבה הוצאתו. בינתיים ראה שהלכות שבת ויר"ט קובעות להן ברכה לעצמן והוציאן בספר בפני עצמו בשנת תקצ"ג, ואחר כך הוציא לאור בשנת תרי"א (ההסכמות משנת תקצ"ז!) את סדר תפלה,

'אורח חיים טובים למעלה, לתלפיות שתולה מהחל על (!) כלה הוא אגור בין אמרים, אשר בש"ס ופוסקים מפורים, ומידי עברי בין הגזרים, אספתי חמרים, אשר בו כמו חדשים לבקרים... הבאתי גם ההנהגות ישרות, ודין חינוך בנים אשר בש"ס ופוסקים מצאתי, ואחריהם הלכות ציצית ותפילין וק"ש ותפלה וזמרהם (?) אחת לאחת יוגשו על מקומם ועל דגליהם, גם דיני ביהכ"נ ומילה והטבת חלום ותפלת הדרך, והלכת שבת, ערכתי איש על מחניהו לא ישבות, אף גם אחרי כל הפוסקים והגמרות, אשר נמצא פה סדורות, ועל המשתוקקים ומתאווים דרך המאורות, הטייתי לבי וגליתי יקרות, חקרה ושזפתה עיני איה מקום מנוחתם, רשמתי להראות עיני כל משכנותם... (סידור זה הוא נדיר מאד ולא נרשם כנראה ברשימות הספרים, תואר כאן על-פי טופס בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים).

ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

לא זו בלבד שמטרות המחבר ודרכו מבוארים יפה בהקדמתו למעדני אשר ולסדר התפלה, אלא שציין בפרוטרוט את מקורותיו, וביניהם גם ספר שלחן עצי שיטים, שסימנו בפנים הוא: (שע"ש), וביאור הסימן נמצא אחר ההקדמה ברשימת ראשי התיבות. ועוד, בשלושת הדפים הראשונים של מעדני אשר נמצא ציון זה עשר פעמים!

יתירה מזו, נמצאים בספר זה דברים רבים מתוך פוסקים וספרים שלא הובאו על ידי ר' שלמה מחעלמא, ומהם שהיו לאחריו, כגון: שו"ע הגר"ז מלאוני, מחצית השקל, חיי אדם, נשמת אדם, בית אפרים, כרכי יוסף, נודע ביהודה, שערי תשובה ושו"ת גור אריה יהודה!

ובהקדמתו כתב:

...עם הרבה חידושי אחרונים אשר אחרי המגנים ה"ה א"ר ותו"ש ושע"ש ופ"מ וא"א ומש"ע של הגר"ז מלאוני ומש"ת של הגר"ז מרגליות ומהרבה שו"ת... והעמדתי על כל דין מקור מקומו טהור ממי יצא ההוראה או החידוש, ואם באיזהו מקומות השמטתי הוא מחמת בעת כתיבתי לשלוח לוויץ להצטנור שכחתי לרשומם ומחמת שהי' שם חסר לא הי' באפשרי להוסיף עליו אך זאת ידע הקורא החביב דבר אשר לא נמצא בהספרים הנאמרים לעיל המה שלי וכתבתי בשני חצאי עגולה לסימן למעיין שאל יסמוך כי אם אחר עיונו אז אם יודה לי או יתאנף בי, הקורא יבחר ולא אני, גם לפעמים ביארכי בחומר בקודש בדברי הט"ז ומ"א דלא כמו שהבינו המח"ה ופמ"ג, וקרת (!) בשם מעדני אשר, הגם דמעט הוא משלי מ"מ ראי הוא לקרוא את שמי על הכל כדאיתא במכילתא נאמר מזמור שיר חנוכת הבית לדוד, וכי דוד בנאו והלא שלמה בנאו אלא לפי שנתן נפשו עליו ניקרא על שמו...

ר' ישועה שאבאבו ידיע זיין, שערי ישועה, מהדירים: אריה וינר ומנחם לנציצקי, מבוא מאת שלמה זלמן הבלין, הוצאת מכון אור המזרח שלידי מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ח. 22+קנז+13] עמ'. 2 פקסימיליות. בספר זה שלפנינו מתפרסמות לראשונה מ"ב תשובות של אחד מגדולי הרבנים במצרים בסוף המאה הי"ז ומחצית המאה הי"ח (ת"ל – בין תצ"ח לתק"ט), על פי כתב יד שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה (כ"י אדלר 1319). הרב חיד"א שכל יקר ראתה עינו, ראה ספר זה, ומתיאורו מסתבר שהמצוי לפנינו הוא רק חלק מן הספר, וכך כתב (שם הגדולים בערכו): 'גם חיבר ס' גדול משו"ת וקראו שערי ישועה. שני חלקים ושם שקיל וטרי עם רוב רבני דורו דפקיעו שמיהר. כתב היד כנראה לא נשחמר במצרים, שכן ר' אהרן ׳ן שמעון (טוב מצרים בערכו) מציין: 'וס' שערי ישועה לא זכינו לאורר. פרט לספר השו"ת האחר שלו פרח שושן, שנדפס בקושטא תצ"ב, והוא כולו משא ומתן בדברי רבו ר' אברהם הלוי, הן בכתבים שעברו ביניהם והן על דברי רבו בשו"ת גינת ורדים, ידועים כיום עוד שני קבצים של דרשותיו: שערי אורה, ושערי תורה, שניהם מצויים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (השני כנראה כתוב בכתב ידו של המחבר). לאחרונה ראיתי אצל מוכר ספרים בירושלים שו"ע או"ח, דיהרנפורט ת"ע, ובגליונותיו הגהות של ר' ישועה.

המחבר נודע כאחד מגדולי הפוסקים האחרונים, ודבריו הוחשבו הרבה אצל רבותיו, חבריו והחכמים שאחריו. בירור תולדותיו, דמותו, חיבוריו וענייניו, ראה במבוא שם.

ר' נחום טרייביטש, שאלות ותשובות רבי נחום טרייביטש / קובץ על יד (עם ציונים ומקורות, מפתחות ומבוא לתולדות המחבר), מהדירים: יוסף בוקסבוים, צבי יהושע לייטנר וניסן יהודה לייב שוב. הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט. 24+ר עמ'. 1 פקסימיליה.

ר' נחום (ג' באלול תקל"ט – כ"ז בתמוז תר"ב), היה רבה של ניקולשבורג וכל מדינת מעהרין, מגדולי הרבנים בדורו. ספרו הידוע, ספר קובץ על יד על הרמב"ם, שנדפס יחד עם הרמב"ם במהדורות האחרונות, ורשה-וילנא וצילומיהם. פרט לס"ג התשובות שמתפרסמות לראשונה מכתב יד המחבר עצמו שבאוסף הרב י' בוקסבוים, מתפרסמים כאן הוספות לספרו קובץ על יד, חידושים על הרמב"ם, וחידושים ופירושים על מסכת ברכות, גם כן מכתב ידו של המחבר שבאוסף הנ"ל. כ"י זה היה לפניו בספריית האדמו"רים ממונקאטש, הרצ"ה שפירא מחבר דרכי תשובה, ובנו ר' חיים אלעזר מחבר שו"ת מנחת אלעזר.

ר' שאול קצניעלעבניגען, מגן שאול (שו"ת, בצירוף מבוא, ציונים ומקורות, תוכן ענינים ומפתחות), מהדירים:

ניסן יהודה שוב, חיים שלמה אייזנשטיין, הוצאת מפעל תורת חכמי ליטא שלידי מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט. 20+רצח+6] עמ'.

בספר זה קעז תשובות של אחד מרבני ליטא המובהקים (תר"א – תרע"ט), רב בשילעל, עירה בפלך קובנה, וכן לאחת המשפחות החשובות והמיוחסות שבישראל (ראה עליה מאיר אלנברג, *חבל הכסף*, ברוקלין תרצ"ז).

ר' שלמה גאנצפריד, *פני שלמה*, א, חידושים ופירושים למסכתות ברכות, שבת, עירובין וסוכה, יו"ל לראשונה מכתבי יד וספרים עם מבוא, מקורות, ציונים והארות. הוצאת מפעל מורשת יהדות הונגריה שלידי מכון ירושלים. ירושלים תשמ"ט. 37+1] ורנו עמ'. 5 פקסימיליות.

הנ"ל, ב, למסכתות פסחים ראש השנה ויומא, הוצאת מפעל חכמי הונגריה שלידי מכון ירושלים. ירושלים תשמ"ט. 16+שמא עמ'. 2 פקסימיליות.

המחבר (תקס"ד–תרמ"ו), נודע בישראל שמו כמחבר ספרי ההלכה שנפוצו ונתקבלו בישראל כקיצור *שולחן ערוך*, *קטת הסופר* (תקצ"ד), *ולחם ושלמה* ולדמותו המקובלת כפוסק חשוב, מצטרפים עכשיו אל הכרך האחד שיצא מספר *פני שלמה* לבבא בתרא, ואלקווא תר"ו, כרכים נוספים מחידושי על התלמוד, שנתגלו בכתבי יד, מהם ניכר כשם שניכר גם מפירושי לתורה *אפיזין*, אונגוואר תרכ"ד, כחור הרב גם בחידושים ובפולפולים. על ספריו ראה יהודה רובינשטיין, 'תולדות הגאון רבי שלמה גאנצפריד זצ"ל וביבליוגרפיה של ספריו', *המעין*, כרך יא גליון ד (תשל"א), עמ' 61–78, ו' בן מנחם, 'הערות והשלמות לרשימה הביבליוגרפית של ספרי ר' שלמה גאנצפריד ז"ל של הרב יהודה רובינשטיין', *המעין*, כרך יב גליון א, עמ' 39–42.

אוצר *מפרשי התלמוד*, למסכת סוכה, ב (דף כט ע"ב – נו ע"ב), עורכים: הרבנים שמואל קיבלביץ, אליהו גרינציג, יוסף בוקסברג, נפתלי צבי הילדסהיימר, דוד מצגר ומשה נוטוביץ. הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט. 9] +529+5] עמ'.

בהכנת כרך שמיני זה בסידרה זו, עסקו, בנוסף לעורכים, י"ח תלמידי חכמים, ועליהם שלושה מבקרים תלמידי חכמים מובהקים, וכמובן שלאחר שמפעל זה תפס את מקומו הנכבד באהלי תורה, בקרב רבני ותלמידיהן, אין צורך עוד להרבות בתיאורים ובשבחים לסידרה זו המודיעה על עצמה, שהיא בעצם כעין אנציקלופדיה למפרשי התלמוד, ולתורתם של רבותינו הראשונים והאחרונים.

יעקב נחום אפשטיין, *מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות*, ב, הוצאת ספרים ע"ש מגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח. כרך א: יד+651+5] עמ', 10 לוחות. כרך ב: 10] +356+5] עמ'. אסופה של שבעים ושמונה מן המאמרים בעברית שפירסם פרופ' י"א אפשטיין, למן מאמרו הראשון 'להקים שם, רבינו ברוך מארץ יון' שנתפרסם בעתון *המליץ* תרס"ב, ועד לשני המאמרים האחרונים, 'משנת רבי אליעזר' ב-*HUCA*, תשי" ותרגום ערכי של משניות' בספר *היוכל לכב' א' מרכס*, תשי". ערכם של מאמרים אלו וחשיבותם כאבני היסוד של המחקר התלמודי בימינו, גלוי וידוע לכל ואינם צריכים לפנים. אבל אפשר וראוי להזכיר שוב את מה שכתב בשעתו פרופ' י' קוטשר, וכמדומה שהמצב לא נשתנה עד עכשיו, לגבי ספרו הגדול *מבוא לנוסח המשנה*: 'את הפילולוג המוחנן גילה לפנינו ספרו המונומנטאלי *מבוא לנוסח המשנה* אשר לצערנו ולתמיהתנו לא הוערך עד עתה בשום רשימה ביקורתית-סקירתית! ואין זו תעודת כבוד למקצוע!... ידוע כי הוא היה אמן בחסד בחקר הלכסיקוגרפיה. כאן עשה גדולות לא רק בספריו הנוכחים לעיל אלא אף במאמריו הלועזיים והעבריים הפזורים בספרי יובל ובכתבי-עת שונים ומצוה לאוספם ולתרגמם לעברית' (ביקורתו על הספר *דקדוק ארמית בבלית*: 'מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי', *לשוננו* כו (תשכ"א), עמ' 151. נדפס שוב גם בקובץ מאמריו *מחקרים בעברית וכאמית*, תשל"ז עמ' רכט). יתכן שזוהי הגישה המקובלת והאופיינית בתחום מקצוע זה, על אף המגמה המוצהרת של ביקורתיות שהיא יסוד של כל מדע, למעט כדיונים של הערכה ושל ביקורת בעשייתם ופעלם של החוקרים הקודמים.

על אף האמור לעיל, בדבר מיעוט התייחסות כוללת ושיטתית, אין לך מי שעסק בתחומי מחקר הספרות התלמודית והפילולוגיה התלמודית, שלא ניזון מחיבוריו וממאמריו של אפשטיין, אם כי כדרכה של תורה, יש דברים שערערו עליהם, ותפשו דרך אחרת ודעות אחרות, ומהם כמובן אף דברים שנתחדשו מאז. מי שנוקק לחיבורים אלו בלבד בחדש בוודאי ידע להזהיר את עצמו, באותה מידה של המעין במאמרים

ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

הישנים, ולברוך מה נחחדש לאחר מכן. במקומות מסוימים הוסיפו המהדירים, בן המחבר חיים מ' אפשטיין והעורך פרופ' ע"צ מלמד, תיקונים שנמצאו כתובים בגליונות המאמרים מידי המחבר, אולם יש כנראה מקומות אחרים שלא ציין המחבר על גביהם כלום, או שציין במקום אחר. ומשל קטן, במאמר 'פרישת רבינו אליהו מנחם ב"ר משה מלונדריש', שנחפרסם תחילה במדעי היהדות, א (תרפ"ו), עמ' 68 ולפנינו עמ' 768: 'ועל-פי כל אלה נ"ל שמחבר התוספות לר"ה – הוא ר' אליהו מלונדריש שלנו. ונראה שהתוספות מאוחרות לפרישת זרעים. בדף ב ע"א ד"ה לשטרות: כגון אם כתוב בו בכסליו בשנה שלישית (למלך); שנה שלישית זו היא כנראה שלישית לאדוארד I שנת ה' אלפים ל"ה 1274/5'. והנה לא זו בלבד שאין ממקום כזה ראייה, כמובן, ואין זו אלא דוגמא לראש השנה למלך כמבואר בסוגיא שם, ור' אליהו מנחם ב"ר משה אינו מחבר התוספות לר"ה, אלא שזהו ציטוט מרש"י שם! (וכבר העירו על כך משכבר, ראה אורבך, כעלי התוספות', תשמ"ט, עמ' 614, ועוד, אורבך כבר העיר על כך במאמרו בגרמנית על התהוותן ועריכתן של התוספות שלנו, ראה שם, שהופיע בשנת תרצ"ז, ושעליו כתב י"נ אפשטיין הערכה [לפנינו, עמ' 940], ואף על פי כן לא זוהה נוסחה ראשונה ממקומה!) אגב, ענין תוספות ראש השנה ויחוסם לחכם הנ"ל לא צויין במפתחות.

יש הרגשה של עוול, להעיר על מקום מסויים, בשעה שבמאמרים אלו ישנם מאות ואלפים בידורים, חידושים, הערות והארות המאירות את העינים. ברשימת הקבצים, עמ' 1011 למאמר עג י' לתקן, במקום: 305–316, צ"ל: 503–516.

אפרים אלימלך אורבך, מעולמם של חכמים (קובץ מחקרים), הוצאת ספרים ע"ש מגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח. [4]+611+[5] עמ'.

באסופה זו נקבצו 28 מאמרים שנחפרסמו בכתבי-עת שונים, במשך כארבעים שנה. החשיבות שבאסופה אלו – מלבד עצם הגישה הנוחה אל המאמרים הללו, כלא לטרוח ולנע על פני כתבי עת ישינים, שבחלקם אינם מצויים בנקל, ואינם תחת ידו של כל אדם – שנוספו גם מפתחות לעניינים וגם למקורות, דבר שיש בו תועלת רבה. המאמרים מסודרים לפי ענייניהם ונושאייהם, ונצטרפו לכלל סוגיות, בחשיבות: מנבואה להלכה, הלכה והיסטוריה, מדרש והיסטוריה, והגות ופולמוס. כדרכנו ולענייננו עלינו לציין כאן את המאמר שלפני האחרון, אם כי משקלו ומקומו מועטים בספר זה, אך מאמר זה עוסק כולו בבירור גלגולו של נוסח, תהפוכות הצנוורה ועסקי מדפיסים, אגב בדיקת עניינו של 'כל המקיים נפש אחת...'.¹

Menachem Kellner, *Dogma in Medieval Jewish Thought: From Maimonides to Abravanel*. The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford University Press, Oxford 1986. XIV + 310 pp.

לפנינו ספר שעיסוקו הוא עיקרי האמונה בימי הביניים. רבע מן הספר עוסק בדברי הרמב"ם שהיה הראשון בין החכמים הרבניים להגדיר עיקרי האמונה ומספרם לפי דעתו הוא שלש-עשרה. המחבר מוטר את הטקסט של פירוש המשניות לפרק חלק (מהדורת הרב י' קאפח), בתרגום אנגלי. אח"כ דן המחבר בהגדרת עיקרי האמונה, אלה שבמשנה תורה, ואלה שבמורה נבוכים, ובשאלה מדוע הגדיר הרמב"ם דווקא דברים אלה כעיקרי אמונה, ולא אחרים. הדיון כולל סקירה של דעות החוקרים שקדמו למחבר ומרמז מפורט ומלומד בדבריהם. מכיון שהרמב"ם היה הראשון למנות עיקרי אמונה, משווה המחבר באופן טבעי את חיבורי החכמים שבאו אחריו לדבריו. המפורסמים שבהם כגון חיבוריהם של הרשב"ץ, חסדאי קרשקש, ר' יוסף אלבו ור' יצחק אברבנאל. בנוסף יש בספר מספר מונוגרפיות קטנות אודות חכמים כגון ר' אבא מארי מלוגיל בעל מנחת קנאות, ר' שם טוב פאלקיה, ר' דוד ב"ר שמואל הכוכבי, ר' דוד בן יו"ט אבן ביליה, ר' אברהם שלם, ר' יצחק עראמה, ור' יוסף בן חיים – היעב"ץ, ר' אברהם ביבגו, ומספר חכמים נוספים מסוף ימי הביניים.

ההערות נדפסו בסוף הספר, דבר המטריח את הקורא בחיפוש אחריהן. לריוגמה בדיון על ההבדל בין 'אמונה' ו'ידיעה' במשנת הרמב"ם, חילק המחבר בין המונחים belief לעומת belief that (עמ' 5, ולפני זה בהערה 12 שנדפסה רק בעמ' 221). קלנר טוען שהראשון (belief in) דומה יותר למלה 'אמונה' ב' ר' belief that' למושג 'לדעת' שכוונתו 'אמונה' ש'. הראשון (עפ"י הערכית אמאנא) הוא מה שמכונה אמונות או אמונה (faith) והשני (עפ"י הערכית אעתיקאדא) הוא הנחות (propositions). הרמב"ם התכוון לשני, שאפשר לחקור אותם באופן שכלי, ואולי משום כך השתמש בלשון 'לדעת' בספרו משנה תורה. אלא שבעמ' 222, הע' 21 (וכן השווה את גוף הטקסט, עמ' 16), המחבר הביא בתירגום

את דברי הרמב"ם בפירוש המשניות בסיימו את דבריו: 'When all these foundations are perfectly understood and believed in [i'tiquduhu] by a person he enters the community of Israel...' מבלבל את הקורא בכוונת הרמב"ם וברור שצריכים להשמיט את המלה 'in'.

למעשה, כבר העיר על נקודה זו הגר"ח העליר, בדבריו למצוה א' במהדורתו לספר המצוות (מוסד הרב קוק, תש"מ. [צילום מהדורת תש"ן], עמ' ל"ה, הע' 1) וכן תירגם הרב י' קאפח במהדורתו לספר המצוות (מוסד הרב קוק, תשל"א, עמ' נ"ח, הע' 1) אלא שלא הזכיר כלל את דברי הגר"ח העליר שקדם לו בענין זה. הרב קאפח עצמו בתרגומו לפירוש המשניות, סנהדרין פ"י מ"א, תירגם אותו 'אמונות', אלא שהעיר שם, בהע' 2 פירוש יותר נכון: 'דעה, השקפה, סברה, שאדם מחזיק בה לנכונה ואמתית בין שהגיע לכך מתוך חקירה או קבלה'. אמנם, בתרגומו למורה נבוכים, ח"א פ"ג (מוסד הרב קוק, תשל"ב, עמ' ע"ד) השתמש הרב קאפח בביטוי 'דעה' (וע"ש הע' 1). בתרגום של מורה נבוכים לאנגלית ע"י ש' פינס, (כרך א', עמ' 111, התרגום הוא 'belief' לאורך כל הפרק ואין שום הערה לענין הנ"ל. לאט לאט, תודעת הפירוש האמיתי לדברי הרמב"ם נכנסת לשימושם של חוקרים ומלומדים, ואין שום צורך להזקק לדברי תורה המיוחסים לגר"ח מבריסק כדי ליישב את ה'סתירה' בין דברי הרמב"ם בתחילת ספר המצוות לעומת דבריו בתחילת ספר משנה תורה — דברי תורה שמפרשים שיש ב' דינים במשנת הרמב"ם: יש מצוה להאמין בה' כמו בתירגומים הקלסיים של ספר המצוות (וכמו שהערנו תרגום מוטעה), ומצוה לידע את ה' כמו שכתוב בראשית ספרו, משנה תורה.

המחבר עסק בעיקר בחידושים בסוגיה זאת. הוא מתעניין בעיקר בהיסטוריה של הרעיון (the history of ideas) כמו שכתב בהקדמה, עמ' vii ופירוש הדבר שהוא עוסק בהוגי דעות. אבל מה בקשר לעמך? מה המשקל לדעות אלו בתוך העם? האם רעיונות אלו התקבלו או לא? יש עדיין הרבה שטחים שניתן לחקור בקשר לעיקרי אמונה, במיוחד חזירת העיקריים האלו לעם הפשוט. לדוגמא, י' דודזון באוצר השירים שלו, ח"ד, עמ' 493, מונה 94 שירים המסכמים עיקרי אמונה לפי שיטת הרמב"ם. מבין כל אלו, מפורסם השיר 'גדל' שכלול בסידור ומיוחס לדניאל בן יהודה שחי בערך בתחילת המאה ה-14 באיטליה. מתי התחילו לחבר שירים אלו? ולמה דווקא לפי שיטת הרמב"ם ולא לפי שיטת יתר החכמים והוגי דעות הכלולים בספרו של קלנר? וכבר העיר י"י פטוצ'בסקי בספרו *Theology and Poetry*, עמ' 24, שזה פלא שלמרות הפולמוס סביב לדיעותיו של הרמב"ם, דווקא עיקרי האמונה שהוא ניסח וסידר הפכו להיות יסוד השירים האלו.

כמו כן אפשר לחקור אודות הסיכום הקצר 'אני מאמין', שנמצא בסוף תפילת שחרית בהרבה סידורים. מי הוא מחברו? מתי נכתב ואיפה? מתי הפך להיות חלק אינטרגלי של הסידור? האם הוא הפך להיות מקור בר סמכה להלכות דעות בעם ישראל? או האם זה רק בדורנו שיש פוסקים ע"פ ציטוטים ודיונים מן ה'אני מאמין' שבסוף תפילת שחרית. על מה הסתמך המחבר ומה ערכו ומדת האוטנטיות שלו? סוף סוף, לפנינו ספר מענין שמסכם הרבה ממה שכתוב על עניני עיקרי אמונה אלא שיש עדיין נושאים שדורשים המשך מחקר. תקווה שיהמחבר ימשיך במחקריו ויאיר עינינו בפרקים שתומים אלו.

שלמה פיק

ק' לויאס, *דקדוק הארמית הגלילית*, לשפת התלמוד הירושלמי והמדרשים, הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ירושלים תשמ"ו. XXXII+[1]+343+[6] עמ'.
קספר לויאס (1860–1934), נודע משכבר מספרו *דקדוק הארמית הכבלית*, 1930, ולאחרונה נתגלה ביד בתו כתב היד של ספר זה, שמונת היה שנים כאבן שאין לה הופכין. פרופ' מ' סוקולוף מבבוא שהקדים לספר זה, עמ' VIII-XXVIII בירר את הצריך בירור כדי לעשות חיבור זה והולם את המצב הנוכחי בחקר הארמית הגלילית.

Germania Judaica, Band III 1350-1519. I. Teilband: Ortschaftsartikel Aach — Lychen, herausgegeben von Arye Maimon, J.C.B. Mohr, Tuebingen 1987. XXX + 379 pp.

הכרך המונה לפנינו הוא הראשון בסדרה השלישית של המפעל גרמניה-יודאיקה התחיל את עבודתו המדעית בראשית המאה (הסדרה הראשונה מקיפה את התקופה הראשונה של ההתיישבות היהודית בארצות הגרמניות

ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

עד 1238, ושני הכרכים של הסדרה השניה סוקרים את השנים שבין 1238 ו-1350). סדרה זו מתארת את השנים מתקופת המגפה השחורה ועד לרפורמציה הדתית. מטרת המפעל, כפי שהצהירו עליה יוזמיו בזמנם – אלבוגן, טיקוציינסקי ופריימן ואחריהם עורך הסדרה השניה: צבי אביגור – היא לתעד בצורה אנציקלופדית, מבחינה הסטורית-גיאוגרפית, את תולדות היהודים דוברי גרמנית שחיו ברחבי האימפריה הרומית הקדושה, כלומר מרכז-אירופה.

הסדרה הנוכחית מספקת אינפורמציה מעורכנת על מצבם של היהודים במרכז-אירופה בתקופה שלפני הרפורמציה. היא פותחת בפני החוקר והלומד אשנים חדשים במחקר ההסטורי ומספקת לו כלים לשם כך ואף מעוררת את סקרנותו האינטלקטואלית על אודות בעיות במחקר שנותרו עדיין ללא מענה. בהכנת הכרך לקח על עצמו העורך האחראי ד"ר א' מימן משימה לא קלה, ואכן עברו עשרים שנה מאז הופעתו של הכרך הקודם ועד היום. יש לצפות שלא נצטרך לחכות זמן כה רב עד להשלמת הסדרה הנוכחית המתוכננת לשלושה כרכים.

שותפים במפעל צוות של חוקרים ומלומדים, מגרמניה ומאוסטריה, רובם ארכיברים והסטוריונים מקומיים אשר עשו את מלאכתם נאמנה והצליחו להעביר בגישה בלתי אמצעית את המקורות החידודיים ובכך לתרום רבות באיסוף החומר החיצוני ועיבודו, ויותר מזה לערוך אותו בצורה מבוקרת ותמציתית למען יהיו מובנים בנקל אף לקורא הלא מצוי כל כך בסוג מקורות כאלה. לעומת זה מצער הדבר שהמערכת לא נעזרה באופן אינטנסיבי בבדיקת המקורות העבריים שעדיין בכתבי יד, במלומדים ובחוקרים הבקיאיים במקורות הללו, אלא הסתפקו בדרך כלל בבדיקת מקורות מודפסים, אשר כידוע דווקא בתקופה זו מלאים טעויות ושיבושים לאין ספור. חבל שעורכי הספר לא נתנו דעתם על כך (כהזדמנות אחרת יפורטו החסרונות, ליתר דיוק ה'חסרות' בתחום הזה).

לא ברורים הקריטריונים השונים אשר על פיהם הוחלט מה להכליל ומה לא ברשימת האזורים והיישובים בסדרה הנוכחית של מפעל גרמניה-יודאיקה. כתב שורות אלו ששטח התמחותו היא תולדות היהודים באוסטריה בימי הביניים, לא הצליח להבין למה נגרעו חבלים שלמים – שנכללו בסדרות הקודמות – כמו מחוז קריין שבדרום אוסטריה וכן מחוז בורגלנד שבמזרח ובירתה איינזשטדט, אשר מקומם נפקד ברשימת היישובים. כאמור זוהי סקירה ראשונה ועוד רבות נדון בסדרה זו של המפעל הכביר אשר כדוגמתו ובהיקפו ובחשיבותו המדעית משתווה למפעלים גדולים ממנו בהרבה.

שלמה שפיצר

חנא שמרוק (עורך), *א שפיגל אויף א שטיין* (מבחר שירה ופרוזה משל שנים-עשר סופרי יידיש שניספו בברית-המועצות). עריכה, מבוא והערות: חנא שמרוק; ליקטו: בנימין הרשובסקי, אברהם סוצקובר, חנא שמרוק. ביוגרפיות וסיכום ביבליוגרפי: מנדל פייקאוו. הוצאת מגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח. [1]+[מב+804]+[6] עמ'.

מרים שורץ, *ותען מרים* (דברים לכמה מפרשות השבוע), הוצאת המחברת, ירושלים תשמ"ח. 8+205 עמ'.

דוד ענבר (עורך), *יד למאיר אזוי* (קובץ מאמרים בחקר המקרא), הוצאת 'איר', תל-אביב תשמ"ח, 284 עמ'.

רבקה שץ אופנהיימר, *החסידות כמיסטיקה* (יסודות קוואיטיסטיים במחשבה החסידית במאה ה"ח), הוצאת מגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח. [2]+[223]+[1]+[VI] עמ'.

מהדורה שלישית מורחבת (מהדורה ראשונה – תשכ"ח; הדפסה שניה – תש"ס) של ספר שנכתב תחילה כעבודה לקבלת התואר ד"ר. ב'פתח דבר' מבהירה המחברת כי אין ספר זה מתיימר להיות תולדות המיסטיקה החסידית, ועל כן אין הוא מקור אינפורמטיבי לכל דבר; היא הוגים חסידיים בחסידות שלא עסקה כלל בהם ובתורתם (ואכן למשל על הרב מלאדי ועל חב"ד אין מאומה!), או אחרים שהסתפקה בהערה לכיוונים אפשריים בהבנת תורתם. כל שאינו נוגע במישורין לשאלת הקוואיטיסטים לא נדון.

במהדורה זו נוסף פירוש הבעש"ט לפרק ק"ז בתהלים 'הודו לה'. יש לציין – וכמו שהדגישה המחברת – את הקשיים המיוחדים שעומדים בפני החוקרים המבקשים לחדור לעולמה של החסידות ולעולמה של ההגות היהודית ומחשבת ישראל בכלל. מפני דרך הכתיבה של המקורות (שאינה מאורגנת ואינה מסודרת ושיטתית), לרוב בצורה של דרשות ותוכחת מוסר ופירושי מקורות קדמוניים, ומפני הטרימינולוגיה החסידית

המיוחדת (האם משום כך לא נזכר בספר כלל הביטוי הרווח, ובעיקר בחב"ד 'ביטול היש' כמדומני שהוא הוא הביטוי המגביל לקוויאטיזם!), מפני שאף ספר חסידי לא פורש עדיין, ומפני שאפילו ביבליוגרפיה לספרי החסידות אינה קיימת עדיין.

אריה מורגנשטרן, *כשליחות ירושלים* (תולדות משפחת פ"ח רוזנטל 1816–1839). הוצאה פרטית [רבקה וינגרטן, ירושלים 1987]. 180 עמ'. 88 פאקסימיליות.

צירוף מבורך ופורה של אינטרס משפחתי עם אינטרס מחקר-היסטורי, הניב את החיבור שלפנינו. במיוחד כאשר לאינטרס המשפחתי נתלווה אוסף אוטנטי של מסמכים ושל תעודות מראשית הישוב האשכנזי בירושלים בעת החדשה. רבקה וינגרטן, בתו של ר' אברהם מרדכי וינגרטן ה'מוכתר' האחרון של הקהילה היהודית בירושלים שבין החומות, נטלה על עצמה את המשימה לשמר את ניחוחו ואווירתו של הישוב הישן בירושלים של אז, והקימה מוזיאון 'חצר הישוב הישן' באותה חצר ידועה שהתגורר בה לפניו מהר"ח ׳ עטר בעל *אור החיים*, ולאחר שנים קבעה משפחתה בה את מקום מגוריה. במקום זה נאספו תעודות ומסמכים, שומרו כלים וחפצים המשקפים את אופיים של חיי היהודים בעיר שבין החומות, ושוחזרו מקצת מתולדות הישוב היהודי. אבי סבה – ר' יצחק פ"ח רוזנטל ואביו ר' שלמה היו מעשרת היהודים האשכנזים הראשונים שקבעו את מקומם בירושלים המתחדשת ומן העסקנים הראשונים והנמרצים של בנין הישוב המתחדש במאה ה"ט, ופעלו רבות לקימומו, לקיומו ולהתבססותו. ד"ר אריה מורגנשטרן, שתחום מחקריו הוא תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל ובירושלים במאה ה"ט, בתורו ובחיפושיו אחר מסמכים ותעודות, פגש בגב' וינגרטן, פגישה שיצרה את שיתוף הפעולה בין השאיפה להנצחת רוח המשפחה הוותיקה הזו ורוחו, ריחו וניחוחו של הישוב האשכנזי בראשיתו ובין צרכי המחקר ההיסטורי בהעמדת תולדותיו של הישוב היהודי בירושלים.

על יסוד המסמכים שנתגלו, ועל ידי צירוף וסידור התעודות הידועות משכבר, ופירושם, עלה בידי של ד"ר מורגנשטרן לכתוב כמה פרקים חדשים בתולדות ירושלים והגליל. הוא חקר את 'מעמד המשפטי של האשכנזים בצפת ובירושלים בראשית שנות העשרים של המאה ה"ט', תולדותיהם של שנים מן עשרת האשכנזים הראשונים בירושלים – ר' שלמה פ"ח רוזנטל ובנו ר' יצחק, רדיפות היהודים בירושלים ופרק על המקצוע המשפחתי – עשיית חותמות, בליווי דוגמאות של סוגי החותמות שהיו בשימוש המוסדות שבעיר. ובעיקר חשוב הוא הפירסום המלא והמוער של ל"ד האיגרות של תלמידי הגר"א ראשוני הישוב האשכנזי הפרושי בירושלים.

קשה במקצת לזהות ולאתר את התעודות שמתפרסמות לראשונה, בנוסף על אלו שכבר פורסמו קודם לכן בידי י"ד פרומקין (2 תעודות), פי גרייבסקי, א"מ לונץ, א"ר מלאכי, א' ריבלין וי' רפאל. בימיו של פרומקין עוד קיים היה אוסף של האיגרות הללו (לפי רישומיו של מורגנשטרן הכל האוסף 43 איגרות), שנרכש מאוחר יותר על ידי רי"ל מיימון, ממנו פרסמו גרייבסקי ורפאל, ושוב נמכר. מהן הגיעו לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים 17 איגרות, ואחת בארכיון ההיסטורי המרכזי. יתרון אין מקומן ידוע. מתוך הל"ד המתפרסמות כאן – שבע הן חדשות (כו–לג), ובהן מכתבים מאת 'רוזני וילנא' לר' שלמה פ"ח בהיותו ברוסיה בשנים תקפ"ג–תקפ"ד.

לפירוש האיגרות יש להעיר הערה אחת קלה לסי' כו שבעמ' 163:

ובהיותי בק"ק המבורג ארח לחברה עמי... אשר שלחו לשם להיות לצוותא כסימא עמדי עד פפד"מ, ובהע' 4 שם:

צוות מאוחד ומגובש "סימא" בארמית מטמון. זאת על פי דברי התלמוד: "סבא בביתא פאחא בביתא סבתא בביתא סימא בביתא", ערכין י"ט. תודתי לידידי פרופ' ישראל תא-שמע על פיענוח זה.

וכן במכתב לג עמ' 174: ויהיה בצוותא כסימא עם כבוד ידידינו הרבני... וצוין לפירוש הנ"ל שבעמ' 163.

כל זה אין לו מובן ואין לו טעם. הכוונה היא לביטוי ולמליצה הידועה: 'צוותא בסימא', בסוכה נב ע"א 'אורחין רחיקין וצוותא בסימא', הדרך רחוקה והחברה נעימה. בר מן דין, עיינתי בתצלום המכתב הזה, שם עמ' 165, שכתוב בקורסיב אשכנזי ושם מצאתי כתוב ברור: בסימא' (אגב, נראה שהכתיב שם הוא: 'לצוותא' על-פי ההגייה האשכנזי!).

שלום דובער לוי, *תולדות חב"ד בארץ הקודש* (בשנים תקל"ז-תש"י), על פי מכתבים, מסמכים... ואשר עדיין ככתובים...; הוצאת ספרים קה"ת (=קרני הוד תורה לובאביטש), ברוקלין תשמ"ח. 28+שז+1] עמ'. 136 פאקסימיליות (במפתח הצילומים: 127).

סיפורי נפלאות, 'תולדות הצדיקים', ו'חיי החסידים', שבאו מקרב החסידים עצמם, ברובם המכריע 'ספרי שבחים' הן. מועטים הם החיבורים שענינם בבירור הדברים ותיאור דברי הימים כמות שהיו. לאחרונה נתברר גם בין החסידים עצמם העוסקים בדברים בדרך של בירור וחקר הדברים, ומסוג זה הוא החיבור שלפנינו, שמצטיין גם בהידור חיצוני, שעם כל האהדה המובנת לא נתקלקלה השורה, ופרקי התולדות מסודרים, ומיוסדים על מקורות ועל תעודות, על פירסומים ועל מחקרים, תוך דיונים מעמיקים בניתוחם ובפירושהם.

לעזרת רש"ב לוי, עמדו בנוסף למקורות חדשים, רבים ביחס, שנתפרסמו בשנים האחרונות, אף קבצים של כתביו, תעודות ומסמכים מן האוספים העשירים של ספריית האדמו"ר מלובאביטש שליט"א וקודמיו, שלאחרונה זוהו ונבדקו ונתאפשר השימוש בהם, על כל פנים למי שקרוב אליהם. ועוד, בצד קצת תעודות שזוהו בגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ושאר אוספים וספריות, יצויין במיוחד האוסף העשיר של תעודות שנאסף במסירות על ידי רבה האשכנזי של חברון (תרס"ד-תר"צ) הרב שלמה יהודה לייב אליעזרוב זצ"ל, ונשמר בידי נכדו הרב דב אליעזרוב שליט"א מרבני ירושלים (שימוש נרחב באוסף זה ופרסום תעודות מתוכו, נעשה לראשונה בספרי *המשפיע*, ירושלים תשל"ג).

כרגיל בתחום תולדות ישראל, אין בידינו לתאר תיאורים מלאים ורצופים כרצוי וכנדרש, אלא עד כמה שהמקורות המקריים והמצומצמים שעומדים לרשותנו מאפשרים זאת. כן הוא החיבור הזה, שיש בו תרומה חשובה ורבה לתולדות חב"ד בארץ הקודש, ולתולדות ראשית חב"ד בכלל. נזכיר בו ענין הנהגת החסידים באזורי רוסיה לאחר עליית הרמ"מ מויטעבסק לא"י, ענין אירגון התמיכה בקיום הישוב בא"י בידי הגרש"ז מלאדי, שעליו הוטלה ההנהגה בכל התחומים, וענין היחסים וחליפותיהם במרוצת הימים שבין ראשי החסידים בחו"ל ובין ראשי החסידים שבא"י.

נדונו בו השדרי"ם, אישים ומשפחות, בתי הכנסת, רבני חב"ד, ישיבות חב"ד וענייני מוסדות כולל חב"ד שכירושלים ושכחברון, דרך פעולותיהם, המחלוקות ודברי הריבות המרובות שבלעדיהן אי אפשר כמובן. בעיקר היוכחו העיקרונים שהדיו מרובים, בכל הדורות, הן בין התומכים שמחז"ל והן בקרב מנהיגי העדות וראשיהן בא"י, האם כספי התמיכה מיועדים לכל התושבים הזקוקים והנצרכים לה, ולו בזכות ישיבתם בארץ הקודש, או שיש לייצר את כספי התמיכה אך ורק לחלמידי חכמים היושבים על התורה ועל העבודה. בחוג הפרושים תלמידי הגר"א, כנראה שגברה דעת ר' חיים מוולוז'ין, שעמד בראש התמיכה לישוב א"י, שיש לתמוך בכל התושבים באשר הם ממלאים את היעוד המקווה לכינוס נפוצי ישראל. בתוך עדת חב"ד, היתה הרעה הדומיננטית, דעתו של האדמו"ר מלובאביטש, כימים ההם, הרש"ב נבג"מ, שאין לעודד כלל צרכים אחרים של בנין ושל עיסוקים אחרים מלבד העיסוק בלימוד תורה ובעבודת ה'.

להבנת ענין הסכסוכים והמחלוקות שבין מנהיגי כולל חב"ד בירושלים ובין מנהיגי הכולל שדרו בחברון, יש להבין תחילה את הרקע של המחלוקת וההיכוכים שבין הפלגים השונים שבחסידות חב"ד (שנפלגו לאחר הסתלקות אדמו"ר הרמ"מ בעל *הצמח צדק*), והיו כנראה אלו כרוכים או מלווים באלו. בענין זה מיעט המחבר, בהתאם לנהוג כל הימים שלא לדבר בענין זה, בהסבר הרקע ובתיאור הגורמים להסתבכות העניינים. בדרך כלל, ראשי כולל חב"ד בירושלים נטו לצד הפלגים האחרים (קאפוטט, באברויסק, ליאדי, רעציצא ועוד), בניגוד לראשי הכולל שבחברון שהיו נאמנים לחלוטין ללובאביטש. כשפרצה המחלוקת ויצאה לחרץ, הופיעו כמה וכמה קונטרסים בנידון, ובחלקם דנים גם בנושאים עקרוניים. במרכזם השאלה אם להעדיף את המגורים בחברון או בירושלים, ומעלתה של מי עדיפה. בקונטרסו של האדמו"ר הרש"ב נבג"מ, תרס"ז, נטען למעלתה של חברון בהלכה, באגדה, בקבלה ובחסידות. כנגד זה בקונטרסיו של האדמו"ר רש"נ מבאברויסק נבג"מ נטען למעלתה של ירושלים (קונטרסים אלו נדירים ביותר, מן הראשון פרסמו חלקים, ומן האחרים לא פורסם עדיין כלום).

יש לציין את המפתחות המפורטים שמלוים את הספר, אך מורגש חסרונה של ביבליוגרפיה, הן למחברים ולחיבורים בתחום הנידון, והן לפרסומים שונים, שמהם נדירים מאוד. דווקא בענין זה יש חשיבות מרובה לביבליוגרפיה, שיש בה להנחות לקריאה ולעיון במקורות החדשים.

אריה מורגנשטרן, *משיחות ויישוב ארץ ישראל* (במחצית הראשונה של המאה ה"ט), הוצאת יד יצחק בן צבי. ירושלים תשמ"ה (הדפסה שלישית, מאי 1987). 254+1] עמ'.

במרכזו של מחקר זה (שתחילתו כעבודה לקבלת התואר ד"ר), בירורה של הצפייה לגאולה שתהיה בשנת ת"ר, וההתעוררות הרבה שחלה עקב כך בתחומים שונים. מן המפורסמות היא אותה פיסקה ידועה בספר הזהור שקובעת שנה זו כשנת פתיחת שערי החכמה, והתפרש הדבר על הגאולה הצפויה. עיקרו של דבר היה ידוע כאמור, אך עלה בידיו של מורגנשטרן למצוא לזה סימוכין וקשרים עם פרשיות שונות בחיי היהודים שניתן להסבירן על רקע זה. בעיקר נתאפשר לו להשתמש במקורות חדשים, שהחוקרים עדיין לא נתעסקו בהם, כגון 'איגרות הפקידים והאמרכלים באמסטרדם', מן השנים 1826–1870 (חמשה עשר כרכים עבים בכתב יד צפוף). ומקורות משלימים כגון יומני המיסיונרים שליחי 'החברה להפצת הנצרות בקרב היהודים' שהוקמה בשנת 1809 בלונדון ועתוניהם.

חשובה פרשנות המחבר לעליית תלמידי הגר"א שמתפרשת לו על רקע חישובי הגאולה, ועל יסוד שיטת הגר"א ותלמידיו שיש לנקוט בדרך של 'איתערותא דלתתא' בכדי לגרום ל'איתערותא דלעילא', והיינו שיש לעשות פעולות בדרך הטבע, כדי לקרב את הגאולה. מהם (וכראשם ר' ישראל משקלוב) שאחזו בגישה מצמצמת והעדיפו את ישיבת צפת, לעומת אחרים (וכראשם ר' מנחם מנדל משקלוב) שתמכו בבניית חרבות ירושלים וגאולת חצר החורבה ובניינה וכו'.

יש לציין שתיאוריה זו של המחבר זכתה לעורר פולמוסים, הסכמות וביקורת, בקרב העוסקים בתחום זה. הגישה המתנגדת למחקר זה, בכללים ובפרטים יוצגה על ידי ישראל ברטל 'ציפיות משיחיות ומקומן במציאות ההיסטורית', קתדרה, 31 (תשמ"ד), עמ' 159–171, 'ר' משיחיות והיסטוריוגרפיה', ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 117–130. וראה גם את תגובת מורגנשטרן 'מציאות היסטורית או משאלת-לב בחקר 'היישוב הישן'', קתדרה, 31 (תשמ"ד) עמ' 172–181. עיקר התפיסה הנגדית היא בראיית הציונות כתנועה הראשונה ששאפה וספעה לבנין ארץ ישראל בתקופה החדשה, להתיישבות ולהתפתחות, ושלילת כל מעשיות ופעולותיהם של בני 'היישוב הישן', כמעשים פרודוקטיביים של 'מקנה וקנין' או של 'בנין יישוב הארץ', וראיית מטרתם רק בעשייה רוחנית, של לימוד תורה ותפילה וכל מעשיותם מעשים פאסיביים של קיום פשוט, עד כמה שהוא מוכרח להשלים את מטרתם העיקרית (אם כי אף הם שאפו לקרב את הגאולה, בדרך זו). נראה שגישה כזו אפשר לייחס אולי ליחסה של חסידות חב"ד אל ארץ ישראל, וספק רב אם אפילו החסידים כולם בדרך כלל שותפים היו לגישה כזו (אצל חסיד גור בתחילת המאה העשרים בוודאי היתה גישה של בנין והתבססות), מכל מקום באשר לתלמידי הגר"א נראית דעתו של מורגנשטרן, והראיות מיחסו של ר' חיים מוולוז'ין ורבים מתלמידי הגר"א, דבריהם, כתביהם ומעשיותם מלמדים על כך. הביטוי 'משיחיות', נעשה טעון מאוד בשנים האחרונות, לטוב ולמוטב, ואליבא דאמת, בשימוש בו ללא הבחנה וללא עיון, חוטאים הרבה במשמעות שמעניקים להגדרה זו, ואי אפשר להאריך כאן בזה.

אריה מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע (בכתבי הגר"א ותלמידיו), קובץ מחקרים, הוצאת מכללת 'אורות ישראל' אלקנה, ירושלים תשמ"ט. טז+302+2] עמ' 49 פקסימיליות.

קובצו בספר זה ששה עשר מחקרים, שסובבים כולם מסביב לנושא העליות והעשיות של היהודים בא"י במאה ה"ט, ובעיקר במחציתה הראשונה. בהם נידונה תפיסתו של המחבר בענין התעוררות תלמידי הגר"א ועלייתם בין השנים תקס"ח–תק"ע ולאחר מכן, ומשמעותה, לגבי הפעולות לקירוב הגאולה והאמונה בגאולה של שנת ת"ר.

בסידרת מאמריו, שהם מענינו של ספרו משיחיות ויישוב ארץ ישראל (ראה עליו כאן לעיל), טרח המחבר, יגע ומצא דברים רבים שהיו נעלמים עד כה מעיני הבריות, ב'איגרות הפקידים והאמרכלים באמסטרדם', בעתונות המיסיונרית וביומניהם, ובספרים וכתבי יד שונים. אופייני הדבר שכה קשה למצוא דברים מפורשים בשאלות המכריעות, בכתבי הגר"א עצמו או בכתבי תלמידיו, ויש לטרוח ללקט, ולהסיק ממקומות דר'משמעיים, או מדברים סתומים במקצת על התפיסות, הגישות והדעות שהיו בגופי הענינים. מאלף הוא הפרק האחרון: 'אגרות הפקידים והאמרכלים מאמסטרדם וחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל', וכמובן שלא נוכל כאן לדון בגופי הדברים הרבים שנידונו בקובץ זה, שהוא בלא ספק מהמעניינים והמועילים בחקר היישוב היהודי בא"י במאה ה"ט, מלא וגדוש בגילויים ובכידורים חשובים.

הנושאים המרכזיים הנידונים כאן: תפיסות משיחיות ויישוב א"י, הפרושים, החברה המיסיונרית בלונדון והקמת הקונסוליה הבריטית בירושלים, גזירת הגיוס לצבא הרוסי, נסיונו של ר' ישראל משקלוב לחדש את הסמיכה וחישובי הקץ שלו, המחלוקת בקהילת מינסק בשאלת ביאת המשיח בשנת ת"ר, הריכוז עם "

ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

ברטל, מעמדם המשפטי של האשכנזים בצפת ובירושלים, אחדותו הארגונית של כולל הפרושים, בניין חצר 'חורבת ר' יהודה החסיד', בית החולים היהודי הראשון בירושלים, משה מונטיפיורי והיישוב. יש להעיר, כי הקובץ נשאר קובץ של מאמרים, ולא גובש לספר, על אף הנושאים המשותפים, ואם כי פה ושם ניכרת יד המחבר בציונים אחדים, יש מקום להרכות יותר בהפניות הדדיות ממקום למקום בספר, ולא רק למקומות הפירסום הראשוניים. בעיקר מורגש חסרונן של מפתח מפורט, שהיה מוציא את הקובץ מידי קובץ ומוסר בידי הקוראים כלי חשוב וחיוני, מה שאין עושים במאמרים.

תגובה

בחוברת ט"ו של עלי ספר, אדר א' תשמ"ט, עמ' 4-133, נתפרסמה רשימתו של ש' שפיצר, בשם 'הקטע ה"נעלם" מן סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג'. הקטע הנעלם הזה, בכתב יד ורשה זה, נתגלה על ידי לפני כארבע שנים, ואף נתפרסם בשמי ע"י ד"ר אלחנן ריינר, בעבודת הדוקטור שלו עליה ועליה לרגל לא"י; 1099-1517, ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשמ"ח, עמ' 296, והע' 116, בזו הלשון: 'על לבטי הניסוח של העורך האשכנזי, מלמד כתב יד של ה"סבוב" שנתגלה לאחרונה... כתב יד ורשה, ספריית האוניברסיטה, מס' 258, דף 131 ב'. כתב יד זה נתגלה ועתיד להתפרסם בידי י. תא-שמע, ואני מודה לו כאן על הרשות להשתמש בו. אני עצמי נזקקתי לכ"י זה, ולקטע הנעלם' עצמו, במאמרי 'לתולדות היהודים בפולין במאות ה"ב-ה"ג, ציון, נ"ב (תשמ"ח), עמ' 352, בלשון זו: 'ואני מצאתי בכ"י קדום, כ"י האוניברסיטה בורשה, מס' 1 [מספרו במכון לתצלומי כתב יד: 32500], והוא הקדום מכל כתבי היד של הסבוב הנמצאים בידינו, את נוסח הנבואה בשלימותה, על פני שני דפים; ואכמ"ל'. שפיצר עצמו שמע על הענין לראשונה מפי, ועל פי בקשתו פנית אל ד"ר מנחם בן ששון, מנהלו של יד בן צבי, בהצעה לאפשר לר"ר שפיצר לפרסם את נוסח הסבוב הזה במסגרת פרסומי היד. מאוחר יותר שוחח שפיצר עם ידידי פרופ' יוסף הקר — שכבר הכיר את הענין קודם לכן — על האפשרות לפרסם את הסבוב במסגרת כתב העת שלם. ולפניו הציג שפיצר את הענין נכונה.

ישראל תא-שמע

ספרים חדשים ונתקבלו במערכת

ברטל, מעמדם המשפטי של האשכנזים בצפת ובירושלים, אחדותו הארגונית של כולל הפרושים, בניין חצר 'חורבת ר' יהודה החסיד', בית החולים היהודי הראשון בירושלים, משה מונטיפיורי והיישוב. יש להעיר, כי הקובץ נשאר קובץ של מאמרים, ולא גובש לספר, על אף הנושאים המשותפים, ואם כי פה ושם ניכרת יד המחבר בציונים אחדים, יש מקום להרכות יותר בהפניות הדדיות ממקום למקום בספר, ולא רק למקומות הפירסום הראשוניים. בעיקר מורגש חסרונן של מפתח מפורט, שהיה מוציא את הקובץ מידי קובץ ומוסר בידי הקוראים כלי חשוב וחיוני, מה שאין עושים במאמרים.

תגובה

בחוברת ט"ו של עלי ספר, אדר א' תשמ"ט, עמ' 4-133, נתפרסמה רשימתו של ש' שפיצר, בשם 'הקטע ה"נעלם" מן סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג'. הקטע הנעלם הזה, בכתב יד ורשה זה, נתגלה על ידי לפני כארבע שנים, ואף נתפרסם בשמי ע"י ד"ר אלחנן ריינר, בעבודת הדוקטור שלו עליה ועליה לרגל לא"י; 1099-1517, ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשמ"ח, עמ' 296, והע' 116, בזו הלשון: 'על לבטי הניסוח של העורך האשכנזי, מלמד כתב יד של ה"סבוב" שנתגלה לאחרונה... כתב יד ורשה, ספריית האוניברסיטה, מס' 258, דף 131 ב'. כתב יד זה נתגלה ועתיד להתפרסם בידי י. תא-שמע, ואני מודה לו כאן על הרשות להשתמש בו. אני עצמי נזקקתי לכ"י זה, ולקטע הנעלם' עצמו, במאמרי 'לתולדות היהודים בפולין במאות ה"ב-ה"ג, ציון, נ"ב (תשמ"ח), עמ' 352, בלשון זו: 'ואני מצאתי בכ"י קדום, כ"י האוניברסיטה בורשה, מס' 1 [מספרו במכון לתצלומי כתב יד: 32500], והוא הקדום מכל כתבי היד של הסבוב הנמצאים בידינו, את נוסח הנבואה בשלימותה, על פני שני דפים; ואכמ"ל'. שפיצר עצמו שמע על הענין לראשונה מפי, ועל פי בקשתו פנית אל ד"ר מנחם בן ששון, מנהלו של יד בן צבי, בהצעה לאפשר לר"ר שפיצר לפרסם את נוסח הסבוב הזה במסגרת פרסומי היד. מאוחר יותר שוחח שפיצר עם ידידי פרופ' יוסף הקר — שכבר הכיר את הענין קודם לכן — על האפשרות לפרסם את הסבוב במסגרת כתב העת שלם. ולפניו הציג שפיצר את הענין נכונה.

ישראל תא-שמע

תיקונים

במאמרי 'מספרי הלכה שלגאונים' עלי ספר טו (חשמ"ח), נפלו טעויות מטעויות שונות ועם הקוראים הסליחה. תודתי לידידי פרופ' אלעזר הורביץ ופרופ' מרדכי עקיבא פרידמן יחיו שהעמידוני על טעויות.

עמ' 31, במבוא לקטע א שורה 5 במקום: והוא המשכו הישיר של הקטע, צ"ל: והוא משלים את הקטע.

שם, שורה 7, אחרי המלים 'עד סופו', צ"ל: והוא המשכו של דף א' של אסף.

שם שורה 10, במקום: את הקטע הנרפס, צ"ל: את מהדורת הנרפס.

שם שורה שלפני האחרונה, במקום: אבדזתא, צ"ל: אכרזתא (מע"פ).

עמ' 32 שורה 3, הנקודה שליד המלה 'ביניהם' (שורה 2) צ"ל מעל המלה 'דברים'.

שם שורה 5, במקום: (נ).....(ר), צ"ל: לאניש אחר] (מע"פ).

שם שורה 6, במקום: ויטעון, צ"ל: לטעון.

שם שורה 10, במקום: ביניהון, צ"ל: ביניהן.

שם שורה 14, במקום: וניה]בנא, צ"ל: ונכת]בנא (מע"פ).

שם שורה 18, במקום: כג צ"ל: כז.

שם שורה שלפני האחרונה, במקום: (במחי)לאי, צ"ל: הו[ע]לאי (מע"פ).

עמ' 33 שורה 2, במקום: סתם וכחש, צ"ל: סתם ופרוש.

עמ' 34 שורה 18, במקום: – ברך יקרא, צ"ל: [י]ברך ו[י]קרא (מע"פ).

שם שורה 20, במקום: אשכחה, צ"ל: אשב(ח)ה]ה (מע"פ).

שם שורה אחרונה, במקום – ומשורב, צ"ל: ומשורב.

עמ' 35 שורה 5, במקום: מארבעה עניינים, צ"ל: מארבע הפסקות (מע"פ).

שם שורה 21, במקום: וחמסמיה, צ"ל: וכמסמיה.

שם שורה 24, במקום: חמודו, צ"ל: חמודו פרנחיה] (מע"פ).

צבי גרונר